

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

MUŞ İLİ KIRSAL ALAN POTANSİYELİ VE
KALKINMAYA ETKİSİ

İrfan BAYTAR

2502170023

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mesut DOĞAN

İSTANBUL-2021

ÖZ

MUŞ İLİ KIRSAL ALAN POTANSİYELİ VE KALKINMAYA

ETKİSİ

İRFAN BAYTAR

Bu çalışmada, Muş ilinin kırsal alan potansiyeli ve bu potansiyelin ilin kırsal kalkınmasına etkileri üzerinde durulmuştur. “İstatistiki Bölge Birim Sınıflamasında Düzey II Bölgesi (TRB2)’nde” bulunan çalışma sahası, Doğu Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Murat-Van Bölümü’nde yer almaktadır. Malazgirt, Bulanık, Varto, Hasköy ve Korkut ilçelerinden oluşan Muş ilinin yüzölçümü 8.650 km²’dir. Muş ilinin doğusunda Ağrı, batısında Bingöl, kuzeyinde Erzurum, güneybatısında Diyarbakır ve Batman, güneyindeyse Bitlis illeri bulunmaktadır.

Araştırmadaki temel amaç, Muş ilinin sahip olduğu tarım, hayvancılık ve turizm gibi kırsal alan potansiyelinin incelenmesiyle bu potansiyelin kırsal kalkınma üzerindeki etkilerinin sınırlı kalmasındaki nedenleri ortaya koymak ve çözüm önerileri geliştirmektir.

Muş, tarımsal üretim bakımından Türkiye’nin önemli illeri arasında bulunmaktadır. İldeki Murat Nehri ve Karasu, önemli akarsu kaynakları arasında yer almaktadır. Muş ili 866.833 hektar araziye sahiptir. İl arazisi içerisinde en büyük pay 357.342 hektarla (%41,2) tarım arazisidir. Başta Muş Ovası olmak üzere Malazgirt, Bulanık ve Liz ovaları, çalışma sahasının ve Türkiye’nin önemli tarım alanları arasında yer almaktadır. Bu alanlarda sulı tarım yaygınlaştırıldığı takdirde ilin, ülke içerisindeki tarımsal üretimdeki önemi daha da artacaktır. Bu durum kırsal kalkınmaya ivme kazandıracaktır.

İlin sahip olduğu yaylalar ve meralar hayvancılık faaliyetleri için önemli avantaj sağlamaktadır. Nitekim il arazileri içerisinde tarım arazilerinden sonra ikinci sırayı 336.062 hektarla (%38,8) mera alanları, üçüncü sırayı 72.099 hektarla (%8,3) çayır alanları oluşturmaktadır. 2019 yılında hayvan varlığı bakımından ilde birinci sırayı 1.084.591 (%56,54) ile küçükbaş alırken, ikinci sırada ise 325.067 (%16,94) ile büyükbaş gelmektedir.

Muş ilinin sahip olduğu kırsal kaynakların geliştirilmesine yönelik yapılan teşviklerde daha seçici olunmalıdır. Bununla birlikte verilen teşviklerin yerinde ve zamanında kullanılıp kullanılmadığı daha sıkı bir şekilde takip edilmelidir. Böylece ilin kırsal alanlarındaki kalkınma faaliyetleri daha da artacaktır.

Muş ili, kırsal turizm bakımından da önemli kaynaklara sahiptir. Son yıllarda, şehir nüfuslarının çoğalmasıyla birlikte kırsal turizm kaynaklarına ilginin arttığı bilinmektedir. İldeki kırsal alanların önemli turizm kaynakları arasında mağara, cami, kilise, kale, yayla, baraj, göl ve agro turizm (tarım turizmi) kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklar, ekoturizm çerçevesinde geliştirildiği takdirde kırsal kalkınmaya önemli katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

İlin sahip olduğu tarım, hayvancılık, turizm vb. kaynakların daha verimli kullanılabilmesi için çiftçi örgütlenmesinin teşvik edilmesi, kooperatifleşme, uzmanlaşmanın güçlendirilmesi, marka ürünlerin üretilmesi, güçlü pazar desteğinin sağlanması, girdi maliyetlerinin düşürülerek faizsiz kredi desteğinin sağlanması, ulusal ve uluslararası düzeyde güçlü pazar ayağının kurulması önemlidir. Bunların sağlanmasıyla çalışma alanı sürdürülebilir kırsal kalkınmada çok daha hızlı bir şekilde büyüyecektir. Bu durum özelde Muş ilinin ekonomisine, genelde ise ülke ekonomisine katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla kırsal alanlarda yaşanan göçün önüne geçilecektir. Aynı zamanda kırsal yerleşmelere tersine göçün de önü açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal kalkınma, kırsal alan, Muş, tarım, hayvancılık

ABSTRACT
RURAL AREA POTENTIAL OF MUŞ PROVINCE AND ITS
IMPACT ON DEVELOPMENT
İRFAN BAYTAR

This study focused on the rural area potential of Muş province and the effects of this potential on the rural development of the province. The study area in “Level II Region in the Statistical Region Unit Classification” is located in the Upper Murat-Van Section of the Eastern Anatolia Region. Having Malazgirt, Bulanik, Varto, Hasköy and Korkut districts, the area of Muş province is 8,650 km². Ağrı is located in the east of Muş, Bingöl in the west, Erzurum in the north, Diyarbakır and Batman in the southwest and Bitlis in the south.

The main goal was to examine the rural area potential (such as agriculture, animal husbandry and tourism) of Muş province, to reveal the reasons for the limited effects of this potential on rural development and to provide solutions.

Muş is among the major cities of Turkey in terms of agricultural production. Murat River and Karasu are important river resources. Muş province has an area of 866,833 hectares. The largest share in the provincial land is agricultural land with 357,342 hectares (41.2%). Muş Plain, including Malazgirt, Fuzzy and Liz plains, are among the major agricultural areas in Turkey. If irrigated agriculture is widespread in these areas, the importance of the province in agricultural production in the country will increase. This situation will accelerate rural development.

The plateaus and pastures of the province provide an important advantage for animal husbandry activities. As a matter of fact, pasture areas with 336,062 hectares (38.8%) take the second place among the provincial lands, after agricultural lands, and the third place is meadow areas with 72,099 hectares (8.3%). In 2019, small cattle took the first place in terms of livestock in the province with 1,084,591 (56.54%), while bovines come second with 325,067 (16.94%).

Muş province’s incentives for the development of rural resources should be more selective. However, it should be followed more closely whether the incentives

provided are used in place and on time. Thus, the development activities in the rural areas of the province will increase even more.

Muş province also has important resources in terms of rural tourism. In recent years, it is known that with the increase of urban population, interest in rural tourism resources has increased. Among the important tourism resources of rural areas in the province are caves, mosques, churches, castles, highlands, dams, lakes and agro tourism (agricultural tourism) resources. If these resources are developed within the framework of ecotourism, they have the potential to contribute significantly to rural development.

In order to use the resources of the province such as agriculture, animal husbandry and tourism more efficiently, it is important to encourage farmer organization, to strengthen cooperatives and specialization, to produce branded products, to provide strong market support, to provide interest-free credit support by reducing input costs, and to establish a strong market base at national and international level. By providing these measures, the working area will grow much faster in sustainable rural development. This will contribute to the economy of the province of Muş in particular and to the country's economy in general. Therefore, migration in rural areas will be prevented. At the same time, reverse migration to rural settlements will be paved.

Keywords: Rural development, rural area, Muş, agriculture, animal husbandry

ÖNSÖZ

Dünyadaki doğal kaynaklar sınırlı olmasına rağmen nüfus sürekli artmaktadır. Nüfus artışı doğal kaynakların kullanılmasını hızlandırmaktadır. Nüfus artışı hem gıda üretimine olan ihtiyacı arttırmakta hem de arazilerin amacı dışında kullanılması sonucunu doğurmaktadır. Amacı dışında kullanılan araziler arasında en büyük payı tarım arazileri almaktadır. Bu araziler; yerleşme, sanayi, ulaşım ve turizm gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Bunun devam etmesi durumunda orta ve uzun vadede önemli problemlerin (tarımsal ve hayvansal üretim) yaşanması muhtemel görünmektedir.

Çalışma sahasında arazilerin amacı dışında kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun önüne geçilmediği takdirde gelecekte mevcut arazilerin kullanımıyla ilgili daha büyük problemlerin ortaya çıkması muhtemel görülmektedir. Problemlerin önüne geçebilmek için planlı ve sürdürülebilir bir arazi kullanım politikasına mutlak anlamda ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Muş ilinin kırsal alan potansiyeli ve bu potansiyelin ilin kırsal kalkınmasına etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışma sahasındaki su kaynakları, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı ve turizm için önemli olan doğal ortam bakımından kırsal alan potansiyeli oluşturmaktadır. Mevcut kaynaklardan önemli ölçüde üretim yapılmasına rağmen il, henüz sahip olduğu üretim kapasitesine ulaşamamıştır. Bu durumun da etkisiyle kırsal kalkınmanın istenen noktada olmadığı görülmektedir.

Muş ilinin kırsal alan potansiyeli ve bu potansiyelin ilin kırsal kalkınmasına etkileri üzerine hazırladığım doktora tezimde çeşitli başlıklar ve içerikler yer almaktadır. Bu vesileyle doktora eğitimimde gerek ders sürecinde gerekse tez çalışmamın bütün aşamalarında yanımda olan bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan, üzerimde büyük emeği olan kıymetli hocam Prof. Dr. Mesut DOĞAN'a şükranlarımı sunarım.

Ders aşamasında ve sonrasında bilgi ve görüşlerini benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Özlem SERTKAYA DOĞAN'a, tez izleme döneminde desteklerini sunan Prof. Dr. Ali BALCI, Doç. Dr. Muzaffer BAKIRCI'ya çok teşekkür ederim.

Ayrıca tez hazırlama sürecinde bana yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BOZKOYUN ile Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ÇİFTÇİ'ye ve tez süresince her zaman yanımda olan aileme teşekkür ederim.

İstanbul, 2021

İrfan BAYTAR

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar LİSTESİ	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiv
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xix
GİRİŞ	1
Çalışma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri	1
Araştırmanın Amacı ve Önemi	5
Materyal ve Yöntem	8

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kalkınma Olgusu.....	11
1.2. Kalkınma, Gelişme ve Büyüme İlişkisi.....	20
1.3. Uluslararası Kalkınma Örgütleri ve Rollerı	23
1.4. Planlı Kalkınma Faaliyetlerinin Gelişimi ve Dünyadan Örnekler	28
1.5. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma	32
1.5.1. Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Önemi ve Gelişimi	32
1.5.2. Türkiye’de Yapılan Bölgesel Kalkınma Projeleri.....	34
1.5.3. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajansları	41
1.6. Kırsal Kalkınma	46
1.6.1 Kırsal Alan ve Kır Yerleşmeleri	46
1.6.2. Kırsal Kalkınma ve Önemi	49
1.6.3. Kırsal Kalkınma Politikaları ve Kırsal Kalkınmayla İlgili Dünya Deneyimleri.....	52
1.6.4. Türkiye’de Kırsal Kalkınmayla İlgili Faaliyetler ve Politikalar	57
1.6.4.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kırsal Kalkınma (1923-1959)	57
1.6.4.2. Planlı Kalkınma Dönemlerinde Kırsal Kalkınma (1960-2004)	59
1.6.4.3. Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Kırsal Kalkınma (2005 ve Sonrası) ..	68
1.6.5. Türkiye’de Kırsal Kalkınmayla İlgili Faaliyet Gösteren Kurumlar ve Birimler	77

İKİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

2.1. Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş Yeri Özellikleri	84
2.1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	84
2.1.2. Kırsal Yerleşmelerin Klimatik Özellikleri	96
2.1.2.1. Sıcaklık Özellikleri	96
2.1.2.2. Nem ve Yağış Özellikleri	102
2.1.2.3. Basınç ve Rüzgârlar	107
2.1.3. Kırsal Yerleşmelerin Su Kaynakları ve Kullanımı	108
2.1.4. Kırsal Yerleşmelerin Toprak Yapısı ve Arazi Kullanımı	115
2.1.4.1. Toprak Tipleri	116
2.1.4.2. Arazi Kullanım Kabiliyet Sınıfları ve Arazi Kullanım Şekilleri	126
2.1.5. Muş İlinin Bitki Örtüsü Özellikleri	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ BEŞERÎ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

3.1. Muş İlinin Yerleşme Tarihi	133
3.2. Muş İlinde Yerleşmelerin Demografik Nitelikleri	137
3.2.1. Nüfus Gelişimi	137
3.2.2. Nüfus Dağılışı ve Nüfus Yoğunluğu	140
3.2.3. Nüfusun Sosyo-Demografik Özellikleri	151
3.2.4. Göç Özellikleri	159
3.3. Kırsal Alanların Yerleşme Yapısı	162
3.3.1. Muş İlindeki Yerleşmeler	162
3.3.2. Kırsal Yerleşmelerin İl ve İlçe Merkezleriyle İlişkileri ve Ulaşım Koşulları	177

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ EKONOMİK COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

4.1. Kırsal Yerleşmelerin Ekonomik Potansiyeli	188
4.1.1. Tarımsal Üretim	188
4.1.1.1. Tarımsal Arazi Kullanımı	189
4.1.1.2. Bitkisel Üretim	196
4.1.1.3. Hayvansal Üretim	234
4.1.1.4. Tarımsal Pazarlama	265

4.1.1.5. Gıda Sanayi	267
4.1.2. Kırsal Alanların Turizm Potansiyeli	271

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ KIRSAL KALKINMA ÖZELLİKLERİ

5.1. Muş İlinde Kırsal Kalkınma Faaliyetleri	285
5.2. Muş İlinde Kırsal Kalkınmaya Yönelik Kurumsal Faaliyetler	288
5.3. Muş İlinde Kırsal Kalkınmanın Temel Sorunları	296
5.4. Muş İlinde Kırsal Kalkınmanın Geleceği	305

ALTINCI BÖLÜM

MUŞ İLİ KIRSAL ALAN POTANSİYELİ VE KALKINMAYA ETKİSİ (SAHA ARAŞTIRMASI BULGULARI)

6.1. Araştırmaya Katılan Kişilerin Demografik Özellikleri.....	308
6.2. Nüfus Özellikleri ve Yaşanan Göçlere Yönelik Bulgular	310
6.3. Ticari Faaliyetler ve Yatırım Özelliklerine Yönelik Bulgular	316
6.4. Yerleşme Özellikleri ile ilgili Bulgular	322
6.5. Su Kaynakları ve Etkilerine Yönelik Bulgular	327
6.6. Ekonomik Kaynakların Kalkınmadaki Etkilerine Yönelik Bulgular	337
6.6.1. Tarımsal Faaliyetlerin Kırsal Kalkınmaya Etkilerine Yönelik Bulgular	337
6.6.2. Hayvancılık Faaliyetlerinin Kırsal Kalkınma Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bulgular.....	352
6.6.2.1. Yayılacılık Faaliyetlerinin Hayvancılığa ve Kalkınma Üzerindeki Etkisine Yönelik Bulgular.....	368
6.6.3 Turizm Kaynaklarının Kırsal Kalkınmaya Etkilerine Yönelik Bulgular .	374
6.7. Kırsal Yerleşmelerdeki Kurum Faaliyetlerine Yönelik Bulgular.....	375
6.8. Çalışma Sahasının Kırsal Potansiyeli ve Geleceğiyle İlgili Bulgular	381
6.9. Mülakat Bulgularının Değerlendirilmesi.....	384
SONUÇ VE ÖNERİLER	405
KAYNAKÇA.....	416
EKLER.....	437
ÖZGEÇMİŞ	443

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1: İktisadi Kalkınma ve İktisadi Büyüme Arasındaki Farklar	21
Tablo 1. 2: Ekonomik Büyümenin Aşamaları.....	22
Tablo 1. 3: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının Belirlediği Kalkınma Hedefleri.....	24
Tablo 1. 4: İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflamasına (NUTS) Göre Kalkınma Ajansları.....	45
Tablo 2. 1: Çalışma Sahasında Sıcaklığın Aylık ve Yıllık Ortalama Dağılışı	97
Tablo 2. 2: Çalışma Sahasında Sıcaklığın Mevsimlere Göre Dağılışı	99
Tablo 2. 3: Çalışma Sahasında Ortalama Sıcaklığın Aylara Göre Dağılışı	100
Tablo 2. 4: Çalışma Sahasında Ay İçinde En Yüksek Sıcaklıkların Görüldüğü Günler	101
Tablo 2. 5: Çalışma Sahasında Aylara Göre En Düşük Sıcaklık Dağılışı	101
Tablo 2. 6: Çalışma Sahasında Yağışların Mevsimlere Göre Dağılışı.....	104
Tablo 2. 7: Çalışma Sahasında Yağışların Aylara Göre Ortalama Dağılışı	105
Tablo 2. 8: Çalışma Sahasının Akarsu Kaynakları Potansiyeli.....	113
Tablo 2. 9: Çalışma Sahasının Göl Kaynakları Potansiyeli	114
Tablo 3. 1: Muş Sancağı'nda Nüfus Dağılışı (1892)	138
Tablo 3. 2: Çalışma Sahasının Nüfus Özellikleri (1935-2019).....	139
Tablo 3. 3: Türkiye'de ve Çalışma Sahasında Doğum Sayısı ve Kaba Doğum Oranı	140
Tablo 3. 4: Çalışma Sahasındaki Doğum Sayısı ve Kaba Doğum Oranı.....	140
Tablo 3. 5: Çalışma Sahasının Kırsal ve Şehırsel Nüfus Dağılışı (1935-2019).....	142
Tablo 3. 6: Çalışma Sahasının Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (2019).....	146
Tablo 3. 7: Çalışma Sahasının Nüfus Gelişimi (1927-2019)	152
Tablo 3. 8: Çalışma Sahasının Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılışı (1990)	153
Tablo 3. 9: Çalışma Sahasının Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılışı (2019)	155
Tablo 3. 10: Muş Sancağında Bulunan Okul, Medrese ve Öğrenci Sayısı (1892) ..	157
Tablo 3. 11: Çalışma Sahasında Nüfusun Yıllara Göre Eğitim Durumu	158
Tablo 3. 12: Çalışma Sahasının Göç Durumu (1980-2019).....	161
Tablo 3. 13: Çalışma Sahasında Belediye ve Köy Sayısı	165
Tablo 3. 14: Çalışma Sahasında Yerleşmelerin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı	167
Tablo 3. 15: Çalışma Sahasında Mezraların İlçe ve Köylere Göre Dağılışı	173
Tablo 3. 16: Çalışma Sahasında Mezraların İlçelere Göre Dağılışı.....	175
Tablo 4. 1: Çalışma Sahasında Arazi Kullanımı	192
Tablo 4. 2: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim (1947)	197
Tablo 4. 3: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Bitkisel Üretim.....	198
Tablo 4. 4: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim Grupları ve Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı	201
Tablo 4. 5: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim ve Türkiye'deki Yeri (2019).....	204
Tablo 4. 6: Çalışma Sahasında Traktör Sayısının İlçelere Göre Dağılışı (2019).....	211
Tablo 4. 7: Çalışma Sahasında Tarımda Kullanılan Bazı Araç ve Gereçlerin Dağılışı	212
Tablo 4. 8: Çalışma Sahasında Buğday Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	215

Tablo 4. 9: Çalışma Sahasında Arpa Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	218
Tablo 4. 10: Çalışma Sahasında Şeker Pancarı Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	222
Tablo 4. 11: Çalışma Sahasında Yonca Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	225
Tablo 4. 12: Çalışma Sahasında Korunga Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	227
Tablo 4. 13: Çalışma Sahasında Tarımı Yapılan Diğer Ürünlerin Yıllara Göre Dağılışı	229
Tablo 4. 14: Çalışma Sahasında Mısır Ekimi ve Üretiminin Dağılışı	232
Tablo 4. 15: Çalışma Sahasında Patates Ekimi ve Üretiminin Dağılışı	232
Tablo 4. 16: Çalışma Sahasında Nohut Ekimi ve Üretiminin Dağılışı	232
Tablo 4. 17: Çalışma Sahasında Meyve Üretimi	234
Tablo 4. 18: Çalışma Sahasında Hayvan Üretimi (1947)	236
Tablo 4. 19: Çalışma Sahasında Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı (baş) ...	237
Tablo 4. 20: Çalışma Sahasında Hayvansal Üretim ve Türkiye'deki Yeri (2019) ..	238
Tablo 4. 21: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Büyükbaş Hayvan Dağılışı.....	240
Tablo 4. 22: Çalışma Sahasında Büyükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı	247
Tablo 4. 23: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Küçükbaş Hayvan Dağılışı.....	249
Tablo 4. 24: Çalışma Sahasında Küçükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı	250
Tablo 4. 25: Çalışma Sahasında Koyun ve Keçi Sayılarının İlçelere Göre Dağılışı	253
Tablo 4. 26: Çalışma Sahasında Yetiştirilen ve Denenmesi Muhtemel Koyun Türlerinin Özellikleri	255
Tablo 4. 27: Çalışma Sahasında Kümes Hayvan Cinslerinin Yıllara Göre Dağılışı	256
Tablo 4. 28: Çalışma Sahasında Kümes Hayvan Cinslerinin Yıllara Göre Dağılışı	257
Tablo 4. 29: Çalışma Sahasında Arıcılık İşletmelerinin Yıllara Göre Dağılışı.....	259
Tablo 4. 30: Çalışma Sahasında Bal, Bal Mumu ve Kovan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı	259
Tablo 4. 31: Çalışma Sahasında Yayla ve Meraların İlçelere Göre Dağılışı	262
Tablo 4. 32: Çalışma Sahasında Yayla ve Mera Dağılışı.....	263
Tablo 4. 33: Çalışma Sahasında Gıda ve Yem İşletme Sayıları	268
Tablo 4. 34: Çalışma Sahasında Faaliyet Yürüten Kayıt Belgeli İşletmeler.....	269
Tablo 4. 35: Çalışma Sahasında Faaliyet Gösteren Süt İşleme Tesislerinin Dağılışı	270
Tablo 4. 36: Çalışma Sahasında Faaliyet Gösteren Süt Toplama Merkezlerinin Dağılışı	271
Tablo 5. 1: IPARD II Programı Kapsamında Hibe Başvurusuna Açık Bulunan Destekler	290
Tablo 5. 2: IPARD I Programı Hibe Ödemelerinin Sektör Bazlı Dağılımı	291
Tablo 5. 3: IPARD I Programı Hibe Ödemelerinin İlçelere Göre Dağılımı	291
Tablo 5. 4: IPARD I ve IPARD II Programı (Konsolide) Hibe Ödemelerinin İlçeler Göre Dağılımı	292
Tablo 6. 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri.....	309
Tablo 6. 2: Kırsal Yerleşmelerin Göç Özellikleri	315

Tablo 6. 3: Kırsal Yerleşmelerdeki Ekonomik Özellikler.....	321
Tablo 6. 4: Kırsal Alanların Yerleşme Özellikleri	326
Tablo 6. 5: Kırsal Alanların Su Kaynağı Özellikleri.....	331
Tablo 6. 6: Kırsal Alanlarda Su Kaynakları ve Özellikleri.....	336
Tablo 6. 7: Kırsal Alanların Tarımsal Faaliyet Özellikleri	350
Tablo 6. 8: Kırsal Alanlarda Hayvancılık Faaliyetlerinin Özellikleri.....	366
Tablo 6. 9: Yaylacılık Faaliyetlerinin Hayvancılık Üzerindeki Etkisi.....	373
Tablo 6. 10: Katılımcıların Kırsal Yerleşmelerdeki Kurum Faaliyetlerine Yönelik Görüşleri.....	380
Tablo 6. 11: Katılımcıların Muş İlının Kırsal Potansiyeli ve Geleceğine Yönelik Görüşleri.....	383

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Çalışma Sahasının Lokasyon Haritası	1
Şekil 1. 1: Ekonomik Kalkınmanın Bileşenleri.....	14
Şekil 2. 1: Çalışma Sahasının Topografya Haritası	87
Şekil 2. 2: Çalışma Sahasının Jeoloji Haritası	89
Şekil 2. 3: Çalışma Sahasının Morfoloji Haritası.....	91
Şekil 2. 4: Çalışma Sahasının Eğim Haritası	93
Şekil 2. 5: Çalışma Sahasının Erozyon Haritası.....	95
Şekil 2. 6: Çalışma Sahasında Sıcaklığın Mevsimlere Göre Ortalama Dağılışı	99
Şekil 2. 7: Çalışma Sahasında Ortalama Sıcaklığın Aylara Göre Dağılışı	100
Şekil 2. 8: Çalışma Sahasında Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı.....	104
Şekil 2. 9: Çalışma Sahasında Yağışın Aylara Göre Ortalama Dağılışı	105
Şekil 2. 10: Çalışma Sahasının Su Kaynakları Haritası	112
Şekil 2. 11: Çalışma Sahasının Büyük Toprak Grupları	125
Şekil 2. 12: Çalışma Sahasının Arazi Kullanım Kabiliyet Sınıflandırması	128
Şekil 2. 13: Çalışma Sahasının Arazi Kullanım Kabiliyet Sınıfları.....	129
Şekil 3. 1: Çalışma Sahasında Kırsal ve Şehirsel Nüfusun Yıllara Göre Dağılışı ...	142
Şekil 3. 2: Çalışma Sahasında İlçelere Göre Kır ve Şehir Nüfus Dağılışı	143
Şekil 3. 3: Çalışma Sahasının İlçelere Göre Nüfus Dağılışı	144
Şekil 3. 4: Çalışma Sahasının Nüfus Dağılışı	145
Şekil 3. 5: Çalışma Sahasındaki İlçelerin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu	148
Şekil 3. 6: Çalışma Sahasındaki Yerleşmelerin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu	150
Şekil 3. 7: Çalışma Sahasının Nüfus Piramidi (1990).....	154
Şekil 3. 8: Çalışma Sahasının Nüfus Piramidi (2019).....	156
Şekil 3. 9: Çalışma Sahasının Göç Durumu (1980-2019).....	161
Şekil 3. 10: Çalışma Sahasında Belediye ve Köy Sayısı	166
Şekil 3. 11: Çalışma Sahasındaki Yerleşmelerin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı	167
Şekil 3. 12: Çalışma Sahasında Yerleşmelerin Yükselti Basamakları	169
Şekil 3. 13: Çalışma Sahasında Mezraların Dağılışı Haritası	176
Şekil 3. 14: Çalışma Sahasında İl ve İlçe Ulaşım Ağı Haritası.....	179
Şekil 3. 15: Çalışma Sahasının Ulaşım Ağı Haritası	180
Şekil 4. 1: Çalışma Sahasında Arazi Kullanımı	192
Şekil 4. 2: Çalışma Sahasında Arazi Kullanım Haritası	195
Şekil 4. 3: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim Grupları ve Ekim Alanlarının Dağılışı	201
Şekil 4. 4: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim Grupları ve Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı	202
Şekil 4. 5: Çalışma Sahasında Buğday Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı	216
Şekil 4. 6: Çalışma Sahasında Buğday Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	217
Şekil 4. 7: Çalışma Sahasında Arpa Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı	219
Şekil 4. 8: Çalışma Sahasında Arpa Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı.....	219
Şekil 4. 9: Çalışma Sahasında Şeker Pancarı Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı	222
Şekil 4. 10: Çalışma Sahasında Şeker Pancarı Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı....	223
Şekil 4. 11: Çalışma Sahasında Yonca Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı	226

Şekil 4. 12: Çalışma Sahasında Yonca Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı	226
Şekil 4. 13: Çalışma Sahasında Korunga Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı (da)	228
Şekil 4. 14: Çalışma Sahasında Korunga Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı.....	228
Şekil 4. 15: Çalışma Sahasında Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı	238
Şekil 4. 16: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Büyükbaş Hayvan Dağılışı	241
Şekil 4. 17: Çalışma Sahasında Büyükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı	248
Şekil 4. 18: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Küçükbaş Hayvan Dağılışı Grafiği ...	249
Şekil 4. 19: Çalışma Sahasında Küçükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı	251
Şekil 4. 20: Çalışma Sahasında Koyun ve Keçi Sayılarının İlçelere Göre Dağılışı.	254
Şekil 4. 21: Çalışma Sahasında Yayla Dağılışı Haritası	265
Şekil 6. 1: Katılımcıların Yaş Özellikleri.....	308
Şekil 6. 2: Katılımcıların Eğitim Durumu.....	308
Şekil 6. 3: Göçün En Fazla Yaşandığı Dönem.....	311
Şekil 6. 4: Göçün Yaşanma Nedeni	312
Şekil 6. 5: Katılımcıların Göç Etmeye Dair Düşünceleri.....	313
Şekil 6. 6: Göçün En Fazla Yaşandığı Merkezler	314
Şekil 6. 7: Katılımcıların Alışveriş Yaptığı Merkezler	316
Şekil 6. 8: Katılımcıların Çalıştığı ve Geçimlerini Sağladıkları Faaliyetler	318
Şekil 6. 9: Katılımcıların Gelir Durumu	319
Şekil 6. 10: Katılımcıların Yatırım İmkânı	320
Şekil 6. 11: Katılımcıların En Büyük Gider Kalemleri.....	320
Şekil 6. 12: Katılımcı Köylerinin Kuruluş Yeri	322
Şekil 6. 13: Katılımcı Köylerinin Yerleşme Tipi	322
Şekil 6. 14: Katılımcılara Göre Köyde En Fazla Kullanılan Mesken Tipi	324
Şekil 6. 15: Katılımcılara Göre Köyde Yaygın Olarak Kullanılan Meskenler ve Kullanılma Nedeni	325
Şekil 6. 16: Katılımcıların Beyanına Göre Tarımsal Arazi Sulama Suyu Durumu .	328
Şekil 6. 17: Katılımcılara Göre Hayvanları Sulama Kaynakları.....	329
Şekil 6. 18: Katılımcılara Göre İçme ve Kullanma Sularını Karşılama Yeri.....	331
Şekil 6. 19: Katılımcılara Göre Tarımdaki Sulama Suyu Durumu	333
Şekil 6. 20: Katılımcılara Göre Hayvanları Sulama Suyu Durumu	334
Şekil 6. 21: Katılımcılara Göre İçme ve Kullanma Suyu Durumu	335
Şekil 6. 22: Katılımcılara Göre En Fazla Ekim Yapılan Tarım Ürünü	338
Şekil 6. 23: Katılımcılara Göre En Fazla Gelir Getiren Tarım Ürünleri.....	339
Şekil 6. 24: Katılımcıların Yeni Tarım Ürünü Ekim Denenmesiyle İlgili Düşünceleri	341
Şekil 6. 25: Katılımcıların Tarımsal Ürünlerini Kullanma ve Pazarlama Durumu..	342
Şekil 6. 26: Katılımcıların Tarımsal Üretim Önündeki Sorunlarla İlgili Düşünceleri	344
Şekil 6. 27: Katılımcıların Arazileri Hakkındaki Görüşleri	345
Şekil 6. 28: Katılımcıların Gübre Kullanım Durumu.....	346
Şekil 6. 29: Katılımcıların Tarımın Geliştirilmesi ve Kalkınmaya Etkisinin Arttırılmasına Yönelik Önerileri	349
Şekil 6. 30: Katılımcıların En Fazla Besledikleri Hayvan Türü	353

Şekil 6. 31: Katılımcıların En Fazla Besledikleri Hayvan Irkı	354
Şekil 6. 32: Katılımcılara Göre En Çok Verim Getiren Hayvancılık Türü.....	355
Şekil 6. 33: Katılımcılara Göre En Çok Verim Veren Hayvan Irkı	357
Şekil 6. 34: Katılımcılara Göre Canlı Hayvanların Değerlendirilme Durumu	358
Şekil 6. 35: Katılımcılara Göre Hayvansal Ürünlerini Değerlendirilme Durumu ...	360
Şekil 6. 36: Katılımcılara Göre Hayvancılık Faaliyetlerinin Önündeki En Önemli Sorunlar	362
Şekil 6. 37: Katılımcıların Hayvancılığın Geliştirilmesi ve Kalkınmaya Etkisinin Arttırılmasıyla İlgili Görüşleri	365
Şekil 6. 38: Katılımcıların Yayla Çıkışlarıyla İlgili Görüşleri	368
Şekil 6. 39: Katılımcıların Yaylacılık Faaliyetlerinin Önündeki Sorunlarla İlgili Görüşleri.....	370
Şekil 6. 40: Katılımcıların Güvenlik Nedeniyle Yaylaya Çıkışlarının Sınırlandırmasıyla İlgili Görüşleri	371
Şekil 6. 41: Katılımcıların Yaylalardan Daha Fazla Verim Almak İçin Yapılması Gerekenlerle İlgili Görüşleri	372
Şekil 6. 42: Katılımcıların Yetkili Kurumların Tarımsal Faaliyetlere Destekleri ile İlgili Görüşleri	375
Şekil 6. 43: Katılımcıların Yetkili Kurumların Hayvancılık Faaliyetlerine Yönelik Destekleri ile İlgili Görüşleri	377
Şekil 6. 44: Katılımcıların Yetkili Kurumların Suyla İlgili Desteklerine Yönelik Görüşleri.....	378
Şekil 6. 45: Katılımcıların İlgili Kurumların Ekonomik Faaliyet Kollarıyla Sundukları Eğitimler Hakkındaki Görüşleri	379
Şekil 6. 46: Katılımcıların Muş ilinin Kırsal Potansiyeli ve Geleceğiyle İlgili Görüşleri.....	382

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Foto 2. 1: Murat Nehri	113
Foto 2. 2: Drenaj Sorunu Olan Araziler (Korkut)	115
Foto 2. 3: Çayır ve Sazlarla Örtülü Hidromorfik Topraklar (Sazlıkbaşı Köyü)	122
Foto 3. 1: Cumhuriyet İlkokulu (Muş, 1926)	158
Foto 3. 2: Muş Şehri ve Muş Ovası	164
Foto 3. 3: Dağınık Yerleşme Örneği (Kayalısu Köyü)	170
Foto 3. 4: Toplu Yerleşme Örneği (Yurttutan Köyü)	171
Foto 3. 5: Taş Mesken Örneği (Kalecik Köyü)	182
Foto 3. 6: Taş ve Toprak Yapılı Mesken Örneği (Kartaldere Köyü)	183
Foto 3. 7: Ahlat Taşı Yapılı Mesken Örneği (Yolgözler Köyü)	184
Foto 3. 8: Modern Mesken Örneği (Kartaldere Köyü)	185
Foto 3. 9: Gömme Mesken Örneği (Kurtik Dağı)	186
Foto 4. 1: Sulamalı Tarım Arazileri (Muş Ovası, Merkez ilçe)	190
Foto 4. 2: Kuru Tarımın Yapıldığı Araziler (Güven Köyü)	191
Foto 4. 3: Alparslan 2 Barajı	193
Foto 4. 4: Kızılağaç'tan Muş Ovası ve Murat Nehri	199
Foto 4. 5: Kızılağaç'tan Muş Ovası'ndaki Tarım Alanları ve Murat Nehri	199
Foto 4. 6: Korkut İlçesi ve Muş Ovası	200
Foto 4. 7: Merkez İlçede Su Motoruyla Arazi Sulama	203
Foto 4. 8: Eğirmeç Köyünde Mandallı Yağmurlama Sulama Boruları	204
Foto 4. 9: Hayvan Yemi Olarak Kullanılan Ot Yığını	205
Foto 4. 10: Hayvan Yemi Olarak Kullanılan Ot Yığınları	206
Foto 4. 11: Hayvan Yemi Olarak Kullanılan Saman Yığınları	207
Foto 4. 12: Doğal Gübreleme (Kartaldere Köyü)	208
Foto 4. 13: Tarımda Kullanılan Bazı Aletler (Adaksu Köyü)	210
Foto 4. 14: Şekerpancarı Tarlası (Okçuhan Köyü)	221
Foto 4. 15: Yonca Tarlası (Sazlıkbaşı Köyü)	224
Foto 4. 16: Lahana Tarlası (Bağlar Köyü)	230
Foto 4. 17: Tütün Tarlası (Suvaran Köyü)	231
Foto 4. 18: Meyve Bahçesi (Karakale Köyü)	234
Foto 4. 19: Sığır Sürüsü (Hasköy)	242
Foto 4. 20: Beton ve Ahlat Taşından Yapılan Hayvan Sulama Suvatı (Malazgirt)	243
Foto 4. 21: Betondan Yapılan Hayvan Sulama Suvatı (Varto)	244
Foto 4. 22: Portatif Suvat ve Hayvan Tuzlama Taşları (Adaksu Köyü)	245
Foto 4. 23: Büyükbaş Hayvan Çiftliği (Karakale Köyü)	246
Foto 4. 24: Büyükbaş Hayvan Ahır (Gülkuru Köyü)	246
Foto 4. 25: Merada Otlatılan Küçükbaş Hayvan Sürüsü	252
Foto 4. 26: Koyun Barınağı (Adaksu Köyü)	253
Foto 4. 27: Kaz Sürüsü (Varto)	257
Foto 4. 28: Arı Kovanları (Merkez İlçe)	258
Foto 4. 29: Alparslan 1 Barajı (Bostankent Köyü)	260
Foto 4. 30: Alparslan 1 Baraj Gölü	260
Foto 4. 31: Tarihi Murat Köprüsü (Restorasyon Öncesi)	275
Foto 4. 32: Tarihi Murat Köprüsü (Restorasyon Sonrası)	275
Foto 4. 33: Güzeltepe Kayak Tesisi	276

Foto 4. 34: Büyük ve Küçük Hamurpet Gölleri.....	277
Foto 4. 35: Murat Nehri (Murat Köprüsü)	278
Foto 4. 36: Doğantaş Köyü Mağaraları.....	279
Foto 4. 37: Kayalı Kale (Varto)	280
Foto 4. 38: Mercimekkale (Merkez ilçe).....	280
Foto 4. 39: Esenlik Camii	281
Foto 4. 40: Yünören Camii.....	282
Foto 4. 41: Mollakent Camii	283
Foto 5. 1: TKDK Teşvikiyle Yapılan Büyükbaş Hayvan Yetiştirme Tesisi.....	293
Foto 5. 2: Büyükbaş Hayvan Yetiştirme Tesisi (Gülkuru Köyü)	301
Foto 5. 3: Toprak Kayması (Savaşçılar Köyü)	302

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
COD	: Vekillerden oluşan Konsey
COM	: Bakanlar Konseyi
DAKA	: Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
DB	: Dünya Bankası
DSİ	: Devlet Su İşeri
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
FAO	: Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü
HGM	: Harita Genel Müdürlüğü
IDA	: Uluslararası Kalkınma Birliği
IFAD	: Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu
IFPRI	: Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü
IPARD	: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Destek Programı
JICA	: Japonya Uluslararası İş Birliği Ajansı
KKYDP	: Kırsal Kalkınma Yatırımları Destekleme Programı
MTA	: Maden Tetkik ve Arama
OECD	: İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
OEEC	: Avrupa Ekonomik İş Birliği Örgütü
Or-Köy	: Orman Köyleri Genel Müdürlüğü
OTP	: Ortak Tarım Politikası
RCD	: Kalkınma İçin Bölgesel İş Birliği
RPC	: Bölgesel Planlama Konseyi
SUKAP	: Su ve Kanalizasyon Altyapı Programı
SWOT	: Strengths Weaknesses Opportunities Threats
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
UKKS	: Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Program

YSE : Yol Su Elektrik Genel Müdürlüğü

GİRİŞ

Çalışma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri

Çalışma sahası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Muş ili, $38^{\circ} 29'$ ve $39^{\circ} 29'$ kuzey enlemleri ile $41^{\circ} 06'$ ve $41^{\circ} 47'$ doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Muş'un yüzölçümü 8.650 km^2 'dir. Muş ilinin doğusunda Ağrı, batısında Bingöl, kuzeyinde Erzurum, güneybatısında Diyarbakır ve Batman, güneyindeyse Bitlis, bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: Çalışma Sahasının Lokasyon Haritası

Tez çalışmasının konusunu, muş ili kırsal alan potansiyeli ve bunun kalkınmaya etkisi oluşturmaktadır. Bu çalışma altı bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde kavramsal çerçeve ele alınmıştır. Bu bölümde kalkınma ve kırsal kalkınma konuları etraflıca incelenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın farklı yerlerinde meydana gelen olaylar ve ekonomik sorunlar kalkınma kavramının ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Pearce, 1989). Kalkınma, yaşam standardının yükseltilmesi için üretim yapısının daha çok katma değeri yüksek ürünlerin üretimine evrilmesi ve bu ürünlerin toplumdaki gelir grupları arasında adaletli bir biçimde

dağıtılarak yaşam standartlarının yükseltilmesi olarak tanımlanabilir (Kaynak, 2009: 63). Kırsal kalkınmanın önemli kaynaklarını barındıran kırsal alan, insan sayısının az olduğu, üretimin tarımsal faaliyetlere dayandığı alan olarak tanımlanmaktadır. Kırsal kalkınma, kırsal yerleşme ve kırsal alanla beraber kırsallık olgusuyla üçüncü temel kavramsal unsuru oluşturmaktadır. Kırsal özellikler gösteren yerleşmelerdeki temel hedef, kırsal nüfusun yaşam standardını yükseltmektir (Bakırcı, 2007: 31). Her ne kadar kırsal alanların yaşam standardının yükseltilmesi hedeflense de kırsal ve kentsel alanlar arasında ekonomik yapı farklılığı devam etmektedir. Bununla birlikte kırsal bölgelerin uğraşması gereken bazı sınırlamalar halen bulunmakta olup kırsal bölgeler ile şehirler arasındaki gelişmişlik farkı devam etmektedir. Dünyada yaşanan değişimler, kırsal kalkınma politikalarının, kırsal bölgelerin var olan ve gelecekte var olması muhtemel sorunlarına cevap vermesi için önemli bir parametredir. Bundan dolayı, zorluklar ortaya çıktıkça hedeflerin güçlenmesi için kalkınma politikalarının esnek olması ve bölgelerde ihtiyaç duyulan uyarlamalara imkân verilmesi gerekmektedir (Abreu & Mesias, 2020: 1). Dolayısıyla kalkınma politikaları yapılırken, bu tür durumlar göz önünde bulundurulmalıdır.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde, çalışma sahasının doğal çevre özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, çalışma sahasındaki topografik yapı, iklim özellikleri üzerinde durulmuştur. Muş ili, yer şekilleri bakımından nispeten dağlık ve engebelidir. Bu engebeli araziler arasında, Muş, Malazgirt, Bulanık ve Liz Ovası Türkiye ve Muş için tarımsal olarak önemli bir potansiyele sahiptir. Karasal iklim özelliklerinin görüldüğü Muş ilinde, kışlar sert, uzun ve kar yağışlı geçerken, yazlar sıcak ve kuraktır. İl alanının büyük bölümü yarı olgun toprak grubuna giren, kahverengi orman topraklarıyla kaplıdır. Bitki örtüsü bakımından ormanların az olduğu araştırma sahasında stepler geniş bir alanda yayılış göstermektedir. İklimle tarımsal faaliyetler arasında ilişki bulunmaktadır. Çalışma sahasında da bu etkiler belirgin olarak görülmektedir. İklim koşulları, hangi bölgede hangi tür tarım ürününün yetiştirileceğine imkân verirken, tarımı yapılacak türlerin yoğunluğu ve dağılımını da kısıtlamaktadır (Caetano ve diğerleri, 2018: 2). Çalışma sahasında kışların uzun yazların ise sıcak ve kurak olması tarımsal faaliyetleri etkilemektedir. Çalışma sahasındaki kuraklık sorunun çözülebilmesi için ilde yeterli miktarda su kaynağı

bulunmaktadır. Bu su kaynaklarını Murat Nehri, Karasu Çayı, Haçlı Gölü, Büyük ve Küçük Hamurpet Gölleri şeklinde sıralamak mümkündür. Söz konusu su kaynaklarının tarım arazilerine ulaştırılması önemli bir sorun oluşturmaktadır. Ancak bu sorun henüz çözüme kavuşturulamamıştır. İldeki kırsal alan potansiyeli, mevcut su kaynaklarının tarım alanlarıyla buluşturulması durumunda üretimle birlikte verimde de önemli artışın yaşanmasına etki edecektir.

Fiziki coğrafya özellikleri, insan yaşamı üzerinde önemli bir yere sahiptir. “Tarih boyunca medeniyetleri biçimlendiren unsurların başında coğrafi koşullar gelmiştir. İnsanlar yerleşim yerlerini kurarken; aynı zamanda beslenme ihtiyaçlarını, karşılayabilecekleri ziraat sahalarını, su potansiyeli yüksek alanları, ulaşımında kolay, coğrafi anlamda fiziki ve beşerî özellikleri müsait bölgeleri tercih etmişlerdir” (Doğan, 2011: 61). Bu özelliklerin insanın ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı üzerinde farklı etkileri bulunmaktadır. Fiziki coğrafya özelliklerinin ülkeler, bölgeler, yöreler ve iller, arasında farklı karakteristik özelliğe sahip olması, buralarda farklı etkiler bırakmasına neden olmaktadır. Çalışma sahasının sahip olduğu fiziki coğrafya özelliklerinin aynı şekilde ilin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı üzerinde etkisi bulunmaktadır. Bu özellikler, ovalarda tarım ve hayvancılık, yaylalarında da sadece hayvancılık faaliyetlerinin yapılmasına ortam hazırlamıştır.

Tez çalışmasının üçüncü bölümünde, çalışma sahasının beşerî coğrafya özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ilin nüfus özellikleri, nüfus dağılışı, yerleşmelerin kuruluş yeri, yükselti kademeleri, göç özellikleriyle beraber yerleşme yapısı incelenmiştir. Belli bir zaman, belli sınır ve mekân dahilinde yaşayan insanlar hayatlarını ikame etmek için çeşitli faaliyetlerde bulunurlar. “Yeryüzü; atmosfer, litosfer ve hidrosferin temas sahası ve diğer bütün canlı varlıklarla birlikte insanların yaşama zeminidir. Bu demektir ki, yeryüzü arzın en hareketli kısmı ve çeşitli ve en karışık olayların bir karşılaşma ve buluşma alanıdır” (Tanoğlu, 1969: 1). Bu bağlamda Muş ilinin kuruluşu, Resmî Gazete’de şu şekilde yer etmiştir. “Bitlis Vilâyeti ilga olunarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazkirt, Mutki kazaları ve Elaziz ve Siirt Vilâyetlerinden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sason kazalarından mürekkep Muş Vilâyeti teşkil olunmuştur” (Resmî Gazete, 1929: 7518). Resmî Gazete’de yer alan bu kararla kurulan Muş, doğa koşullarının beşerî faaliyetler

üzerinde etkileri farklı derece olup ilin belli bazı sahalarında yoğun yerleşmelerin kurulduğu görülmektedir. İlde yerleşmenin belirli alanlarda yoğunlaşması üzerinde çeşitli etmenler etkili olmaktadır. “Oekumene (Ökümen) homojen, her yeri insanlar için aynı derecede çekici bir saha değildir. Bilakis bu saha son derece heterojen; iklim, röliyef, bitki örtüsü, toprak ve toprak altı kaynakları itibariyle yer yer çok farklıdır. Saha dahilinde nüfus son derece kesintili, eşitsiz ve düzensiz dağılmıştır” (Tanoğlu, 1969: 72). Muş ili sahip olduğu bu özellikler gelişmesi üzerinde etkili olmaktadır. Türkiye’de yaşam standardının en düşük ve aynı zamanda en fazla göç veren iller arasında da yer almaktadır. Muş ilinde yaklaşık 85 yılda kır ve şehir nüfusu arasındaki dengede önemli değişim meydana gelmiştir. 1935 yılında şehir nüfusu 20.912 (%14,5) iken kır nüfusu 122.987 (%85,5) olmuştur. Buna karşılık 2019 yılında şehir nüfusu 189.102 (%46,3) iken kır nüfusu 219.707 (%53,7) olarak gerçekleşmiştir. Yerleşme sayılarına bakıldığında, Muş ili sınırları içerisinde (23) belediye ve (364) köy olmak üzere toplamda 387 yerleşme bulunmaktadır (TÜİK, 2020).

Tez çalışmasının dördüncü bölümünde, çalışma sahasının ekonomik coğrafya özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, kırsal yerleşmelerin ekonomik yapısı incelenmiştir. Bu çerçevede bitkisel üretim ve hayvansal üretimle birlikte kırsal yerleşmelerde yer alan turizm potansiyeli değerlendirilmiştir. “İnsanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi için öncelikle beslenmesi, barınması ve korunması gerekmektedir. Tarımsal faaliyetlerle birlikte insanlar daimî ve korunaklı meskenlerde yaşamaya başlamış, bu bağlamda toprakta üretim yapılmış, yeryüzünde yerleşik hayat yayıldıkça üretim hem artmış hem de çeşitlenmiştir” (Doğan, 2011: 141). Muş, Türkiye’de tarımsal üretimi yüksek olan iller arasında yer almaktadır. Ancak il potansiyel olarak daha fazla üretim yapabilecek kaynağa sahiptir. Çalışma alanında Muş Ovası (165.000 ha), Bulanık Ovası (52.520 ha), Malazgirt Ovası (45.000 ha) ve Liz Ovası’ında (16.000 ha) toplamda 278.520 ha tarımsal üretimin yapılabileceği arazi bulunmaktadır. Bitkisel üretimde buğday, yonca ve korunga en büyük paya sahiptir. 2019’da 244.499 tonla Muş ili Türkiye’de yirmi üçüncü sırada yer alırken, bölgede de birinci sıradadır. Muş, yonca üretiminde aynı yıl 1.241.044 tonla Türkiye’de dördüncü sırada yer alırken, bölgede ikinci sırada bulunmaktadır. Aynı yıl korunga üretiminde de 102.455 tonla Türkiye’de altıncı sırada, bölgede dördüncü sırada yer almaktadır. Çalışma sahası,

hayvan varlığı bakımından önemli bir yere sahiptir. İlde hem mera hayvancılığı hem de ahır hayvancılığı yapılmaktadır. Ancak ilin sahip olduğu mera alanları ve yaylaların varlığına bakıldığında, doğal hayvancılık potansiyelinin istenilen noktada olmadığı görülmektedir. Hayvan varlığı bakımından, küçükbaş sayısında henüz 1990 yılı seviyesine dahi ulaşamamıştır (1990 yılında 1.642.020 küçükbaş, büyükbaş 226.103). 2019'da hayvan varlığı bakımından ilde birinci sırayı 1.084.591 (%56,54) ile küçükbaş almaktadır. İkinci sırada 325.067 (%16,94) ile büyükbaş gelirken üçüncü sırada da 300.908 (%15,69) adetle tavuk bulunmaktadır.

Tez çalışmasının beşinci bölümünde, çalışma sahsının kırsal kalkınma özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, çalışma sahasında yürütülen kırsal kalkınma faaliyetleri, ilde bunun için faaliyet gösteren kurumlar ve ildeki kırsal kalkınmanın önündeki temel sorunlar üzerinde durulmuştur. Çalışma sahasında, kırsal kalkınmaya yönelik çok sayıda kurumun faaliyet yürüttüğü görülmektedir. Bu kurumları Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Tarım Kredi Destekleme Kooperatifi, İl Tarım ve Orman Müdürlükleri, İlçe Tarım ve Orman Müdürlükleri, Ziraat Bankası, Halk Bankası, İl Özel İdaresi, kooperatif ve birlikler şeklinde sıralamak mümkündür.

Son olarak tez çalışmasının altıncı bölümünde ise saha araştırmasının bulguları üzerinde durulmuştur. Sahada yapılan mülakatlar ve gözlemlerle çalışma sahasının kırsal alan bakımından önemli potansiyele sahip olduğu görülmüştür. Kırsal kalkınma faaliyetlerinin, Avrupa Birliği üyelik süreciyle Avrupa'dan sağlanan fonlar ve ülkenin öz kaynaklarıyla hızlandığı söz konusuydu. Ancak Avrupa Birliği üyelik sürecinin tıkanmasıyla kırsal kalkınma politikalarında da yavaşlamanın olduğu söylenebilir. Başta bu durumlar olmak üzere, yerelde etkili olan diğer nedenlerle (sulama, sermaye sorunu, pazarlanma sorunu, örgütlenme, göç vb.) kırsal kalkınmada istenen noktaya gelinememiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

İnsan yaşamında temel öneme sahip olan doğal kaynaklar üzerinde oluşan baskı, nüfus artışının hızlanmasıyla birlikte her geçen gün artmaktadır. Bu durum sahip olduğumuz doğal kaynakların plansız, özensiz ve sürdürülebilirlikten uzak bir şekilde

kullanılmasına neden olmaktadır. Doğal kaynaklar arasında önemli bir yere sahip olan tarım alanları ve hayvancılık faaliyetleri (yaylalar, meralar) önemli kırsal kaynaklar arasında gelmektedir. Kırsal kaynaklar, özellikle nüfus artışı sonucu yerleşmelerin yatay yönde büyümesi, yeni sanayi alanları, turizm alanları ve ulaşım alanları için kullanılmaktadır. Bu faaliyetler, genel olarak tarım alanlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Şehirlere doğru yaşanan göçler kırsal kaynakların kullanımı üzerinde olumsuz etki (kaynaklar kullanılamamakta, verim düşmekte, kırsal kalkınma yavaşlamakta vb.) bırakmaktadır. Kırsalda, sürdürülebilir kalkınma gerçekleştirilebildiği takdirde göçün önüne geçilebilecektir. Bu durum şehirlerdeki göç baskısını da azaltacaktır.

Çalışmadaki temel amaç sahadaki kırsal alan potansiyelini bütün yönleriyle ortaya koymak ve bu potansiyelin kalkınmaya etkileri üzerinde durmaktır. Ayrıca kırsal potansiyelin kalkınmaya etkisinin önündeki engelleri belirleyip bunların ortadan kalkması için çözüm önerileri ortaya koymaktır.

Çalışma sahasının, kırsal alan potansiyeli bakımından önemli kaynaklara sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu potansiyelin yeteri kadar kullanılmamasına bağlı olarak kırsal bölgeler de yeterince kalkınamamıştır. Bu durum alandaki göçlere neden olmaktadır. Çalışma sahası, Türkiye’de en fazla göç veren iller arasında yer almaktadır. Dolayısıyla kırsal alanda kalkınmanın gerçekleşmesinin önünde söz konusu durum büyük bir engel teşkil etmektedir.

Çalışma sahasının sahip olduğu kırsal potansiyelden yararlanmak için amaç dışı tarım alanlarının kullanılması engellenmelidir. Araziler mutlak manada amacına uygun olarak kullanılmalıdır. Tarımsal üretimde sulama imkânının geliştirilmesi, yeni verimli türlerin ekilmesi, kuru tarımın azaltılması, gübreleme, ilaçlamanın uygun ölçüde yapılması, geleneksel tarım yöntemlerinin terk edilmesi, tarımda yeni yöntem ve metotların kullanılması verimi arttıracaktır.

Çalışma sahasında ilin sahip olduğu hayvancılık potansiyelinden azami derecede yararlanmak için yayla ve meraların verimi mümkün mertebe arttırılmalı, bu sahaların, yol, su vb. problemleri çözülmemeli ve bu alanların daha yoğun

kullanılması teşvik edilmelidir. Bu durum ahır hayvancılığı üzerinde oluşan maliyet baskısını düşürecektir.

Turizm potansiyelinden istenilen düzeyde yararlanılabilmesi için turizm kaynaklarının tanıtımının yapılması, bu kaynakların değerlendirilmesi için altyapı ve üstyapı çalışmalarının hız kazanması gerekmektedir.

Çalışma sahasında, tarım ve hayvancılık faaliyetleri birlikte yapılmaktadır. Bu durumda hem tarım ve hayvancılık birbirini desteklemekte hem de birlikte yapılabildiği oranda çiftçinin güçlenmesinde etkili olmaktadır. Üreticilerin bu alanlarda kendilerini yetiştirmeleri ve teknolojik imkânlardan yararlanmaları güçlenmelerinde daha faydalı olacaktır.

Çalışma sahasındaki kırsal alan potansiyelinin ortaya çıkması bu potansiyelin kalkınmaya yansımaları, göçün önüne geçilmesi, daha da önemlisi tersine göçün sağlanabilmesi için en büyük görev ilgili kurumlara düşmektedir. İlgili kurumlar, her safhada üreticinin yanında olmalıdır; ürünün yetiştirilmesinden, pazarlanmasına, teşvik ve desteğine kadar her aşamada üreticinin yanında olduğunu göstermelidir. Kurumlar toprağının hangi ürünlere uygun olduğunu, toprağa uygun gübre ve ilaç kullanımını, veteriner ve ziraat mühendisi desteğini büyük bir titizlikle sağlamalıdır. Sulama desteği ve ekipman desteği sunmalıdır. Verilen kredi ve teşviklerde çok hassas davranılmalıdır. Üretim yapacak kişilere ulaştırılmalı ve takip sistemi güçlendirilmelidir. Marka ürünlerin üretimine ağırlık verilerek kooperatifleşmenin yaygınlaştırılması, ulusal ve uluslararası pazarların oluşturulması gerekmektedir. Bütün bunlar, ilde kırsal potansiyelin harekete geçirilmesinde etkili olacaktır. Dolayısıyla bu uygulamaların kırsal kalkınmaya yansımaları daha güçlü olacaktır. Buna bağlı olarak kırsalda yaşayan insanların ekonomik olarak gelirleri artacaktır. Yaşam standartları yükselecektir. İş bulma sorunu ortadan kalkacağından göç olayı minimum düzeyde kalacaktır. Böylece mevcut bu durum kırsalda üretimi arttırmakla birlikte il ve ülke ekonomisine de katkı sunacaktır.

İnsan yaşadığı ortama uyum sağlama eğilimindedir. Bununla birlikte uyum sağladığı ortamdan ayrılmada direnç göstermektedir. Nüfusun alıştığı şehir hayatından ayrılarak kırsal bölgelere göç etmesi ne kadar güçse, kırsaldaki nüfusun da kırsaldan

ayrılması o denli güçtür. Ancak kırsal yerleşmelerde ortaya çıkan işsizlik ve diğer problemler, bu güçlüğe rağmen göçe neden olmaktadır. Bundan dolayı kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi ülkenin önemli meselelerinden biridir. Büyük şehirlere göç eden kırsal nüfusun teşvik ve desteklerle kırsal bölgelere geri getirilmesi önem arz etmektedir. Bu dönemde şayet bu gerçekleştirilemezse şehirlere adapte olan kırsal nüfusun yeni kuşağını kırsala geri döndürmek çok daha zorlaşacaktır. Bunun için kırsal kalkınmanın Avrupa Birliği sürecine bağlanamayacak kadar önemli bir konu olduğu unutulmamalıdır.

Kırsal kalkınma, kırsal nüfusun yaşam seviyesinin yükselmesi olarak tanımlanmaktadır. Kırsal kalkınma faaliyetleri kırsal nüfusun alım gücünü arttırmakla birlikte nüfusun hizmetlere erişimini kolaylaştıracaktır. Bunun sonucunda kırsal nüfus yerinde kalarak üretime katkı sağlamaya devam edecektir.

Materyal ve Yöntem

Çalışmada öncelikle tez konusu belirlenerek literatür taraması yapılmıştır. Sonra yararlanılacak kitap, dergi ve çeşitli yayınlar temin edilmiştir. Daha sonra ilgili kurum ve kuruluşlardan verilere ulaşılmıştır. Alanla ilgili taslak haritalarla birlikte görüşme formları hazırlanmıştır. Bu formlarla ilgili kurumlara başvurularak gerekli izinler alınmıştır. Görüşme soruları oluşturduktan sonra etik kurul kararı alınmıştır (Ek 1). Saha çalışması kapsamında güzergâhlar üzerinde bulunan morfolojik yapılar, hidrografik kaynaklar, bitki örtüsü ve yerleşim yerleri incelenerek gezi gözlem safhası sürdürülmüştür. Daha sonra çalışma sahasında mülakatlar yapılmış, gerekli notlar alınmış ve fotoğraflar çekilmiştir.

Büro çalışması aşamasında, elde edilen veriler tasnif edilerek gruplandırılmıştır. “1/25.000 ve 1/100.000 ölçekli basılı topoğrafya haritaları ve yine 1/100.000 ölçekli basılı jeoloji haritaları temin edilmiş ve bu haritalar CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) ortamında sayısallaştırılmıştır (Bunun için Google Earth Pro, Global Mapper 17.0 ve ArcMap10.3. ve HGM küre programları kullanılmıştır”. İklim verileriye Meteoroloji Genel Müdürlüğünden temin edilerek çalışma yürütülmüştür. Çalışma sahasında yapılan kırsal kalkınma faaliyetler dikkate alınarak SWOT analizi yapılmıştır.

Tezin altıncı bölümünü oluşturan saha çalışması aşamasında “derinlemesine görüşme tekniği” kullanılmıştır. “Derinlemesine görüşme, araştırılan konunun bütün boyutlarını kapsayan, daha çok açık uçlu soruların sorulduğu ve detaylı cevapların alınmasına imkân veren, yüz yüze, birebir görüşülerek bilgi toplanmasına imkân veren bir veri toplama tekniğidir. Karşıdaki kişinin duygu, bilgi, tecrübe ve gözlemlerine görüşme yoluyla ulaşılır” (Tekin, 2006: 101). “Görüşmeler anketlere göre daha kişisel düzeye indirgenmiş çalışmalardır. Kişisel görüşmelerde görüşmeci cevaplayıcıyla birebir çalışır (Kazan, 2016: 218). Araştırmada ‘tabakalı örneklem’ yöntemi kullanılmıştır. “Tabakalı örneklemde evren farklı özelliklere sahip farklı gruplar ve alt gruplardan oluşmaktadır. Bu örneklem türünde evren, büyüklüğü önceden bilinen farklı tabakalara veya homojen gruplara bölünür” (Jensen ve Shumway, 2010; aktaran, & Yavan, 2014: 162). “Tabakların veya benzer grupların oluşturulmasında gelir düzeyi ve coğrafi bölge gibi unsurlar kullanılabilir” (Lo, 2009; aktaran Yavan, 2014: 162). Görüşme, nitel araştırmalarda sıklıkla başvurulmuş bir teknikliklerdir. Görüşmede veri elde etme ve analiz süreci; soruların hazırlanması, örneklem seçimi, görüşmeler ve kayıt etme, kayıtların çözümlenmesi, kodlama ve analiz, sonuç ve raporlama basamaklarından oluşmaktadır (Yaman Kocadağlı, 2019: 17). Görüşmede bu basamaklar takip edilerek araştırma yürütülmelidir. Çalışma sahası 365 köy yerleşmesinden oluşmaktadır. Seçilen örneklem tüm sahayı kapsayacak şekilde olmasına dikkat edilmiştir (Ek 2). Dolayısıyla çalışma sahası içerisinde 74 köy (%20.27) örneklem olarak seçilerek bu köylerde 25 soruluk birebir mülakat gerçekleştirilmiştir (Ek 3). Gidilecek köylerin belirlenmesi için Google Earth Pro programı üzerinde güzergâh planlaması yapılmıştır. Bu planlama yapılırken dağ eteği, yamaç, vadi ve ova köylerinin dağılışı ve TÜİK’ten alınan nüfus büyüklüklerine dikkat edilmiştir. Belirli saha ve ilçelerde yığılmanın olmaması için en yakın köyden en uzak köye kadar belirli aralıktaki köyler seçilerek ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Görüşmenin yapılacağı kişiler köy muhtarı vasıtasıyla önceden belirlenmiştir. Belirlenen bu kişilerle (köyde ikamet eden, tarım ve hayvancılıkla uğraşan köy sakini) önceden hazırlanan görüşme formu doğrultusunda görüşme gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın son aşamasında veriler düzenlenerek yazım aşamasına geçilmiştir. Çalışma, tablo, grafik, harita ve resimlerle desteklenerek tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kalkınma Olgusu

Türk Dil Kurumunun İktisat Terimleri Sözlüğü'nde kalkınma kavramı “bir ekonomide halkın değer yargıları, dünya görüşü ile tüketim ve davranış kalıplarındaki değişimleri içermektedir. Bu değişimler toplumsal ve kuramsal yapıda dönüşüme yol açan büyüme olarak verilmektedir” (www.tdk.gov.tr, 2019). Bu tanım doğrultusunda söz konusu büyümede sadece hacimsel bir artışın olmadığı, çok farklı boyutlarıyla bir dönüşüme vurgu yapıldığı görülmektedir.

Kalkınmanın insanların çok farklı araçların etkisiyle nihai şeklini alacağını ifade eden Nyerere, anlaşılabilir bir durum olarak hedeflerin yüksek olmasında öncelikle ayakların yere basması ve sahip olunan realiteye göre hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Nyerere, aktaran; Tümertekin & Özgüç, 2015: 44-45):

“Nyerere göre kalkınma insanların gelişmesidir. Yollar, binalar, ürün artışı kalkınma veya gelişme değildir. Bunlar kalkınmanın ancak araçları olabilirler. Okul binalarının sayısındaki artış, eğer bu binalar insanların kafalarını ve anlayışlarını geliştirmede kullanılırlarsa, kullanabileceklerse gelişme sayılır. Kalkınma özgürlük getirir; sağladığı ise insanların gelişmesidir. Başka insanlar aya varmayı hedefleyebilirken ve gelecekte bizim de hedefimiz aya varmak olabilecekken, hâlihazır planlarımızın köylere varmayı hedeflemesi gerekir”

Kalkınma olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için Boudville'nin verdiği *büyüme*, *kalkınma* (*gelişme*) ve *ilerleme* kavramlarının iyi anlaşılması gerekmektedir. *Büyüme* üretim miktarındaki bir dizi artışa karşılık gelmektedir. *Kalkınma*, tüketici davranışlarında ve üretim tekniklerinde olumlu bir değişimin olmasını ifade ederken, *ilerleme* ise toplumun grupları arasında toplumsal gerginliği düşüren gelişme anlamını taşır (Boudeville, 1966; Tümertekin & Özgüç, 2015: 44-45). Boudville'e göre büyümede hacimsel artış görülürken, kalkınmada ise tüketici davranışı ve üretim tekniklerindeki etkiyle süreç ve davranış kalıpları şekillenir. Dolayısıyla bu yaklaşımda ilerlemenin toplumsal boyutu ve etkisinin vurgulandığı görülür.

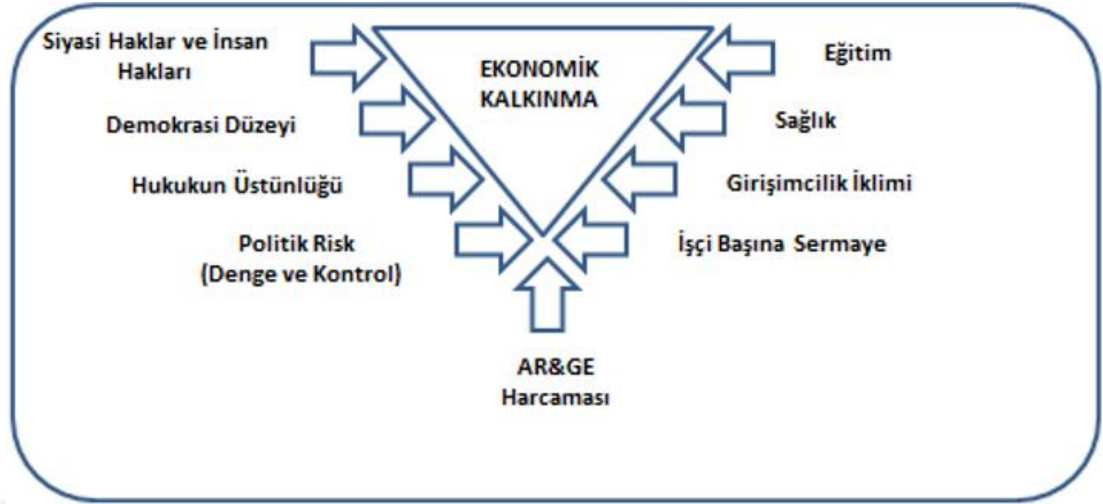
Kalkınma kavramının kullanılmasında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın farklı yerlerinde yaşanan olaylar ve ekonomik sorunların ön plana çıkması etkili olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler, kalkınma kavramının gündeme gelişini kaçınılmaz kılmıştır. Yapılan çalışmalarda çok boyutlu ve karmaşık bir özelliğe sahip olan kalkınma kavramının farklı tanımlarıyla karşılaşılmaktadır. Bu yüzden kavramın

evrensel ve tek bir tanımı bulunmamaktadır (Pearce, 1989). Farklı tanımlamaların ortaya çıkmasında, kavramın zamanla toplumsal değişimi belirleyen unsurların etkisinin şiddetine göre içerik kazanmasından kaynaklanmaktadır. Toplumsal değişimi sebep ve sonuçlarıyla inceleyen disiplinlere (sosyoloji, tarih, iktisat) göre kavrama farklı anlamların yüklendiği görülmektedir (Şenses, 2004: 1); (Başkaya, 1994: 19). Kalkınma, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi için üretim yapısının daha çok katma değeri yüksek ürün üretimine dönüştürülmesi ve bu ürünlerin toplumdaki gelir grupları arasında adaletli bir biçimde dağıtılarak yaşam standartlarının yükseltilmesi olarak tanımlanabilir (Kaynak, 2009: 63). Kalkınma, insanlık için yüksek değerde kültürel ürünler üretebilen bir süreç olarak da görülmektedir. Kalkınma kavramının II. Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme daha sık gelerek etkinliği artmıştır. Gelişmişlik yönüyle bu kadar farkın belirgin olarak ortaya çıktığı süreç içinde ekonomik alan, sosyal ile kültürel alanlarda kötü durumda olan az gelişmiş ülkelerin yenilik ve değişime uyum gösterememesine neden olmuştur. Ekonomik durumu iyi ve refah seviyesi yüksek olan ülkelerin savaş sonrası dönemde teknolojik yeniliklere adaptasyonda başarılı oldukları görülmektedir. Az gelişmiş ülkelerde ise bu başarı görülmemektedir. Beşerî, siyasi, sosyal ve makroekonomik gibi faktörlerin kalkınma kavramını şekillendirmesi ülkelerin gelişmişliklerini ciddi şekilde etkilemektedir. Kalkınmanın çok boyutlu olması kaçınılmaz bir olgudur. Bu olgu eğitim, sağlık, yoksulluk ve eşitsizlik gibi farklı alanlardan oluşmaktadır. Aşamalı gelişme süreci olan ekonomik kalkınma, bu aşamalarla toplumu oluşturan bireylerin rahat edeceği bir süreçtir (Vesal, 2014; aktaran Oğuztürk & Özaslan, 2018: 80). Kalkınma karmaşık yapıları birbirinden farklı boyutlardan oluşmaktadır. Kalkınma faaliyetlerinin yürütülmesinde kurumlara önemli görevler düşmektedir.

Ülkelerde birbirinden farklı kalitede kurumlar bulunmakta ve bu kurumlar ülkelerinin ekonomik gelişimi için çaba göstermektedir. Bu kurumlar, ülkelerde ekonomik farkları ortaya çıkaran temel unsurdur (North & Coelho, 1973). Kurumsal kalite yönüyle üst düzeyde olan ülkeler daha hızlı kalkınır. Koloniler ile ülkeler üzerine yapılan araştırmalarda yöneticilerin idare gücü üzerindeki sınırlamaların kalite için temel teşkil ettiği, kurumsal kalitesini arttıran ülkelerin diğer ülkelere daha hızlı kalkındıkları görülmektedir (Acemoğlu & Dell, 2010: 169-173). Sermaye birikimi ve

kurumsal kalite, ekonomik kalkınmanın iki önemli ayağını oluşturmaktadır. İki ayağın da güçlü olması ekonomik kalkınma açısından önemlidir. İnsan hakları ve siyasi haklar, kurumsal kalitenin hesap verebilme ve kamunun sesi işlevi görmektedir. Vatandaşların hükümeti seçme ve hükümete görev vermesi nedeniyle önemlidir. Siyasi çevre, karar alıcıların sahip oldukları esneklik üzerinde etkilidir. Demokrasi, yöneticilerin idare gücünü sınırlandırması, kontrol mekanizmasının varlığı ve mülkiyet hakkının korunması yönüyle önemlidir (Gökten, 2018: 855). Demokrasi bu yönüyle önemli olmakla beraber hukukun üstünlüğü idare gücünün sınırlandırılması açısından kurumsal kalite içerisinde daha doğru bir ölçüttür (Barro, 2000; aktaran Gökten, 2018: 853). Kalkınmada etkili olan kurumlardaki işleyişi açısından demokrasi ve hukukun üstünlüğü, olmazsa olmazlar arasında bulunmaktadır.

Ekonomik kalkınmada hangi sürecin daha önemli ve öncelikli olduğu yönündeki tartışmalar zaman zaman yapılmaktadır. Günümüzde kurumsal kaliteyi ve sermaye birikimini temin eden unsurların, ekonomik kalkınmaya olumlu etki yaptığı görülmektedir. İnsan hakları, siyasi haklar; hukukun üstünlüğü, demokrasi düzeyi, politik risk, AR&GE ve işçi başına sermaye, sağlık ve eğitim ekonomik kalkınmanın bileşenleridir (Gökten, 2018: 855); (Şekil 1.1). Ekonomik kalkınma bileşenlerinin kendi içerisinde görülen gelişmelerin ve meydana gelen bu değişim ve dönüşümün takip edilmesi gerekmektedir. Bu durum hem bileşenlerin değişim ve gelişim durumunun dar ve geniş seviyede takip edilmesi hem de birbirlerini etkileme durumunun değişimin gözlemlenmesi açısından önemlidir.

Kaynak: Gökten, 2018'den derlenmiştir.

Şekil 1. 1: Ekonomik Kalkınmanın Bileşenleri

Günümüzde bilgi ekonomisine geçiş, uluslararası sermaye hareketi önündeki engellerin azaltılması, bankacılık ve internet ağının gelişmesi ekonomik kalkınma üzerinde olumlu etki oluşturmıştır.

Kalkınma hızı ülke ekonomisini doğrudan etkileyerek uluslararası platformdaki yerinin önemli olmasını belirlemektedir. Küreselleşmeyle ülkeler arasındaki rekabet gücünün artması için özellikle bilgi teknolojilerinin gelişimine öncelik verilmektedir. İnovasyon olgusu, firmalar arasında rekabetin artmasına ve farklı tipte ürünlerin piyasada görülmesinde etkili olmuştur. Ekonomik faaliyetlerde küreselleşmenin etkisiyle inovasyon kavramının konumu önem kazanmış kalkınma olgusunun perspektifinin genişlemesinde etkili olmuştur. Bu kavram ülkelerin, şirketlerin rekabet gücünü arttırarak teknolojik ve bilgi ürünlerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Birey ile toplum arasında zincir etkisi gösteren inovasyon özellikle Araştırma-Geliştirme (AR-GE) faaliyetlerin yeni üretimde etkili olması sonucunda vazgeçilmez faktör durumuna gelmiştir. Politikacıların bu konudaki düzenlemeleri toplumun bütününe kapsayacak şekilde yapılması şirketlerin rekabet gücünü artıracak ve ülkenin kalkınmasının hızlanmasında etkili olacaktır (Oğuztürk & Özaslan, 2018: 79).

Neoliberal kuram, devletin hizmetlerini rekabete kapalı, kalitesiz ve pahalı olarak görmektedir. Bu nedenle kaliteyi yükseltmenin ve fiyatları aşağı çekmenin yolu olarak özel sektöre devrinin yapılması ve rekabete açılmasında bulunmaktadır (Yıldız,

2008: 17). Neoliberal ekonomi kuramının temelini oluşturan özelleştirme uygulamaları, beraberinde gelir dağılımı adaletsizliğinde artışı, şehrsel hizmetlere erişimi düşürmektedir (Davis, 2007: 1-34).

Neoliberal ekonomi politikalarının yaygınlaşmasıyla birlikte sermaye, emek ve devlet arasında üçayaklı denge bozulmuş; devlet sermayeyi çekme ve böylece küresel ekonomi ile bütünleşme pahasına emeğin sömürüsüne ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla örgütlü emek hareketi bastırılmıştır. Bunun en belirgin göstergesi dünya çapında sendikal hareketlerin çöküntüye uğramasıdır. Diğer taraftan turizme açılan bölgelerde, tarım sektöründen modern turizm sektörüne geçiş önemli bir emek dönüşümü başlatmıştır. Bu bölgelerde istihdam özellikle piyasaya hâkim olan büyük işletmelerdedir. Bunların da istihdam politikaları deneyim, eğitim, uzmanlaşma gibi tercihlere bağlı olduğundan, şartları sağlayan yerel emeğe ve ülkenin farklı yerlerinden gelen göçmen işçilere yönelik olmuştur (Aykaç, 2009).

Kalkınma kavramının merkezinde insan olmalıdır. Toplumu oluşturan bireylerin yaşam standardını yükseltmesi, hayatını kolaylaştırması oldukça önemlidir. Ülkeler için bir süreç ve amaç olan kalkınmanın son tahlilde ekonomik gelişim ve insan yaşamının iyileştirilmesi ve hayat kalitesinin arttırılmasına katkısı olmalıdır. Kalkınma kavramı ilk zamanlarda ekonomik büyüme olarak görülürken, sonraki dönemlerde sosyal refah içeriği kazanmış, günümüzde ise yaşam kalitesiyle ilişkilendirilmiştir. “Başlangıçta ilerleme, modernleşme gibi kavramlarla iç içe geçen ve yerine kullanılan kalkınma sonraki yıllarda büyüme, yapısal değişim, insani kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma şeklinde genişlemiştir” (Başkaya, 1994: 19); (Kaynak, 2009: 63); (Yavilioğlu, 2002: 59); (Mihci, 1996: 75).

Birleşmiş Milletlerin 2013’te açıkladığı Yeni Bir Küresel Ortaklık: Sürdürülebilir Kalkınma Yoluyla Yoksulluğu Ortadan Kaldırmak ve Ekonomileri Dönüştürmek belgesinde 2015 sonrasının hedefleri, bu çerçevede 2030’a kadar aşırı yoksulluğa son vererek sürdürülebilir kalkınma söylemini gerçekleştirmek için evrensel çalışma yapmak şeklindedir. Bir yandan önemli ekonomik ve sosyal değişimlerin, zenginliğin yaşandığı yirminci yüzyıl; aynı zamanda yoksulluğun, gelir adaletsizliklerinin, işsizliğin aşırı seviyelerde olduğu bir yüzyıl olmuştur. Yirmi birinci

yüzyılın başlarında bu sorunlar kronik bir hal alırken önceki yüzyılın ürettiği bu sorunların çözümü için yoğun çabaların verildiği bir dönem yaşanmıştır (Kayaduvar & Ergun, 2018: 163).

Sürdürülebilir Kalkınma: Ülkelerin ekonomik, sosyal, teknolojik alanlardaki sınır tanımaz kalkınma çabalarının çevresel değerlerle iç içe geçmesi çevresel değerler üzerinde tahribatlar oluşturarak çevresel değerlerin ikinci plana itilmesine neden olmaktadır. Ortaya çıkan bu durum, uzun vadede düşünüldüğünde telafisi mümkün olmayacak sonuçları doğurması muhtemel görünmektedir. Sahip olduğumuz doğal kaynakları kullanırken, bu kaynaklarda gelecek nesillerin de hakkı olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu duruma dikkat edilmezse sınırlı olan doğal kaynaklarımız, her geçen gün çeşitlenen ve artan ihtiyaçlarımıza daha fazla cevap veremeyecektir.

Alternatif kalkınma kuramına göre kalkınma, ekonomik etkenlerle birlikte sosyal, kültürel ve çevresel faktörleri içeren çok katmanlı ve karmaşık bir süreçtir. Bu kuramın başlangıç noktası, kalkınmanın başka toplumlar tarafından dayatılan veya kontrol altında tutulan bir süreç değil, her toplumun kendi ihtiyaçlarına göre kendisi tarafından belirlenen bir süreç olduğudur. Modernleşme kuramının odak noktası olan ekonomik büyümenin yerini bu kuramda sürdürülebilirlik almıştır. Toplumun sosyal, kültürel, doğal, bilimsel ve insan kaynaklarının özenli kullanılmasını sağlayan buna saygı duyma temelinde sosyal bir bakış oluşturan sürdürülebilirlik kavramı, katılımcı bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Gladwin, Kennelly & Krause, 1995: 876-878).

Dünyada yaygınlaşan küreselleşme süreciyle birlikte bir yandan zengin sayısı artarken, diğer yandan yoksul sayısının da en yüksek seviyeye çıktığı görülmektedir. Türkiye’de ve dünyanın farklı ülkelerinde yetersiz beslenen sağlık ve eğitim hizmetlerini yeterince alamayan ve sesleri duyulmayan insanlar bulunmaktadır (Şenses, 2009: 13). Zengini daha zengin, fakiri daha fakir yaptığı gerekçesiyle eleştirilerin yükseltildiği küreselleşme, dünyayı daha küçük hale getirerek meydana gelen gerginliklerin ve çatışmaların insanların evine kadar taşınmasına neden olmuştur (Kongar, 2016: 17). Küreselleşmeyle birlikte geçen zaman diliminde zengin ve fakir arasındaki gelir farkı her geçen gün büyümektedir.

“Azgelişmişliğin sorunu olarak görülen yoksulluk, neoliberal politikaların dünyayı etkisi altına alması sonucunda gelişmiş kapitalist ülkelerde de yaşanan işsizlik, gelir eşitsizliği ve yoksulluğun tarihte yaşanan en yüksek seviyesine çıkmasına neden olmuştur. Bu politikaların uygulandığı 1980’li yıllarda nüfusun %44’ü (1,99 milyar) günlük 1,90 doların altında gelirle geçimlerini sağlamak zorunda kalmıştır. Bu durum yoksulluğu uluslararası kuruluşların, akademik çalışmaların konusu haline getirmiş, 1970’lerin sonundan itibaren Dünya Bankası’nın kalkınma raporlarında gündem maddesi olmuş ve her onuncu yıl kalkınma raporu yoksulluğa ayrılmıştır. 1990 yılından itibaren yoksulluk mücadelesinde Birleşmiş Milletler aktif rol üstlenmiştir. 1980’li-1990’lı yıllarda serbest piyasa, finansal ve serbestliği benimseyen Washington Uzlaşısı şeklinde tanımlanan neoliberal politika paketi ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bu politikaların sonucu olarak yoksulluk küresel sorun haline gelmiştir. Bu çerçevede neoliberal politikaların sürdürülebilirliğini sağlamaya dönük değişiklikler yapılarak felsefesi değişmediği halde Washington Uzlaşısı’na sosyal yön ekleyen Post-Washington Uzlaşısı politika paketi öne çıkmıştır” (Kayaduvar & Ergun, 2018: 164-165).

Sistemde yapılacak reformlarla kapitalist sistemi tehdit eden yoksulluk sorununa sosyal patlamalara dönüşmeyecek şekilde çözüm üretmeye çabalanmıştır. “Kapitalist sistem düzenli olarak işini kaybeden veya geçim kaynaklarının tehdit edildiğini gören suçsuz kurbanlar yaratan dinamik bir süreçtir” (Bridsall & Fukuyama, 2011: 45-53). Küresel gelişmelerin olumlu olmasına rağmen, Milenyum Kalkınma Hedefleri bölgelerin kendi içlerinde ve bölgelerarası farklılık ve eşitsizliklerinde istenen başarı sağlayamamıştır. Farklı özelliklere sahip aşırı yoksulluk çeken binlerce insan 2000 ile 2015 döneminde görülen olumlu gelişmelerden yararlanamayarak sistemin dışında kalmıştır (Eşkinat, 2015: 8).

Yeni bir Küresel Ortaklık: Rio Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı 2012 yılında yapılarak yayımlanan rapor “sürdürülebilir kalkınma yoluyla yoksulluğu ortadan kaldırmak ve ekonomileri dönüştürmek” başlığını taşımaktadır. Rapor aşırı yoksulluğun 2030 yılına kadar ortadan kaldırılmasıyla sürdürülebilir kalkınma hedefleri için evrensel gündem oluşturma özelliği taşıyor. Bu hedeflerin gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde uygulanabileceği vurgulanıyor. Milenyum Kalkınma Hedeflerinin sürdürülebilir üretimle tüketimin sağlanmasında eksikliklerinin olduğu vurgulanırken, yoksulluğun düşürülmesinde başarılı olunmuştur. Bu çerçevede yoksulluk mücadelesinde sosyal politikalarla sosyal ve çevre politikalarının entegrasyonu sürdürülebilir kalkınmanın gereklerindendir (Kayaduvar & Ergun, 2018: 163).

Ülkelerin, sürdürülebilir uzun soluklu büyüebilmeleri inovasyon performans artışlarına bağlıdır. Bu noktada AR-GE'nin önemi de ortaya çıkmaktadır. Ar-Ge'ye yapılan yatırımlar ülkelerin rekabet gücünü arttırırken yatırım hacimleri, bilimsel araştırmaların sayısı ve firma mülkiyet hakkı önem kazanmaktadır (Oğuztürk & Özaslan, 2018: 79).

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılında "Ortak Geleceğimiz" raporuyla ortaya attığı sürdürülebilirlik kavramı; orman, su ve toprak gibi doğal kaynakların belli bir seviyede tutularak gelecek nesillerin ihtiyaçlarını riske atmadan ihtiyaçlarımızı karşılama mantığına dayanmaktadır (Atmış, 1997: 29).

Bu raporda dünyanın geleceğine yönelik oluşan kaygılara yönelik önlem olarak doğal kaynakların israfının önüne geçilip korunmasının yanında yeni nesillerin ihtiyaçlarının karşılanması ve devamlılığın sağlanması için çalışmaların yapılması ve en önemlisi ise sürdürülebilir kalkınma bakış açısının ülkelerin gündemine sokulması yer almaktadır. Bu bakış açısıyla ülkeler ekonomik planlamalarını yaparken teknolojik imkânlardan da yararlanarak bu çerçevede politika yürütmek öne çıkarılmıştır. Çünkü planlama yapılmadan atılan her adım beraberinde başka sorunların da adımı olacaktır. Nüfusun hızlı artışı, ekonomik kalkınma ve çevresel faktörlerin dengesinin sağlanamaması beraberinde dünyanın sahip olduğu doğal kaynakların hızlı tüketimi sonucunu doğurmuş, böylece ortaya çıkabilecek korkunç tablo belirmeye başlamıştır. Eğer bir çözüm üretilcekse dünya ülkelerinin birlikte hareket etmesi ve uluslararası anlaşma ve sözleşmelere bağlı kalarak kurumsal bir çerçeve oluşturmaları başarı şansını arttıracaktır.

Sürdürülebilir kalkınmanın kurumsallaşmasına yönelik girişimlerde; devletler, ulusal ve uluslararası kurumsal oluşumlarla bölgesel kuruluşlar, STK'lar, yerel yönetimler vb. yapılardan oluşan toplumun farklı kesimlerinin içinde olduğu ortak çalışma platformlarının oluşmasıyla sonuç elde edilebilir. Bununla ilgili paydaşların katılımcı demokrasi anlayışına (yönetişim) sahip olması kurumsallaşmasıyla mümkün olur. Ekonomik kalkınma ile çevresel değerleri koruma amacıyla geliştirilen sürdürülebilir kalkınma kavramının toplumsal kesimlere ve kurumsal yapılara iyi anlatılması sonuç alınmasında oldukça önemlidir (Yıldırım & Öner, 2003: 7).

Sürdürülebilirlik kavramının turizmle ilişkisi, planlanan kaynakların korunması bağlamında ortaya çıkmakta ve iki kavram arasında sıkı bağ oluşturmaktadır. Turizmde sürdürülebilir kavramı, sürdürülebilir kalkınmadan gelmekte ve turizme uygulanması anlamını taşıyan bir kavram özelliği taşımaktadır (Inskeep, 1991). Temiz ve bozulmamış bir çevre, turizm endüstrisi için temel girdiyi oluşturduğundan, turizm yatırımları çevre korumacılığı anlayışıyla birlikte yürütülmelidir. Modernleşmenin turizme yansıması sürdürülebilir kalkınma kavramının yanında sürdürülebilir alternatif turizm hareketinin başlamasında etkili olmuştur (Kozak, Evren & Çakır, 2013: 17-19).

1.2. Kalkınma, Gelişme ve Büyüme İlişkisi

Kalkınma geri kalmış toplumların refah düzeyini yükseltmek için ekonomik ve sosyal alanda iktisadi değişkenler üzerinde üretilen politikalar sonucu meydana gelen değişim süreci olarak değerlendirilebilir. Söz konusu tanımda iktisadi kalkınma ile iktisadi büyüme kavramları arasında farkın olduğu da vurgulanıyor. İktisadi büyüme, ekonomide meydana gelen üretim kapasitesinin niceliksel olarak görülen artışlarını gösterirken, iktisadi kalkınma iktisadi olgularla beraber sosyal ve kültürel olgular ile politik olguları da içine almaktadır (Işık & Kılınç, 2012: 33-34).

Kalkınma, siyasi otoritenin politikaları ile toplumsal yapı değişkenlerinin geliştirilme çabasıdır. Bu yönüyle kalkınma, ekonomi ve sosyal bilim terimi olduğu halde siyasi içerik özelliğini de göstermektedir. Gelişme, “bir toplumun çağdaş uygarlık ve teknoloji aşamasının yapısal özellikleri doğrultusunda hareketlenmesi ve bu hareketlenmenin bir parçası olarak bireysel yetenek ve becerilerin, davranışlarının değişmesidir”. Bu yönüyle gelişme “toplumun varsayılan belirli bir yapı içinde süregeldiği bir evrimdir. Bu nedenle gelişme, sistematik sosyal bilimlere uygun bir kavramdır, oysa kalkınmada normatif içerik ağır basmaktadır”. İktisadi kalkınmada yapısal bir değişim söz konusu olarak mevcut yapıdan yeni bir yapıya geçiş durumu görülmektedir. Belli durumdan daha iyi duruma yönelme olan dinamik özellik gösteren bir hareket görülmektedir. Kalkınma kişi başı gelir seviyesinde düşük gelirden yüksek gelir seviyesine veya büyüme hızının negatif durumundan daha yüksek büyüme hızına geçiş durumu ve alışkanlık inanç, davranış ve zihniyetlerde görülen değişimdir (Özgüven, 1988: 8-9). Büyüme ise “ülkelerin sadece ekonomik boyutu hakkında açıklayıcı olduğunu, sosyo-kültürel açıdan ise yeterli düzeyde bilgi vermediğini ortaya koymuştur. Bu durumda iktisadi kalkınma ve iktisadi büyüme arasında kesin çizgilerle bir ayrıma gidilmiştir”. Ülkelerin gelişmesi ve küreselleşmenin etkisiyle kalkınma kavramının tanımsal çerçevesinde değişme meydana gelmiştir. Maddi boyutta görülen tanıma manevi boyutu ile de açıklanmaya başlanarak sosyo-kültürel bağlamda insani gelişmişliği temele alıp ülkelerin kalkınmışlığına vurgu yapılmıştır (Oğuztürk & Özaslan, 2018: 81); (Tablo 1.1).

Tablo 1. 1: İktisadi Kalkınma ve İktisadi Büyüme Arasındaki Farklar

İktisadi Kalkınma	İktisadi Büyüme
İktisadi yapıda meydana gelen (çalışan işçi başına emek verimliliğini arttıracak teknolojik ve kurumsal değişimler) gelişimi ve ortaya çıkan hasıladaki artışı ifade etmektedir.	Toplam üretimde veya GSYİH’da meydana gelen bir artışı ifade etmektedir.
Niteliksel bir değişimdir.	Niceliksel bir değişimdir.
Hesaplanması tam olarak mümkün değildir.	Hesaplanması mümkündür.
Mevcut iktisadi yapı yerine, bunun değiştirilerek gelişmesi esas alınmaktadır.	Mevcut iktisadi yapı esas alınmaktadır.
Az gelişmiş ülke sorunudur.	Gelişmiş ülke sorunudur.
Kendiliğinden meydana gelecek değişimlere müdahale edilerek belli hedefler doğrultusunda yönlendirilmesi esastır.	Meydana gelecek değişimlere yönlendirme ve müdahale söz konusu değildir ve kendiliğindenlik esastır.

Kaynak: (Kaynak, 2011:84’ten aktaran Oğuztürk & Özaslan, 2018:81).

Ülkeler, kalkınma kavramını tam olarak benimseyemedikleri için ülke gelişimini büyüme kavramı şeklinde anlamaya başlamışlardır. Ülkelerarası gelişme farklılıkları II. Dünya Savaşı sonrası dönemde açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ülkeler savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmak amacıyla ekonomik, siyasi, sosyal faktörleri tetiklemeye çabalamışlardır. Bu çaba sanayileşmiş bölgelerde hızlanırken, az gelişmiş bölgelerde ise pozitif bir yansımanın olmadığı görülmüştür. Artık ticaretin küresel bir özellik kazanarak ülke sınırlarını aşması, ülkelerin üretim gücü potansiyellerinin diğer ülkeler tarafından fark edilmesi ve ülkeler arasındaki iş birliğinin artmasında etkili olmuştur (Oğuztürk & Özaslan, 2018: 94-95).

Rostow az gelişmişliği kapitalist gelişim sürecinin bir parçası olarak görürken, sanayileşmenin de zamanla modernliğin simgesi haline geldiğini vurgulamaktadır. Ayrıca toplumsal gelişimi beş aşamada ele almaktadır (Rostow, 1980; aktaran, Kayaduvar, 2018: 18).

“Geleneksel toplum” aşaması olan birinci aşamada toplumlar geleneksel bir özellik göstermektedir. Toplumların ekonomileri tarıma dayalı olup insanlar takas usulüyle ihtiyaçlarını gidermektedirler. Rostow, ikinci aşamayı kalkınmanın hazırlanması için ön şart olan “harekete geçiş” aşaması olarak değerlendirmektedir. Kalkış aşamasını ise kalkınmanın başlangıcı olarak değerlendirdiği için üzerinde en fazla durulması gereken aşama olarak görmüştür. Kalkış aşamasında en fazla etkili

olan etmenlerin başında buluşlar, uluslararası ticarete avantaj sağlayan denge değişikliklerinin etkili olduğu görülmektedir (Tablo 1.2).

Kalkış aşamasına varmış olan toplumlarda şehirleşme de hız kazanmaktadır. Şehirleşme ülkelerin tarımsal nüfusunu azaltırken, tarım dışındaki nüfus oranlarının artışı sonucunu doğurmuştur. Kalkınmakta olan ülkelerde tarım sektöründe bulunan fazla nüfusun tarım dışında oluşturulacak iş imkânlarıyla köylerin dışına aktarılması iş gücünün verimliliğini arttırabilir. Hızlı kalkınma yatırımları şehirlerde yapılmakta, sanayi ve hizmet kesimlerinin gelişme ortamı şehirlerde oluşmaktadır. Bu nedenle kalkınmanın yolu şehirlerden geçmektedir şehirleşme, kalkınma da hızlandırıcı bir etmendir (Keleş, 2010: 37).

Tablo 1. 2: Ekonomik Büyümenin Aşamaları

Geleneksel Toplum	Harekete Geçiş	Kalkış	Olgunluk	Yüksek Tüketim
Takas ve tarım	Uzmanlaşma ve altyapı	Sanayileşme, büyüyen yatırım, bölgesel büyüme, politik değişim	İthalata daha az bağlılık, inovasyon, çeşitlendirme, yatırım	Tüketici odaklılık, baskın hizmet sektörü, dayanıklı tüketim malları

Kaynak: Rostow, 1980:18 İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, aktaran Kayaduvar, 2018.

Bu aşamada iktisadi gelişimini tamamlayan ülkeler toplumun hâkimi durumundadır. Kârlar yatırıma dönüşeceğinden geometrik gelir getirerek siyasal kulvarda iktisadi modernleşme inancını taşıyan siyasi grup iktidarda yer bulur. “Kalkış aşamasında yatırım ve tasarruf hızı milli gelirin %10’un üstüne çıkar. Modern teknolojinin her alana yayıldığı, uzun ve kuvvetli bir kalkınma dönemine girildiği aşama olgunluk aşamasıdır. Bu aşamada, ekonomi uluslararası hale gelir, ithalat ve ihracat artar, milli gelirin %10-20’si yatırıma giderken, gelir artışı nüfus artışının önüne geçer”. Son aşama olan kitle tüketimi aşaması ise ekonominin ağırlıklı olarak tüketim malları ve buna bağlı hizmetlerde yoğunlaştığı, toplumun arzdaysa refah ve talebi öncelediği bir aşama olmuştur (Rostow, 1980:18); (Çiçek & Sarı, 2018: 997). Rostow’un olgunluk aşamasında ithalatın az olması görüşü eleştiriye açıktır. Çünkü ekonomilerin olgunluk aşamasında yüksek ihracatla beraber ekonomi üzerinde girdi ihtiyacı ve çeşitliliğine bağlı olarak ithalat baskısının bu duruma paralel olarak arttığı söylenebilir.

1.3. Uluslararası Kalkınma Örgütleri ve Roller

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra uluslararası ekonomik özellikteki kuruluş ve birleşmelerin dünya ekonomisindeki etkileri daha da artmıştır. Ekonominin yönlendirilmesinde önemli etkileri olan bu uluslararası kurum ve örgütlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, Türkiye’de son yıllarda gözlenen ekonomik birleşme hareketleriyle izlenen liberal ekonomi politikaları açısından fayda sağlayacaktır. Çünkü dünyamız, bir ekonomik bütünleşme çağı yaşamaktadır (Karluk, 2002). Küreselleşen dünyada birbiriyle ticaret yapan ülke sayısı sürekli artmaktadır. Kalkınma örgütlerinin ekonomik gelişim üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır.

Kalkınmada önemli etkiye sahip olan ve dünya ölçeğinde faaliyet yürüten önemli kalkınma örgütleri şunlardır; (www.mfa.gov.tr, 2019).

Birleşmiş Milletler (BM): 1945 yılında ABD’de kurulan Birleşmiş Milletler, kalkınma ile sürdürülebilir kalkınma konularında en kapsamlı faaliyette bulunan ve önemli roller üstlenen önde gelen kurumlardan biridir. Birleşmiş Milletler, çalışmalarını farklı kurullar ve programlar çerçevesinde yürütmektedir.

Yoksulluğu ortadan kaldırmak ve eşitsizlikleri azaltmak için çalışma yürüten Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) sürdürülebilir kalkınma için politika, liderlik becerisi, ortaklıkları geliştirme ile kurumsal kapasite oluşturmada destek olma amacını taşımaktadır. Program hükümetlerin, sivil toplum kuruluşlarının, uluslararası şirket ve örgütlerin iş birliği içinde, kalkınmada ekonomik ve sosyal çalışma yapmaları ülkelerin kendilerine uygun kalkınma modelleri oluşturma çabalarına katkı sağlamaya çalışır. “UNDP, hâlihazırda 166 ülkede faaliyet göstermektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) kapsamında Türkiye’de yoksulluğun azaltılması, demokratik yönetim ile çevre ve sürdürülebilir kalkınma alanlarında projeler uygulanmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)’nın belirlemiş olduğu 17 sürdürülebilir kalkınma hedefi bulunmaktadır”.

Türkiye ise 1997 yılından beri sessiz devrim denilen bir “evrim” yaşamaktadır. Bu evrim "yerel gündem 21" şeklinde isimlendirilen ve Avrupa’da uygulanan diğer örneklerle beraber “Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP)” ile ortak

uygulan; özünde hem şehirlerdeki yerel yönetimler, sivil toplumla şehrin gündemini belirleme amacıyla birleşmek hem de katılımcı demokrasi, çevre ile yaşam kalitesini yükseltmeye dayalıdır. Yerel gündem 21, başta "iyi yönetim" olmak üzere, "bugünün gereksinimlerini, gelecek nesillerin gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma" şeklinde yorumlanan "sürdürülebilir kalkınma" ile de ilintili olan bir programdır. Dünyada her geçen gün kirlenen ve plansızca tüketilen doğal kaynaklar ile artan çevresel bozulma, yoksulluk ve eşitsizliğe rastlanmaktadır (Tablo 1. 3). Bu dönemde yöneticiler, insanlığın çıkışının çevre ve kalkınma arasında hayati öneme sahip bir köprü oluşturduğunu ve gelişmenin sürdürülebilirliğe bağlı olduğunu görmeye başlamıştır (www.mfa.gov.tr, 2019).

Tablo 1. 3: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programının Belirlediği Kalkınma Hedefleri

Hedef	2000 Yılı, Bin Yıl Kalkınma Hedefleri	2012 Rio Konferansı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri
1	Aşırı yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması	Yoksulluğa son
2	Evrensel ilköğretimin gerçekleştirilmesi	Açlığa son
3	Kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması ve kadınların konumunun güçlendirilmesi	Sağlıklı bireyler
4	Çocuk ölümlerinin azaltılması	Nitelikli eğitim
5	Anne sağlığının iyileştirilmesi	Toplumsal cinsiyet eşitliği
6	HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele edilmesi	Temiz su ve sıhhi koşullar
7	Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması	Erişilebilir ve temiz enerji
8	Kalkınma için küresel bir ortaklık geliştirilmesi	İnsana yakışır iş ve ekonomik büyüme
9		Sanayi, yenilikçilik ve altyapı
10		Eşitsizliklerin azaltılması
11		Sürdürülebilir şehir ve yaşam alanları
12		Sorumlu tüketim ve üretim
13		İklim eylemi
14		Sudaki yaşam
15		Karasal yaşam
16		Barış, adalet ve güçlü kurumlar
17		Hedefler için ortaklıklar

Kaynak: <http://www.un.org.tr/includes/files/Binyil> (Erişim tarihi 16.05.2019).

Raporda 2015 sonrasındaki hedeflerin aşağıdaki dönüşümleri sağlayacağı belirtilmektedir:

- ✓ Hedeflerden olan aşırı yoksulluğu azaltmada kimseyi geride bırakmama
- ✓ Kalkınmanın gündem merkezine sürdürülebilir kalkınmayı yerleştirme
- ✓ Büyüme ve istihdam sağlayacak, herkesi dahil edecek şekilde ekonomileri dönüştürme
- ✓ Kurulacak kurumların iyi yönetim, herkese açık, barış içerisinde toplum oluşturarak etkin ve hesap verebilen, iş birliği, eşitlik, insan haklarına dayalı yeni küresel ortaklıklar oluşturmaları

Bu dönüşümler neticesinde dünyanın önünde olan iki büyük sorunun çözülebileceği vurgulanıyor. Bunların ilki yoksulluk, diğeri ise sürdürülebilir kalkınma olarak gösteriliyor. Yoksulluk sorunu çözülürken dünyadaki kaynaklarda gelecek nesillerinde hakkı olduğu ve bu nedenle bu kaynakların korunması gerektiği raporda özellikle vurgulanmıştır.

Dünya Bankası: 1944 yılında ABD’de kurulmuş 1946 yılında faaliyete başlamıştır. 189 ülkenin üyesi olduğu banka aynı zamanda dünyada faaliyet yürüten en büyük kalkınma bankası özelliği göstermektedir. 130 yerde ofisi olan ve bünyesi altında beş kuruluş bulunan bankanın çalışma amaçları arasında gelişmekte olan ülkelerin yoksulluğunu azaltarak ortak refah seviyesini artırma yer almaktadır. Banka bir taraftan yoksulluk mücadelesi verirken, diğer taraftan ekonomik büyümenin istikrarlı olması, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi amacıyla hizmet eden sektörlerle farklı yollarla kaynak sağlayarak destek vermektedir. Banka bunun dışında iklim değişikliğinin, salgın hastalıkların ve göçmen sorunu gibi küresel boyuttaki problemlerin çözümü için etkin bir şekilde rol almaktadır. Banka, az gelişmiş ülkelere yatırım proje desteği sunmanın yanında uluslararası piyasaları “risklerden koruyan şemsiye örgüt” rolü de oynamaktadır. Dünya Bankası, az gelişmiş ülkelerle imza altına aldığı “yapısal veya sektörel uyarlanma kredi anlaşmaları” ile ilgili ülkelerin toplumsal yapı dönüşümü, üretimiyle dağıtım arasındaki ilişkileri düzenleme özelliğindeki yatırım uygulamalarını gerçekleştirerek kalkınma projelerine finansman desteği sağlamaktadır (Kaya & Denetçi, 2003: 1).

Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ): “Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Uruguay Round müzakereleri neticesinde, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın

(GATT) yerine geçen 29 ayrı çok taraflı hukuki belgeyi/anlaşmayı ve 25 Bakanlar Bildirisi'nden oluşan, 15 Nisan 1994 tarihinde Fas'ın Marakeş şehrinde imzalanan Dünya Ticaret Örgütü anlaşmasıyla kurulmuştur". Temel işlevi şu şekildedir:

- ✓ Ticaret Örgütünün temel işlevleri arasında çok tarafı olan ve çoklu ticaret anlaşmasının yapılması, denetiminin sağlanması, ticari anlaşmazlıklara çözüm getirilmesi,
- ✓ Bir forum oluşturarak çok taraflı ve çoklu ticaret müzakerelerinin yürütülmesini sağlamak, üye olan ülkelerin ulusal ticaret politikalarını takip etmek,
- ✓ Uluslararası kuruluşlarla iş birliği yaparak, gelişme ve geçiş süreci özelliği gösteren ekonomilerin küresel ölçekli ekonomi politikalarıyla çok taraflı ticaret sistemi arasında bütünleşmeye destek olma

Uluslararası Para Fonu (IMF): 1945 yılında 44 ülkenin katıldığı konferansla kurulan IMF, ülkelere ekonomik kaynak sağlamakla beraber danışmanlık yaparak ülkelerin finans durumuyla yapısal problemlerine çözüm üretmek rolünü de almıştır. Artık küreselleşen dünyada ülkelerin sorunları sadece o ülkeleri ilgilendirmemektedir, herhangi bir ülkedeki ufak bir sorun diğer ülkeleri etkileyerek daha büyük boyutlara varmaktadır. IMF, üye ülkelere sağlamış olduğu imkânlar ve buna yönelik politikalar şeklinde faaliyetlerini yürütmektedir. 1980'li yıllardan sonraki dönemlerde dünyada etkisini arttıran küreselleşme süreciyle IMF'nin üstlendiği rol ve sorumluluk artmıştır. Bu kapsamda üye ülkelerin kullanımına verilen kaynaklar, sonrasında uygulanan istikrar programını getirmiştir. IMF, üye ülkelere kaynak veren özelliğinden sıyrarak bu ülkelere danışmanlık görevi de almıştır (Apak & Uyar, 2010: 42).

IMF; uluslararası piyasaların parasal iş birliğini geliştirmek, uluslararası ticaret faaliyetlerinin dengeli bir biçimde gelişimine destek olmak, çok taraflı ödemeler sisteminin kurulması sürecine destek vermektedir. Bununla birlikte IMF, ödeme denge sıkıntıları olan ülkelere geri dönüş önlemini aldıktan sonra maddi olarak destek sunarak ödeme dengesindeki sorunun derecesini ve süreyi azaltmaktadır (www.imf.org, 2019).

Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA): "1960 yılında kurulan Uluslararası Kalkınma Birliği (International Development Association IDA) esas itibarıyla, üye

ülkelerin en yoksul kesiminin kalkınma çabalarında ihtiyaç duyduğu finansmanı sağlamak üzere oluşturulmuş bir kurumdur”. Ana sözleşmenin birinci maddesinde kuruluş amacı, birliğe üye ülkeler arasından en az gelişme düzeyine sahip olan, ülkelere verimlilik ile yaşam standardını yükselterek kalkınmalarına katkı sağlayacak krediyi, ilgili ülkelerin ödeme dengelerinde ciddi yük oluşturmayacak şartlarda vermek şeklinde açıklanmaktadır (Eğilmez, 1996: 7).

Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD): II. Dünya Savaşı sonrasında yıkılan Avrupa’nın inşası amacıyla 1948 yılında kurulan “OEEC (Avrupa Ekonomik İş birliği Örgütü)”, 1960 yılında Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri’nin de katılmasıyla küresel bir özellik kazanmıştır. OEEC’nin devamı olan “OECD (Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü)” de 1961 yılında Paris’te kurularak faaliyete başlamıştır. Günümüzde 34 üye ülkeye ulaşmıştır. Bu kuruluş üye ülkeler arasında deneyim paylaşımı ile sorunlarına ortak çözüm sunacak platform özelliği de göstermektedir. Aynı zamanda ekonomide, sosyal ve çevresel değişimlerde etkili olan etmenleri anlamak için çalışmalar yürüten OECD, ticari ve yatırım sahalarındaki küresel akım ve üretkenlik değerlendirmesi yapmaktadır (disiliskiler.kulturturizm.gov.tr, 2019).

Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (EİT): 1964 yılında kurulan “Kalkınma İçin Bölgesel İş birliği (RCD)” teşkilatının devamı olan “Ekonomik İş birliği Teşkilatı (EİT)” Türkiye, İran ve Pakistan arasında üçlü ekonomik, kültürel ve teknik alanlarda iş birliğini geliştirme için, 1985 yılında İzmir Anlaşmasıyla kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. “Türkiye ile birlikte İran, Pakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Afganistan” olmak üzere toplamda 10 ülkeden oluşmaktadır. Teşkilatın merkezi Tahran’da bulunmaktadır. (disiliskiler.kulturturizm.gov.tr, 2019).

1.4. Planlı Kalkınma Faaliyetlerinin Gelişimi ve Dünyadan Örnekler

Dünya ölçeğinde planlı kalkınma çalışmaları kapsamında ülkeler kendi içinde kalkınma faaliyetleri yürütmektedir. Ancak uluslararası ölçekte farklı kurumlar çaba gösterse de Dünya Bankası ve IMF, daha aktif programlar ve destekler çerçevesinde çalışmalar yürütmektedir.

Dünya Bankası ile IMF'nin istikrar ve yapısal uyum programları çerçevesinde uyguladıkları neoliberal politikalar, ortaya çıkan gelir adaletsizliğini azaltmak yerine milyonlarca kişiyi yoksulluğa itmiş, yolsuzluk artışına sebep olmuş, gelişmekte olan ekonomileri finans krizine sokup bunlarla ilişkili olarak gelir adaletsizliklerinin artmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler Dünya Bankası'nı yoksulluk konusuna odaklanmak zorunda bırakmıştır (Köse, 2004: 25).

Dünya Bankası Washington Uzlaşısı çerçevesinde 1980'li yıllarda gelişmekte olan ülkeler için yapısal uyum programları çerçevesinde neoliberal politikalar ihraç etmiştir. Bu periyotta yoksulluk konusunda ciddi bir çalışma yapılmadığı gibi yoksulluk mücadelesinde dışa açık ekonomiyi vurgulamıştır. Bu programlarla ortaya çıkacak ticari serbestleşmeyle, kaynaklar yoğun emek isteyen tarım gibi sektörlere yöneltilerek yoksulluk azaltılmaya çalışılmıştır (Şenses, 2009: 13).

“Kırsal kalkınma yaklaşımlarında ve politikalarında” 1980 sonrasında önemli gelişmeler olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde büyümeye endeksli politika öncelikleri yerini gün geçtikçe toplumu kapsar nitelikte ve her kesimi içine alan paydaş katılımına dayalı kalkınma arayışına bırakmıştır. “Yoksulluk ve açlık, kır-kent, gelişmiş-az gelişmiş bölgeler ve ülkeler arasındaki farklılıkların derinleşmesi, ekonomik dengesizlikler ve adaletsizlikler, hızla kirlenen ve tükenen doğal kaynaklar tüm dünyada her düzeyde kalkınma kavramını gündemde ön sıralarda tutmaktadır” (Gülçubuk, 2012: 48).

Gelişen kapitalist ülkeler arasında krizden çıkmak için devlet müdahalesinin öne çıktığı görülmektedir. Bu yönüyle ABD başta gelmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında hazırlanan refah devleti uygulamasının temelini 1929 krizi sonrasındaki

dönemde atılmaya başlandığı görülmektedir. Savaş sonrası dönem, kapitalizmin “altın çağı” olarak adlandırılmaktadır. Özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerin sanayileşmelerindeki hızlanma, eğitim ve sağlık hizmetlerinin devlet eliyle yapılması, işsizlik sigortasının, sosyal hakların, sosyal yardımların refah devleti uygulamalarının yoksulluğu nispeten azalttığı görülmektedir.

Neoliberalizm 1980’li yıllarda bütün dünyada etkisini göstererek, ekonomi yönetiminde ve devletin ekonomik rolünde değişimin olduğu, ekonomik ve sosyal düzen şeklinde kurumsallaşarak ortaya çıktığı dönem olmuştur. Neoliberal politikalar gelişen kapitalist özellik gösteren ülkeler iç dinamiklerinin sonucunda “IMF’in destekleme kredisi anlaşmaları (stand-by agreements) ve Dünya Bankası’nın yapısal uyum programlarıyla gelişmekte olan ülkelere ihraç edilmiştir. Williamson 1989’da ‘Washington Uzlaşısı’ kavramını ABD ve gelişmiş kapitalist ülkeler ile uluslararası finans kuruluşlarının arasındaki uzlaşmayı tanımlamak için kullanmıştır”. Bu kavram ilk dönemlerde uluslararası özellikte finans kuruluşlarının Latin Amerika Ülkeleri’ne kalkınma stratejisi çerçevesinde empoze edilen bazı politikalar ile şartlarla bağlantılıdır. Sonraki zamanlarda kalkınmanın fonlanma şeklinde politikalarla dayatılması Washington döneminde yapılmıştır (Marangos, 2007: 32-58).

“1990’lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerin piyasalarını tamamen uluslararası sermaye hareketlerine açmaları ve küresel piyasaya gerekli altyapıları oluşturmada eklemlenmelerinden kaynaklanan mali krizlerde çok büyük etkileri oldu. Doğu Asya, Rusya, Türkiye ve Meksika gibi Latin Amerika ülkelerinde yaşanan krizler, iddia edilen gelişmekte olan ülkelerin finansal serbestleşme ile daha büyük yabancı sermaye girişlerinden önemli faydalar sağlayacağı varsayımının çökmesine neden oldu” (Bridsall & Fukuyama, 2011: 45-53).

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında turizm kaynakları önemli potansiyel oluşturabilecek konumdadır. Gelişmiş ülkeler ve bunlara bağlı çok uluslu şirketler tarafından teknolojik imkânlarından da yararlanarak ev sahibi ülkelerin bu kaynaklardan yeterli verimi almasına imkân verilmemektedir. Bu bölgelerin gelişmiş ülke ortaklarına ekonomik, sosyal, kültürel veya politik olarak bağımlı olduğuna dikkat çekilmekte ve özellikle pazarlık yapma gücünü kullanan uluslararası şirketlerin, tur operatörlerinin ve otel gruplarının küçük ortakların karlarını en aza indirdiğini belirtilmektedir. Ülkelere iade edilen turizm gelirleri, yönetim sözleşmeleri ve

franchiselar¹ için yapılan ödemeler, otel inşaatları veya verilecek hizmetlerin ithalatıyla oluşan sızıntılar gibi sebeplerle gelişmekte olan ülkelerin sömürüldüğünü ifade edilmektedir (Harrison, 2015: 53-82). Anklav Turizm² çeşidinin yaygınlaşması gelişmekte olan ülkelerin turizm kazançlarının daha da düşmesine neden olmaktadır. Türkiye’de de kendini hissettiren bu turizm çeşidinde, neredeyse her şeyin ödemesi turist gönderen ülkede tamamlandığından turistler, Anklav tatil köylerinin içinde kalmakta dolayısıyla neredeyse destinasyonu hiç görmemekte, tur paketine dâhil edilmeyen ürünler için harcama yapmadan ülkelere dönmektedirler. Bu durumda gidiş dönüş uçak bileti dışındaki harcamalar, turistlerin geldikleri ülkede kalıp gittikleri ülkeye yansımamaktadır (Anderson, Bostancı, & Alili, 2018: 1-3).

Dünyada yoksulluğun ve gelir dengesizliğinin her geçen gün artması ve büyük sorun haline gelmesi sadece gelişmemiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin sorunu olarak görülse de gelişmiş ülkelerde de bu durumun belirginleştiği, zenginlerin daha zengin fakirlerinse daha da fakirleştiği, gelirleri arasındaki makasın her geçen gün açıldığı görülmektedir.

Merkezde gelişmiş ülkeler yer alırken, bu ülkelere bağımlı konumda olan ve onlara ucuz hammadde ve gıda ile ucuz iş gücü sağlayan az gelişmiş ülkeler yer almaktadır. Küresel sermaye ve teknolojilerin az gelişmiş çevre ülkelere yayılması bu ülkelerin kaynaklarını tüketmenin yanında merkeze bağımlılığını arttırmaktadır.

Gelişme potansiyelindeki ülkeler, kalkınmalarıyla turizm sektöründeki yatırımların gerektirdiği sermayeleri, bilgi birikimleri ve deneyimleri olmadığından ihtiyaçlarını gelişmiş ülkelere ithal ederek tedarik etmektedirler. Bu durum beraberinde otel ve benzeri yatırımlarda yabancı sahipliğini arttırmaktadır. Böylece kalkınmada avantaj oluşturabilecek turizm kaynaklarından yeteri oranda yararlanamama sonucu doğmaktadır. Dolayısıyla bu ülkeler gelişmemelerine karşın gelişmiş ülkelerin de kazanmalarına ve gelişmelerine katkı sağlamaktadırlar.

¹ Bir markanın imtiyaz sahibi, belli şartlar çerçevesinde işin yönetim ve yürütülmesine ilişkin destek sağlayarak, belirli bir maddi bedel karşılığında, bağımsız yatırımcılara markasını kullandırmasına denilmektedir.

² Anklav Turizm, bağımlılık kuramcılarının göre, yabancı turistlerin ihtiyacı olan tüm turizm mal ve hizmetlerin, coğrafi olarak yalıtılmış ve kapatılmış resortlarda temin edildiği turizm çeşididir.

Çin'in kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde dayatılan uluslararası standart düzenlemelerin olmaması, kendi ekonomik ihtiyaçlarına göre değişime gitmeleri ve ticaretten elde edilen gelirle birlikte hane halkının ve firmaların tasarruflarının yüksek olması ve milli gelirlerinin yarısını tasarruf etmeleri etkili olmuştur. Çin'in yabancı yatırımcılara kırsal bölgelerde verdiği ekonomik özerklik kalkınmasında etkilerini göstermişti. Çin "dış ticareti özellikle de ihracatı destekleyerek Doğu Asya kalkınma modelini" takip etmiştir (Dibo & Aytaç, 2017: 165-169). Bu çerçeveden bakıldığında; her ülkenin kendine göre özelliklerinin olmasından dolayı ithal programların yerine ülkenin kendi ihtiyacına, eksikliğine göre modeller ve üreteceği çözümler daha etkili olabilmektedir.

Güney Kore 1960'lı yıllarda "kalkınma göstergeleri" bakımından Türkiye'nin gerisinde olup sanayileşme hareketleri burada geç başlamıştır. Bu yıllarda planlamaya dayanan "kalkınmacı devlet ve onun uyguladığı sanayi politikalarını" başarı ile gerçekleştirmeleri gelişmeleri üzerinde belirleyici olmuştur. Bununla birlikte ülkenin uyguladığı "planlamacı kalkınma stratejisi ve ekonomik yönetim biçimi" etkisini göstermiştir. Devlet bu süreçte etkin olarak "devlet, özel sanayi ve bankalar" arasında iş birliğinin sıkılaştırılmasını sağlayarak sektörel önceliğiyle bunu başarmıştır (Eşiyok, 2010: 329-333).

Tayvan'ın kalkınmasında; Çin, Japonya, ile ABD'nin ülkenin yaşam şekli üzerinde "sosyal ve ekonomik kanunları" ile etkili olduğu bilinmektedir. Tayvan'da halkının çalışkan ve tutumlu olmasıyla bilinmektedir. Ülken bilim, kültür ve eğitime önem vermiş, bunlara yönelik meslek liseleri ve teknik liseler kurmuştur. Ülkede ithalatın kısıtlanması ucuz tüketim ürünlerinin üretilmesi etkili olmuştur (Arslan, 2018: 65); (Welle-Strand, Chen, & Ball, 2011: 331).

Çin, Güney Kore ve Tayvan'ın kalkınmasında tasarruf ve birikim tedbirleri, ucuz iş gücünün bulunması ve kendi gerçekleriyle uyumlu modeller uygulamaları rol oynamıştır. Sıralananlar, bu ülkelerde bulunan ucuz işgücü üzerinde de etkili olmaktadır. Çin'in sahip olduğu doğal kaynaklar, iş gücü potansiyelinin ucuz ve yüksek olması, aynı zamanda pazar özelliği de göstermesi küresel ölçekteki şirketlerin

yatırımlarında söz konusudur. Bu gelişmeler Çin'in sanayileşmesinde ve kalkınmasında tetikleyici bir etki göstermiştir.

Serbest Bölgeler: Bölgesel kalkınmada serbest bölgeler ve sınır ticaret merkezleri önemli bir rol üstlenmektedir. Bunların yaygınlaştırılması, ilgili bölgelerin kalkınmasında etkili olacaktır.

“6 Haziran 1985 tarihinde kabul olan 15 Haziran 1985 tarihli ve 18785 sayılı resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunu, serbest bölgelerimizin, diğer ülkelerin serbest bölgelerine kıyasla daha cazip özelliklere sahip olmalarını mümkün kılacak hükümleri içeren bir biçimde düzenlenmiştir. Bu kanuna göre serbest bölgeler, ‘Türkiye’de ihracat için yatırım ve üretimi arttırmak, yabancı sermaye ve teknoloji girişini hızlandırmak, ekonominin girdi gereksinimini ucuz ve düzenli şekilde temin etmek, dış ticaret ve finansman olanaklarından daha fazla yararlanmak üzere kurulur’. Serbest bölgelerin yer ve sınırları, kim tarafından işletileceği Bakanlar Kurulu Kararıyla belirlenir” (Türe, 1998: 72).

Serbest bölgeler bakanlar kurulu tarafından belirlenirken bölgenin; yeri, sınırı, konumu, potansiyeli ve bağlantı noktaları dikkate alınmaktadır. Serbest bölgelerin başarılı sonuç vermesi ihracat, teknolojik giriş ve ekonomisine katkı yapma oranlarına göre belirlenmektedir. Serbest ticaret bölgeleri ve sınır ticareti bölgeleri kuruldukları yerde kırsal kalkınmanın, alt yapı ve üst yapının gelişimine katkı sağlarlar. Bölgesel kalkınmayı sağlamanın önündeki engellerin başında bölgesel farklılık, kişi başı milli gelir düşüklüğü, iş gücü verimlilik düşüklüğü, iktisadi ve sosyal etkenler gelirken, sıralanan engellerin etkisinin azaltılması ancak serbest bölgelerle sınır ticaretinde yeni istihdamın artırılmasıyla mümkün olur. Bölgesel Kalkınmanın geliştirilmesinde sınır ticaret merkezleri ile serbest bölgeler arasında etkin bir koordinasyon sağlanması oldukça önemlidir. (Öztürk & Akgöz, 2015: 287). Bu durum istihdam artışını sağlayacağından bu bölgede yaşayan insanların ekonomik olarak rahatlamalarına katkı sağlayacak aynı zamanda bölge ve ülke ekonomisine olumlu yansıyacaktır.

1.5. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma

1.5.1. Türkiye’de Bölgesel Kalkınmanın Önemi ve Gelişimi

Dünyada ülkeler, bölgeler ve bölümlerin aynı ölçüde gelişmedikleri görülmektedir. Bu yerler arasındaki gelişim farklılığının oluşmasında kuşkusuz

değişik faktörler etkili olmaktadır. Ancak bunlar arasında sahip olunan ekonomik kaynaklar, iklim ve ulaşım imkânlarının farklılaşması gelmektedir. Bu durum ülkelerde farklı kalkınma özelliği gösteren bölgelerin ortaya çıkması sonucunu doğurmaktadır. Ülkelerin; bölgeler arasında bulunan kalkınma farklılığı sorununu tamamen çözmek veya düşük seviyeye çekme çabası içerisinde oldukları görülmektedir. Ülke içerisinde bölgelerarası gelişmişlik farkı ister fazla isterse az olsun, bölgesel planlama ve gelişim çalışmaları ülke gelişimine daha büyük katkı sağlamaktadır. Çünkü her bölgenin iç dinamikleri, avantaj ve dezavantajlı durumları farklılık göstermektedir. Bu nedenle bölgesel kalkınma ajansları yoluyla bölge şartlarına uyumlu projelerin başarı şansları da yüksek olacaktır.

Gelişmiş olan ülkeler yıllardır bölgelerarası kalkınmadaki farkları ortadan kaldırmak için kalkınma ajanslarıyla bölgesel planlamayı verimli bir araç şeklinde kullanarak iyi sonuç elde etmiştir. Bu ülkelerin bir kısmında görüldüğü gibi, Türkiye’de kalkınma ajansları ve bölgesel planlamadan çeşitli nedenlerle istediği verimi elde edememiştir. Sonrasında “kalkınmada öncelikli yöreler” çalışmasına yoğunlaşarak bölgeler arası kalkınma farklarını kapatmaya çalışmıştır ancak istenen sonucun elde edilemediği görülmektedir. Bu gelişmelerden sonra yerel bölgenin gerçeklerine göre uygulanacak bölgesel planlamaya geçilerek teşviklerin de kalkınma ajanslarınca tespit edilmesi verimli sonuç verecektir. (Arslan, 2005: 1). Bölgesel planlama çerçevesinde faaliyette bulunan kalkınma ajanslarının yerelin dinamiklerine farklılıklarına zayıf ve güçlü yönlerine hâkim olması, yereldeki paydaşlarla koordineli çalışması başarılı sonuçlar elde edilmesinde çok önemlidir.

Bölge planları yapılırken genelde bazı özellikler yönüyle benzerlik gösteren birkaç ili kapsayacak şekilde planlar yapılmaktadır. Bu planların hedeflediği sonuca ulaşabilmesi söz konusu illerin imkân ve kapasitesiyle uyumlu fizibilite çalışması yapılmasıyla mümkün olacaktır (Bıyık, 2000: 79). Her bölgenin şehrin kendine özgü sorunları, avantaj ve dezavantajları bulunmaktadır. Planlar hazırlanırken bölge özelliklerinin bilinmesi ve dikkate alınması planın uygulama sürecinde daha fazla verimin alınmasına katkı sağlayacaktır.

Bölge planları, ait olduğu bölgede yer alacak ulaşım, enerji nakil hatları, baraj, sanayi tesisleri, tarımsal sulama ve drenaj tesisleri gibi temel altyapı ve üretim tesislerinin planlanması öncesinde hazırlanacak ÇED raporları için kadastro bilgi sisteminden temin edilebilmektedir (Bıyık, 2000: 79).

Bölgesel kalkınmada hedeflenen noktaya gelinmesinde başta kırdan şehirlere yaşanan göçlerin önüne geçilmesi, kırsal yerleşmeler arasında oluşan dengesizliğin çözülmesi kırsal alandaki istihdam imkânlarının geliştirilmesi yatırımlar yapılırken sürdürülebilir yatırım olduğuna dikkat edilmesi önemlidir (Gürer, 2015: 187). Günümüzde büyük şehirlerde yaşam şartlarının zorlaşması ve iş bulmanın geçmişe göre daha da zor olması kırsaldan şehre yaşanan göçün önlenmesinde aslında bir avantaj olarak değerlendirilebilir. Ancak büyük şehirlere yerleşmiş ve şehir hayatına adapte olmuş kişileri kırsala döndürmek şehrin bütün iticiliklerine rağmen daha zordur. Bu nedenle kırsaldaki nüfusu kırsalda tutmak oldukça önemlidir. Bu nedenle kırsal yerleşmeler arasındaki gelişim farkının kapatılması kalıcı istihdamın sağlanması gerekmektedir.

İnsan faktörü yeryüzünde bir taraftan yapıcı olurken, diğer taraftan da yıkma özelliğine sahiptir. Her şeyden önce insan yeryüzünde bir tüketicidir. Bir fındık kurdu gibi yeryüzü kaynaklarını tüketmektedir. Petrol ve kömür gibi tükenebilen kaynaklar buna örnek olarak verilebilir. Bu durumda, yeryüzünde gittikçe artan insan faaliyetleri nihayetinde yenilenemeyen kaynakları bitirecektir. Kaynakların tükenişini durdurmak veya tersine çevirmek şimdilik mümkün görünmemektedir. Bu durumda, yapılacak iş bunu geciktirmektir. Bu da kaynakları planlı ve düzenli kullanmakla mümkündür. Bununla beraber yenilenebilir kaynakları kullanmaya önem vermek gerekmektedir (Bıyık, 2000: 73).

1.5.2. Türkiye’de Yapılan Bölgesel Kalkınma Projeleri

Bölgesel ölçekli kalkınma planları önemli bir işleve sahiptir. 1963 yılında birincisi yapılan “beş yıllık kalkınma planları” ile planlı döneme geçilmiştir. Beş yıllık kalkınma planlarında birçok alanda mevcut durum tespiti yapılarak hangi adımların atılacağı araştırılıp aşama kat edilmeye çalışılmıştır. Ancak bütün bu çalışmalarda, bölgesel ekonomik kaynakları harekete geçirme ve yatırımda istenen sonuca

ulaşılamadığı görülmektedir. Bu durum, bölgesel kalkınmanın önemini ortaya çıkarmıştır. Merkezle bölge dinamiklerinin dikkate alınıp, koordineli bir şekilde mevcut şartlar göz önüne alınarak yatırım yapılma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu zorunluluk bölgesel kalkınmanın gerekliliğini, bölgelerin ve ülkenin kalkınmasını olumlu bir şekilde etkilemiştir. Bölgesel kalkınmayla bölgeler kalkınır, bölgelerin kalkınmasıyla da ülkeler kalkınır. Bu durum istihdam imkânlarının artmasını kolaylaştırır. Bölgesel kalkınmanın planlı bir şekilde yürütülmesi, ülke kaynaklarının heba olmasının önüne geçecektir. Bu noktada kalkınma politikaları ile bölgesel kalkınma ajansları kilit bir role sahip olmaktadır.

Bölge planları mekân ve mekân sistemleriyle bölge ve bölge sistemlerini planlamaktadır. Kalkınma planları fiziksel boyutun sağlanmasının yanında yatırımların dağılımı ve şehirsiz planlarla diğer planlar arasında ilişki kurmaktadır. Bölge planlarının temel amacı, ülkeye kaynaklarının yerinde ve topluma yarar sağlayacak şekilde geliştirilerek dengeli şekilde dağıtılmasının sağlanmasıdır. Uzun vadeli işlevsel olma özelliği taşımaktadır. Yerleşmelerin gelişme potansiyelini, sektörel hedef ve uyumuyla sosyo-ekonomik gelişme eğilimlerini belirleme amacını taşımaktadır. Demografik yatırımları, faaliyetlerin ve mekânsal altyapının dağılım ve yer seçimini yönlendirmektedir. Çevre düzeniyle ilgili plan, özel statülü alanların bölgesel ölçekte uyumunu sağlayan planlardır. Bölgesel planlar bölgelerarası daha dengeli sosyo-ekonomik gelişimi, hayat standardının yükseltilmesini, çevreden ve doğal kaynaklardan sorumlu yönetim sağlamayı ve toprağı akılcı kullanmayı en önemli hedefleri arasında saymaktadır (Garipağaoğlu, 2017). Bölge planları bu özellikleriyle bölgesel kalkınma ve diğer bölgeler arasındaki kalkınmışlık farklarının azalmasında etkili olmaktadır.

Genel olarak bölgesel gelişme stratejileri dört ana başlık altında toplanmaktadır (Erkan, 1995: 230); (Özgüven, 1988: 103).

Büyümeye Dayalı Bölgesel Gelişme Stratejisi: Bu strateji, yatırım politikasının tercihi doğrultusunda üretim faktörlerinin optimal dağılımının mekânsal özellikleriyle ilişkili olarak yapılmasına önem verilmek şeklindedir. “Büyüme kutbu yaklaşımı ile yığılma ekonomileri ve bölgesel ihracat modelleri bu stratejik yaklaşımın

içeriğini oluşturmaktadır. Bu stratejide, ana yığılma merkezi olarak, bir merkezin belirlenmesi ve bu merkezin bölgesel faaliyetlerin odak noktası olarak geliştirilmesi imkân ve potansiyelleri üzerinde durulmaktadır”.

İstikrara Dayalı Gelişme Stratejisi: Bu stratejide bölgenin ekonomik özelliklerini çeşitlendirecek politika uygulamaları önemlidir. Bölgede istikrar için, kriz durumunda direnç sağlayacak politikalarla yaşamda ve çalışmada sağlıklı şartların oluşturulması gereklidir. “Bölgesel istikrar politikasının yapısal bir boyut içermesi, bölgesel ve yapısal politikaların koordinasyonunu zorunlu kılmaktadır”.

Bölgelerarası Dengeleme ve Eşitlemeye Dayalı Gelişme Stratejisi: Stratejinin amacı faaliyetlerin, gelirin, refah ile ekonomik kaynakların bölgelerarası dengeli dağılımıdır. Bunun için bölgelerin altyapı donatısı dengeli dağılışıyla mümkündür.

Entegre Bölgesel Gelişme Stratejisi: Stratejide, “alt ve üstyapının uyardığı endüstrileşme, şehirleşme, nüfus hareketleri, yatırımlar, yenilikler, bilgi ve bunların çevreye yayılmasıyla bunların yol açtığı büyüme, yoğunlaşma, yığılma, yayılma ve bütünleşme etkileri ilgili mekânın yapı ve manzarasını değiştirmektedir”.

Antalya Bölgesel Kalkınma Projesi: Antalya projesi 1960-1965 yılları arasında hazırlanmıştır. Amaç “Antalya, Burdur ve Isparta” illerini içerisine alan bölgede ekonomiyle toplumsal alanda yatırım öncesi araştırmaların yapılması ve başka bölgelerde yapılacak araştırmalarla personeli, planlama yöntemleriyle ilgili yetiştirmektedir. Bu işleviyle pilot proje özelliği göstermektedir. Tarımın, imalatın sanayinin, turizmin, ticaretin, sulamanın, ormancılığın ve istihdamın kapsamı içinde olduğu, ancak çalışmalarda bütünlüğün sağlandığını söylemek zordur (Keleş, 2010: 333). Proje “Birleşmiş Milletler Teşkilatı Kalkınma Fonu ve Dünya Tarım ve Gıda Örgütü (FAO)’nın” ekonomik desteği ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)’nin idaresinde faaliyette bulunmuştur.

Çukurova Bölge Kalkınma Projesi: Proje “Adana, Hatay ile Mersin” illerini içine almaktadır. İskenderun demir çelik fabrikasının kuruluşu, bölgenin ekonomik ve toplumsal gelişme açısından önemini daha da arttırmıştır. 1960 yılında başlayan proje 1970 yılında neticelenmiştir. 1980’li yıllarda Dünya Bankası’nın sağladığı ekonomik

destek Çukurova Kentsel Gelişme Projesi uygulamaya konulmuştur (Keleş, 2010: 333). Bu proje, uygulandığı bölgenin konumu itibariyle gelişme potansiyeli yüksek olan bir yerde uygulanmıştır. Konum itibariyle önemli bir yerde bulunması Dünya Bankası'nın ekonomik desteğini almasında da etkili olmuştur.

Güney Doğu Anadolu Bölge Kalkınma Projesi (GAP): GAP Projesi, Fırat ile Dicle Nehir'lerinin aşağı havzalarını içine almaktadır. 1980 yılının ortalarında başlatılan proje 70 bin km² den fazla araziye kapsamaktadır. Bölgede “Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin, Batman, Kilis, Şırnak, Adıyaman, Diyarbakır ile Siirt” illerinin bütünü veya bir kısmını içine alan proje ile tarımsal yapının, sanayinin, ulaşımın, eğitimin, sağlığın ve altyapının çeşitli alanlarda birbiriyle bağlantılı şekilde geliştirilmesi hedeflenmektedir (Keleş, 2010: 334). Fırat- Dicle Havzası üzerinde bulunan proje kapsamında, sulamayla hidroelektrik enerjiye dönük 22 barajın, 19 hidroelektrik santralinin 1,8 milyon ha alanın üzerinde “7476 MW kurulu güce” sahip yıllık “27 milyar kilovat-saat enerji üretimi” yapılması planlanmıştır (www.gap.gov.tr, 2019).

Doğu Marmara Bölge Kalkınma Projesi: “İstanbul, Kocaeli, Bursa, Sakarya, Balıkesir, Edirne, Tekirdağ, Kırklareli ve Çanakkale” illerini kapsamaktadır. Türkiye’de ilk hazırlanan bölge planı özelliği göstermektedir. Daha çok anakent planlaması çalışmasının bir ürünü olduğundan projede İstanbul’un hızlı büyümesi etkili olmuştur. Projede yerleşmenin sıklık ve yoğunluğunun daha fazla olması gerektiği vurgulanmış, 1960 yılından sonraki 10 ile 20 yıl arasındaki dönemde İstanbul ilinin Avrupa yakasını kapsayan alanın gelişimine ağırlık verilmiştir. İstanbul İzmit-Adapazarı hattında 100-150 kilometrelik hatta büyük bir endüstri bütünü geliştirilmesi özendirilmelidir. 1965 yılında sonra İstanbul Nazım Planı yapılmıştır (Keleş, 2010: 329-330). Avrupa yakasının nüfus artışı ve hızlı büyümesi beraberinde köprü, tünel ve yol ihtiyacını arttırması yatırımların burada yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur.

Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Projesi (DOKAP): “Trabzon, Giresun, Rize, Bayburt, Gümüşhane, Artvin ve Ordu” illerini kapsamaktadır. 39 bin km² alanı kapsayan projede illerin doğal yapısı, sanayisi, toplumsal yapısıyla şehrin etkisinin

özellikleri farklı çalışmalarla araştırılmıştır. Bu projede sanayi, turizm, ticaret ve yüksek teknoloji gerektiren sanayi alanlarında girişimciliğin geliştirilmesi desteklenmiştir (Keleş, 2010: 338). Bu çerçevede belirtilen alanlarda, yeni iş olanaklarının geliştirilmesi ve geliştirilen iş olanaklarıyla istihdamda artışın sağlanması hedeflenmiştir. Böylece bölgenin ekonomik yapısı, sosyal yapısı geliştirilerek doğal kaynaklardan maksimum verim alınabilecektir. Bölge kalkınma projesinin temel stratejileri arasında ulaşım sisteminin geliştirilmesi, su kaynaklarının geliştirilmesi, toprak mülkiyetinin düzenlenmesi, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi yer almaktadır (İmga, 2003). Türkiye DOKAP projesini hazırlamak amacıyla teknik destek için Japonya'dan destek istemiştir. Japon hükümeti Japonya Uluslararası İş Birliği Ajansı'nı (JICA) görevlendirmiştir. Türkiye'nin az gelişmiş yerlerinden olan proje sahasında ekonomik yapı güçlendirilerek ortalama gelir düzeyinin yükseltilerek gelir dağılımını dengelemek amaçlanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Projesi (DAP): “Malatya, Van, Erzurum, Elâzığ, Erzincan, Bingöl, Muş, Bitlis, Ağrı, Ardahan, Bayburt, Gümüşhane, Tunceli, Iğdır ve Kars” illerini kapsamında toplayan proje 160.000 km² alanı içine almaktadır. Başta tarımın ve hayvancılığın içerisinde olduğu bütün ekonomik ile sosyal kesimleri kapsamaktadır. Mevcut kaynaklardan daha fazla yararlanılmasını özel sektör için elverişli yatırım ortamları oluşturulmaya çalışılmaktadır (Keleş, 2010: 337). DAP'ın temel hedef ve amaçları arasında bölgenin sosyo-ekonomik gelişimini hızlandırarak diğer bölgelere yaklaştırmak için politika ve uygulamaların belirlenmesinde sektörel analizler yapmak vardır. Ayrıca kamu kurumları ve yerel yönetimlerle iş birliği, kırsal ve şehirselleşimi sağlayacak kamu yatırımlarını belirleyerek, özel sektör yatırımlarını özendirici politika uygulamak bölge iç dinamikleri harekete geçirerek yabancı sermaye ve bölge dışından yatırımcıları çekmeye yönelik çalışmalar yapmak; gelişecek sanayi için nitelikli iş gücü temini ve finansman teknoloji konularda öneride bulunarak koordinasyonu sağlayacak kurumsal düzenlemelerde bulunmaktadır. Ancak bugüne kadar Doğu Anadolu Projesi uygulama alanında istenen gelişme sağlanamamıştır (Taştekin, 2007: 174-177).

Doğu Akdeniz Bölgesel Kalkınma Projesi: Bu proje, Akdeniz'in doğusunda yer alan kaynakların harekete geçirilmesi, bölgesel gelişmeyi sağlayacak çerçevede

“Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Devlet Planlama Teşkilatı” arasında bölge ölçeğinde planlama çalışmaları yapılmasına dayalıdır. Bu kapsamda turizm, balıkçılık, narenciye ve ulaşım alanlarında çalışma yürütülmesi amaçlanmıştır (DPT, 2000: 66). Projenin tam olarak uygulanması “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Doğu Akdeniz Bölgesi” için imkânlar doğurabilir (Garipağaoğlu, 2017).

Keban Bölge Kalkınma Projesi: “Malatya, Elâzığ, Bingöl ve Tunceli” illerini kapsayan özellikle Elâzığ-Keban kesiminin geleceğiyle ilgilenilmesi zorunlu bir hal almıştır. Bu projede Keban Barajı’nın oluşturacağı fiziksel engeli ortadan kaldıracak yeni yerleşim alanları oluşturmak ve bölgenin bütün olarak planlanması amaçlanmıştır. Projenin amacı; Doğu Anadolu Bölgesi’nin ekonomik gelişimini sağlamak, diğer bölgelerle olan gelişim dengesizliklerini azaltmaktır. Diğer alanlardaki gelirlerin artışının sağlanarak toplam gelir içerisinde tarım gelirlerinin oranının azaltılması amaçlanmıştır. Keban Projesi’nin uygulama aşamasında baraj suları altında kalan köylerin yeni yerlere yerleştirilmesiyle altyapı projelerinin onayından daha önemli sonuç vermediği görülmektedir (Keleş, 2010: 333).

Marmara Bölge Kalkınma Projesi: Marmara Bölgesi’nde 17 Ağustos 1999 tarihindeki başta Sakarya, Kocaeli ve Yalova illerinde etkili olan ve İstanbul, Bursa, Bolu ve Eskişehir’de etkileri görülen, can ve mal kayıplarının yaşandığı Marmara depremi yaşanmıştır. Bu projenin yapılmasında depremin etkisinin belirgin olduğu şehirlerde petro-kimya tesislerinin, metal sanayisinin, motorlu taşıt yapımı ve montajı ile onarım, tekstil, lastik sanayisinin ağırlıkta olduğu yerlerin bölgede yer alması ve bölgenin üretim ve tüketim yönüyle Türkiye’de önde olması etkili olmuştur. Projede, depremin etkisiyle oluşan zararın telafi edilmesi, sanayinin, turizmin, tarımın, konut ve ticaretin geliştirilmesine yönelik planlama yapılarak arazi kullanımı konusunda ve gelecekte olası depremlere hazırlık konularında gerekli çalışmaların yapılması amaçlanmıştır (Taştekin, 2007: 178-179). Projeyle olası yeni bir depreme hazırlıklı olunması, göç dengesinin sağlanması, arazi kullanımı ve afet riskinin göz önünde tutulduğu şehirselleşmenin kontrollü bir şekilde planlanması hedeflenmiştir.

Yeşilırmak Havzası Kalkınma Projesi: Proje, “Samsun, Amasya, Yozgat, Tokat, Çorum” illerini kapsamaktadır. Yeşilırmak Havzası Güneydoğu Anadolu

Projesi'ne benzerliğiyle dikkat çekmektedir. Bu proje 23 Eylül 1997 tarihinde uygulanmaya başlanmıştır (İmga, 2003). Yeşilirmak Havzası Kalkınma Projesi'yle çevresel özelliklere ve su kaynaklarının kirlenmemesine dikkat edilecek şekilde, en uygun arazi kullanım planlamasının yapılması hedeflenmiştir. Aynı zamanda erozyon, su kirliliği, mera ıslahı, orman alanlarının tespiti, sanayileşme ve şehirleşmenin planlı gelişim takibi gibi konular öncelikli hedefleri arasında yer almıştır (DPT, 2000). Bu projeye Yeşilirmak ve kollarının bulunduğu havzada rejim düzensizliğinden kaynaklı taşkın su kirliliği, erozyon, çevre kirliliği gibi sorunların önemli boyutlara ulaşması sonucu ekolojik dengeye zarar vermeden çözüm üretilmesi amaçlanmıştır.

Zonguldak-Bartın-Karabük Kalkınma Projesi: “Karabük ve Ereğli Demir Çelik İşletmeleri'nin” özelleştirilerek “Türkiye Taşkömürü Kurumu'nun” küçültülmesiyle ortaya çıkabilecek ekonomik, sosyal sonuçların analizi için yapılan bir projedir (DPT, 2000). Bu proje, özel sektörü yapılacak yeni yatırım alanlarına yönlendirmek, alternatif yatırımları belirleyerek orta ve uzun dönemli bölgesel gelişim planlamalarıyla uygulama amacıyla yapılmıştır (Özcan, 1997: 28-37). Bununla birlikte projeden beklenen, İmalat sanayii ve hizmetler sektöründe istihdam artışı sağlaması beklenmektedir. Bunun dışında tarımsal faaliyetlerde ve ormancılıkta üretimin sağlıklı bir çerçevede yapılması amaçlanmaktadır (Taştekin, 2007: 173).

Zonguldak Projesi: Zonguldak, Türkiye'de taşkömürü çıkarımı ve demir çelik üretiminde önemli bir ildir. Zonguldak Projesiyle nüfus artışı ve kalkınma arasında denge kurma; bölgede gelir farklılığını azaltarak altyapıyı, şehirleşmeyi, tarım dışı iş olanaklarını teşvik ederek özel sektör ile kamu yatırımları arasında dengenin kurulması amaçlanmıştır (Tekeli, 1972: 140). Bu amaçları gerçekleştirmek için, “bölgenin, balıkçılık, madeni eşya sanayii, kunduracılık, mobilyacılık, çimento ve yapı gereçleri” gibi sanayinin geliştirilebilmesi hedeflenmiştir (Taştekin, 2007: 162).

Konya Ovası Projesi: Osmanlı'da II. Abdülhamid döneminde Konya Ovası'na su getirmeyle ilgili kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. 1907-1914 yılları arasında yapılan Konya Çumra Sulama Projesi, Türkiye'deki ilk resmi sulama projesi olma özelliğini göstermektedir. Beyşehir Gölü suları, bu projeye “Konya Ovası'na” getirilerek 57 bin hektar tarımsal alan sulama imkânına kavuşmuştur. Bu proje GAP projesinden sonra

gelen ikinci büyüklükte sulama projesi özelliği göstermektedir. Sonraki yıllarda kapsamı genişletilerek “Konya, Karaman, Aksaray ve Niğde” illeri içerisine alınmıştır. Proje kapsamında 2012 yılından itibaren sürdürülen saha çalışmaları ve sektör analizleri sonucunda hazırlanan “KOP Eylem Planı”, bölgede refahı arttırarak üretimi sürdürülebilir ve dengeli hale getirmeyi hedeflemektedir. (www.kop.gov.tr, 2019). Proje alanının özelliği, 3 milyon hektar tarıma uygun arazinin bulunmasıdır. Bölgenin en önemli sorunu, su kaynaklarını idareli kullanmak, tarım dışı sektörlerini bölgede geliştirmektir (Keleş & Mengi, 2017). Konya Ovası’ındaki bu arazilerin sulanması hem yetiştirilen ürün çeşitliliğinde değişimin meydana gelmesini sağlayacak hem de projeden beklenen sonuç alınabilecektir.

1.5.3. Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Ajansları

Bölgesel kalkınmada, ajanslara önemli görevler düşmektedir. Kalkınma ajanslarının kuruluş mantığında da bölgelerinde koordinasyon ve uygulama yönüyle sorumluluk üstlenmeleri bulunmaktadır. Bölgesel Kalkınma Ajanslarının koordinasyon ve uygulamalarda bölge dinamiklerine, bölge önceliklerine azami özen göstermeleri gerekmektedir. Bunu yaptığı oranda merkezle yerel arasında sağlıklı bir veri akışı sağlayarak kaynakların doğru kullanılmasına imkân oluşturur.

İlk “Bölgesel Kalkınma Ajansı (BKA)” 1930’da “Amerika Birleşik Devletleri’nde kurulan Tennessee Valley Authority’dir” (Özer, 2008: 396). BKA’lara, 1980’li yıllarda küreselleşmenin, kamu işletmeciliği anlayışının rekabetin artmasıyla özel sektörle yerel aktörlerin sürece katılımlarını sağlama görevi verilmiştir. 1950’li yıllarda “Avusturya, Belçika, İrlanda ve Fransa” BKA’larla tanışırken “Almanya, Hollanda, İngiltere ve İtalya” gibi ülkelerse 1960 yıllarda; “Yunanistan, İspanya, Finlandiya ve Danimarka’da ise 1980’li yıllarda kurulmaya başlamıştır” (Sert, 2014: 130). BKA’lar II Dünya Savaşı’nın yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak için ilk olarak Avrupa ülkelerinde yaygınlaşmıştır. Türkiye’de “kalkınma ajanslarının kuruluşu, koordinasyonu ve görevleri hakkındaki kanun başlığıyla, 19.01.2005 tarihinde meclis başkanlığına sunulan kanun tasarısı, 25.01.2006 yılında yasalaşarak yürürlüğe girmiştir” (www.resmigazete.gov.tr, 2019).

“Kuruluş amaçları ülkelerdeki bölgesel gelişim farklarını azaltarak ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Avrupa ülkeleri ve Türkiye’de BKA’lar henüz gelişim aşaması özelliği göstermektedirler. Ajanslara yönelik yapılan destekler KOBİ’lerin gelişim ve kapasitelerinin artırılmasına yönelik olduğu için büyük ölçekli yatırımcıya destek sağlamaması ekonomik katkısının da sınırlı olmasına sebep olmaktadır. Bu açıdan ajansların finans yapı özelliklerinin güçlendirilmesi çeşitlendirilmesi mecburi olmaktadır. BKA’ların mali kaynağını oluşturması, hibe ile fonlarını etkin kullanmaları uzun vadeli planlama yapmaları verimliliklerini arttıracaktır” (Gürer, 2015: 187).

Gürer’in de belirttiği gibi, ülkelerin önceledikleri kalkınma yatırımları geçmişte ulusal ölçekteki politikalarla yürütülürken günümüzde artık bölgesel ölçekte, daha küçük çaplı çözüm geliştirme yoluna gidilmektedir. Bölgesel çaplı sorunlara bölge endeksli çözüm önerileri geliştirmek daha sağlıklı sonuçlar vermeye başlamıştır. Bu bağlamda bölgesel kalkınma ajanslarına büyük iş düşmektedir. Bu çerçevede bakıldığında, ajanslar bölgesel kalkınmada önemli bir rol üstlenmektedir.

Türkiye’de yerel girişimler sonucu oluşturulmuş olan finansmanın önemli bölümünün uluslararası fon aracılığıyla sağlandığı kalkınma ajansı niteliğinde olan yapılar faaliyet yürütmektedir. Fakat kamu kaynaklarıyla yapıp merkezden denetlenme düşüncesi AB’ katılım süreciyle gündeme alınmıştır. 2003 yılında “katılım ortaklığı belgesinde” verilen taahhüt ile Kalkınma Ajansı kurulacağı belirtilmiştir. Bu durum katılmadan önceki bölgesel kalkınmaya verilen yardımlarla AB fonlarını kullanma imkânı sağlamıştır (Özen, 2005: 2).

Türkiye’de kalkınma ajanslarına ihtiyaç duyulması daha çok ulusal politikayla yerelde ihtiyaca verilen cevap ve yerel eyleme dönüştürülen bilgilerin planlara aktarılması ve ekonomi, toplum, fiziksel planlama arasında eşgüdüm sağlamaya olanak verilmesi özelliğinden gelmektedir. Kalkınma planları hazırlandığında yıllardır uygulamada başarılı sonuç veren “özel ihtisas komisyonu” faaliyetleri, “bölgesel planlama” ile yapılacak çalışmalarla desteklenirse, kalkınma planları etkili uygulandığında hedeflenen noktaya ulaşması daha az zaman alacaktır (Arslan, 2005: 295).

“Finansal kaynakların varlığının, planlama, yönetim ve uygulama aşamalarında BKA’ların etkinliğini belirleyeceği; personel yapısında ise nitelik ve nicelik olarak yeterli personelin varlığının BKA’nın etkinliğini belirleyen diğer bir faktör olarak öne çıktığını belirtmişlerdir. Vizyon oluşturmayı içeren stratejik planlama sürecinin varlığı da bu faktörlerden birini teşkil etmektedir. Meşruiyet ve

yetki dağılımı konusunda BKA'nın etkin olabilmesi için, tabandan tavana yerel ölçekte ve tavandan tabana merkezi yönetimlerce desteklenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Yerel girişimcilerle bağlarının güçlülüğü de esaslı bir unsur olmakta, özel sektörün ve yerel girişimciliğin bölgesel kalkınmadaki rolünden yola çıkarak, BKA'ların bünyesinde yerel iş dünyasından temsilcilerin olması önem kazanmaktadır. Ajansların bölgesel ekonominin motorunu oluşturan sektörlerle ilgili çalışmalar yapmalarındaki gereklilik de BKA'ların amaçlarını yerine getirme noktasında önemli bir husustur" (Gürer, 2015: 189).

BKA'larla hedeflendiği gibi, bölgelerin potansiyeli belirlenerek yatırımlar yapıldığında istihdam artışı ve büyüme sağlanarak kişi başına düşen geliri arttıracaktır. Bu hedeflere ulaşmak için uzun zamana ihtiyaç vardır. Gerek bilgi birikimi gerek karşılaşılan sorunlar ve çözüm yolları gibi durumlar, zamanla belirli standartlara ulaşma imkânı bulacaktır.

Kalkınma ajanslarının başlıca görevleri (www.gmka.gov.tr, 2019).

- ✓ Yerel yönetimlere plânlama ve teknik destek vermek.
- ✓ Bölge plân ve programlarının faaliyet ve projelerine destek olmak; projelerin uygulamalarını takip etmek, onları değerlendirerek sonuçlarını Kalkınma Bakanlığı ile paylaşmak
- ✓ Bölgedeki kırsal ve yerel kalkınma kapasitesinin geliştirilmesine yardımcı olarak bu kapsamdaki projelere destek vermek ajansa ayrılan kaynakları plan ile programa uygun kullanıp kullandırmak
- ✓ Kamunun, özel sektörün, STK'ların önemli projelerini bölgenin plân ve program çerçevesinde önemli projelerin takibiyle geliştirmek
- ✓ Bölgede bulunan kaynakların, olanakların tespitini yapmak ekonomi ve sosyal gelişmeleri hızlandırmak rekabeti arttırıcı araştırmaları yapmak yapılmış olan araştırmalara destek vermek, yatırımlarla ilgili kuruluşlarla karşılıklı iş birliği yapmak.
- ✓ İlgili kuruluşlarla "üretim, pazarlama, tanıtım, teknoloji, finansman, yönetim, örgütlenme ve işgücü eğitimi" alanlarında koordinasyon sağlayarak işletmelerle birlikte yeni girişimcilere destek sağlamak.
- ✓ Türkiye'nin katıldığı uluslararası programlardaki faaliyetlerin bölgede tanıtılmasıyla bu programlar çerçevesinde proje geliştirilmesine destek olmak.

Türkiye'nin kalkınma ajansı geçmişçi çok eskilere dayanmamaktadır. Türkiye'de farklı bölgelerde değişik özellikleri ön plana çıkarmaya çalışan kalkınma

ajansları bulunmaktadır (Tablo 1. 4). Bu ajanslar bir veya birkaç ili kapsayacak şekilde organize olmuş yerelin dinamiklerinin dikkate alındığı belirli çerçevede kurulmuş ajanslardır. Bütün bu çalışmalara rağmen ajansların yereldeki uzmanlaşma, bilgi birikimi, diğer ajanslarla ve merkezle koordinasyonlarında aksayan yönler bulunmaktadır.

Tablo 1. 4: İstatistiksel Bölge Birimleri Sınıflamasına (NUTS) Göre Kalkınma Ajansları

Sınıf	Kalkınma Ajansı	Proje Kapsamında Olan İller
TR1	İstanbul	
TR10	İstanbul Kalkınma Ajansı (İSTKA)	İstanbul
TR2	Batı Marmara	
TR21	Trakya Kalkınma Ajansı (TRAKYAKA)	Edirne, Kırklareli, Tekirdağ
TR22	Güney Marmara Kalkınma Ajansı (GMKA)	Balıkesir, Çanakkale
TR3	Ege	
TR31	İzmir Kalkınma Ajansı (İZKA)	İzmir
TR32	Güney Ege Kalkınma Ajansı (GEKA)	Aydın, Denizli, Muğla
TR33	Zafer Kalkınma Ajansı (ZAFER)	Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa Uşak
TR4	Doğu Marmara	
TR41	Bursa, Bilecik, Eskişehir Kalkınma Ajansı (BEBKA)	Bilecik, Bursa, Eskişehir
TR42	Doğu Marmara Kalkınma Ajansı (MARKA)	Bolu, Düzce, Kocaeli, Sakarya, Yalova
TR5	Batı Anadolu	
TR51	Ankara Kalkınma Ajansı (ANKARAKA)	Ankara
TR52	Mevlâna Kalkınma Ajansı (MEVKA)	Karaman, Konya
TR6	Akdeniz	
TR61	Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA)	Antalya, Burdur, Isparta
TR62	Çukurova Kalkınma Ajansı (CKA)	Adana, Mersin
TR63	Doğu Akdeniz Kalkınma Ajansı (DOĞAKA)	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TR7	Orta Anadolu	
TR71	Ahiler Kalkınma Ajansı (AHİKA)	Aksaray, Kırıkkale, Kırşehir, Niğde, Nevşehir
TR72	Orta Anadolu Kalkınma Ajansı (ORAN)	Kayseri, Sivas, Yozgat
TR8	Batı Karadeniz	
TR81	Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı (BAKKA)	Bartın, Karabük, Zonguldak
TR82	Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı (KUZKA)	Çankırı, Kastamonu, Sinop
TR83	Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı (OKA)	Amasya, Çorum, Samsun, Tokat
TR9	Doğu Karadeniz	
TR90	Doğu Karadeniz Kalkınma Ajansı (DOKA)	Artvin, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Trabzon
TRA	Kuzeydoğu Anadolu	
TRA1	Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı (KUDAKA)	Bayburt, Erzincan, Erzurum
TRA2	Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA)	Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars
TRB	Ortadoğu Anadolu	
TRB1	Fırat Kalkınma Ajansı (FKA)	Bingöl, Elâzığ, Malatya, Tunceli
TRB2	Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA)	Bitlis, Hakkâri, Muş, Van
TRC	Güney Doğu Anadolu	
TRC1	İpekyolu Kalkınma Ajansı (İKA)	Gaziantep, Adıyaman, Kilis
TRC2	Karacadağ Kalkınma Ajansı (KARACADAĞ)	Şanlıurfa, Diyarbakır
TRC3	Dicle Kalkınma Ajansı (DİKA)	Mardin, Batman, Siirt, Şırnak

Kaynak: <https://www.tuseb.gov.tr/enstitu/tacese/kalk-nma-ajanslar> (Erişim Tarihi 25.06.2019)

Bölgesel kalkınma ajansları, merkezle kırsal bölge arasındaki bağı, koordinasyonu sağlam bir çerçevede yerine getirebildikleri oranda başarılı sonuçlar ortaya çıkaracaklardır. Kalkınma Ajanslarının bölgesel karakterde olması çok önemlidir. Çünkü bölgeler, kendilerine has kaynaklara, fırsatlara sahip olabilmektedir. Bölgesel dinamikleri açığa çıkarmak ancak bölgesel bazlı çalışmayla olur. Bölgeyi iyi analiz ederek gerçeklerini göz önünde bulundurarak yatırımlar daha iyi sonuçlar verecektir

1.6. Kırsal Kalkınma

1.6.1 Kırsal Alan ve Kır Yerleşmeleri

Kırsal Alan: Kırsal alanla ilgili farklı tanımlamalar yapılmaktadır. “Türk Dil Kurumu (TDK)” sözlüğünde kırsal kelimesi “az insanın barındığı, genellikle kır durumunda olan yer” şeklinde; kırsal alan da “üretim etkinliklerinin tarımsal faaliyetlere dayalı olduğu kırsal nüfusun çalışıp yaşamını sürdürdüğü alan” olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 1998: 1302). Kırsal alan tanımlamalarında ve kırsal alan sınırlandırmalarında ortak bir tanımın olmadığı farklı tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. “Kırsal alanlar arazi parçası olarak ele alınıp, tarımsal deseni, arazi kullanımı, şehirlere yakınlığı gibi kıstaslar göz önüne alınabilmektedir. Yine bu alanlar sosyo-kültürel özelliklerine bağlı olarak sosyal temsil, alışkanlıklar, ekonomik faaliyetlerde çeşitlilik, nüfus azalması ve göç olgusu gibi kriterler çerçevesinde değerlendirilebilir” (Bakırcı, 2007: 23). Bakırcı, bu tanımlamanın geçmişteki yaklaşımların yerini aldığını, günümüzdeki kırsal alan yaklaşımları ve planlamalarında “çevre, yaşam kalitesi, sürdürülebilir doğal kaynak kullanımı” gibi faktörlerin, yerleşmeden çok “kırsal alanın” devreye girdiğini ve mekânsal boyutlu bir ayırımın daha doğru olacağını vurgulamaktadır. Başka bir tanımda ise “kırsal kavramı”, yerel ekonomideki tarımsal üretimin hakimiyetinin görüldüğü veya mülkiyeti oluşturan tarımsal üretim aracı ve üretim ile ilişkiler bütününe şekillendiği toplumsal yapılanmayla nüfus yoğunluğu bakımından düşük olan alanlar şeklinde ifade edilmektedir (Urry, 1999: 115).

Kır Yerleşmeleri: Türkiye’de 1970 yılı verisine göre nüfusun sadece %24’ü nüfusu 10.000’in üzerindeki yerleşmelerde yaşıyorken günümüzde bu oran %93’ü bulmuştur. Yasal düzenlemelerle bu değişim sağlanmışsa da “köy, köylülük, kırsal alan, tarım kesiminin ekonomideki önemi” devam etmektedir (Keleş, 2019: 12). Bu değişim oldukça hızlı olmuştur. Köyler kasabaya, kasabalar, şehirlere, şehirlerde büyük şehirlere dönüşmüşlerdir. Bu durum kırsal yerleşme alanlarının küçülmesine neden olmuştur. Aynı zamanda şehir ile kır arasında ayırım yapmayı da zorlaştırmıştır. “Şehir ile kır yerleşmeleri arasındaki ayırım görece bir ayırımdır; kır halkıyla şehir sakini birbirinden ayıran keskin bir çizgi yoktur” (Tümertekin & Özgüç, 2016: 363). Bu ayırım, ülkeler arasında da farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle kır ile şehir ayırımını yapmak oldukça güçtür. Bu ayırımı yapmak amacıyla kırsal yerleşmeler ile şehirler arasında başta nüfus kriteri olmak üzere idari kriterler ve ekonomik kriterler kullanılmaktadır. Bu kriterler ışığında literatürde farklı tanımlamalarla karşılaşmak mümkündür. Nüfus kriterinde nüfusun miktarı, yoğunluğu, sosyal yapı özellikleri ve istihdamdaki işgücü durumu irdelenmektedir. Bu tanımlamalarda baz alınan önemli referanslardan biri 1924 yılında çıkarılan “442 Sayılı Köy Kanunu” dur. Bu kanunun birinci maddesine göre nüfusu 2.000’den az olan yerleşmeler köy olarak kabul edilirken, nüfusu 2.000 ile 20.000 arasında olan yerleşmeler kasaba kabul edilmektedir. Nüfusu 20.000’den fazla olan yerleşmelere ise şehir denilmektedir. “Devlet Planlama Teşkilatı”, kalkınma planlarıyla uyumlu olması için kırsal alanı, 1980 yıllarında nüfusu 20 binden daha fazla olan yerleşmeler şehir, nüfusu 20.000’in altında olan yerleşmeleri şehir yerleşmelerinin dışında kalan alanlar olarak kabul etmektedir. DPT kalkınma planlarında ve yayınlarında sonraki dönemlerde nüfusu 10.000’den fazla olan yerleşmelere şehir denildiği görülmektedir (Keleş, 2010: 98). Hane halkı işgücü anketlerinde de nüfusu 20.000’in altındaki yerleşmeleri “kır” olarak tanımlanmıştır (mevzuat.dpt.gov.tr, 2019: 4). “Kent, köy ayırımında salt nüfus ölçütünü benimsemek, ölçütü oluşturan nüfus düzeyinin altında kalmakla birlikte, kentsel özyapı kazanmış olan yerleşmeleri kent saymamak sonucunu doğurabilir” (Keleş, 2010: 98). Bu nedenle nüfusla birlikte başka kriterlerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nüfus kriterleri arasında yer alan nüfus yoğunluğu kriteri de karşımıza sık sık çıkmaktadır. Bu kriterin en önemli sınırlılığı, ülkelerin ve ülkeler içerisindeki yerleşmelerin nüfus miktarları ve yüzölçümleri açısından çok

belirgin farklılıkların bulunmasından dolayı ortak bir ölçek kullanmanın zorlaşmasıdır. Bu nedenle ülkelerde farklı yoğunluk ölçekleriyle karşılaşmak mümkündür. Nüfus sosyal yapı özellikleri bakımından incelendiğinde, kapalı, kendi kendine yetmeye çalışan, eğitim seviyesinin düşük olduğu homojen karakterli olan büyük aile yapısının görüldüğü; yardımlaşma, gelenek, göreneklerin ve aile bağlarının çok güçlü olduğu sosyal yapı özelliği göstermektedir. Nüfus kriterleri arasında yer alan istihdamdaki işgücü kriteri ise kır- şehir ayırımında daha sağlıklı bilgi vermektedir. Şehirler “belli bir nüfus çokluğu, yoğunluk, iş bölümü, uzmanlaşma ve türdeş olmama” şeklinde özellikleri bünyesinde barındırırken köy yerleşmelerinde bu tarz özellikler görülmemektedir (Keleş, 2010: 98). Ekonomik kriterler bakımından kırsal bölgelerde ağırlıklı olarak tarım, hayvancılık, ormancılık vb. faaliyetler yürütülürken, iş bölümünün olduğu şehirlerde profesyonel, örgütlü ekonomik faaliyetlerin olduğu görülmektedir. Şehirlerde istihdam, hizmet, sanayi ve ticaret sektörleri yoğunlaşmaktadır. Genel itibarıyla kırsal yerleşmelerde istihdamın önemli bir kısmı tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde olurken, şehirlerde hizmet, sanayi ve ticarete istihdam oranı çok yüksek seviyelerde bulunmaktadır.

Türkiye’de idari kritere göre bakıldığında; yerleşmelerin bir kısmı köy, bir kısmı da şehir olarak kabul edilmektedir. İl, ilçe ve belediyelerin olduğu yerleşmeler şehir yerleşmeleri grubunda bulunmaktadır. Köy ve köy altı yerleşmeler ise kırsal olarak kabul edilmektedir.

Kır ve şehir ayırımı yapılırken yukarıda değinilen kriterlerin sadece birine göre ayırımın yapılması ne kadar zor ise bu kriterlerin hepsinin birlikte dikkate alındığı bir ayırımı da yapmak güçtür. Çünkü nüfus kriterine göre kırsal yapı özelliği gösteren bir yerleşme hâkim ekonomik faaliyete göre şehrsel bir özellik gösterebilmektedir. Veya nüfus kriterine göre şehrsel bir yapı özelliği gösteren bir yerleşme ekonomik faaliyetleri ve istihdam dağılışı oranına göre kırsal yapı özelliği gösterebilmektedir. Bu nedenle kır ve şehir ayırımı yapılırken bir kriterle yetinmemek daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Ancak en etkili sonuç verecek kriterin ekonomik faaliyetlerin ve istihdam dağılışı oranının olduğu söylenebilir.

Son yıllarda şehir ile köy ayrımının “doyurucu olmaktan uzak” olduğu yönünde kanının geliştiği görülmektedir. Bu yerleşmeler kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Her birinin diğeriyle karışan özelliklerinin olduğu görülmektedir. Küçük olan köyün kasaba ve sonrasında şehir olma adayı olduğu yerleşme basamaklarındandır (Keleş, 2010: 99). Bu nedenle yerleşme basamaklarını kesin çizgilerle birbirinden ayırma çabası içerisine girmektedir. Çünkü kasaba olan yerleşme birimi köyden, şehir olan yerleşme birimi de köy ve kasabadan özellikleri bünyesinde gösterebilmektedir.

1.6.2. Kırsal Kalkınma ve Önemi

Kırsal kalkınma kavramı, kesin sınırları çizilemeyen belli bir kalıbın içerisine sıkıştırılamayan dünyada meydana gelen değişme ve gelişmelere bağlı olarak dönemden döneme ülkeden ülkeye değişebilen bir özellik göstermektedir. Aynı şekilde “Kırsal kalkınma” kırsal alanlarda yoksulluğu azaltmak, kırsal halkın gelir seviyesini ve yaşam kalitesini artırmak, istihdam oluşturmak ile verimliliklerini artırmak için ortaya çıkmış bir kalkınma anlayışıdır. “Kırsal kalkınma” genel olarak düşük nüfus yoğunluğuna sahip alanlarda yaşayan insanların yaşam standardını ve ekonomik durumlarını geliştirme sürecidir.

Bakırcı “kırsal kalkınmayı, kırsal yerleşmeler ve kırsal alan ile birlikte kırsallık olgusunun üçüncü temel kavramsal unsurunu oluşturan kırsal kalkınma bileşeninde temel hedef, kırsal sayılan alan veya yerleşmelerde yaşam seviyesi ve kalitesini yükseltmek olarak belirtmekle birlikte aynı amaca hizmet etmesine rağmen bu kavram zaman içerisinde farklı isim ve tanımlar içerdiğini” belirtmiştir (2007:31).

Kırsal kalkınmayı, Birleşmiş Milletler kırsal alanda yaşamakta olan, yoksulları oluşturan “küçük çiftçiler, kiracı üreticiler ve topraksız köylülerin” refahını arttırmak şeklinde; Avrupa Birliği ise kırsalda yaşayan yoksul insanlarla birlikte kırsal alanda yaşayan nüfusun hepsinin yaşam koşullarının iyileştirilmesi, hayat ikamelerinin devamının sağlanmasıyla birlikte çevre ve doğal kaynakların korunmasıyla sürdürülebilir bir çerçevede kırsal mirası koruyarak kırsal yaşamın devamlılığının yaşanması şeklinde tanımlamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde kırsal kalkınma aracı olarak kooperatifleşmeye verilen önem Türkiye’de olduğu gibi Hindistan ve Pakistan’da da görülmektedir. Kooperatifler, toplumsal çerçevede üretime katılımın

olduğu hayatlarının ikame mecburiyetinden kaynaklanan kadınlar tarafından tercih edilen örgütlenme biçimidir (Şengün, 2019: 579).

Geçtiğimiz birkaç yüzyıl boyunca, dünyadaki sanayi ve teknolojinin hızlı bir şekilde gelişip büyümesiyle birlikte kırsal alanlardan göç daha belirgin hale gelmiştir. Kırsal nüfus genellikle şehirlerde yaşayan nüfusa göre daha düşük gelire sahiptir. Kırsal bölgelerde sosyal hizmetlerin düşük olması nedeniyle, bazen şehirlere göç eden insanlar daha düşük gelire ve zor şartlara sahip olmaktadır.

Genelde kırsal bölgeler için geliştirilen kırsal stratejilerin bütün bölgelere uygulanması sağlıklı sonuçlar vermez. Çünkü her bölgenin kendine göre sorunları veya potansiyelleri bulunmaktadır. Bu nedenle uygulanacak kırsal kalkınma stratejileri de birbirinden farklı olmaktadır. Genelde kırsal kalkınma faaliyetlerinde kullanılan stratejiler üç başlıkta incelenebilir (Tolunay & Akyol, 2006: 123);

✓ **Teknolojik Stratejiler:** Teknolojide yaşanan gelişmelerden istifade edilerek kırsalda yaşayanların bakış açılarını değiştirmektir. Temel amaç kırsal nüfusun teknolojik yeniliklere uyum sağlayarak faaliyetlerinde “tarımsal üretim teknikleri, makine, ilaç, gübre, yapay dölleme” gibi alanlarda kullanmasıdır.

✓ **Katılımcı Reformist Stratejiler:** Teknolojideki değişimlerin de bu stratejide etkisi olmakla beraber kırsal kalkınma faaliyetlerinde insanların daha etkin olması ve halkın bu faaliyetlere katılmasıdır.

✓ **Yapısal Stratejiler:** Kırsal bölgelerdeki “sosyal, siyasal ve ekonomik vb.” ilişkilerin incelenmesi ve bunların kırsal nüfus üzerinde oluşturmuş olduğu olumsuz etkileri belirleyerek bunları ortadan kaldırmak amacıyla çalışmalar yürütmektir.

Bu stratejiler birlikte de kullanılabilir. Bu stratejiler zamanla kırsal toplumda bazı uygulamaların zayıflamasına neden olabilmektedir. Teknolojik gelişmelerin yetersiz olduğu dönemlerde bazı bölgelerde çiftçiler imece usulüyle yardımlaşarak üretim faaliyetlerini yürütüyordu. Ancak teknolojik gelişmeler bu uygulamayı neredeyse ortadan kaldırmıştır.

UNESCO'un kalkınma hedeflerinde insanın kalkındırılması gereğine vurgu yapılmakta kalkınma çabalarıyla değişimin yaşanabileceği konular şu şekilde belirtilmektedir (Poostchi, 1986; aktaran, Bakırcı, 2007: 32-33):

- ✓ Kırsalda yapılan üretimin değişmesi (birimden alınan verimin artışı),
- ✓ İşsizlikte ve istihdamda değişimin meydana gelmesi,
- ✓ “Sosyopolitik” özelliklerin değişimi kırsalda yaşayan insanların gerek bölgesel düzeyde gerekse ulusal düzeyde karar alma sürecinde değişimin görülmesi,
- ✓ Sınıfsal yapıdaki hareketliliğin boyut ve derecesinde meydana gelen değişim,
- ✓ İnancın, değer yargısının, geniş çevrede etkili olmasına rağmen, geleneksel değerlerde modern değerler yönünde meydana gelen değişim.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi kalkınma; ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutlu bir süreçtir. Kalkınmanın içerisinde bulunan “kırsal kalkınma” ise dünya ülkeleri tarafından kabul gören bir kavramdır. Dünya nüfusunun artmasıyla beraber kır-şehir nüfus dengesi ve besin maddelerine olan ihtiyacın artması kırsal kalkınmanın önemini ortaya koyacak ve sonraki dönemlerde bu daha da artacaktır.

Kırsal kalkınmanın son yıllarda bu kadar önem kazanması, gündeme gelmesi ulusal ve uluslararası kurumların destek ve teşviklerin temelinde, kırsalın insanların yaşamlarını sürdürmesinde öneminin anlaşılmasıdır. Çünkü dünyada nüfus her geçen gün artarken sahip olduğumuz doğal kaynakların tüketilme hızı da artmaktadır. Özellikle kırsal da ekonomik kaynaklar ya tam olarak kullanılamamakta veya farklı alanlarda kullanım amaçları dışında tüketilmektedir.

“Giderek artan yoksulluk ve açlık, kır-kent, gelişmiş-az gelişmiş bölgeler ve ülkeler arasındaki farklılıkların derinleşmesi, ekonomik dengesizlikler ve adaletsizlikler, hızla kirlenen ve tükenen doğal kaynaklar tüm dünyada kırsal kalkınma kavramını gündemde ön sıralarda tutmaktadır. Sektörel ve büyümeye dayalı gelişme modellerinin toplumun tüm kesimlerine yanıt vermemesi insanı ve doğayı ön plana çıkaran kırsal kalkınma arayışlarına bırakmıştır. Kırsal kalkınma artık sadece sektörel yaklaşımı veya tarımsal kalkınmayı içermemektedir. Dünyada kırsal kalkınma politikaları değişim göstererek, ortak payda olan kırsal toplumun refahı için tarım ve tarım dışı sektörleri içeren fonksiyonel ve entegre yaklaşıma sahip politikalara dönüşmektedirler. Bu süreçte refah, paylaşım, katılımcılık, çevre, doğanın korunması gibi parametreler ağırlıkla ortaya konulmaya başlamıştır” (Gülçubuk, 2010: 2).

Kırsal kalkınma politikalarının temelinde kırsal nüfusun refah seviyesini arttırmakla beraber doğal kaynaklara ve çevreye duyarlı olunması yer almaktadır. Bu

çerçevede yapılacak faaliyetler daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Tarım topraklarının sanayi, turizm vb. farklı alanlarda kullanılması her ne kadar entansif yöntemlerle üretimde ve verimde artışı sağlasa da uzun vadede bir sorun da şehirlerin büyümesiyle dünyanın yaşanan nüfus artışına cevap veremeyeceği endişesidir. Kırsal kalkınmanın önem kazanmasında etkili olan bir diğer faktör ise, şehirlerin büyümesi ve sundukları imkânlarla birlikte şehirlerde bulunan çekiciliklerle kırsalda ortaya çıkan iticiliklerle birlikte kırsal nüfusu kırsalda tutmanın daha da zorlaşmasıdır. Bu nedenlerle kırsal kalkınma anlayışıyla kırsal nüfusun yaşam standardının yükseltilmesi yaşam şartlarının kolaylaştırılması bu yönüyle oldukça önemlidir. Aksi takdirde bir şekilde şehirlere gidip yerleşen ve şehir hayatına alışan kırsal nüfusu geri getirmek çok daha zor ve maliyetli olurken, şehir hayatına adapte olan gençleri kırsala geri götürmek adeta imkânsız hale gelmektedir. Bu nedenle kırsaldan şehirlere yaşanan göçün önlenememesine rağmen yaşanan göçün azaltılmasında kırsal kalkınma çalışmalarının başarılı olması etkili olacaktır.

1.6.3. Kırsal Kalkınma Politikaları ve Kırsal Kalkınmayla İlgili Dünya Deneyimleri

Kırsal kalkınma politikaları ve buna yönelik faaliyetlerin dünyadaki geçmişi çok eskilere dayanmasa da son yıllarda dünya ülkelerinin gündeminde yer almaktadır. Bu politikalar, dünya ülkelerinin gündemine girdikten sonra ülkeler arasında farklı hızda olsa da sürekli değişmekte, ülkelerin dinamikleri ve çağın şartlarına göre güncellenmektedir.

“Dünyada kalkınma yaklaşımları geçtiğimiz on yıllar içerisinde önemli değişimler geçirmiştir. 1950’lerden 1980’lere dek kalkınma müdahaleleri devlet eliyle yapılmış ve genelde alt yapı yatırımları olarak algılanmış hatta ekonomik büyüme ile eş değer görülmüştür. Fakat bu bakış açısı değişen uluslararası ekonomik ortam ile ve önceki kalkınma müdahalelerin beklenen sonuçları doğurmaması nedeniyle 1970’lerin sonuna doğru akademik ve uygulayıcı çevrelerden önemli eleştiriler almaya başlamıştır” (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2011: 8-9).

Tüm dünyada kalkınma politikaları değişim sürecine girmekte ve aslında bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Artık üretilen politikaların “kırsal toplumun refahı için kırsal alanda tarım ve tarım dışı sektörleri içeren fonksiyonel ve entegre yaklaşıma ve kırsalın dinamiklerini, önceliklerini her alanda güçlendirecek

politikalara” dönüşmüştür. Bu gelişmeler kırsal kalkınma paydaşlarına ve karar alıcılarına önemli rol ve sorumluluk yüklemektedir (Gülçubuk, 2012: 48).

“Kırsal kalkınma yaklaşımlarına 1980’li yıllara kadar tarımda modernizasyon ve devlet müdahaleleri hâkim olurken bu tarihten sonra serbest piyasa, şeffaflık, katılımcılık, sürdürülebilir kalkınma, yönetim gibi kavramlar kırsal kalkınma politikalarını etkilemeye başlamıştır. Kırsal alanların yeni dünya düzenine ve rekabet koşullarına uyum sağlayabilmeleri için yeni ve farklı politikaların uygulanması kabul edilmiş, tarımsal kalkınmaya dayalı geleneksel kalkınma politikalarından, yerel kaynakları ve dinamikleri de içeren bütüncül kırsal kalkınma yaklaşımlarına yönelim gerçekleşmiştir” (Ayanoglu, 2008: 1).

Kırsal kalkınmada yıllarca kırsal bölgenin ihtiyaçları ve dinamikleri tam olarak belirlenmeden yapılan birkaç alandaki faaliyetler haliyle sonuç üretememiştir. Bu çerçevede bakıldığında kırsal toplumun refah seviyesini yükseltmek için üretilen politikaların çok yönlü olması ve uygulanması gerekmektedir. Bununla birlikte yerel kaynaklarla yerel dinamiklerin birlikte ele alınmasıyla ancak sonuç alınabilecektir.

“Küreselleşen dünyada kırsal kalkınma politikaları da değişim göstererek, ortak payda olan kırsal toplumun refahı için tarım merkezli çok fonksiyonelli ve entegre yaklaşıma sahip politikalara dönüşmektedir. AB üye devletleri ve ABD gibi uluslararası anlaşmalara ve dünya ticaretine yön veren gelişmiş sanayi ülkeleri, yakın zamana kadar tarım sektörünü doğrudan destekleyen politikalar izlemişlerdir. Ancak uluslararası ticarete serbestleşme yaklaşımı çerçevesinde zaman içerisinde tarım destekleme politikaları, kırsal toplum, kırsal alan ve kırsal kalkınma kalıpları kapsamında dolaylı olarak desteklemeye dönüşmüştür” (Giray, Akın & Gün, 2004: 161).

“Kırsal kalkınma” ile ilgili ulusal ve uluslararası birçok kurum çalışma yürütmektedir. Bu kurumlardan biri 1972 yılında kurulan Uluslararası Kalkınma Fonu (IFAD)’dur. 166 üyesi bulunan fon dünyada tarım ve kırsal kalkınma konularında önemli yatırımlara kaynak aktarma yönüyle önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir (www.mfa.gov.tr, 2019). Bu alanda faaliyette bulunan diğer bir kurumda Avrupa Birliği’dir. Avrupa Birliği’nin de kırsal kalkınma alanında faaliyet yürüttüğü bilinmektedir. Türkiye’nin AB üyelik sürecinde AB’nin “ortak tarım politikası (OTP)” uyum süreci sırasında kırsalda yaşayanların çoğunun tarımla uğraşmaları ve tarımla ilgili sorunların tespit edilerek çözüme kavuşturulması konuları Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarının öncelenmesinde etkili olmuştur (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2011: 8-9)

Kırsal kalkınma faaliyetleri çok iyi sonuçlar verse de bazı sınırlılıklarla karşılaşılabilir. Bu konuda en önemli sınırlılıklarından biri, kırsal kalkınmanın bütün kaynaklarının sahip olduğu potansiyel oranında harekete geçirilememesidir. Genel olarak bazı konular doğrultusunda politikalar üretilmektedir. “Kırsal kalkınma politikalarında” tarımsal politikaların baskın olmasından dolayı AB’ye uyum süreciyle kırsal kalkınma stratejisi ve kırsal kalkınma planları son zamanlarda azalmıştır. Bu duruma rağmen kırdaki hane halkıyla ilgilenen kalkınma sahası ekonomik kalkınmanın ve tarım politikalarının arasında kalmıştır. Kırsal bölgelerde yaşanan yoksulluk ve geçim sıkıntısı göçlere neden olarak bölgeler arası eşitsizliğin daha da derinleşmesine yol açmaktadır. Bu çerçevede ulusal kapsamdaki gelişim ile kırsal politikaların uyumu son derece önemlidir. Son yıllarda kır ve şehir arasında, teknolojik imkânların ve ulaşım sistemleri ile ulaşım altyapısının gelişmesinin de etkisiyle yaşanan göçle günlük yapılan geliş gidişlerin artması, yerleşmelerin birbirine daha da yaklaşması sonucunu doğurmuştur. Artık kır ile şehir sınırını ayırmak daha da zor ve karmaşık bir hal almıştır. Bütün bu gelişmeler kırsal alan ile şehirlerin birlikte irdelendiği politikaların yapılmasına neden olmaktadır. Avrupa Birliği de yeni aday olan ülkelere çeşitli araçlarla bu çerçevede faaliyetler yürüterek destek vermektedir.

“Avrupa Birliği (AB), yeni aday ülkelerin kırsal kalkınma çalışmalarını desteklemek için çeşitli araçlardan yararlanmaktadır. Geçmişte, bu amaçla kullanılan araçlardan bazıları; Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu (The European Rural Development Fund-ERDF), Avrupa Yapısal Fonu (The European Structural Fund-ESF) ve Avrupa Tarımsal Garanti ve Yön Verme Fonu (The European Agricultural Guidance and Guarantee Fund-EAGGF)” olmuştur. Halen, yeni aday ülkelerin tarımsal gelişme ve kırsal kalkınmalarının desteklenmesi için kullanılan araçlar; Polonya-Macaristan Ekonomik Yapılanma Programı (Poland and Hungary: Assistance for Restructuring their Economies Programme-PHARE), Tarım ve Kırsal Kalkınma Özel Katılım Programı (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development-SAPARD) ve katılım öncesi yapısal araç (Instrument for Structural Policies for Pre-Accession-ISPA) olmaktadır. Türkiye’nin AB’ye uyumu açısından kırsal kalkınma politikalarına ağırlık vermelidir. Türkiye, kırsal kalkınma planıyla birlikte kırsal kalkınma ödeme kuruluşları ve kurumsal yapılanmaya hız vermeli, mevzuat uyumu ve idari yapılarını oluşturmalıdır” (Yılmaz & Tolunay, 2007: 107).

Türkiye’nin, AB’nin kırsal kalkınmaya yönelik politikaları, araçları ve kuruluşlarından randıman alması için bu faaliyetlere sıkı bağlı kalması ve gerekli düzenlemeleri harfiyen yerine getirmesi gerekmektedir. Kırsal alanlarda kalkınmışlık belirli bazı alanların büyümesi veya tarımsal kalkınma faaliyetlerinden

oluşmamaktadır. Bu konuda “kalkınma, paylaşım, pazarlama, örgütlenme, yöresel ürün, organik tarım, farklı toplum dinamikleri giderek daha fazla ön plana çıkmaktadır” (Gülçubuk, 2012: 48).

Bölgesel kalkınma planlarında plan aşamasından uygulama aşamasına geçildikten sonra riskler açık bir şekilde görülebilmektedir. Çünkü planlamada hesaba katılamayan bazı faktörler uygulama aşamasında ortaya çıkabilmektedir.

Bölge planlarında risk faktörünün çok yönlü bir şekilde ele alınması oldukça önemlidir. Türkiye’de risk faktörü belirlenirken, merkezi yönetim, yerel yönetimler ve diğer aktörler arasındaki ilişkiler ele alınarak değerlendirilmiştir. Risk olgusunu bir zarar, bir kayba yol açabilecek muhtemel olaylar veya olaylar zinciri olarak tanımlamak mümkündür. Risk öngörülemeyen, önceden planlanmamış, beklenmedik ve bilinmeyen anlamına gelir. Riskin araştırılması, geçmiş felaketlerden yararlanılarak önceden kestirme tekniklerine dayalıdır (Gökgür & Yazar, 2000:147)

Türkiye’nin içinde bulunduğu bölge, yanlış şehirleşme, fiziksel ve sosyal yoğunlukların artması, şehirlerin ve özellikle bazı bölgelerin içinde barındırdığı stratejik unsurlar risk oranını daha da artırmaktadır. Fiziki ve sosyal planlama açısından riskin mekânsal dağılımının tespitini yaparak bölgelerin ve etki alanlarının belirlenmesindeki kriterlerin ortaya çıkarılması aşaması gerçekleştirilmelidir. Bu bölgede yapılacak plan esaslarının önemi, riskin önlenmesinde alınacak tedbirler ve yönetimce belli bir hiyerarşi içerisinde değerlendirilmesi, kurumsallaşma ve planlamanın bu hiyerarşi içinde uygulanması açısından önemli bir olgudur. Ancak Türkiye’de bölge planlarının yapılmasının yasal bir zorunluluk olmaması ve planlamayı düzenleyen mevzuatımızın bölge planı yapma zorunluluğu getirmemesi, plan hiyerarşisi açısından menfi bir etki yaratmaktadır. Bu durum plan kararlarında risklerin etkisini önleyici veya azaltıcı tedbirlerin ülke düzeyinde bir bütünlüğü sağlayamaması sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle bölge ölçeğinde ortaya çıkan sorunlar ve çözüm yöntemleri noktasında farklı uygulama örnekleriyle karşılaşmak mümkündür (Gökgür & Yazar, 2000:147).

Kalkınmada yapılan bölge planlarının öngördüğü faaliyetlerin bütün aşamalarında ortaya çıkabilecek riskin önlenmesi veya ortaya çıkan zararların telafi

edilmesi yönünde yasal düzenlemelerin yeteri seviyede olmaması, merkezi ve yerel yönetimlerin bu durumu birincil görevleri arasında görmemeleri bölge planlarının ve buna bağlı olarak bölgesel kalkınmada yeteri oranda bir verimin alınamamasında etkili olmaktadır. Bu durum bu alandaki geçmişimizin çok eski olmamasından kaynaklı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu alanda yeni olduğumuz için bilgi, tecrübe birikimimizin yeteri düzeyde olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda kanun koyuculara önemli iş düşmektedir.

OECD, kırsal kalkınma yaklaşımlarıyla ilgili çalışmasında iki kalkınma paradigmasını açıklamaktadır. Birincisi “daha önceleri tarımın merkezi öneme sahipken ve ana hedefler tarımsal gelirin ve rekabet edebilirliğin artırılması iken; ikincisinin kırsal ekonominin tüm sektörlerini önemsenmek, ana hedefler ise kırsal alanların rekabet edebilirliğini ve yerel değerlerin kıymetini artırmak, âtıl kaynakların kullanılmasını sağlamak” yönünde olduğu görülmektedir. Kırsal kalkınmanın yönetişimi teması kuramsal boyutu, ulusal politikaya yansımaları, uluslararası kurumların bakış açıları, yerel merkez ilişkileri, kırdaki yaşayan kadınların sorunları, kırdaki örgütlenme ve son olarak finansman boyutları çerçevesinde ele alınmıştır.

“Bu yeni kırsal kalkınma paradigmasına geçiş, Avrupa’da 1980’lerin sonlarında Mac Sharry reformuyla başlayarak ara-dönem değerlendirmesiyle devam eden yakın dönem OTP reformlarında belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Özellikle, 1990’ların başında AB’de oluşturulan LEADER yaklaşımı yeni kırsal kalkınma paradigmasının AB’deki en canlı örneğidir. AB, politika dokümanlarında ve mevzuatında kırsal kalkınmaya katılımcı, yereli dikkate alan, kısaca aşağıdan yukarı yaklaşımını önemle vurgulamaktadır” (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2011: 8-9).

Aynı çalışmada “kırsal kalkınma paradigmasının” dünya ülkelerindeki “uygulama ve yönetişim” yönüyle yansımaları şöyle verilmektedir;

- ✓ Ülkelerin, gerilemekte olan sektörlerini sübvansetmekten, bölgelerdeki en verimli alanlarda stratejik yatırım yapmaları daha avantajlı olacaktır.
- ✓ Rekabette, yeni avantajlar için “çevresel, kültürel güzellikler veya geleneksel ürünler” çerçevesinde yereldeki kaynaklara yoğunlaşmak daha yararlı olacaktır.
- ✓ Bölgesel ile yerel seviyedeki sektörlerin politikalarının birleştirilmesini merkezi yönetim ölçeğinde koordine etmek ve sektörel özelliklerden “mekânsal politika yaklaşımına” geçmek.

✓ “Politika idaresinin ve kısmen politika oluşturulmasının âdem-i merkezileşmesi”.

✓ “Kamu, özel ve gönüllülük” esasına dayalı sektörel ortaklıklar kullanılarak yereldeki politikalar ile bölgeselde yapılan politikalarla uygulama.

1.6.4. Türkiye’de Kırsal Kalkınmayla İlgili Faaliyetler ve Politikalar

1.6.4.1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kırsal Kalkınma (1923-1959)

Cumhuriyetin ilk yıllarını kapsayan (1923-1959) dönemi, içerisinde özellikleri yönüyle farklılık gösteren üç alt bölüm halinde incelemekte fayda bulunmaktadır. Birinci bölüm “cumhuriyetin kuruluş aşaması ve toparlanma dönemi (1923-1929), devlet destekli özel sektöre geçiş çabası” ikinci bölüm “dünya ekonomik buhranı ve sonrası, devletçilik ilkesinin benimsenmesi (1929-1938)” üçüncü bölüm ise “ikinci dünya savaşı, sonrası ve çok partili döneme geçiş (1939-1959)” gibi dönemlere ayrılabilir. Kurtuluş savaşından sonraki yıllarda nüfusun önemli kısmının köylerde yaşaması haliyle hem ülke kalkınması yaklaşımlarının kırsal bölge ve kırsal nüfusun sorunlarına ağırlık verilmesi sonucunu doğurmaktadır. Bu dönemde kır nüfusunun farklı alanlardaki eksikliklerinin giderilmesine yönelik çalışmalar yapılarak başta “yol, içme suyu, elektrik gibi sonra ekonomik ve sosyal faaliyetlere tarımda makineleşme, hayvan ıslahı, tarımsal destekleme, eğitim vb.” alanlarda faaliyetler yürütülmüştür. Bu dönemde Atatürk’ün konuşmalarında “hem kırsal alanda bilgi ve teknik yoksunluğuna işaret edilmekte hem de kırsal faaliyetlerin ülke ekonomisine katkılarının önemine vurgu yapılmaktadır”. Bu açıklamalar bu dönemde kırsalın ülke ekonomisindeki yeri ve ağırlığı ile kırsal bölgelere verilen önem bakımından oldukça açıklayıcı olmaktadır (Bakırcı, 2007: 55-57). Bu dönemde ülkenin sahip olduğu kaynaklar oranında bir yandan yatırımlar yapılmaya çalışılırken diğer yandan bu sorunlara çözüm getirebilme yollarıyla ilgili geniş katılımlı toplantı ve kongreler yapılmaya çalışılmıştır. Dönemin ekonomik özellikleri ortaya konarak çözüme dönük çalışmalar 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında “İzmir İktisat Kongresi’nde” yapılmıştır. Farklı sektörlerden geniş

katılımlı olan kongrede çok farklı konular tartışılmıştır. Kongrede kırsal alanla ilgili kararlar alınmış, bunlar sonraki dönemlerde yasal düzenlemelere yansımıştır (Bakırcı, 2007: 58-59). Kongrede kırsal nüfusu ilgilendiren önemli bazı kararlar da alınmıştır. Bunlar tütün tarımı ve satışının serbest olması, köylü ve çiftçilerin ziraatla ilgili bilgilenmeleri için dergi ve kitabın ücretsiz olarak bastırılıp dağıtılması, uygun yerleşmelerde uygulamalı ziraat eğitimi veren çiftlik özelliğinde ilkokullar açmak, kışlalarda ve askeri birimlerde uygulamalı ziraat eğitimi verilmesi, aşar vergisinin kaldırılması şeklinde kırsal kalkınmayı ve kırsal nüfusu ilgilendiren önemli kararlar alınmıştır (Ökçün, 1968: 60-62).

Kırsal kalkınmaya dönük ilk çalışma Cumhuriyet'in ilk yıllarında 18 Mart 1924'teki 442 Sayılı Köy Kanunu'nun çıkarılmasıyla yapılmıştır. Bu kanun kırsal kalkınma hamlesinin köyden başlamasının gerekliliğinin de dayanağıdır. Bu gelişmeyle köyler hukuki zeminde özerk bir yapıya kavuşarak köy tanımı yapılmıştır.

1931 yılında "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" tarafından toplanan "I. Ziraat Kongresi'nde" ülkenin her bölgesinden gelen üreticilerin katılımıyla gerçekleşmesi ve tarımla ilgili her konunun masaya yatırılması bakımından bu alanda ilk olma özelliği taşımaktadır (Başyigit, 2000: 687-696). Sonra 1945 yılında çıkarılan "çiftçiye topraklandırma yasası" da büyük toprak sahiplerinin etkinliğini ve hakimiyetini azaltarak, tarımsal üretimin arttırılacağı bir şekilde düzenleyecek toprak mülkiyetini getirmiştir. Bu yasa aynı zamanda kullanılmayan toprakların değerlendirilme amacını taşımış, buna dönük kamuya ait toprakların dağıtılmasına imkân vermiştir. 1935 yılındaki kır nüfusunun özelliklerine bakıldığında %90'nın üzerinde gelir seviyesinin düşük olduğu, okuma-yazması olmayan ve kaynak yetersizliği çeken kesim olduğu görülmektedir. Bu durum, bu bölgelerde eğitimin, üretimin ve yatırımın zorunlu hale geldiğini göstermektedir. Köy Enstitüleri'nin 1940 yılında açılması, 1950-1960'lı yıllarda görülen köy ile şehir arasındaki farkların kapatılması ve geri kalmışlığı ortadan kaldırmanın çözüm aracı olarak görülmüştür. Köy Enstitüleri'nin kuruluşu eğitim temelli olmasına rağmen, tarımsal ekonomiyi geliştirerek köy sakinlerinin ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimlerine katkı sağlamış, alt yapı çalışmalarının geliştirilmesine katkı verip kamu kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması amaçlamıştır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2011).

1.6.4.2. Planlı Kalkınma Dönemlerinde Kırsal Kalkınma (1960-2004)

Kalkınma süreçleri bakımından değerlendirdiğimiz ikinci periyodu iki bölümde incelemek gerekmektedir. “1960-1980 yılları arasını planlı dönemin birinci aşaması, 1980-2004 arasını ise yeniden liberalleşme ve küreselleşme unsurlarının etkin olduğu planlı dönemin ikinci bölümü olarak ele almak mümkündür”.1960 yıllardan sonraki dönem, beş yıllık kalkınma planlarının hazırlanması ve bu planların koyduğu hedefler doğrultusunda faaliyetlerin yürütülmesine dayalı olduğu için planlı dönem olarak kabul edilmektedir (Bakırcı, 2007: 101-102).

DPT’nin 1960 yılında kurulmasıyla beş yıllık kalkınma planlarının yapılmaya başlanması birçok alanda planlı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Planlı kalkınma dönemlerinde kırsal bölgelerin geliştirilmesi, kır şehir arasındaki gelişim farklarının azaltılması, kırsal nüfus ile şehirselleşme nüfus dengesi vb. konularda önceki durum, mevcut durum tespiti ve yapılması planlanan konularda daha sistemli daha rasyonel çalışmalar yapılmıştır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967): İlk yapılan plan olması ve planlama yönüyle bir eksikliğin giderilmesi yönüyle oldukça önemli bir çalışmadır. Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1962):

✓ Şehirleşmenin artmasına rağmen nüfusun oldukça önemli kısmının köylerde yaşadığı ve tarımsal faaliyetlerle uğraştığı belirtilmiştir.

✓ Milli gelir içerisindeki tarım payı azaldığı halde nüfusun %70’inden fazlası köylerde yaşamaktadır. Halen ekonominin tarıma dayalı olduğu vurgulanmıştır. Bu dönemde nüfusun %80’i tarım sektöründe çalışmaktadır. Bu dönemde tarımda makineleşmenin artması, ekim alanının da artmasını beraberinde getirmiştir. Milli gelirin %40’ı tarımdan sağlanmış, yeni toprakların ekime açılması, dışarıdan gelen yardımlar tarım gelirlerindeki sıçramayı beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ülkede köklü bir tarım reformu gereğine vurgu yapılmış; tarımsal bölgelerde tarım dışındaki faaliyetleri de geliştirmeye dönük program yapılmıştır. Birkaç tarım ürününden oluşan

ihracattaki tarımsal ürün sayısını arttırarak çeşitlendirildiği, tarımın piyasa ekonomisine açıldığı, toprak sahiplerinin ortakçılar ve tarım işçilerine göre yüksek gelir elde ettiği belirtilmiştir. Bu yönüyle bir kısım tarım çalışanı rant geliri elde ederken bir kısmı emek geliri elde etmiş, rant gelirini düşürmek emek gelirini yükseltmek gerektiği belirtilmiş ve bunlar arasında vergi adaletinin oluşturulması ve entansif tarım sistemine geçiş vurgulanmıştır. Planda tarımda çalışanların kredi alma imkânının geliştirilmesi, tarımdaki nüfus yoğunluğu; tarım sektörü hem tarıma dayalı sanayinin gelişmesindeki etkisi hem de tarım mallarının ihtiyaç fazlası kısmının ihracıyla sanayi yatırım malları ithalatına imkân vermesi bakımından önemli olduğu belirtilmiştir.

✓ Bu plan döneminde Köy İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Özellikle “örnek köy” veya “pilot köy” yaklaşımıyla köylere götürülen hizmetlerde eşgüdüm ve iş birliği sağlanması çevrede yer alan köylerin de yararlanmasına olanak tanınması amaçlanmıştır. Planda hedeflere ulaşmayla ilgili olarak “Türk tarımının bugünkü durumu dikkate alınarak kaynakların, teşkilâtın ve malî sınırlandırmaların tarım kesiminde düşünülenden daha yüksek bir gelişme hızına imkân vermeyeceği anlaşılmaktadır” şeklinde değerlendirilmiştir (DPT, 1962: 148).

✓ Planda gelişme hedefleri belirlenirken tarım ve sanayi arasında dengeli gelişmenin temel alınmasına rağmen ülkenin uzun sürede gelişimini sanayide yapabileceğine; sanayinin gelişebilmesi için tarıma ve ileriye dönük hedeflere ulaşmasının önemine değinilerek toplum kalkınması yaklaşımına vurgu yapılmaktadır.

✓ Bu dönemde uygulamaya çabalanan “çok yönlü kırsal alan planlaması” yaklaşımı plan ve çerçeve itibarıyla Avrupa Birliği’nin kırsal kalkınma politikalarıyla benzerlikler göstermektedir (Bakırcı, 2007: 118).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972): Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1967).

✓ Planda tarımsal faaliyetlerde geleneksel metotlardan ileri teknolojik imkân ve yeniliklerden yararlanmanın gerekliliğine; ekonomik yapının tarımsal karakterden sanayi sektörüne geçerken tarımsal üretimin hava şartlarına bağımlılığının azaltılması gerekliliğine değinilmiştir. Gelişmedeki istikrarsızlık tarımsal üretimde yaşanan dalgalanmalara bağlanmış, ekonomik gelişmenin halen tarımsal üretimin etkisinden

kurtulmadığına değinilmiştir. Çiftçilerin yeteri düzeyde teşkilatlanamamasının organizasyondaki aksaklıları doğurduğu, bu durumun tarımsal üretim ve fiyat istikrarsızlığında etkili olduğu üzerinde durulmuştur. Tarımın modernleşme eğiliminde olduğu, tarımsal ürünlerin bu dönemde de ihracattaki ağırlığını koruyacağı; tarımsal üretimdeki dalgalanmaların önüne geçmek için destekleme alımlarına gidileceğine değinilmiştir. Planda işlenmiş tarımsal ürünlerin ihracı ve tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesine ayrı bir önem verilmiştir.

✓ Tarım işçisi (ortakçı, yancı, kiracı) tanımlaması ve düzenlemesi; gizli işsizlik, tarımda çalışma süresi; lise seviyesinde tarım okullarının açılması, tarımda çalışanlara sosyal güvenlik imkânı sağlama; kooperatif teşkilatlanmasının desteklenmesi gereği vurgulanmıştır.

✓ Bu plan döneminde tarımsal üretimle birlikte hayvancılık, ormancılık ve balıkçılığın da geliştirilmesine yönelik hedefler ortaya konulmuştur. Bu plan tarımsal sorunların çözümü için yapılacak çalışmaları içeren toprak ve tarım reformudur.

✓ Tarım ve toprak reformuyla toprağın verimli işletilmesi sağlanarak üretimdeki dalgalanmaların önüne geçerek üretimde sürekliliğin sağlanması ve kalkınma için gereklilik arz eden sanayinin gelişimine ortam hazırlanması hedeflenmektedir.

✓ Planda “tarım sektöründe üretimi ve verimlilik artışını sağlamak için, tarım üretim metotlarının modernleşmesi, suni gübre ve yüksek verimli iyi tohumluk kullanmanın artması, ürün kalitesinin iyileştirilmesi, sulama imkânlarının genişletilmesi, tarım mücadelesinin yaygınlaşması, pazarlama düzeninin iyileştirilmesi gerekmektedir. Tarım mücadelesinin yaygınlaşması ile tarımda hastalık ve zararlılarla mücadelede kullanılan ilaçların zamanında yeter miktarda ve uygun fiyatlarla sağlanmasına dikkat edilecektir” şeklinde politikalar belirlenmiştir (DPT, 1967: 246).

Planda özellikle tarımsal üretimde uygulanan geleneksel yöntemlerin etkisinin azaltılması ve modern yöntemlerin uygulanmasıyla bu yönde gereken çalışmalara ağırlık verilmesi hedeflenmektedir. Bu çalışmalarla tarımsal üretimde verim artışı sağlanarak kırsal nüfusun geliri arttırılacaktır. Bu çerçevede kırsal nüfusun kalkınmasına katkı sağlanarak kırsal yerleşmelerde tutulması sağlanacaktır. Aynı zamanda tarımsal üretimde hem birim alandan alınan verimin yükseltilmesi hem de üretim sahası ile pazar arasındaki aksaklıkların çözüme kavuşturulması sağlanarak ülke ekonomisine olan katkısı da arttırılmaya çalışılmıştır.

✓ Bu planda “birinci kalkınma planında ön sırada tutulan köy kalkınması olarak algılanan toplum kalkınması yaklaşımı yerini iki farklı başlığa bırakmış gibi görünüyor. Birincisi küçük toplum birimlerinde teşebbüs gücünün geliştirilmesi programları, ikincisi ise

doğrudan doğruya kırsal kalkınmasını ele alan köy ve köylü sorunu başlığıdır. Kırsal (köy) kalkınmanın ikinci kalkınma planında daha bağımsız bir yapı kazandığı görülmektedir” (Bakırcı, 2007: 125).

Bakırcı’nın da dikkat çektiği gibi kırsal kalkınmada yaklaşım olarak sahanın daraltıldığını kırsal yerleşme birimlerinin kendi içerisinde sahip oldukları güçlü ve zayıf yönlerine dikkat edilerek çalışma yürütüldüğü görülmektedir. Bu planda genel ifade ve kavramlar yerine sahadaki köylüyü ve köylünün faaliyetlerini gündeme alan bağımsız yapı özelliği kazandığı başlıkların vurgulanmaya başlandığı görülmektedir.

✓ İlk defa bu planda “köylerin, kalkınmanın nimetlerinden yararlanmaları, gösterdikleri daha iyi yaşama seviyesine ulaşma eğilimlerine uyarak kalkınma çabalarına tüm imkânlarıyla ve gönüllü olarak katılmaları demokratik yollarla gerçekleştirileceği, köylülerin insanlık haysiyetine yaraşır bir asgari yaşama düzeyine kavuşturulması süresini kısaltmak amacıyla köye yönelen yol, su, okul, elektrik, sulama suyu temini gibi kamu hizmetlerinin, alt-yapı yatırımlarının ve sosyal nitelikteki yatırımların yurt içinde dengeli dağılımına öncelik verileceği” ifade edilmiştir (DPT, 1967: 235).

Bu açıklamalarla aslında kırsal nüfusun yaşam standardının kötü olduğu kabulüyle beraber bu şartların daha çabuk ve dengeli bir çerçevede yapılacağı belirtilmiştir. Bu dönemde 1970’li yıllarda kırsal bölgelerde Tarım Kentleri ve Köy Kentler gibi uygulamalar yapılırken, aynı zamanda 1970 yılında Orman-Köy İlişkileri (ORKÖY) Genel Müdürlüğü de kurulmuştur

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977): Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1972).

✓ Bu planda, kırsal nüfustaki düşme eğilimi devam etmiş, kırsal yerleşme dokusu köy kalkınmasını ve milli kalkınmayı olumsuz şekilde etkilemiştir. Kırsal yerleşme dokusunun merkez köy yaklaşımıyla ele alınması, kırsal nüfustaki yoğunluğun düşme eğiliminin devam edeceği belirtilmiştir.

✓ Kamunun kırsal yerleşmelerin altyapılarına yönelik hizmet verirken üretimi arttıracak yatırımlara yeterince kaynak ayırmanın her zaman mümkün olmadığı; daha önceki dönemlerde kesimlerin kırsal alandan et kombinalarına ve büyük mezbahalara kaydırılmasının öngörüldüğü halde gerçekleştirilemediği belirtilmiştir.

✓ Kırsal bölgelerde traktör talebinin artmasında tarım işlerinin dışında taşıt olarak kullanılmasının etkili olduğu ve hızla artan nüfusun artık tarım sektöründe tutmanın imkânın kalmadığı belirtilmiştir.

✓ Planda, kırsal yerleşim yapısının ayrılacak kaynakların genelde israf olmasına neden olduğu, bu kaynaklardan istenen etkinlikte kullanılamadığı belirtilmiştir.

✓ Toplam nüfus içindeki kırsal nüfus oranının düşüşünü sürdürmekte olduğu; ekonomik sosyal ve coğrafik faktörlerle köy kalkınmasını olumsuz etkilemeye devam ettiği vurgulanmıştır.

✓ Kırsal yörelerdeki toprak azlığı nüfus için hem itici bir faktör olmuş hem de tarımsal gelirden dengesizliğe ve üretim artışına da engel oluşturmıştır.

✓ Planda, kırsal alanlarda kurulacak “köy kalkınma kooperatifleriyle” yatırım alanına, yatırım büyüklüğüne ve proje hazırlama aşamasında daha etkin sonuç alınabileceğine vurgu yapılarak bu yapının etkili sonuç vereceği dile getirilmiştir.

✓ “Yerleşme dokusunun düzenli bir şekilde oluşmasından fonksiyonel şehirleşmenin yanında, kırsal yerleşim dokusunun da merkez köy yaklaşımıyla ele alınması bir başka ağırlık noktası olmaktadır. Toprak reformu, kooperatifleşme, eğitim ve sağlık alanlarındaki gelişmeler köy hayatındaki gelişmenin yönlerini ortaya koymaktadır” (DPT, 1972: 642).

✓ Merkez köylerin oluşturulma amaçları, dağınık ve sayıca çok olan yerleşme biçiminin yapısından dolayı hizmetin kapsamı, sınırlarını genişletme maliyetlerinin artması gibi olumsuz etkilerin azaltılması amaçlanmıştır. Bu şekilde merkez köylerin kurulması durumunda hem maliyetlerin azaltılması hem kaynak israfının önüne geçilmiş olacak hem de dağınıklığa engel olarak daha etkin hizmet verilmiş olacaktır. Bu planda orman köylerinin durumu önemli kırsal kalkınma sorunu olarak ele alınmıştır. “Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda, yöresel kırsal kalkınma projeleri” bu plan dönemi içerisinde başlayarak sonraki yıllarda gittikçe yaygınlaşmıştır. Bu dönemde de sanayi yatırımlarına öncelik verilmiştir. Ekonomide yapısal değişimler hedeflenmesine rağmen dünya konjonktürü nedeniyle istenen sonuç alınamamıştır (Bakırcı, 2007: 146).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983): Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1978)

✓ Bu planda kırsal kesimde yaşanan hızlı nüfus artışının topraksız aile sayısını arttırdığı belirtilmektedir. Kırsal alandan şehirlere göç edenlerin çokluğu ve gelirlerinin düşük olması nedeniyle şehirlerin etrafında düşük kalitede konut yapımına

neden olduğu, gece kondu sorunuyla şehirlerin düzensiz büyüdüğü vurgulanmıştır. Kır-şehir nüfus dağılışındaki dengesizliğin artması kırsalda eğitim standardının düşmesine neden olmuştur.

✓ Kooperatifleşmenin etkinleştirilip yaygınlaştırılması çalışmasının önemli olduğu belirtilmiştir.

✓ Tarıma dayalı sanayi yatırımı ve ileri teknoloji için altyapı çalışması sağlanacağı belirtilmiş, köy-kentler yoluyla tarıma, hayvancılığa ve ormancılığa dayalı sanayinin geliştirileceği dile getirilmiştir.

✓ Telekomünikasyon hizmetlerine hız verileceği ifade edilmiştir.

✓ Planda kırsal alanlardaki gelişmeyi hızlandırmak için “etkili bir toprak reformu, demokratik kooperatifleşme, köylüye dönük devlet düzenlemesi ve desteği, köy-kentler yoluyla yeni bir üretim düzeninin kurulması, araç olarak kullanılacaktır” ifadeleri yer almaktadır.

✓ Toprak reformuyla “tarımdaki toprak ve gelir adaletsizliğini kaldırarak toplumsal adaletin sağlanması ve köylüyü topraksızlıktan kurtarılması toprağa ve daha yüksek gelire kavuşturarak ve bağımsızlığını artırıp ekonomik olduğu kadar siyasal bakımdan da güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Kırsal alanda gelişmeyi, olanakları ve yaşama düzeyleri bakımından köylü-kentli ayrımına son verecek şekilde hızlandırmak üzere: Köy-kentler yoluyla, köylünün yerinde kalkınması ve kentlileşmesi sağlanmaya başlanacaktır. Kooperatifler ve başka halk girişimleri yoluyla köylülerin yatırım yapmaları ve gelirlerini arttırmaları devletçe desteklenecektir” (DPT, 1978: 288-667).

Kırsal kesimdeki önemli sorunlardan biri de toprak dağılımındaki dengesizliklerdir. Genel olarak kırsal yerleşmelerde az sayıda kişi fazla toprağa sahip iken yerleşmelerdeki diğer kişilerin ya hiç toprağı yoktu veya bunlar çok az miktarda toprağa sahipti. Toprak reformu bu tarz sorunlara çözüm getirilmek amacıyla yapılarak olumlu sonuçlar vermiştir. Bununla birlikte köylü kalkınırsa ülke kalkınır yaklaşımıyla köyden başlayacak bir kalkınma hamlesi için çalışmalar yapılmıştır.

✓ Planda, toprak reformuyla “yaygın, güçlü ve demokratik bir kooperatifleşme” hedeflenmiştir. Planda tarımda dar ve orta gelire sahip üreticilerin gözetileceği destekleme politikası takip edileceği ‘tarımsal destekleme aracı’ kırsal kalkınmaya yönelik faaliyet yürütüleceği ifade edilmiştir. Bu plan döneminde “fiziki planlama yaklaşımı ile kırsal alanda arazinin korunması, gelir düzenlemeleri, doğal kaynakların kullanımı, kır-kent dengesinin sağlanması ve doğal yaşamın korunması amaçlanmıştır” (Bakırcı, 2007: 149-165).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989): Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1984)

✓ Planda, kamu kuruluşları kırsal bölgeye hizmet götürmede sağlıklı koordinasyonu sağlayamadığından köyde yaşayanların hizmet alım verimliliğinin düştüğü; çiftçiye götürülecek hizmetin tarıma dayanan sanayi projelerinin dahil olduğu entegre kırsal kalkınma projeleri şeklinde değerlendirileceği vurgulanmıştır.

✓ “Tarımsal destekleme politikasında; tarımsal fiyat ve gelirlerde istikrarı korumak, pazarlama kolaylıkları sağlamak, ekilebilir arazinin özelliklerine ve iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısı içinde verimliliğin artmasına yardımcı olmak esastır. Koruma alanları, tarıma ayrılan alanlar, orman alanları, endüstri, şehir ve kırsal yerleşmeler için alternatif alanlar turizm ve rekreasyon amaçlı alanlar hakkında doğru kararların verilebilmesi için, arazinin gerçek potansiyeli ile şimdiki ve gelecekteki sosyo ekonomik şartların birlikte çözülmesi ve bu kaynağın her kullanım açısından ayrı ayrı değerlendirilmesi sağlanacaktır. Hizmet bütünlüğünü gerçekleştirerek kırsal alanda yaşayanların gelirini artırmak, sosyal ve kültürel gelişmelerine katkıda bulunarak, kalkınmalarına hız kazandırmak üzere Entegre Kırsal Kalkınma Projeleri uygulanacaktır. Kırsal kesimde, altyapı ve üst yapının düzenlenmesi köylünün geçim kaynağı olan toprağın verim kabiliyetlerine göre en iyi şekilde kullanılması, üretimden azamî verimin alınması, miras hukukunda yapılacak değişiklikler ile mülkiyet rejiminde görülen bozuklukların giderilmesi, işletmelerin miras vb. yollarla küçülmesinin önlenmesi sağlanacaktır” (DPT, 1984: 37-158).

Bu kalkınma planı, kırsal kalkınmaya en az vurgu yapan kalkınma planları arasında gösterilebilir. Planda fiyatlarda, istikrar sağlanarak pazarlamadaki sorunlar çözülmeye çalışılmaktadır. Arazilerin potansiyellerine göre sınıflandırılmasında bulunan sorunların çözülmesi amaçlanmıştır. Bir yandan köylünün tarımsal ürünlerden elde ettiği verim arttırılmaya çalışılırken diğer yandan da köylerdeki yaşam standardını yükseltecek alt ve üst yapı çalışmalarının yapılması gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994): Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1989).

✓ Planda, kırsalda yaşayan kişilerin ürettikleri ürünlerin değerlendirilmesi ve gelir yükseltme için gerekli olan önlemlerin alınacağı, kırsalda yeni iş alanı hane halkına ek gelir imkânı oluşturma amacıyla ekonomik faaliyetlerin geliştirileceği belirtilmektedir.

✓ Mahalli hizmet verimliliği için küçük belediyelerin kurulacak ve köy idaresi güçlendirilecektir.

✓ Planda kırsal alanda sağlık hizmeti ve buna bağlı üniteler yaygınlaştırılacaktır.

✓ Planda “kırsal kesime dinamizm kazandırmak amacıyla ‘kırsal alan planlama’ yaklaşımı çerçevesinde hizmetlerin ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köy ve kasabalara yönlendirilmesi desteklenecektir. Kırsal alanda istihdamın artırılması, gelirin çeşitlendirilmesi için yeni üretim dallarında çalışma teşvik edilecek, tarım dışı ekonomik faaliyet kolları desteklenecektir” (DPT, 1989: 321).

Bu planında kırsal kalkınma vurgusunun az olduğu planlar arasında olduğu görülmektedir. Planda pazarlama ayağındaki sorunların önceki planda olduğu gibi vurgusu yapılmaktadır. Bu planda artık kırsal sanayinin geliştirilmesi gereği vurgulanmaya başlanmıştır. Planda gelirin ve istihdamın artırılmasıyla köy idarelerinin güçlendirilmesi ve küçük belediyelerin kurulması gereğine değinilmektedir. Bu şekildeki yapılanmayla köylerdeki sorunların çok daha hızlı çözüme kavuşturulması hedeflenmektedir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000): Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 1995).

✓ Planda kırsaldan şehre göç ve bu göçle ortaya çıkan sorunların sürdüğü halde toplam içinde istihdamın %45’i düşük verimli tarım sektöründe çalışmayı sürdürdüğü belirtilmiştir.

✓ Genelde kırsal sanayinin destekleneceği; kırsal alan köylerinin tamamına içme suyu götürüleceği; kırsal sanayinin kuruluşunun desteklenerek üretken istihdamın arttırılacağı vurgulanmıştır.

✓ Kırsal altyapıya ağırlık verileceği; “Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri” ne öncelik verilecek şekilde, kırsal alanın yerleşme düzeninin planlanmalarında, “köy grup merkezlerinin merkez köyler” olarak destekleneceği belirtilmiştir.

✓ Planda “kırsal kalkınmanın süreklilik ve kalıcılık temellerine kavuşturulamaması, kırsal kent arasındaki refah düzeyi farkının giderek açılmasına ve kırsal nüfusun büyük kentlere yığılmasına neden olmaktadır. Kırsal kesimde, çağdaş ihtiyaçlara uygun hizmet ve bilgi akımının kolaylaştırılması, mahalli idarelerin de katkısıyla müteşebbislik ruhunun geliştirilmesi ve kooperatifçiliğin etkinleştirilerek yaygınlaştırılması için rehberlik ve danışmanlık hizmetlerinin sağlanmasına önem verilecektir. Ülkenin her yerindeki insanlarımız için çağdaş yaşam koşulları sağlayan bir kırsal ve kentsel mekân organizasyonunun kurulmasına ve ülke düzeyine dengeli dağıtılmış kamu hizmetleri ile herkesin bu hizmetlerden yararlanmasına çalışılacaktır. Kalkınmada Öncelikli Yörelere ülkenin diğer bölgeleri ile ekonomik, sosyal ve kültürel uyumu için yeterli kaynak tahsisine devam edilecektir” (DPT, 1995: 17-175).

Planda şehirlere göç devam etmesine rağmen toplam istihdam içerisinde tarımda düşük verimli faaliyetlerde çalışanların oranının gerekenden yüksek olduğu vurgulanmıştır. Bu durumun görülmesinde sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmeye devam etmesine rağmen tarımsal üretimin ülkenin ağırlıklı ekonomik kolu olmayı sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu planda da kırsal sanayiye destekleme vurgusu yapılmakta, altyapı çalışmalarıyla birlikte kırsal alan yerleşme düzeni vurgusunun da yapılmaya başlandığı görülmektedir.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005): İlk defa bu planda kırsal kalkınma başlığı açılmıştır. Planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 2000).

- ✓ Planda, kırsal alan köy ve köy altı yerleşmelerin hepsine yol ve elektrik hizmetinin götürüldüğü belirtilmiştir.
- ✓ Bölgelerarası yaşanan göç sorunu ve kırsaldan şehirlere göçün yaşanmaya devam ettiği; özellikle 1990 yılı sonrası Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden güvenlik gerekçesiyle kırsaldan şehirlere toplu göçler yaşandığı vurgulanmıştır.
- ✓ Kırsal alt ve üst yapının geliştirilmesi için merkezi kuruluş ve yerel yönetimlerin koordinasyon içerisinde çalışmalar yapmasının sağlanacağı ve kırsalda yaşayan nüfusun gelirinin arttırılarak işsizliği azaltmak için yöre potansiyellerinin harekete geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir.
- ✓ Kırsal sanayinin yaygınlaştırılacağı, kırsal kesimin ekonomik yönüyle güçlendirilmesi ve kooperatiflerin teknik-mali yönlü destekleneceği belirtilmiştir.
- ✓ Tarım sektöründeki konuların bütünsel ele alınacak çerçeve 'tarım kanunu' çıkarılacağı belirtilmiştir.
- ✓ Bu dönemde kırsal gelişme yaklaşımı olan 'köye dönüş projesi' uygulanmıştır. Bu uygulamayla, tarımsal üretimin arttırılması ve şehirlerde ortaya çıkan sorunların önüne geçilmesi için yapılmıştır.
- ✓ Planda "Türkiye'de kırsal alanda örgütlenmenin; merkezi yönetimin taşra teşkilatları, yerel yönetimler, birlikler, kooperatifler, ortaklıklar, vakıflar ve sivil toplum örgütlenmeleri şeklinde oluştuğu görülmektedir. Kırsal kesimin ekonomik yönden güçlendirilmesi için kooperatif organizasyonları altında teşkilatlanması sağlanacak ve kooperatifler teknik ve mali yönden desteklenecektir. Kırsal kalkınma projelerinde yerel kaynakların harekete geçirilmesine öncelik verilecek, projelere sivil toplum örgütlerinin katılımı sağlanacak;

retken istihdamın artırılmasına, insan gücü kaynaklarının geliştirilmesine, kooperatifleşmeye ve tarım dışı ekonomik faaliyetlerin desteklenmesine devam edilecektir” (DPT, 2000: 71-229).

Kırsalda yaşayan insanların ekonomik yönden güçlendirilmesiyle birlikte kooperatifleşme vurgusu öne çıkmaktadır. Özellikle yerel kaynakların harekete geçirilmesiyle birlikte kırsal nüfusun kalkınması için tarım dışındaki diğerk ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesinin önemine değinilmektedir.

✓ “rnek köy, merkez köy, tarım kenti ve daha sonra ele alınacak olan köy-kent yaklaşımlarının temel esprileri yaklaşık olarak aynı olmakla birlikte farklı siyasi görüş ve partiler tarafından kavramsallaştırılarak hayata geçirilmeye çalışılan yaklaşımlar niteliğinde olmuşlardır. 1999 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan ‘Türkiye tarımında sürdürülebilir kısa, orta ve uzun dönem stratejileri’ belgesi tarımın GSYİH içindeki payının düştüğü belirtilerek buna rağmen sektördeki aktif nüfusun ve istihdamın yüksek oranlara sahip olması ve beslenmeyle doğrudan ilişkisi açısından tarım, ekonomideki önemini halen korumakta olduğ ifade edilmiştir. Sekizinci plan döneminde Türkiye’nin genel olarak kalkınması konusunda perspektif ve planlamayı ortaya koyması bakımından önemli bir belge veya çalışma ise 2003 yılında yayınlanan ‘Türkiye Cumhuriyeti n Ulusal Kalkınma Planı (2004-2006)’dır” (Bakırcı, 2007: 211).

Bu plan döneminde diğerk dönemlerin ürünü olan köy yaklaşımlarının çok farklı amaçlarının olmadığı görülmektedir. Bu yaklaşımların ortak zelliğ yapıldıkları dönemlerin şartları oranında örnek gelişmiş köylerin ortaya çıkarılması ve model olmalarının hedeflenmesidir.

1.6.4.3. Avrupa Birliğı yelik Sürecinde Kırsal Kalkınma (2005 ve Sonrası)

1950’li yılların başından itibaren Türkiye’nin farklı bölgelerinin kalkınması için bölgesel gelişme politikalarının tutarlılığını ve etkinliğnı artırmaya yönelik olarak hazırlanan bölgesel gelişme planlarından beklenen sonuçlar elde edilememiştir. 2005 yılından sonra önceki dönemlerde yapılan bütün çalışmalara rağmen kırsal bölgelerde bulunan alt yapı eksikliklerinin ve sorunlarının devam etmesi, akabinde politik yeni arayışlar şekillenerek “Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü” kapatılmış “KÖYDES” ve “BELDES” projeleri uygulamaya konulmuştur. 2008 yılında hazırlanan GAP Eylem Planı ile ihtiyaç duyulan finans kaynakları tahsis edilerek “GAP” bölgesinde bölgesel kalkınmada örnek bir süreç yaşanmıştır. Diğerk taraftan son dönemlerde de kırsal kalkınmayı sağlamaya dönük yenilikçi uygulamalardan olan “KÖYDES, BELDES,

SODES ve SUKAP” geliştirilerek uygulamaya konulmuştur (KOP Eylem Planı, 2014-2018).

1986-1995 döneminde tarım işletmelerinin geliştirilmesine yönelik KKDF ile 2005 yılından sonra Köy Bazlı Katılımcı Yatırım Programı (ARIP kaynaklı) ve Tarım Bakanlığı tarafından kırsal kalkınma faaliyetleri uygulanmıştır. Kırsal kalkınma faaliyetleri için büyük ölçekli finansman kaynaklar gerekmektedir. 2007-2013 döneminde kırsal kalkınma politikamız AB’ye uyum sürecindeyken Katılım Öncesi Mali Araç (IPARD) yeni dönemin kırsal kalkınma politikasında araç olarak da görülmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2011: 17).

Bütün bu gelişmeler devam ederken 2005 sonrası “Avrupa Birliği’ne” üyelik sürecinde de beş yıllık kalkınma planlarında kırsal kalkınmaya dönük faaliyetler yürütülmüştür.

Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013): Bu planda ilk defa “Avrupa Birliği” ile yürütülen müzakere sürecinin etkisiyle yedi yıllık planlanma yapılmıştır. Bu planda da kırsal kalkınmayla ilgili başlık açılmıştır. Bu planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 2006):

✓ Planda bölgeler arasında, kırsal ve kentsel yerleşmelerde sosyo-ekonomik yapısında gelir dengesizliğinin halen devam ettiği belirtilmiştir.

✓ Bu planda da kırsal yerleşim birimlerinin parçalı ve dağınık yapıda olması fiziki ve sosyal altyapı hizmetlerinin etkin yapılmasını sınırlandırdığı belirtilmiştir.

✓ Planda “kırsal kesimde kalkınmanın sağlanması başlığı altında; AB’ye üyelik süreci ve tarımsal yapıda hızlanan dönüşümün kırsal kesimde ortaya çıkardığı uyum sorunlarını çözmek ve kırsal kalkınma proje ve faaliyetlerine çerçeve oluşturmak üzere 2006 yılında ulusal kırsal kalkınma stratejisi hazırlanıp yürürlüğe konmuştur” (DPT, 2006: 48).

İlk kalkınma planlarında görülen kırsal kalkınma vurgusunun sonraki planlarda azaldığı görülmektedir. Bu durumun görülmesinde ilk planların yapıldığı dönemlerde tarımsal üretim ve istihdam oranı ile kırsal bölgelerin önemini koruması etkili olmuştur. Avrupa Birliği süreciyle kırsal kalkınmanın önemi daha iyi anlaşılacak süreç boyunca yapılan planlarda kırsalın geliştirilmesine yönelik çok farklı yönlerden çalışmalar yoğunlaştırılmıştır.

✓ “Kırsal kalkınma politikalarının etkinliğinin artırılması için yürütülen yasal ve kurumsal düzenlemeler kapsamında karar alma süreçlerinde ilgili kuruluşların yer alması öngörülen bir kırsal kalkınma kurumu ile uygulama ve ödeme birimi kurulmasına ilişkin çalışmalar devam etmektedir. Kırsal kesimin en önemli ekonomik faaliyeti olan tarım sektöründeki nispi verimsizlik sorunlarının azaltılması için; arazi toplulaştırma çalışmalarının hızlandırılması, üretici örgütlenmelerinin güçlendirilmesi, eğitim ve yayım faaliyetlerinin etkinleştirilmesi konularının öncelikli olarak ele alınması gerekmektedir. Köylerin Altyapısını Destekleme Projesi (KÖYDES) uygulamaya konulmuştur” (DPT, 2006 :49).

Avrupa Birliği süreciyle birlikte başta kırsal kalkınma faaliyetlerinden sonuç alınabilmesi için bu yönde yasal düzenlemeler ve finansal konularla ilgili çalışmalar yürütülmüştür. KÖYDES’in uygulamaya konulmasıyla kırsal yerleşmelerin tarımsal üretimlerinde verim artışı ve örgütlenme eksikliğinin giderilmesiyle eğitim alanında daha etkin sonuçlar alınması hedeflenmiştir.

✓ Bölgesel gelişimin sağlanması çerçevesinde bu kapsamda; merkezi düzeydeki politikaların daha uyumlu ve etkin hale getirilmesine, yerel dinamiklere ve içsel potansiyele dayalı gelişme ortamının oluşturulmasına, yerel düzeyde kurumsal kapasitenin artırılmasına ve kırsal kalkınmanın hızlandırılmasına yönelik çalışmalara ağırlık verilecektir (DPT, 2006: 91).

Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda, kırsal alanın kalkındırılmasına yönelik görüşler ‘kırsal kesimde kalkınmanın sağlanması’ başlığı altında ise aşağıda verilen hedefler şeklinde sıralanmıştır (DPT, 2006: 93-94).

✓ Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi çerçevesinde, kırsal kalkınma planı hazırlanıp uygulanacaktır. Kırsaldaki örgütlenme kapasitesinin geliştirilmesi için gerekli çalışmalar yapılarak, üretici örgütlenmesi güçlendirilecektir. AB tarım piyasasıyla bütünleşme çerçevesi dikkate alınarak üretici örgütlenmelerine verilen destekler düzenlenecektir. Tarımda ve tarım dışındaki ekonomik faaliyetlerle ilgili insan kaynaklarının geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılacaktır.

✓ “Sulama altyapısının işletme ve yönetiminin katılımcı mekanizmalarla gerçekleştirilmesi sağlanacak, toprak ve su kaynaklarının etkin ve sürdürülebilir kullanımı için üreticilere yönelik programlar uygulamaya konulacaktır”.

✓ “Kırsal kesimde kalkınmanın hızlandırılmasında ilçe merkezleri ve belde belediyeleriyle diğer gelişme ve çevresine hizmet sunma kapasitesi bulunan merkezi yerleşim birimlerine öncelik verilmek suretiyle kaynakların etkin kullanımı sağlanacak ve uygulama ülke geneline yaygınlaştırılacaktır. Bununla birlikte Kırsal alanda, e-ticaret de kullanılarak,

tarım, orman ve gıda ürünlerinin tanıtım ve pazarlanması, turizm ve rekreasyon, el sanatları, tarıma dayalı sanayi ve diğer alternatif üretim faaliyetleri geliştirilecektir” (DPT, 2006: 93-94).

✓ Kırsal yerleşmelerin başta merkezi yerleşimler olmak üzere altyapıda gerekli ihtiyaçlarının karşılanacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte “Ekonomik ve sosyal gelişmeye yönelik proje ve destekleriyle eğitim ve sağlık hizmetlerinin sunumunda bu merkezi birimlere öncelik verilecektir”.

✓ “Kırsal yerleşim planlamasının esas ve kriterleri, kırsal alanın özelliklerine ve kırsal toplumun ihtiyaçlarına göre belirlenecek, plan yapımında gelişmekte olan merkezi yerleşim birimlerine, turizm bölgelerine, koruma alanlarına ve afet riski yüksek yörelere öncelik verilecektir”.

✓ “Yerel düzeyde aktörler arası iş birliğini geliştiren, yerel ihtiyaçlara duyarlı kalkınma girişimlerini tabandan tavana yaklaşımla güçlendiren, katılımı ve maliyet paylaşımını esas alan projeler, öncelikle pilot düzeyde uygulamaya konularak, iyi uygulama örnekleri yaygınlaştırılacaktır”.

✓ “Kırsal kesimin kaynak ihtiyacının giderilmesine yönelik olarak uygun finansman araçları geliştirilecek ve yaygınlaştırılacaktır”. Bu çerçevede “başta il özel idareleri olmak üzere, yerel yönetimlerle birliklerinin kırsal kalkınma konusundaki etkinliğini artırmak için teknik, mali ve kurumsal kapasiteleri güçlendirilecektir”.

✓ “AB kırsal kalkınma politikalarına uyum için gerekli kurumsal çerçeve oluşturularak kırsal kalkınma fonlarının yönetimine ve etkin kullanımına ilişkin idari kapasite geliştirilecektir”.

Planın başarısı, uygulamada görev alan kuruluşların planın çerçevesine ve önceliklerine göre hareket etmelerine, çalışmalarında temel referans olarak uygulamaların birbirleriyle uyumlu plan bütünlüğüne dikkat ederek merkezi ve yerel düzeylerde iş birliği ve koordinasyon çerçevesinde yürütülmesine bağlıdır (Bakırcı, 2007: 272).

Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018): Onuncu planda da kırsal kalkınma başlığı açılmıştır. Bu planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 2013):

✓ Planda yoksulluk riski yüksek olan kırsal nüfusun sosyal transferden faydalandırılarak odaklanma gereği sürmektedir. Kır yerleşmeleri, nüfusun azalması ve yaşlanmanın getirdiği riskin artarak şehre yakın ve uzak kırsal alanların belirgin olarak farklılaştığı; kırsaldaki asgari refah düzeyi ülke ortalamasına yaklaştırılması ve hizmet götürmede demografik yapıyla coğrafi dezavantajların göz önünde bulundurulduğu; hizmet sunumunda idarelerin iş birliğinin esas alınacağı; kırsal politikanın hedefinin kırsaldaki halkın iş yaşam şartlarının yörede iyileştirilmesi; kırsal ekonomi ve istihdamın güçlendirilmesi vurgulanmıştır.

✓ Kırsaldaki bütün yerleşimlerdeki mekânsal olumsuzlukların asgari seviyeye indirilerek yaşam standardının sağlanmasına ve kırsal ekonominin üretim ile istihdam özelliklerinin küçük ölçekli tarım dışı turizm, gıda, ticaret, sanayi faaliyetlerle çeşitlendirileceğine; plan döneminde tarımsal istihdamın arttığına ancak yoksulluğun önemini koruduğuna değinilmiştir.

✓ Bu plan döneminde kırsal işgücü içerisinde lise ve üstü eğitilmiş payının arttığı belirtilmiştir. Bu durumun görülmesinde ülkedeki eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte bazı alanlardaki üniversite mezun sayısının çoğalması ve bunların kendi alanlarında istihdam imkânını bulamaması rol oynamaktadır.

✓ Kırsal alan tanımının yenilenerek temel nitelikli ulusal veriler kır-şehir ile il bazlı yayımlanacağı belirtilmiştir. Bu çalışma ile zor olan kır-şehir ayırımının biraz daha belirginleştirilerek tanımlama kolaylaştırılması ile sınırların daha belirgin hale getirilmesi amaçlanmıştır.

✓ Kırsal kalkınma desteklerinin tarımda rekabet gücünde iyileşme sağlayacak şekilde kullanılacağı, bu alanın AB kaynaklarıyla ulusal kaynakların hedef birliğinin güçlendirileceği belirtilmiştir. Bu çalışma rekabetin önünü açtığında hem üretimde ve kalitesinde artış sağlanacak hem de pazar imkânı gelişecektir.

✓ Planda 'Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (UKKS)' çerçevesinde kırsal ekonominin güçlendirilmesine, insan kaynaklarının geliştirilmesi yoksulluğun azaltılmasına, yaşam kalitesinin artırılmasına, sürdürülebilir kaynak kullanımı ve çevrenin korunmasına ağırlık verilmiştir.

✓ Kırdan şehre göç dinamikleri yavaşlamakla birlikte devam etmektedir. Bu dinamiğin temelinde, kırsal kesimin şehirselleşme imkânlarına ve yaşam şartlarına erişme isteği bulunmaktadır. Göçle gelen çoğu düşük vasıflı nüfusun, şehirlerde sosyal yaşam

ve işgücü piyasalarına uyum zorlukları şehirlerde işsizlik, gelir farkları, kayıt dışılık gibi sorunlara neden olmaktadır.

✓ Kırsalda tarımın geliştirilmesiyle birlikte gelir kaynakları çeşitlendirilerek yaşam kalitesi noktalarında gelişme kaydedilmesi önemlidir. (DPT, 2013: 25). Bu gelişmeler sağlandığı takdirde kırsaldaki itici faktörler azaltılarak kırsaldan yaşanan göçün önlenmesi noktasında etkileri olacaktır.

✓ Plan döneminde, tarım ve kırsal kalkınma, gıda güvenilirliği, veterinerlik ve bitki sağlığı ile balıkçılık başlıklarında AB'ye uyum çalışmalarına devam edilmiş, ancak sadece gıda güvenilirliği, veterinerlik ve bitki sağlığı faslı müzakereye açılmıştır.

✓ “Son on yıllık dönemde, birim alan ve hayvandan elde edilen verimlerle tarımsal işgücü verimliliği artmıştır. Bitkisel üretim ve hayvancılıktaki verim artışında TİGEM başta olmak üzere kamu kesimi ve özel kesimin sertifikalı tohum ve damızlık hayvan üretimine dönük yatırımlarıyla kırsal kalkınma destekleri aracılığıyla yapılanlar dâhil mekanizasyon yatırımlarının olumlu sonuçları etkili olmuştur. Bu bağlamda, süt ve beyaz et üretiminin yanı sıra, özellikle mısır, pirinç ve ayçiçeğinde verim artışına bağlı üretim artışları gözlenmiştir” (DPT, 2013: 99).

Tarım ve hayvancılıktan verim artışı olması kırsal kalkınmaya olumlu etki sağlayacak ve kırsal kesimdeki göçü yavaşlatacaktır. Bu çalışmaların geliştirilerek arttırılması ve TİGEM gibi oluşumların yaygınlaştırılması çok önemlidir. Çünkü çiftçinin kendi imkânlarıyla bütün bu konularda yetkin olması zordur. Bu gelişmeler ürün artışında etkili olmaktadır ancak çiftçinin önemli sorunlarından biri verim aldığı ve ürettiği ürünlerini pazarlamada yaşadığı sıkıntı ve alternatifsizliktir.

✓ “Plan döneminde KÖYDES, BELDES ve SUKAP gibi projeler kapsamında kırsal altyapı ve orta-küçük ölçekli belediyelerin altyapı yatırımları desteklenmiş, sürekli işçi kadrolarından merkezi idare kuruluşlarına yapılan devir sonucunda, özellikle küçük ölçekli belediyelerde, cari harcamaların bütçe üzerindeki yükü hafifletilmeye çalışılmıştır” (DPT, 2013: 26).

Bu proje uygulamalarının çiftçinin hayat standardının yükseltilmesinde kuşkusuz etkileri olmaktadır. Ancak proje kapsamında yapılan yatırımların ehil kişiler tarafından yapılması ve standartlara uygun olması, hem kırsalda yaşayan insanların hayatını kolaylaştıracak hem de böylece kaynaklar heba olmayacaktır.

✓ “Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde kırsal kalkınma politikaları, ağırlıklı olarak kırsal altyapının geliştirilmesini ve tarım dışı ekonomik faaliyetlerin

çeşitlendirilmesini destekleyecek şekilde tarım politikalarıyla eşgüdüm içerisinde uygulanmıştır”.

✓ “Daha etkili bir kırsal kalkınma politikası yönetimi için ilk defa UKKS ve Kırsal Kalkınma Planı belgeleri yürürlüğe konulmuş, planın izlenmesi için çok taraflı bir izleme komitesi oluşturulmuş, uygulamalar büyük ölçüde yerel kurumlara devredilmiştir”.

✓ “Yerel düzeyde kırsal kalkınmaya ilişkin kurumsal kapasite güçlendirilmiştir. Bu kapasitenin oluşumuna katkı sağlayan kurumların başında; Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, kalkınma ajansları, il özel idareleri ve köylere hizmet götürme birlikleri gelmektedir”.

✓ “2005 yılında pilot düzeyde başlatılan KÖYDES, 2010 yılında küçük ölçekli tarımsal sulama ve 2011 yılında atık su bileşenlerinin dâhil edilmesiyle entegre bir kırsal altyapı programına dönüştürülmüştür” (DPT, 2013: 134)

✓ “Kırsal yerleşimlerin farklı sektörlerdeki ihtiyaçlarının bir arada programlanmasından oluşacak ilçe bazlı yerel kalkınma programı hazırlanacaktır. Programın tasarımı şehirlere yakınlık durumuna göre, orta ve uzak kırsal yörelerin şartları dikkate alınarak farklılaştırılacaktır” (DPT, 2013: 136).

On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023): On birinci planda da kırsal kalkınma başlığı açılmıştır. Bu planda kırsal kalkınmayla ilgili öne çıkan hedefler ve tespitler şu şekilde sıralanmaktadır (DPT, 2018).

✓ Planda yenilikçi ve katma değerinin yüksek olduğu üretimin kırsalda yaşayan gençler arasında cazibesinin arttırılmasına yönelik eğitimin ve desteğin verileceği; kırsalda kadın girişimciliği artışına dönük destek mekanizmasının sağlanacağı; kırsal bölgelerde sosyal yardımların erişiminin kolaylaştırılarak bu kapsamda yerel yönetimlerin rolünün arttırılacağı belirtilmiştir.

✓ İmar uygulamaları yapılırken kırsal ve şehirselleşen yerleşmeler dikkate alınarak katılımcılık ile finansmanda yenilikçi yaklaşımların geliştirileceği kırsal iskana ayrılan kaynakların verimli kullanımına yönelik koordinasyon mekanizmasının oluşturulacağı; kırsal kalkınma destekleri çiftçi ve çevre odaklı programlanıp desteklerde çok başlılığın önüne geçerek etkinlik çerçevesinde yürütüleceği, kırsaldaki yaşam standardının yükseltilmesi amacıyla kırsal kalkınmada kurumsal ile yerel

kapasite geliştirilerek kadınlarla genç çiftçilere pozitif ayrımcılık uygulanacağı; kırsalda yoksullukla mücadelenin üretim ve istihdam eksenli olacağı belirtilmiştir.

✓ Planda “giderek önemi artan toprak ve su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı, gıda güvenliği ve tarımsal nüfusun yerinde muhafaza edilmesi, Türkiye’de kırsal kalkınma desteklerinin artırılması, tarımda daha fazla teknoloji ve bilgi kullanımıyla girdi kullanımının etkinleştirilmesi, pazarlama kanallarının çeşitlendirilerek üretimin talebe uygun yönlendirilmesi çabaları artmaktadır” (DPT, 2018: 13).

Nüfus artışı, beraberinde toprak ve su gibi kaynakların ne kadar değerli olduğu gerçeğini ön plana çıkarmıştır. Çünkü doğal kaynakların sınırlı olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede başta tarım arazileri olmak üzere her tür arazinin amaca uygun olarak kullanılmasıyla tarım topraklarının yerleşme, sanayi ve turizm gibi alanlarda kullanılmasının önüne geçebilecektir. Daha önce yapılan yasal düzenlemelerin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

✓ “Onuncu Kalkınma Planı döneminde bölgesel gelişme planları uygulamaya konulmuş, cazibe merkezleri programı hayata geçirilmiş, kalkınma ajansları tarafından bölgelerin rekabet gücüne de katkıda bulunan kapsamlı mali ve teknik destekler sağlanmıştır. Ayrıca, kırsal kalkınma politikaları, belirlenen strateji ve eylem planları doğrultusunda uygulanmaya devam edilmiştir. Bu kapsamda, köy altyapısına yönelik Köylerin Altyapısının Desteklenmesi Projesi (KÖYDES) ve Su ve Kanalizasyon Altyapı Programı (SUKAP), sosyal kalkınma bakımından öncelikli illere yönelik Sosyal Destek Programı uygulanmıştır” (DPT, 2018: 26).

Bu kalkınma planında bölgesel gelişimi önceleyen planların uygulamaya konulmuş ve kalkınma ajansları aracılığıyla mali ve teknik destekler sağlanmıştır. Bu kapsamda özellikle köylerin altyapısına yönelik yatırımlar, sosyal ve kalkınmada öncelikli iller uygulamasıyla faaliyetler yürütülmeye çalışılmıştır.

✓ Bu planda “bölgelerarası gelişmişlik farklarının azaltılması için bölgelerin rekabet gücünün artırılması, ekonomik ve sosyal bütünleşmenin güçlendirilmesi doğrultusunda çalışmalar yürütülmektedir. Kırsal nüfusun yaşam kalitesinin iyileştirilerek, zayıf ölçek ekonomisinden kaynaklanan dezavantajlarının iyileştirilmesi için mekanizmalar oluşturulup ekonomik ve sosyal destekler sağlanmaktadır. Sağlanan destekler ve yatırımlarla bölgelerarası gelişmişlik farklarında iyileşmeler olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, doğu-batı yönünde ve iç-sahil kesimleri arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik farkları önemini korumaktadır” (DPT, 2018: 157).

Sanayi, hizmet, turizm ve ticaret sektörlerinde istihdam imkânlarının artması şehirlerin büyümesi ve şehirlerin çekiciliklerinin artmasına karşın kırsal yerleşmelerde itici faktörlerin aşılamaması kırsal yerleşmelerden göçün artmasına neden olmuştur. Bu durum, bölgeler arasındaki gelişim farkını daha da derinleştirmiştir. Bu sorunun çözülmesinde veya bölgeler arası gelişim farkının azaltılmasında kırsal kalkınma

faaliyetleri çıkış yolu olarak görülmektedir. Bu çerçevedeki faaliyetlerle kırsaldaki nüfusun yaşam kalitesinin artırılması ve desteklerin sağlanmasıyla bölgelerarası gelişmişlik farklarının kapanma eğilimine ivme kazandırmak gerekmektedir.

✓ “Amaç sürdürülebilir kırsal kalkınma anlayışıyla, üretici birlikleri ve aile işletmelerinin üretim kapasitesinin ve kırsal işgücünün istihdam edilebilirliğinin artırılması, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, yoksullukla mücadeleyle kırsal toplumun düzenli ve yeterli gelir imkânlarına kavuşturularak refah düzeyinin artırılması ve nüfusun kırsalda tutundurulması temel amaçtır” (DPT, 2018: 166).

Kırsal kalkınmada yapılacak faaliyetlerde ve kırsal nüfusu yerinde tutmada sürdürülebilirlik anlayışının göz ardı edilmeden kırsal toplumun refah düzeyini yükseltmek hedeflenmektedir. Kırsaldaki yerleşmelerin gerek sosyal gerekse fiziki yatırım ve hizmet ihtiyaçlarının tespiti ve bunların giderilmesi çerçevesinde büyük şehirlerin olmadığı bölgelerde KÖYDES, büyük şehirlerin olduğu yerleşimlerde de “Büyük Şehirlerin Kırsal Altyapısı Projesi (KIRDES)” aracılığıyla alt ve üst yapı faaliyetlerinin yapılması için finansman desteği sağlanacaktır.

✓ “Kırsal kalkınma desteklerinde hedef birliğini sağlamaya yönelik Kırsal Kalkınma Yatırımları Destekleme Programı (KKYDP), Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Destek Programı (IPARD), Kalkınma Ajanslarının kırsal destekleri ve diğer ilişkili destek programları arasında tamamlayıcılığın tesisi için bu desteklerin uygulanmasına ilişkin genel esas ve usuller gözden geçirilecektir. IPARD ve KKYDP Programları kapsamında kırsal tarım, kırsal ekonomik altyapı yatırımları ile çiftlik faaliyetlerinin geliştirilmesi, kırsal turizm, el sanatları ve kırsalda bilişim uygulamalarına yönelik destekler sürdürülecektir” (DPT, 2018: 167).

Kırsal kalkınmayı destekleme programları çok yönlü çalışmaları hedeflemektedir. Bu plan döneminde farklı büyüklükteki üreticilerin örgütlenme, altyapı, pazarlama faaliyetlerinde desteklenmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Çiftçi eğitimi verilerek kadınların ve genç girişimcilerin desteklenmesi ve mesleki kursların verilmesi hedeflenmektedir.

✓ “Kırsal istatistiklerin il ve ilçe bazında üretilmesi için kırsal alan tanımı revize edilecek, temel nitelikteki ulusal verilerin kır-kent ve il/ilçe bazında yayımlanması sağlanacak ve kırsal göstergeler bilgi sistemi oluşturulacaktır. Bu çerçevede, TÜİK Nüfus Yoğunluğu verileri ve AB Ulusal Arazi Örtüsü Sınıflandırma verileriyle iller bazında kır/kent tanımı kullanılacaktır. Kırsal yoksulluk, üretim, istihdam gibi kırsalın sosyo-ekonomik düzeyini ölçmeye yönelik istatistik çalışmaları yapılacaktır” (DPT, 2018: 168).

Kırsal kalkınmada istatistiki bilgilerin sağlıklı bir şekilde üretilip depolanması ve bilgi sisteminin oluşturulması kırsal kalkınmayı hızlandıracaktır. Çünkü kırsal

bölgenin mevcut özelliklerinin iyi bilinmesi yapılacak politika ve yatırımlardan daha iyi sonuç alınmasına katkı sağlayacaktır. Bu kalkınma planı döneminde kırsal kalkınma tanımının dönemin dinamiklerine göre revize edilerek yapılacak olması tanımlamanın ne kadar zor ve karmaşık olduğunu göstermektedir.

1.6.5. Türkiye’de Kırsal Kalkınmayla İlgili Faaliyet Gösteren Kurumlar ve Birimler

Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar (1923-2018), kırsal kalkınmanın gerçekleşebilmesi için farklı kurum ve kuruluş faaliyetinde bulunmuştur. Bu kurum ve kuruluşlardan bazıları süreç içerisinde kapatılmış, bazıları ya isim değişikliğine gitmiş veya farklı kurumların bünyesinde faaliyetlerini yürütmüştür. Sonraki dönemlerde kırsal kalkınmayla ilgili yeni kurum ve kuruluşlar faaliyet göstermektedir.

Tarım ve Orman Bakanlığı: İlk olarak, “2 Mayıs 1920 tarihinde ‘İktisat Vekaleti’ adıyla 3 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi ve İcrâ Vekillerinin Sûret-i İntihâbına Dâir Kânun ile Ticâret, Sanâyi, Ziraat, Orman ve Maâdin hizmetlerini yürütmek amacıyla kurulmuştur”. Daha sonra “6 Mart 1924 târih ve 63 Sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan 432 Sayılı Ziraat ve Ticâret Vekâletleri Teşkîli Hakkında Kânunu ile ‘İktisat Vekâleti’ kaldırılarak, bunun yerine ‘Ziraat Vekâleti ve Ticaret Vekaleti’ kurulmuştur. 26 Ocak 1974 târih ve 4/92 Sayılı onay yazısında, ‘Tarım Bakanlığının’ adı değiştirilerek ‘Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’ şeklinde düzenlenmiştir”. Bu düzenlemeler yapıldıktan sonra “17 Şubat 1981 târih ve 17254 Sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan 2384 Sayılı Orman Bakanlığının Tarım Bakanlığına Devri Hakkındaki Kânun ile bakanlığın adı ‘Tarım ve Orman Bakanlığı’ şeklinde değiştirilmiştir” (www.tarimorman.gov.tr, 2019).

Daha sonra “14 Aralık 1983 târih ve 18251 Sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan 183 Sayılı Kânun Hükmünde Kararnâmeyle Köyîşleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığına bağlanarak bakanlığın adı ‘Tarım, Orman ve Köyîşleri Bakanlığı’ olarak değiştirilmiştir. 9 Ağustos 1991 târih ve 20955 Sayılı Resmî Gazete’de yayınlanan 441 ve 442 Sayılı Kânun Hükmünde Kararnâme ile ‘Orman Bakanlığı’ ikinci kez ayrılmış ve bakanlığın adı 441 Sayılı Kânun Hükmünde Kararnâme ile Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı olarak değiştirilmiştir”.

Son olarak “3 Haziran 2011 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan 639 Sayılı KHK ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı kurulmuştur” (www.tarimorman.gov.tr, 2019). Günümüzde Tarım ve Orman Bakanlığı adıyla faaliyet yürüten bakanlık tarım, hayvancılık ve ormancılık konularında yatırım, koordinasyon teşvik vb. şeklinde çalışmalar yürüten bakanlığın görev ve yetkileri Resmî Gazete’nin 10 Temmuz 2018 tarihli ve 30474 sayısında görev ve yetkileri şöyle açıklanmıştır:

- ✓ Bitkisel, hayvansal ve su ürünleri üretimini geliştirerek bu alanda oluşturulacak tarım politikaları için araştırma yapmak.
- ✓ “Gıda üretimi, güvenliği ve güvenilirliği, kırsal kalkınma, toprak, su kaynakları ve biyoçeşitliliğin korunmasıyla verimli kullanılmasını sağlamak”.
- ✓ Çiftçinin bilinç ve örgütlülük yönüyle geliştirilmesi, tarımda yapılan desteklemelerin etkinliğini yönetmek, tarım piyasasının düzenlenmesiyle birlikte tarım ve hayvancılığa yönelik genel politika çalışması ve uygulanması denetlenmesini sağlamak.
- ✓ Ormanların korunarak geliştirilmesinin yanında orman ıslah, bakım ve ağaçlandırması ve meraların ıslah edilmesiyle ilgili politikalar üretmek.
- ✓ Tabiatın korunmasıyla birlikte “milli parklar, tabiat parkları, tabiat anıtları, tabiatı koruma alanları, sulak alanlar ve biyolojik çeşitlilik ile av ve yaban hayatının korunması, yönetimi, geliştirilmesi ve işletilmesine” yönelik çalışmalar yapmak.
- ✓ Sürdürülebilirlik çerçevesinde su kaynaklarını korunması ve kullanılmasıyla ilgili politika çalışması yapmak, ulusal su yönetiminin koordinasyonunu yapmak.
- ✓ Bakanlığın faaliyette bulunduğu alanlarda yapılan uluslararası çalışmaları izlemek, katkı sunma ve bunlarla ilgili ulusal düzeyli hazırlık yapma ve ilgili kuruluşlarla iş birliği içerisinde yürütmek.
- ✓ Yasal çerçevede verilen diğer görevleri yürütmek.

Günümüzde “Tarım ve Orman Bakanlığı” adıyla faaliyet yürüten bakanlık Cumhuriyet’in kurulduğu günden bugüne kadar farklı isimlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu konudaki birleşme, ayrılma ve isim değişiklikleri, aslında teşkilatlanma konusundaki eksiklikleri göstermektedir.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK): Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu 04.05.2007 tarihinde Resmî Gazete'nin 26526 numaralı sayısında 5648 numaralı kanunla kurulmuştur (www.resmigazete.gov.tr, 2007). İlgili kanuna göre Tarım Kredi Destekleme Kurumu'nun görevi;

- ✓ Desteklerin kullanımının yaygınlaşması için azami gayret göstererek bu amaçla tanıtımın, eğitimin ve danışmanlığın titizlikle yürütülmesi.
- ✓ Projelere yapılacak başvuruların alınması, ön incelemeyi yaparak yerinde kontrolü yaparak, proje ve yapılacak faaliyetleri başvuru şartı ve seçim kriterine göre değerlendirmek.
- ✓ Destekleme yapılacak proje ve faaliyetleri belirlemek, sözleşme süreçlerini yönetmek, uygun olan başvuruların sözleşmesini yaparken ve uygun görülmeyen başvuruların işlemlerini bu doğrultuda yapmak.
- ✓ Faaliyet ve projelerle ilgili tahakkuk işlemler, ödemelerle ilgili işlemler ve muhasebe işlemlerinin kontrolünü yapmak.
- ✓ Faaliyet ve projelerin uygulamasını takip etmek, bunlardan yararlananların sözleşme şartlarına uyup uymadıklarının kontrolünü sağlamak.
- ✓ İlerlemelerin ve gelişmelerin raporlamasını yapmak “Avrupa Birliği mevzuatını” dikkate alarak gereken belge ve raporlar hazırlamak ve ilgili kurumlara sunmak.
- ✓ Kurum faaliyetlerinin sağlıklı yürütülmesi için gerekli idari düzenlemeler yapmak ve kurumun görev faaliyetleriyle ilgili güvenilir “veri tabanı ve bilgi işlem sistemi” kurmak.

Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri: Kurum 18 Nisan 1972 tarihinde 14172 sayılı kanunla kurulmuştur. Ortakların kısa ve orta vadeli kredi ihtiyaçlarını karşılamak, ürünlerini değerlendirmek, ekipman desteği sağlamak, mesleki ve teknik yönden bilgilendirmek, kooperatiflere finansman konusunda destek sunmak, kooperatifleri denetlemek, kooperatif ve birliklerin kanuna ve kooperatifçilik ilkelerine uygun gelişmesini sağlamak gibi başlıca görevleri bulunmaktadır (Türkiye Tarım Kredi Kooperatifi, 2020).

Kooperatifler, karşılıklı yardımlaşma prensibine göre ekonomi, sosyal ve kültür alanlardaki ihtiyaçlarını karşılamak için ortaklaşa sorumlulukta birleşen insanların organizasyonu çerçevesinde ortaya çıkmışlardır. Bu organizasyonlarda karşılıklı yardımlaşma duygusu güçlüdür. Kooperatifler; kritik girdilerden olan kredilerin, tohumun, gübrenin temini ve depolama tesislerinin, ürünlerin pazarlanmasını destekleyerek kırsal kalkınmaya katkı sunmaktadır (Sahoo ve diğerleri, 2020: 114).

GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: “GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı, 27 Ekim 1989 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ve 6 Kasım 1989 tarih ve 20334 sayılı Resmî Gazete’ de yayımlanan GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı’nın Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 388 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile kurulmuştur”(www.gap.gov.tr). “GAP” Türkiye’nin “kırsal kalkınma” hamleleri arasında önde gelen yatırımlar arasında görülmektedir. “GAP”; projesinin en önemli özellikleri arasında insan boyutunun ve sürdürülebilirlik kavramıyla beraber öne çıkan örnek “bölgesel kalkınma projesi” olarak anılan bir proje noktasına gelmiştir. 75.193 km² alan ve 8,84 milyon nüfus potansiyeline sahip kırsal kalkınma bölgesidir. “Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)” Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar tarihte kapsamı en geniş ve maliyetin en yüksek olduğu projedir. Şimdiye kadar “bölgesel kalkınma plan ve programları” arasında hazırlanan ve en etkili şekilde uygulanan proje özelliği taşımaktadır.

GAP, “Gaziantep, Şanlıurfa, Mardin, Batman, Kilis, Şırnak, Adıyaman, Diyarbakır ile Siirt” illerini kapsayan bir projedir. “GAP” kapsamında yer alan iller alanları ve nüfus büyüklükleri bakımından, Türkiye’de yaklaşık %10,7’lik bir ortalamaya denk gelmektedir. “GAP’ın” temel amacı; bölgenin kaynaklarının değerlendirmek, yörede yaşayanların gelir seviyesi ile hayat standartlarını yükseltmektir. Projenin diğer bir amacı ise bölgenin diğer bölgelerle arasındaki gelişme farkını azaltarak, kırsaldaki verimliliğin ve istihdamın artırılması sürdürülebilirlik çerçevesinde gelişim ve hedeflere ulaşılmasına katkı vermesidir (www.gap.gov.tr, 2019).

“GAP’ın” çevresi üzerindeki etkileri arasında gelecek kuşakların kendilerini geliştirebilecek ortamları oluşturma ve bireylerin ortaya çıkacak ekonomiyle sosyal düzendeki uyumlarını sağlama, doğayla insan kaynaklarının geliştirilmesi amacıyla sürdürülen planlama, uygulama, izleme ve değerlendirmelerin yapılması yer almaktadır (Yıldırım & Öner, 2003: 6-27). Proje aynı zamanda bu çerçevede tarımda verimi ve çeşitliliği arttırarak kırsaldaki gelir seviyesini iyileştirip tarıma dayalı sanayiye girdi sağlanması, kırsal nüfusun göç eğilimini düşürmek, dış pazarda ihraç edilebilecek ürün üretimine katkı vermeyi amaçlamaktadır. Proje bir taraftan bölge ekonomisi ve kalkınması için itici güç rolü üstlenecektir. Diğer taraftan toplumsal refaha katkı sağlayarak yüksek gelire dayalı istihdam imkânlarını gerçekleştirecektir.

“GAP” entegre planlama yaklaşımı ve sürdürülebilir kalkınma felsefesi yaklaşımına sahiptir. “Entegre yaklaşım, farklı sektörlerin tarım, sanayi, eğitim, sağlık vb. alanlarda bir arada ve eşgüdüm içinde ele alınmasını içermektedir”. GAP, kalkınma çabalarının merkezinde insanın olduğu, sadece ekonomik büyümenin öncelendiği bir proje olmayıp toplumsal dönüşüme de ağırlık verildiği bir proje olmuştur. Projenin amaçları arasında birincisi bölgenin toplum, kültür, ekonomik beklenti ve demografik eğilimleriyle ilgili bilginin toplanması vardır. İkincisi toplumun farklı kesimleri olan “kadınlar, göçerler, topraksızlar, kent yoksulları, vb.” kalkınmaya dahil etmek, bunlar arasında bulunan “sosyo-ekonomik” gelişim farklılığını azaltmaktır (www.gap.gov.tr, 2019).

DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: “Doğu Karadeniz Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı” Giresun ilinde bulunmaktadır. “Giresun, Artvin, Gümüşhane, Rize, Bayburt, Ordu, Trabzon ve Samsun” illeri için kurulan ve bu illerin kalkınmasını sağlamak için “03.06.2011 tarih ve 642 sayılı Kanun Hükmünde Kararname” ile kurularak faaliyetlerine de 2012 yılı Nisan ayında başlamıştır. 2016 yılında Tokat’ın da dâhil edilmesiyle il sayısı dokuz olmuştur (www.dokap.gov.tr, 2019).

“DOKAP Eylem Planı”, bölgenin bir bütünlük içerisinde ele alınması, potansiyelini ortaya çıkararak bölge insanına ve ülkeye fayda sağlayacak bir plan özelliği taşımaktadır. Plan, “turizm, tarım, ulaştırma, ticaret ve lojistik” alanlarında

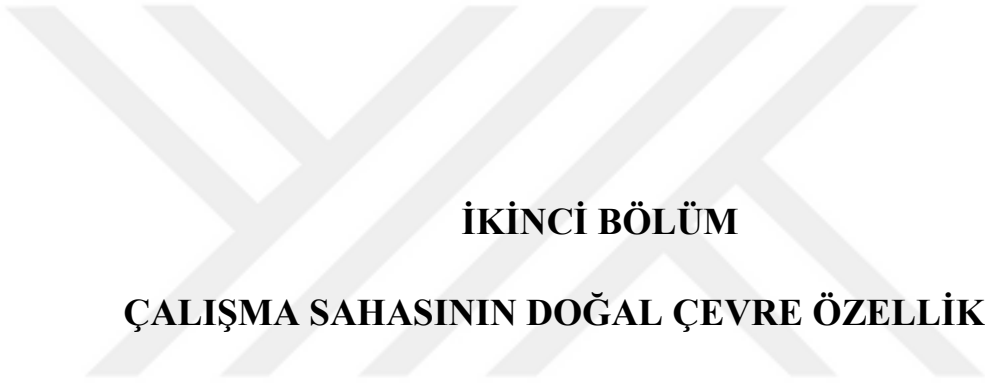
potansiyele sahip “DOKAP” olup bölgede ekonomik büyümenin, sosyal gelişmenin sağlanacağı ve beraberinde istihdamın arttırılacağı, bölge ve ülke ekonomisine katkı sağlayacak bir özelliğe sahiptir (DOKAP Eylem Planı, 2019).

DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Erzurum’da faaliyet gösteren Doğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı “08 Haziran 2011 tarihli ve 27958 sayılı Resmî Gazetede yayımlanan 642 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Kalkınma Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuştur”. Görev alanı; “Van, Erzurum, Malatya, Elâzığ, Erzincan, Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Hakkâri, Iğdır, Kars, Muş, Tunceli” illeri kapsamında yer almaktadır. “2016 yılında Sivas’ın da dahil olmasıyla bu sayı 15’e yükselmiştir” (www.dap.gov.tr, 2019).

“DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı” faaliyet gösterdiği illerde tarımsal altyapıyı iyileştirmek, tarımda modern uygulamaları yaygınlaştırarak üretimi ve katma değer artırılmasını amaçlamaktadır. Bu kapsamda “merada yapılan hayvancılık faaliyetleri, bitkisel üretim et ticaretinde (karkas) üretkenliğin ve verimliliğin arttırıldığı, çiftçi eğitimiyle bölgede hayvancılık altyapısının iyileştirmesine yönelik bir yapıdır” (DAP Stratejik Planı, 2016).

KOP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı: Konya Ovası Projesi “KOP Bölgesi, Aksaray, Karaman, Konya, Niğde, Nevşehir, Yozgat, Kırıkkale ve Kırşehir” illerini içine almaktadır. KOP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2/7/2018 tarihli ve 703 sayılı KHK ile Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı’nın bağlı kuruluşu olmuştur 2016 tarihinde Nevşehir, Yozgat, Kırıkkale ve Kırşehir de KOP Bölgesi’ne dâhil olarak il sayısı on ikiye çıkarılmıştır (www.kop.gov.tr, 2019).

KOP bölgesinde Türkiye’de başta tahıllar olmak üzere hayvansal ve bitkisel üretimin stratejik öneminin yüksek olduğu, gerçeğini göz ardı etmeden tarımda toprağın ve suyun sürdürülebilir çerçevede etkili bir şekilde kullanımı öncelikli görülmektedir. Diğer yandan bölgede sadece tarıma dayalı bir kalkınmanın sürdürülebilirlik özelliği taşımayacağı bilinmelidir; “bölgenin tarihi ve sosyal birikimi, inanç ve kültür turizmi potansiyeli, sanayi altyapısı, yenilenebilir enerji üretim potansiyeli ve merkezi konumu” gibi potansiyeli olan yönlerinin ve fırsatlarının etkin değerlendirmesi gerekmektedir (www.kop.gov.tr, 2019).

İKİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

2.1. Kırsal Yerleşmelerin Kuruluş Yeri Özellikleri

2.1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Bu bölümde Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Muş ilinin fiziki coğrafya kapsamında jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri ele alınmıştır. “Anadolu jeosenklinal bünyesini Suriye-Arap platosunun kuzeye doğru uzamış olan kısmına bağlayan varistik (Hersinyen) kuşak, Doğu Anadolu'da daha kuzeyde bulunan ve tecrit edilmiş durumda olan eski masiflere hiçbir zarar vermeksizin kuzeye doğru geniş ölçüde ilerlemiştir. Bu durum, Doğu Anadolu'da mesozoik ile tersiyer esnasında çok az mikyasta tezahür eden orokinetik jeosenklinal icraatını izah etmektedir” (Kraus, 1958: 5). Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan “Muş Havzası dağarası havzalara tipik örnektir” (Şaroğlu & Güner, 1981: 39).

“Doğu Anadolu'da orta miyosende başlayan neotektonik rejim, bölgenin jeolojik gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Sıkışma tektonik rejimi ile karakterize olan Doğu Anadolu'da, neotektonik dönem boyunca kıvrımlar, bindirmeler, doğrultu atımlı faylar ve açılma çatlakları gelişmiştir. Bu yapıların denetiminde dağarası ve çek-ayır (pull-apart) olmak üzere iki tür havza gelişmiştir. Bölgenin yeni dönem çökellerinin genel özelliği karasal fasiyeste olmaları ve etkin yaşıt volkanizmasıyla birlikte, farklı tür havzalarda gelişmiş olmalarıdır. Muş, Ahlat-Adilcevaz, dağarası türünde havzalar olarak gelişme göstermektedir” (Şaroğlu & Yılmaz, 1986: 73).

Bütün bu özellikler Muş ilinin depremselliği üzerinde önemli etkiler bırakarak beraberinde önemli riskler de getirmektedir.

“Türkiye'nin iki aktif ana fayının (Kuzey Anadolu Fayı ve Kızıldeniz-K. Maraş-Karlıova-Varto) kesiştiği Varto ve kuzeyindeki Şerafettin (Dut t. 2350 metre) ve Elçiler dağları (Drahovi) 2000 m üzerindedir. Bu bölgeler ve Doğu Anadolu'nun çok tipik çöküntü ovalarından biri olan Muş Ovası seizm bakımından çok faaldır” (Ardos, 1984: 168).

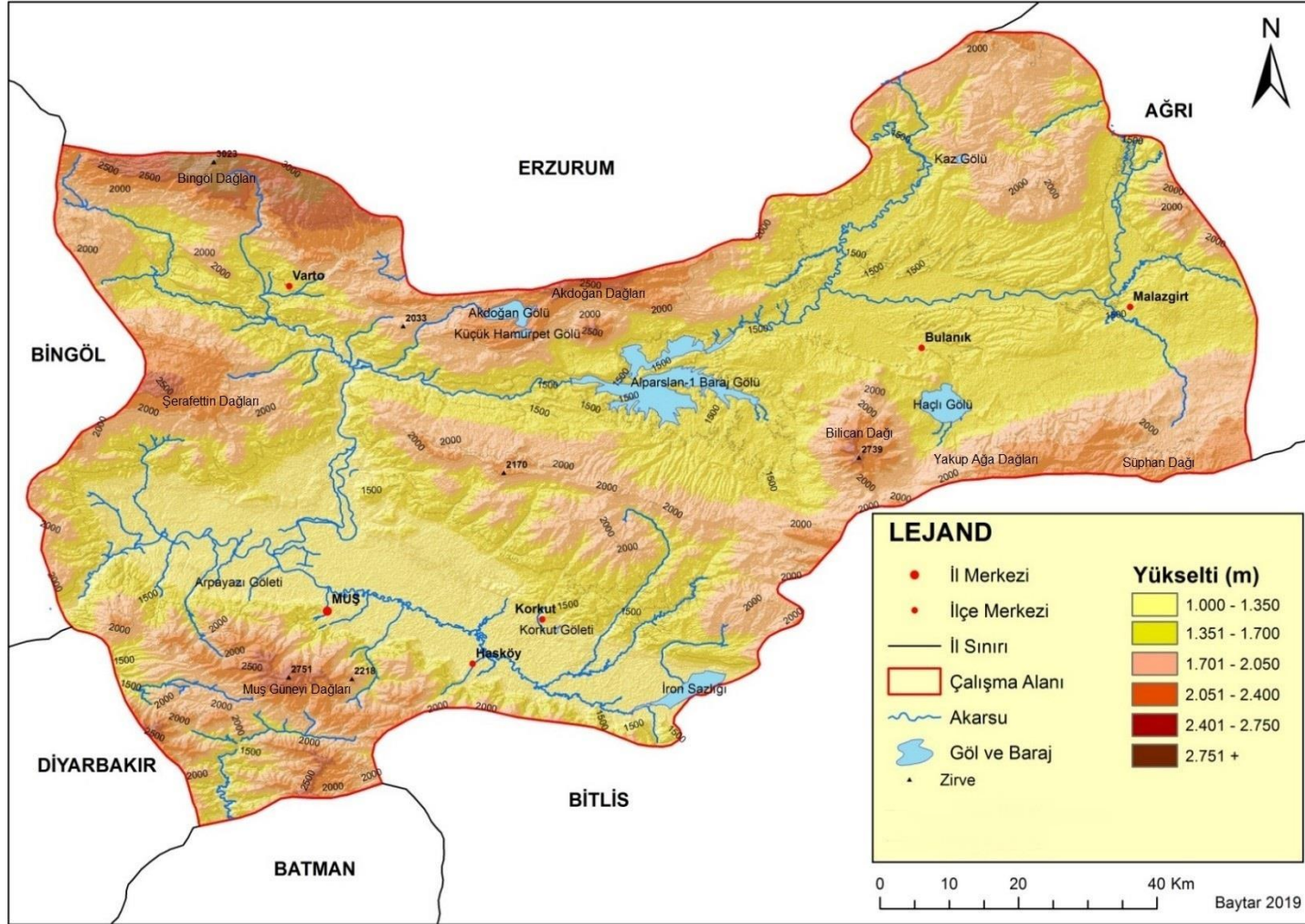
Ardos'un da belirttiği gibi Muş ili deprem bakımından iki önemli fay hattının kesiştiği noktada bulunmaktadır. 19.08.1966 tarihinde yaşanan 6, 9 Ms. olarak ölçülen Varto Depremi ve farklı tarihlerde meydana gelen diğer depremler Muş ilinin depremselliği hakkında bilgi vermektedir. Bu durum, buradaki fay hatlarının deprem üretme riskinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Muş ili, Doğu Anadolu Hersinya orogenini tesviye eden bir aşınım safhasından sonra alt ve orta Mezozoikde muhtelif evolusyon (teraküm) ve revolution (orogenez) safhaları geçirmiştir. Fakat bu mıntıkadaki en önemli hareketler, fliš teşekkülâtının meydana çıkmasıyla da anlaşıldığı üzere üst kretasede başlamış olmalıdır. Üst kretase-Eosen devresinde tabakalar kuvvetle kıvrılmışlardır (Erinç, 1953: 9). Doğu Anadolu Bölgesi görülen bu şiddetli kıvrılma neticesinde engebeli ve eğimli bir yapı özelliği gösterdikten sonra değişim süreci devam etmiştir. “Oligosende uzun bir kara ve aşınım devresi takip etmiş olmalıdır. Miosen başlarında daha önceki iltiva istikametlerini taklit eden kuvvetli deformasyonlara maruz kalmış ve bir kısım sahalar yükselirken alçalan kısımlara da siyyonlar halinde alt Miosen denizleri dâhil olmuştur” (Erinç, 1953: 10). Doğu Anadolu Bölgesi, Erinç’in de ifade ettiği gibi bu süreçleri geçirdikten sonra engebeli, eğimli ve yükseltisi fazla olan bir arazi özelliği göstermiştir. Bu coğrafi bölgemizde bulunan Muş ilinde de bölgede görülen benzer arazi özelliklerine rastlanmaktadır. Muş, “Güney Doğu Toros Dağları’nın” uzantısı olan “Haçireş Dağları’nın” en yüksek noktası olan “Kurtik Dağı’nın” kuzey yamaçlarında, Çar Deresi ve Karni Deresi vadileri arasında ovaya doğru yayılış göstererek Doğuda Van çanağından Nemrut Dağı ile ayrılmıştır (Muş İl Yıllığı, 1973: 9). Güneyinde Bitlis Dağları (en yüksek nokta 2725 metre) ve Muş Güneyi Dağları (Güneydoğu Toros Dağlarının uzantıları), kuzeyinde ise Şerafettin ve Akdoğan (Hamurpet) dağları, kuzeybatıda Bingöl Dağları ile çevrili topografik bir yapı özelliği göstermektedir. Alüvyal çöküntü ovası özelliğinde olan Muş ve Varto Ovaları “daha çok dikey dislokasyonlarla” şekillenmiştir (Ardos, 1985: 119). Muş, Malazgirt, Bulanık ve Liz Ovaları tarımsal faaliyetler bakımından çok önemli bir potansiyele sahiptir. Bilindiği gibi doğal çevre özellikleri, beşerî faaliyetler üzerinde etkilidir. Bu açıdan bakıldığında yer şekilleri ve iklim, beşerî faaliyetler üzerinde büyük etki bırakan etmenler arasında görülmektedir. Bu etmenlerin etkisini en fazla gösterdiği yerlerden biri olan Muş Ovası, Muş ilinin ve Türkiye’nin önemli tarım potansiyeline sahip alanları arasında yer almaktadır.

Topografyanın elverişli olduğu alanlarda yaşam şartları daha kolay sürdürülmekte, engebenin ve yükseltinin arttığı alanlarda ise zorlaşmaktadır. Muş ilinin ova ve platoları dışındaki alanlar, topografik açıdan engebeli bir özellik

göstermektedir. Bu arazi özelliğine sahip yerlerin başında, Muş şehir merkezinin güneyinde uzanan eğimli ve derin vadilerden oluşan alanlar gelmektedir (Şekil 2.1).

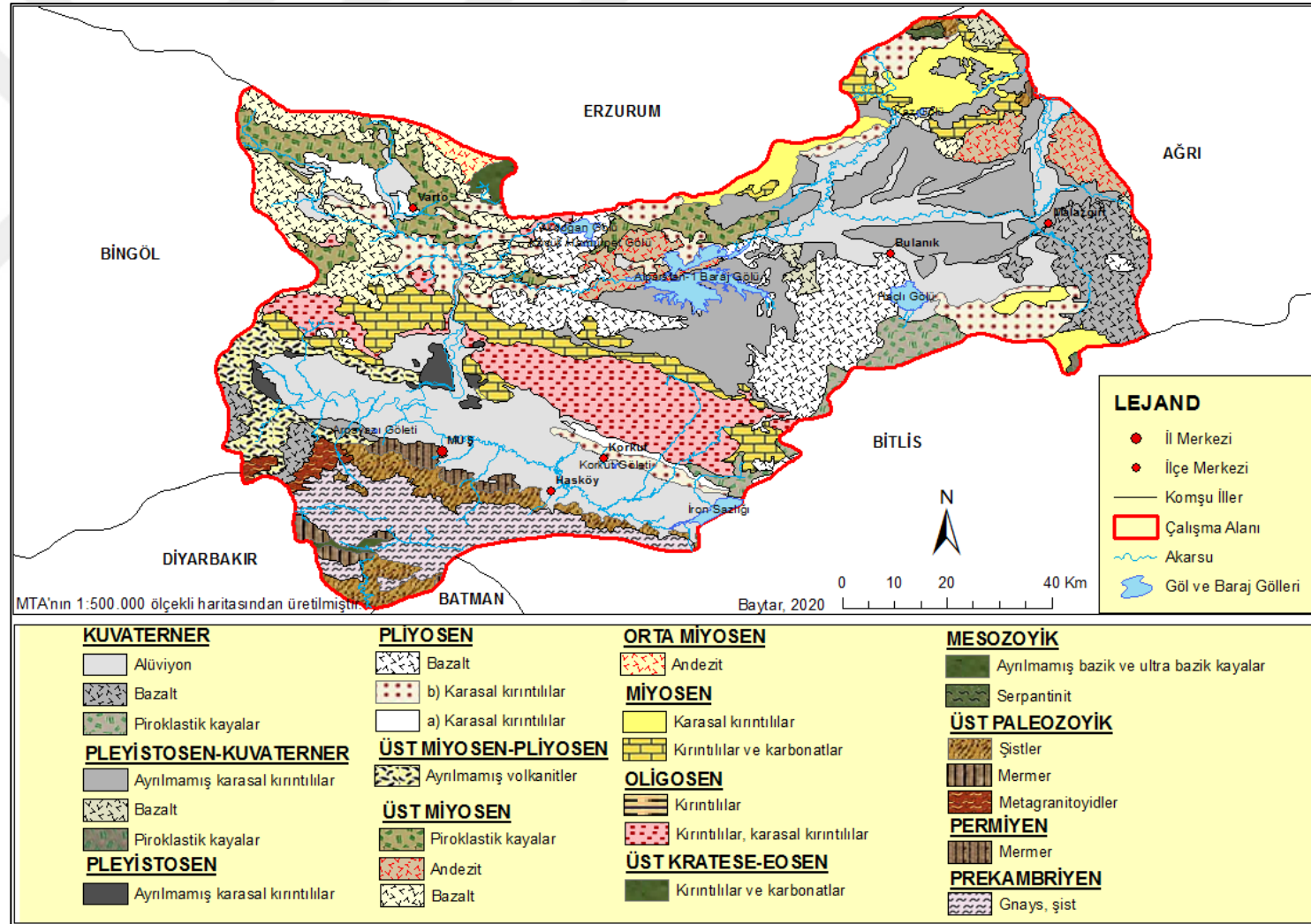

Şekil 2. 1: Çalışma Sahasının Topografya Haritası

Çalışma sahasının oluşum safhaları incelendiğinde “Van Gölü çanağı çeşitli safhalardan geçerek Muş teknesinden ayrılmış SVV-NE yönlü Ağrı-Ala-Suphan-Nemrut linearının ihtimal daha Miosende vücuda gelmesi, lâv ve tuf sağlaması ile ilgilidir. Alt-Orta miosende Van ve Muş havzaları ayrılmıştır. Ponsienden sonra akaçlama bu iki havzada farklı gelişmiştir. Murat’ın bir kolu Muş havzasını kapmıştır. Muş Ovası’nın NE’sunda fliş kaba detritikler vermediğinden, bir göğüslük vücuda gelmediği gibi, üzeri de toprakla örtülmüştür. Ovanın doğusundaki mikalı şist de aynı durumdadır ve az kalın birikinti konileri düz yüzeylidir” (Altınlı, 1966: 9).

“Doğu Anadolu’da, Muş havzası ile Doğu Anadolu fayı arasında Tersiyer çökellerinin yer yer yüzeylendiği geniş bir alan volkanitlerle örtülüdür. Bu yörede Tersiyer çökellerinin temel ile ilişkileri iyi gözlenebilmektedir” (Şaroğlu & Yılmaz, 1986: 75). “Murat vadisi boyunca, kuaternere ait alüvyonlar, tersiyer yaşta andezit-bazalt ve bunlarla ara tabakalı şeklinde bulunan aglomera ve tüfler, Üst Kretase’ye ait ofiolitler ve paleozoik metamorfik şistler bulunmaktadır” (Atalay, 1983: 265).

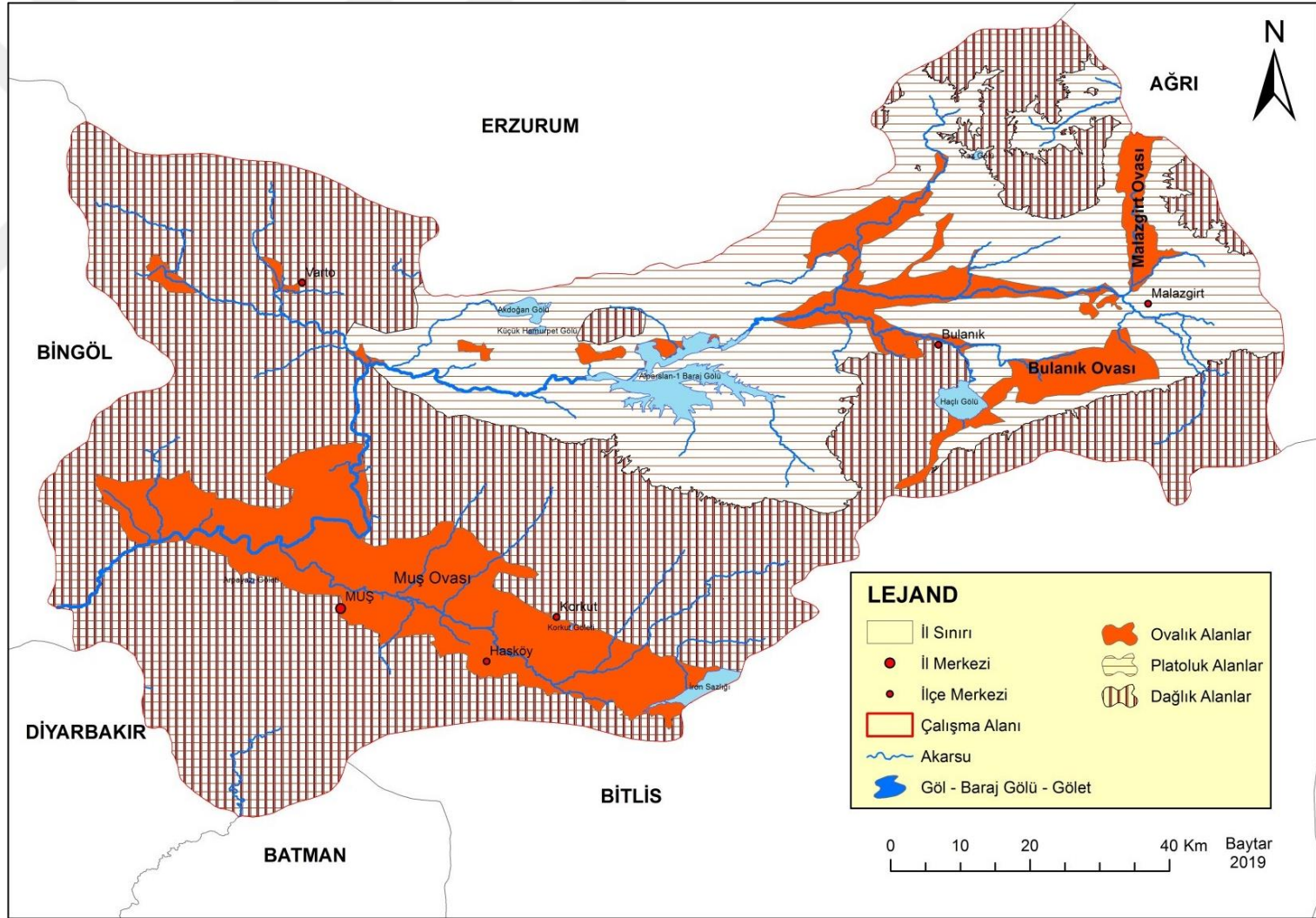
Muş ili sınırları içerisinde farklı özellikteki kayaç çeşitliliği ve kayaçların göstermiş olduğu yaş çeşitliliğinin fazla olduğu görülmektedir. En genç yaşlı araziler, kayaçlar özellikle Murat Nehri ve Bulanık’ın kuzeyi ve Malazgirt’in kuzey batısındaki yatak kısımları ile Karasu ve Murat Nehri’nin faaliyette olduğu arazilerden oluşan Muş Ovası bu özelliği göstermektedir. İl sınırı içerisinde en yaşlı arazi ve kayaçların ilin güneybatısında Diyarbakır, Batman ve Bitlis sınırında uzandığı görülmektedir. (Şekil 2.2).

Şekil 2. 2: Çalışma Sahasının Jeoloji Haritası

Çalışma sahasının ovaları dışındaki araziler genel olarak plato ve engebeli arazi özelliğine sahiptir. Engebeli ve yükseltisi fazla yer şekli özelliği gösteren çalışma sahasının en alçak noktası, (1215 metre) Muş Ovası'nın batısında bulunmaktadır (Atalay, 1983: 263). Bu noktadan sonra yükselti, Murat Nehri'nin yukarı havzasına doğru artış özelliği göstermektedir. Fırat Nehri'nin önemli kolları arasında olan Murat Nehri, suyunu Muş ilinin doğu ve kuzeydoğu yönünde Muş topraklarına giren kollarından alarak Muş ilinin yer şekilleri üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Genel olarak Murat Nehri, Muş ilinin engebeli olan doğu ve batı arazileri üzerinde akarken daha çok aşındırma şeklinde bir etki bırakmaktadır. Murat Nehri ve Karasu Çayı, Muş Ovası üzerinde eğimin azalmasına bağlı olarak menderesli bir yapı oluşturup biriktirme ve aşındırma faaliyetlerini birlikte gerçekleştirmektedir (Şekil 2.3).

Platolar il alanının %37,9'unu oluşturmaktadır. İlin kuzey ve kuzeybatısında yer alan bu platolar, Murat Nehri vadisinin tabanı ile dağların zirveleri arasında sıralanmaktadır. Az dalgalı ve kalın bir toprak tabakasıyla örtülüdür (Yıllığı, 1989: 12). Bu dağların arasından akan Murat Nehri ve Karasu, kollarıyla birlikte tarım arazilerinin sulamasında önemli potansiyele sahiptir. Muş, Malazgirt, Bulanık ve Liz ovaları geniş yer kaplayan dağlar arasında yerleşmiştir. Bu ovalar, ilin ekonomisinde büyük öneme sahiptir. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde önemli kaynak işlevi gördüğü için ilin ekonomisine önemli katkı sağlamaktadır. Yağış ortalamasının arttığı dağlık alanlarda, yaylacılık faaliyetleri yapılmaktadır (Şekil 2.3).

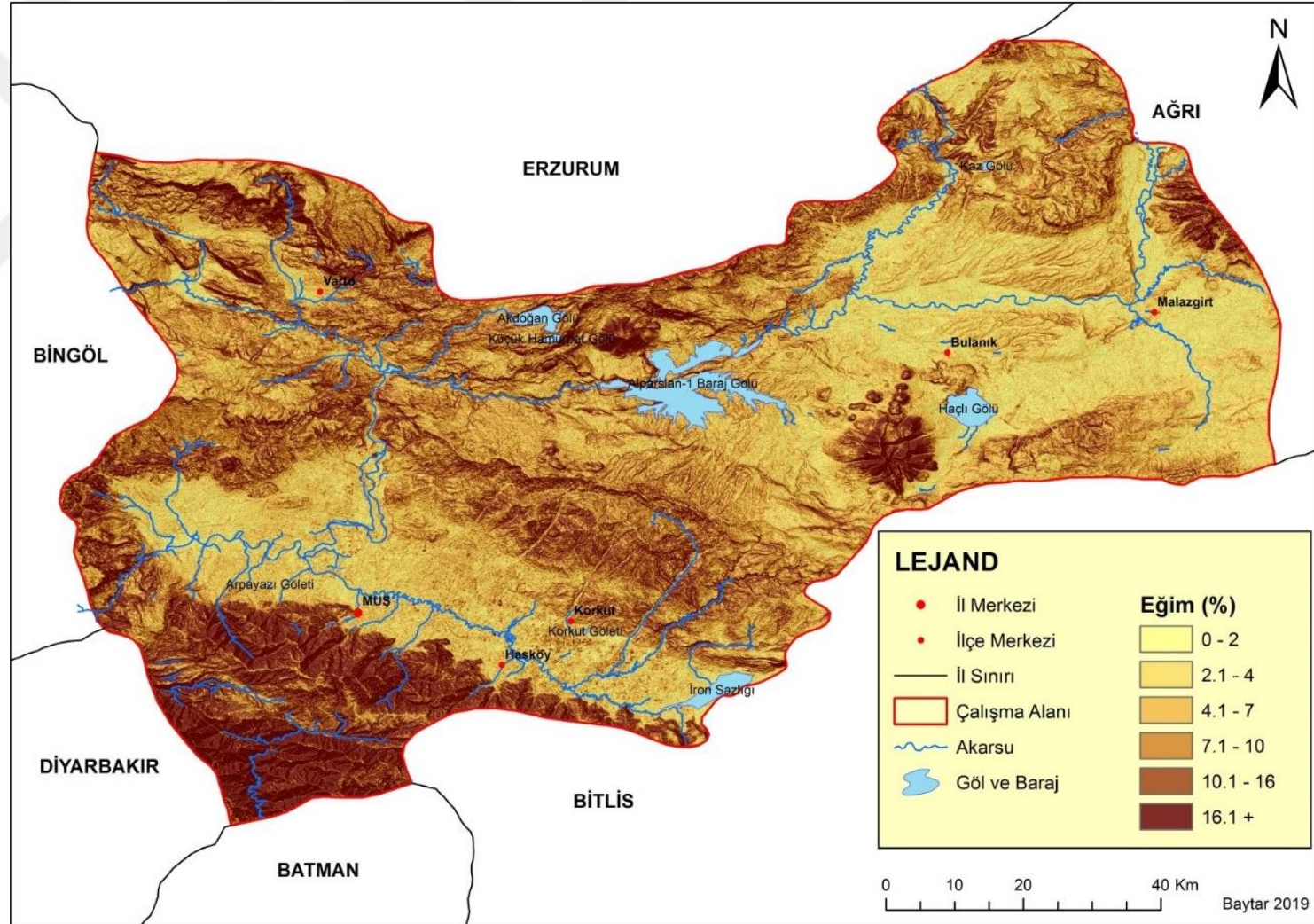

Şekil 2. 3: Çalışma Sahasının Morfoloji Haritası

“Murat Nehri muhtemelen Neojen’de arazinin asli meyli üzerine konsekant olarak kurulmuş fakat sonradan gelişen bazı süpsekant tabileri ve kolları ise daha ziyade yumuşak volkanik ve tortul açılmıştır. Muhtemelen Kuaterner başlarında, kapalı havza özelliğinde olan Muş Havzası, Murat Nehri tarafından dış drenaja bağlanmıştır. Bu durum Murat Nehri’nin aşındırma ve taşıma gücünü arttırdığından nehir metamorfik şist ve peridotit gibi sert kütlelere sürempoze olarak saplanmıştır. Muş Ovası’nın batı kesimindeki dağlık alanların epirojenik hareketle yükselmesi ve Murat nehrinin kaide seviyesinde meydana gelen alçalmalar sonucunda, nehir geniş ölçüde yatağını kazmış, metamorfik şist, peridotit, bazalt andezit kütleleri üzerinde dik yamaçlı derin ve uzun boğazlar halinde vadiler açmıştır. Murat Nehri’nin kaide seviyesinin alçalması ile sıklık karekterde taraça depoları ve satırları teşekkül etmiştir. Üç taraça sathı ve dolgusu olarak tefrik edilen bu depolar, vadi tabanından 6-10 m.; 35-40 m ve 55-65 m. yüksekliktedir. Dik meyilli yamaçlardaki taraça depoları ise erozyonla tahrip edilmiştir. Saha geçirmiş olduğu jeomorfolojik tekamüle bağlı olarak Murat Nehri tarafından dik ve derin vadilerle parçalanmıştır. Genel olarak arızalı satırlarda yamaç meyli 45°’nin üstündedir, hatta kanyon şekilli vadilerin bulunduğu sahalarda yamaç meyli 70°’yi aşmaktadır” (Atalay, 1983: 264).

Atalay’ın da belirttiği gibi, Murat havzasını dış drenaja bağlayan Murat Nehri, aşındırma ve biriktirme faaliyetleriyle Muş ilinin yer şekilleri üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Murat Nehri’nin bazı kolları, eğiminin tersi yönde akış özelliği gösterse de genel olarak kollarıyla birlikte arazi eğimine uygun yönde bir akışa sahiptir. Muş Ovası’nın batısındaki dağlık alanların epirojenik hareketlerle yükselmesi, nehrin yatağını derine doğru aşındırmış ve derin vadiler ile farklı yükseltilerde eğimli taraçaların oluşmasına neden olmuştur. Muş Ovası’nın doğusunda ise çökme meydana gelmiştir. Ovanın çökme meydana gelen kısımları, çevresine göre daha alçakta kaldığı için su drene edilememektedir. Bu durum, bölgede tarımı zorlaştırmaktadır.

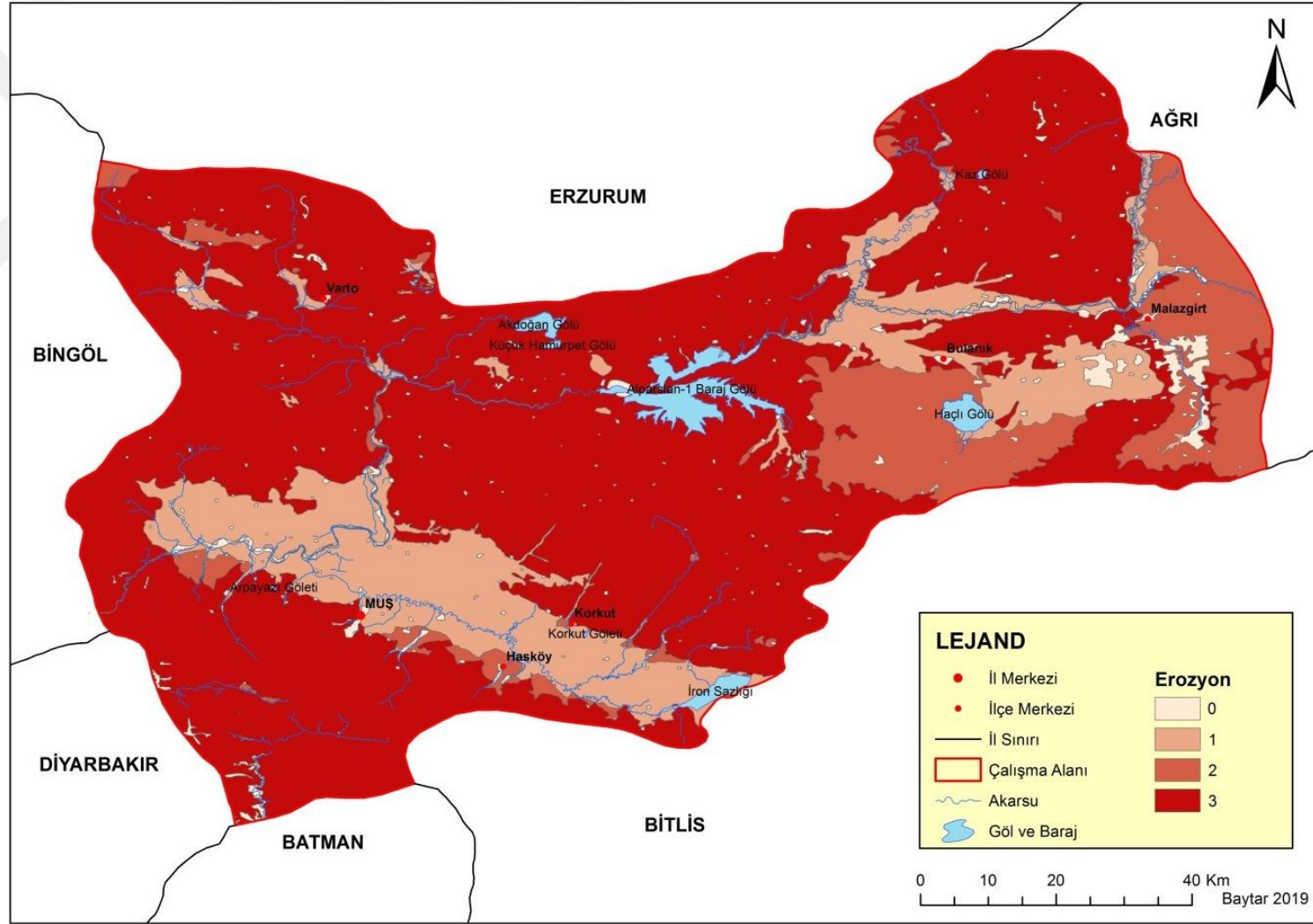
Çalışma sahasında en fazla yayılış alanına sahip morfolojik şekiller dağlardır. Bu dağlık alanlarda yükselti, engebe ve eğimli araziler ilin batısına doğru artmakta iken, özellikle Muş Ovası’nın güney batısındaki arazileri ise en yüksek seviyesine ulaşmaktadır. Muş İlinin doğusunda bulunan Malazgirt, Bulanık ve çevresinde yer yer yüksek dağlar bulunsada genel olarak yükselti ve engebe azalmaktadır (Şekil 2.4).

Şekil 2. 4: Çalışma Sahasının Eğim Haritası

Genel olarak yer şekilleri ile erozyon arasında sıkı ilişki bulunmaktadır. Diğer şartlar eşit kabul edildiğinde eğimin arttığı engebeli ve dağlık alanlarda erozyon şiddeti artarken eğimin azaldığı yerlerde de azalmaktadır. Muş ili erozyon haritası incelendiğinde, erozyon şiddetinin dağlık ve engebeli alanlarda arttığını nispeten plato alanlarında azaldığı görülmektedir. Erozyon şiddetinin en düşük olduğu alanlar ise ovalardır (Şekil 2. 5).

Şekil 2. 5: Çalışma Sahasının Erozyon Haritası

2.1.2. Kırsal Yerleşmelerin Klimatik Özellikleri

İklim, kaynaklarda farklı şekilde tanımlanmaktadır. Erol'un ifadesiyle "Oldukça geniş bir bölge içinde ve uzun yıllar boyunca değişmeyen ortalama hava koşullarına iklim denir" (Tümerteki & Özgüç, 2004: 10). Diğer bir tanım da İklim, "Yeryüzünün herhangi bir yerinde uzun yıllar boyunca gözlenen tüm hava koşullarının ortalama özelliklerinin yanı sıra, bu olayların yaşanma sıklıklarının zamansal dağılımlarının, gözlenen uç değerlerinin, şiddetli olaylarının ve tüm değişkenlik çeşitlerinin birleşimi" (Türkeş, 2017: 44-45). Yine iklim Nişancı Tarafından "Bir yerdeki atmosfer olaylarının genel karakteri ve hava durumları görünüşlerinin yıl içindeki değişimleri" olarak tanımlanır (Nişancı, 1990: 2). Erol, Türkeş ve Nişancı'nın belirttiği gibi iklim yeryüzünün geniş bölgelerinde ve uzun bir zaman diliminde görülen ortalama hava olaylarıdır. Dar alanlarda görülen kısa süreli farklı hava durumu olayları, o bölgenin ikliminin değiştiği anlamını taşımamaktadır. İnsanoğlunun doğayı kendi yararına kullanması nedeniyle küresel ısınma her geçen gün artmaktadır. Bu durum, hava durumu ve iklimler üzerinde etki bırakarak bazı değişikliklere sebep olmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklimi esas itibarıyla şiddetli kontinental karakterde bir özelliğe sahiptir. Bu karakter, doğuya doğru gidildikçe ve denizlerin etkisinden uzaklaştıkça belirginleşmektedir. Kışlar uzun, şiddetli ve kar yağışlıdır. Yazlar ise kısadır (Erinç, 1953: 10). Muş ilinin iklim karakteri genel olarak Doğu Anadolu ikliminin karakteristik özelliklerini gösterse de bazı yönleriyle farklıdır. Muş ilinde sisli gün sayısı ve yaz mevsimi sıcaklığı, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer bazı şehirlere göre daha fazladır.

2.1.2.1. Sıcaklık Özellikleri

Sıcaklık iklimin önemli etmenlerinden biridir. Yerkürenin sıcaklık kaynağı güneştir. Güneş ışınlarının yer küreye gelme açısı enleme göre değişmekte ve bu durum, sıcaklık değişimleri üzerinde etkili olmaktadır. Güneşin dik ve dike yakın açılarla geldiği enlemlerde sıcaklık ortalamaları yüksek olurken, güneş ışınlarının eğik açılarla geldiği enlemlerde ise sıcaklık ortalamaları düşmektedir.

Sıcaklık, bir cismin ısı durumunu karakterize eden bir kavramdır (Nişancı, 1990: 25). Atmosfer sıcaklığı ise coğrafik koşullarla yaşamsal etkinlikleri en yakından etkileyen iklim ögesidir. Güneşten çeşitli dalga uzunluklarına sahip elektromanyetik dalgalar halinde gelen enerjinin atmosfer sıcaklığı olarak belirmesi karışık bir dizi olayın eseridir. Atmosferi ısıtan, güneşten gelen ışıklardan çok yeryüzünden atmosfere geçen bu ısı enerjisidir (Erol, 2004: 27). Doğu Anadolu Bölgesi, ekim ayı sonları mayıs ayı arasında, Sibiry'a'dan gelip kontinental kutbi hava kütlelerinin etkisinde kalmaktadır. Bu hava kütlesi; düşük suhunetlidir, ağırdır, kurudur. Esas kütlesi dâhilinde bol yağışlara imkân verebilecek bir instabilteden mahrumdur (Erinç, 1953: 23).

Karasal iklimin Muş ilinde etkisinin artması kışların soğuk, kar yağışlı ve sert geçmesine neden olmaktadır. Yazlar da sıcak geçmektedir. Yaz mevsimi ile kış mevsimi arasındaki geçişin hızlı olması ilkbahar ile sonbahar mevsimini kısalmasına neden olmaktadır.

Yıllık Ortalama Sıcaklıklar: Yıllık ortalama sıcaklık dağılışları üzerinde farklı etmenler etkili olmaktadır. Bu etmenler arasında en etkili olanı ise güneş ışınlarının yıl içerisindeki geliş açısının değişimidir. Yaz ve kış mevsimi arasındaki sıcaklık farkının fazla olduğu Muş ilinde uzun yıllık ortalama sıcaklık 9,6 °C, uzun yıllık en yüksek sıcaklık ortalaması 15,8 °C, uzun yıllık en düşük sıcaklık ortalaması ise 4,0 °C'dir (Tablo 2. 1). Yaz aylarının sıcak geçmesine rağmen sıcaklık ortalamalarının bu kadar düşük çıkmasındaki temel neden kış aylarında sıcaklık ortalamalarının düşük seviyelerde seyretmesinden kaynaklanmaktadır.

Tablo 2. 1: Çalışma Sahasında Sıcaklığın Aylık ve Yıllık Ortalama Dağılışı (1963-2017)

	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ortalama Sıcaklık (°C)	-7,4	-6,0	0,9	9,0	14,7	20,0	24,9	24,9	20,0	12,6	4,5	-2,9	9,6
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	-3,2	-1,3	5,7	14,6	21,2	27,4	32,9	33,1	28,2	19,8	9,8	0,8	15,8
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	-10,9	-9,8	-3,0	4,1	8,7	12,6	16,9	16,8	12,1	6,7	0,4	-6,0	4,0

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Mevsimlik Ortalama Sıcaklıklar: Türkiye’de yaz aylarında, yüksek kesimlerde yükseltinin sıcaklık dağılışı üzerindeki etkisiyle sıcaklığın nispeten düştüğü görülmektedir. Bunun dışındaki yerlerin önemli kısmı, tropikal kökenli hava kütlelerinin etki alanında bulunmaktadır. Ancak tropikal kökenli sıcak hava kütleleri ile kutup kökenli soğuk hava kütlelerinin karşılaşma alanı olan cephesel kuşak, Anadolu üzerinden Karadeniz’in kuzeyine kaydığından Türkiye’de genelde yazlar sıcak ve kurak geçmektedir. Kış mevsiminde ise kuzeyden gelen hava kütleleri, karasal iklim özelliklerinin görüldüğü alanlarda etkisini göstererek kışların bu bölgelerde soğuk ve kar yağışlı geçmesinde etkili olmaktadır (Sağdıç, 2016: 50).

Muş ilinde de yaz mevsimi sıcak geçmektedir. Yaz mevsimi özellikleri kış mevsimi özelliklerine oranla kısa sürmekte ve sıcaklık ortalaması 23,2 °C, en yüksek sıcaklık ortalaması ise 31,1 °C’yi bulmaktadır. Kış mevsim özellikleri uzun sürerken ortalama sıcaklık -5,4 °C, en düşük sıcaklık ortalaması ise -8,9 °C’yi bulmaktadır (Tablo 2. 2). Bu yönüyle bakıldığında Muş, Türkiye’de yaz ve kış mevsimi arasındaki sıcaklık farkının yüksek olduğu iller arasında bulunmaktadır. Muş İlinde yaz ve kış mevsim özellikleri belirgin olarak yaşanmaktadır. Yaz ve kış mevsim özellikleri arasındaki geçiş süresi kısa sürdüğünden ilkbahar ve sonbahar mevsim özellikleri nispeten daha kısadır.

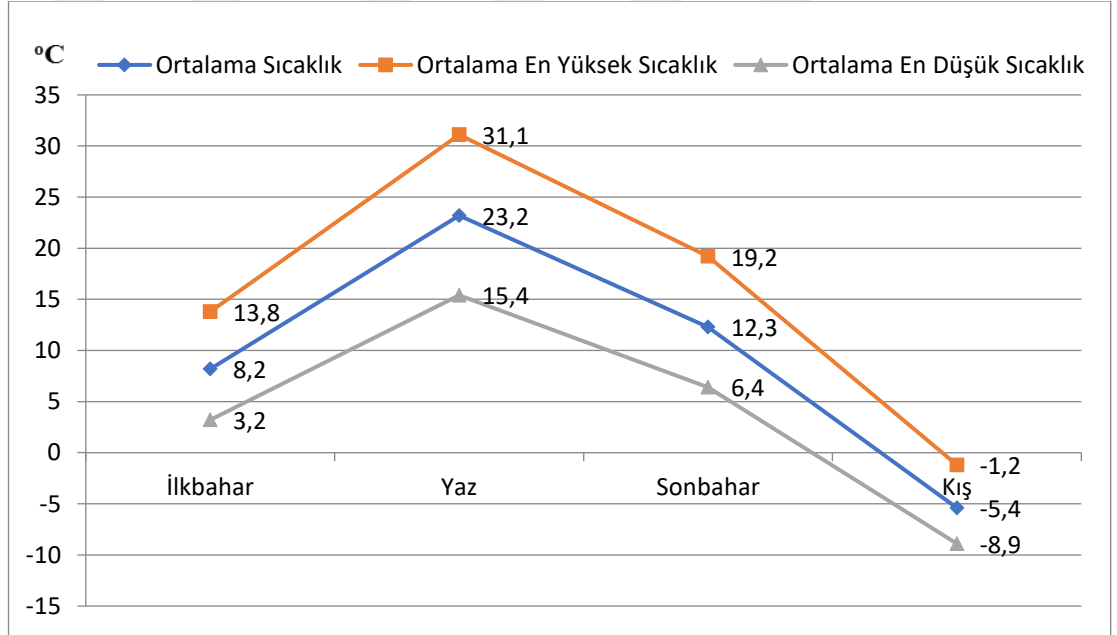
Muş ilinde sıcaklığın mevsimlere göre dağılışı incelendiğinde, en yüksek sıcaklık ortalaması ve en düşük sıcaklık ortalamalarının tamamında yaz mevsimi ile kış mevsimi arasında fark oluşmaktadır. Ortalama sıcaklık farkı 17,8 °C, ortalama en yüksek sıcaklık ortalaması farkı 29,9 °C ile farklar daha belirgin bir durum göstermektedir. Yaz mevsimi ile kış mevsimi arasında 6,5 °C ile ortalama en düşük sıcaklık farkı oluşmaktadır. Bu fark diğer ortalamalara göre daha düşük çıkmaktadır (Tablo 2. 2). İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde, en yüksek sıcaklık ortalaması ve en düşük sıcaklık ortalamaları incelendiğinde, ortalama sıcaklıkların üç periyotta da ilkbaharın sonbahara göre sıcaklıkların daha düştüğü görülmektedir (Tablo 2. 2).

Tablo 2. 2: Çalışma Sahasında Sıcaklığın Mevsimlere Göre Dağılışı (1963-2017)

	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Ortalama Sıcaklık (°C)	8,2	23,2	12,3	-5,4
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	13,8	31,1	19,2	-1,2
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	3,2	15,4	6,4	-8,9

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Çalışma sahsındaki sıcaklığın mevsimlere göre dağılışı incelendiğinde, ortalama en yüksek sıcaklık ortalamasıyla ortalama en düşük sıcaklık arasındaki farkın yüksek olduğu görülmektedir. Yaz mevsiminin çok sıcak olması ve kış mevsiminin de çok soğuk olması çalışma alanının karakteristik özellikleri arasında yer almaktadır (Şekil 2. 6).

Şekil 2. 6: Çalışma Sahasında Sıcaklığın Mevsimlere Göre Ortalama Dağılışı (1963-2017)

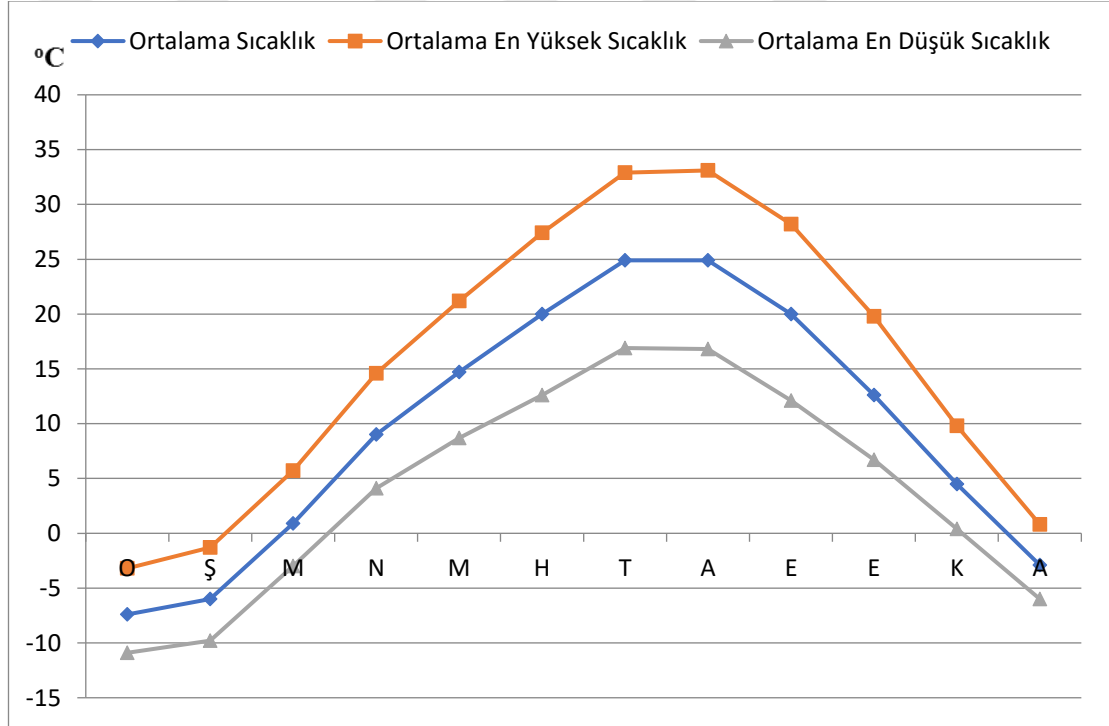
Aylık Ortalama sıcaklıklar: Muş ilinde -10,9 °C ile sıcaklık ortalamasının en düşük olduğu ay ocak olmuştur. -9,8 °C'yle Şubat ve -6,0 °C'yle aralık, en düşük ortalamasıyla sıcaklığın 0 °C'nin altına düştüğü aylardır. Ortalama en yüksek sıcaklık değeri 33,1 °C ile ağustos ayında görülmektedir. Temmuz'un en yüksek ortalaması 32,9 °C, haziran da 27,4 °C'dir (Tablo 2. 3).

Tablo 2. 3: Çalışma Sahasında Ortalama Sıcaklığın Aylara Göre Dağılışı (1963-2017)

	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
Ortalama Sıcaklık (°C)	-7,4	-6,0	0,9	9,0	14,7	20,0	24,9	24,9	20,0	12,6	4,5	-2,9
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	-3,2	-1,3	5,7	14,6	21,2	27,4	32,9	33,1	28,2	19,8	9,8	0,8
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	-10,9	-9,8	-3,0	4,1	8,7	12,6	16,9	16,8	12,1	6,7	0,4	-6,0

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Çalışma sahsındaki sıcaklığın aylara göre dağılışı grafiği incelendiğinde, Yaz aylarının çok sıcak olması ve kış aylarının da çok soğuk olması çalışma alanının ayırıcı özellikleri arasında bulunmaktadır (Şekil 2. 7).

Şekil 2. 7: Çalışma Sahasında Ortalama Sıcaklığın Aylara Göre Dağılışı (1963-2017)

Muş ilinde 1963-2017 yılları arasındaki periyotta, en yüksek sıcaklık değeri 16.07.2000 tarihinde 41,6 °C olarak ölçülmüştür (Tablo 2. 4). Yaz aylarında yüksek seviyelerde seyreden sıcaklık değerleri, genel olarak temmuz ve ağustos aylarında en yüksek seviyesine çıkmaktadır. Bu durumun görülmesinde özellikle Muş merkez, Hasköy, Korkut ve Altınova gibi yerleşim birimlerinin kurulduğu ortalama 1350 m yükseltiye sahip Muş Ovası, çevresine göre daha alçak olduğundan yaz mevsiminde yükselti sıcaklık ilişkisi çerçevesinde olumlu bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte Muş

ilinde yaz mevsiminde nem ve yağış oranının çok düşük olması ve güneşten alınan enerji miktarının artması sıcaklıkların yükselmesinde etkili olmaktadır.

Tablo 2. 4: Çalışma Sahasında Ay İçinde En Yüksek Sıcaklıkların Görüldüğü Günler (1963-2017)

	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
En Yüksek Sıcaklık (°C)	10,2	14,9	22,8	30,0	31,2	37,4	41,6	41,2	37,0	30,6	21,6	16,0
En Yüksek Sıcaklığın Görüldüğü Günler	04/01/1979	18/02/2010	30/03/2008	26/04/2008	31/05/2006	29/06/1984	16/07/2000	13/08/2006	10/09/2006	02/10/1999	01/11/1979	01/12/1983

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Muş ilinde 1963-2017 yılları arasındaki periyotta en düşük sıcaklık değeri de 09.02.1982 tarihinde -34,4 °C olarak ölçülmüştür (Tablo 2. 5). Muş ilinde kış aylarında genel olarak kar yağışının fazla olduğu, sıcaklık değerlerinin çok düşük seviyelere kadar indiği görülmektedir.

Tablo 2. 5: Çalışma Sahasında Aylara Göre En Düşük Sıcaklık Dağılışı (1963-2017)

	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
En Düşük Sıcaklık (°C)	-32,6	-34,4	-31,4	-10,2	-2,4	2,2	3,6	8,0	2,0	-3,0	-25,8	-32,0
En Yüksek Sıcaklığın Görüldüğü Günler	07/01/1983	09/02/1982	02/03/1985	01/04/2003	01/05/1981	05/06/1967	06/07/1982	01/08/1982	29/09/2009	30/10/1969	29/11/2004	28/12/2002

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Sıcaklık değerlerinin çok düşük seviyelere kadar inmesinde yükselti, karasallık gibi etmenler etkili olmaktadır. Muş merkez, Hasköy, Korkut ve Altınova gibi yerleşmelerin ortalama yükseltisi 1.350 m olan Muş Ovası'nda kurulmuştur. Bu yerleşmelerin etrafı dağlarla çevrili olduğundan rüzgârı engellemektedir. Bu yerleşmelerin çevresine göre yükseltileri az olmasına rağmen ovaya çöken hava kütleleri ve sisin dağılması zorlaşmaktadır. Bu nedenle çevresine göre yükselti sıcaklık ilişkisi avantajına sahip olmasına rağmen Türkiye'de kış sıcaklıklarının, kar yağışının ve sisli geçen gün sayısının en fazla olduğu yerler arasında bulunmaktadır. Bulutluluk

ve sis, ova yerleşmelerinin yükselti sıcaklık arasındaki avantajın kullanılmasına engel teşkil etmesine ve güneş ışınlarının kış boyunca çok az almasına neden olmaktadır.

Don Şartlarının Görüldüğü Günler: Muş ili yer aldığı matematik ve sahip olduğu özel konum şartları sonucunda Türkiye’de don şartlarının görüldüğü gün sayısı bakımından en yüksek değerlerin görüldüğü iller arasında yer almaktadır. Atalay’ın (1983: 81) belirttiği gibi Muş ilinin kışlarının en önemli özelliklerinden birisi de büyük oranda don şartlarının görülmesidir. Çalışma sahasında aralıkta 25,9, ocakta 29, şubatta 27 ve martta 24 gün don şartları yaşanmakta ve yaşam koşullarını da zorlaştırmaktadır. 1965- 1972 yılları arasındaki ekstrem değerlere göre Muş ilinde 145 gün don şartları görülmüştür. Bölgede karasallık (kontinentalite) bakımından Türkiye’de karasallığın en fazla hissedildiği sahalar arasında yer almaktadır. Bu durum yazların oldukça sıcak, kışlarında soğuk geçmesinde etkili olmaktadır (Erinç, 1951: 66-68).

Don olayının mevsim normallerinin dışında görüldüğü yıllarda özellikle ekilen tohumların donması ve bazı tarımsal ürünlerin tomurcuk açma dönemlerinde “don vurması” olarak ifade edilen durum ürünlere zarar vermektedir.

2.1.2.2. Nem ve Yağış Özellikleri

Yağış “Sis ve bulutları oluşturan çok küçük su taneciklerinin birleşmesiyle veya ilave olan yeni yoğunlaşmalarla irileşerek, 0,5 milimetreden daha büyüyüp ağırlaşınca bulutlarda oluşan yatay ve dikey hava hareketlerine üstün gelebildikleri için yere doğru düşmeye başlarlar. Atmosfer içinde kısa veya uzun yol izleyerek yere düşen bu tanelere” denir (Erol, 2004: 231). Başka bir tanım da şöyledir: “Havada bulunan su buharına nem, nemin gaz halinden sıvı veya katı hale geçmesine yağış denir” (Sağdıç, 2016: 56).

Doğu Anadolu Bölgesi’nin güney ve güneybatı kısımlarında Akdeniz yağış rejimi adı altında bilinen yağış tipi görülmekte ve en fazla yağış ya kış mevsiminde veya bahar mevsimlerinde görülmektedir (Erinç, 1953: 25). Bu yağış tipi, Muş ilinde de etkili olmaktadır. Muş ilinde yağış en fazla ilkbahar ile kış mevsimlerinde ve daha çok ovaların etrafını çevrelemiş dağlık alanlara düşmektedir.

Yıllık Ortalama Yağış: Yağış, genel olarak yükselti arttıkça belli bir seviyeye kadar artmaktadır. Bu nedenle Muş ilinin topografik yapısında farklı yükselti kademeleri bulunduğundan yıl içerisinde farklı yağış ortalamaları görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak çalışma sahasının güneybatısındaki yükseltisi nispeten fazla olan dağlık alanlarda yıllık ortalama yağış daha fazladır. Yükseltinin azaldığı ovalarda ise daha düşük yağış ortalamaları görülmektedir. Muş ilinde 1963-2017 yılları arasında ortalama olarak yılın 112,2 gününün yağışlı geçtiği kaydedilmiştir. Ortalama yağış ise 761 mm olarak gerçekleşmiştir (Tablo 7). Muş ilinde en fazla yağış 819 mm ile güneyde yer alan dağlık alanlarda görülmektedir. En az yağış Malazgirt ilçesinde 406 mm olarak görülmektedir (Muş İl Yıllığı, 1989: 14).

Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı: Muş ilinin en yağışlı ayları tamamen kar yağışlarının görüldüğü kış ayları ile kar ve yağmurun birlikte görülebildiği ilkbahar aylarıdır (Atalay, 1983: 83). Muş ili genel olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert olan karasal ikliminin etkisi altındadır. Ancak iklim özellikleri il içerisinde farklı özellikler göstermektedir. Bu durum yapılan tarımsal faaliyetlerin farklılaşmasına, nüfus yoğunluğu, nüfusun dağılışı ve ekonomik faaliyetleri etkilemektedir. İklim özelliklerinin farklı olması, Muş ilinin en alçak ovası olan Muş ovasında şeker pancarı, karpuz, sebze tarımı yapılmasına imkân verirken yükseltinin arttığı buna bağlı olarak iklim şartlarının sertleştiği sahalarda ise bu ürünlerin yetiştirilmesi zorlaşmakta bu ürünler yerini buğday ve arpa vb. bırakmaktadır. Aynı şekilde yerleşmeler ve nüfus yoğunluğu ile ekonomik faaliyetler de yükseltinin az olduğu, iklimin nispeten elverişli olduğu ovalık alanlarda yoğunlaşmaktadır.

İklim özelliklerine bağlı olarak yağışın mevsimlere göre dağılışı da bu çerçevede şekillenmektedir. 1963-2017 yılları arasındaki uzun yıllık verilere bakıldığında ilkbahar ve kış yağışlarının çok yakın bir seviyede olduğu görülmektedir. Kış mevsiminde 278,4 mm yağış ortalaması görülürken, ilkbahar mevsiminde de 278,3 mm ortalama görülmektedir. Sonbahar mevsiminde 167 mm, yazın da 37,3 mm yağış görülmektedir (Tablo 2. 6).

Muş ilinde yağışlı gün sayısı bakımından ilkbahar mevsimi 42,6 günle en fazla yağışın düştüğü mevsim olurken, kış mevsimi 38 gün, sonbahar da 21,9 gün yağışlı

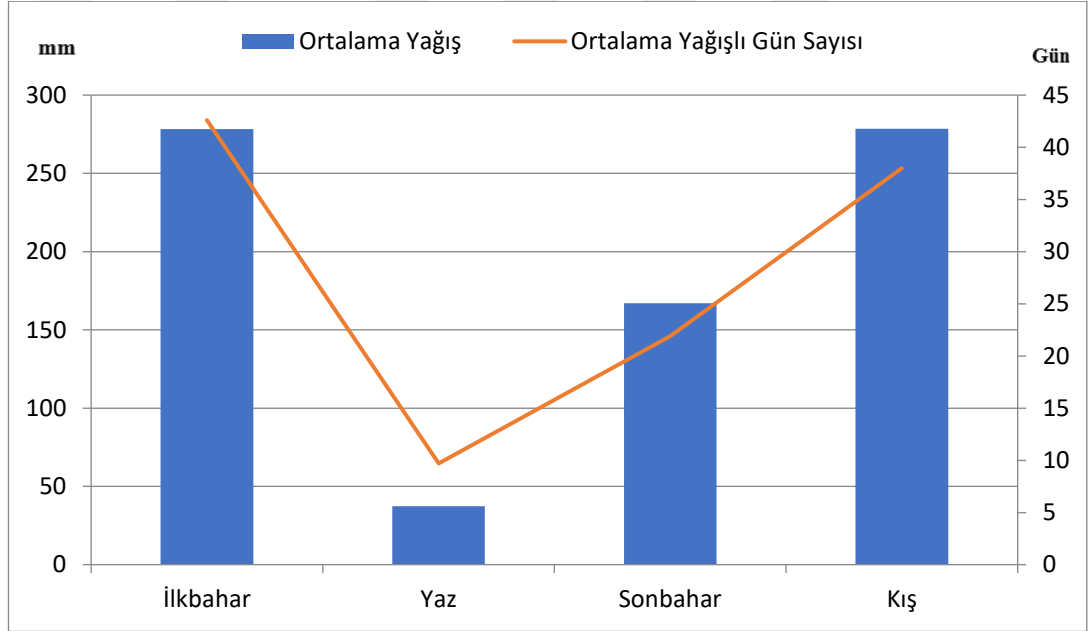
geçmektedir. En az yağış 9,7 günle yaz mevsiminde düşmektedir (Tablo 2. 6; Şekil 2. 8).

Tablo 2. 6: Çalışma Sahasında Yağışların Mevsimlere Göre Dağılışı (1963-2017)

	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Ortalama Yağış (mm)	278,3	37,3	167	278,4
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	42,6	9,7	21,9	38

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Çalışma sahsındaki yağışın mevsimlere göre dağılışı grafiği incelendiğinde, en fazla yağışın kış ve ilkbahar mevsimlerinde düştüğü görülmektedir. En az yağışta yaz mevsiminde düşmektedir (Şekil 2. 8).

Şekil 2. 8: Çalışma Sahasında Yağışın Mevsimlere Göre Dağılışı (1963-2017)

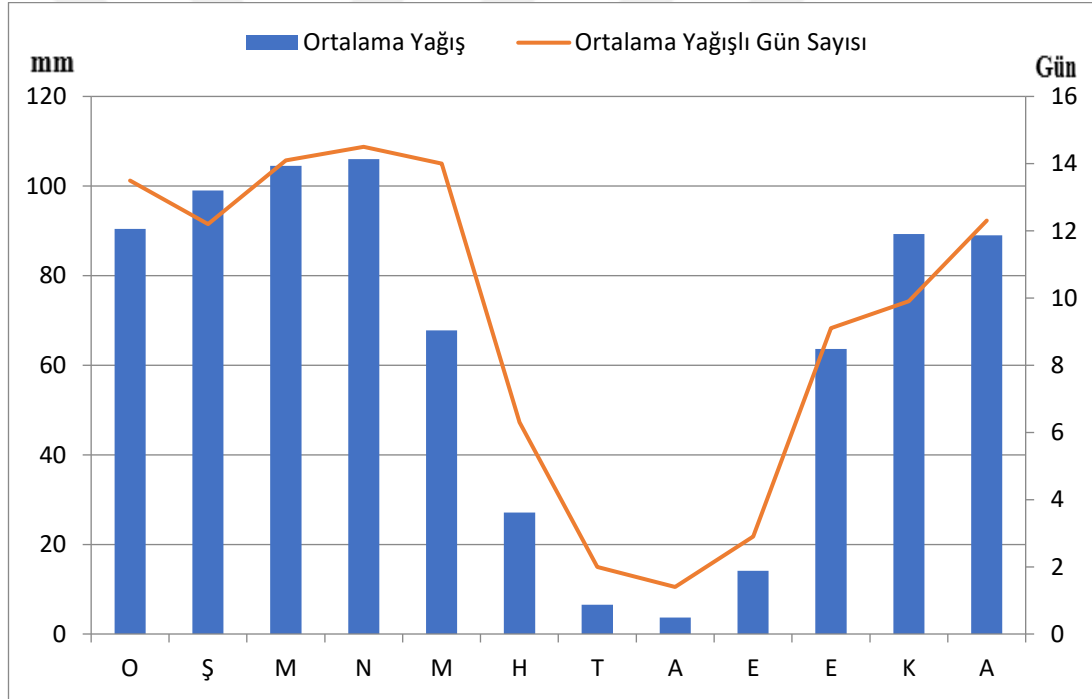
Yağışın Aylara Göre Dağılışı: Muş ilinde ilkbahar ve kış aylarında daha fazla yağış görülürken yaz aylarında yağış oldukça azalmaktadır. En fazla ortalama yağışın düştüğü aylar, nisan (106 mm.), mart (104,5) ve şubat (99,0) şeklinde olmuştur. Yağışların en az düştüğü aylar ise ağustos (3,7 mm), temmuz (6,5), şeklinde olmuştur (Tablo 2. 7).

Tablo 2. 7: Çalışma Sahasında Yağışların Aylara Göre Ortalama Dağılışı (1963-2017)

	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ortalama Yağış (mm)	90,4	99,0	104,5	106,0	67,8	27,1	6,5	3,7	14,1	63,6	89,3	89,0	761,0
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	13,5	12,2	14,1	14,5	14,0	6,3	2,0	1,4	2,9	9,1	9,9	12,3	112,2

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü Raporları (2018).

Meteoroloji Genel Müdürlüğünün kayıtlarına göre 1963-2017 yılları arasında Muş ilinde görülen en yüksek yağış 22.02.2004 tarihinde 85,6 mm görülmüştür. Bu tarihler arasında ölçülen en fazla kar yağışı ise 23.02.1992 tarihinde 193,0 cm olarak ölçülmüştür. En yüksek yağışlı nisan olurken en az yağış ise ağustos ayında düşmektedir (Şekil 2. 9).

Şekil 2. 9: Çalışma Sahasında Yağışın Aylara Göre Ortalama Dağılışı (1963-2017)

Kar Yağışları: Muş kar yağışlı gün sayısı ve düşen kar kalınlığı bakımından Türkiye’de önde gelen iller arasında yer almaktadır. “Muş Ovası ve çevresinde kar yağışları, ortalama olarak yıllık yağışın yarısını teşkil eder. Nitekim Muş ilinde yıllık yağışın %64,7 si ile %27,5 arası kar yağışı şeklindedir. Bu değer ortalama olarak, yıllık yağışın %45’ini teşkil eder” Muş ilinde kar yağışları genelde kasım ortalarında başlayarak mart sonuna kadar devam etmektedir. (Atalay, 1983: 85). Bakiler, 1970; aktaran, Atalay, (1983: 85) Muş ilinde ortalama karın yağdığı gün sayısı 35,1 en fazla

karın yağdığı gün sayısı 54 (1954) şeklinde olurken, en az karın yağdığı gün sayısı 9 (1947) olmuştur. Ortalama olarak “karla örtülü gün sayısı 101,2, en yüksek kar örtüsü kalınlığı 204 cm” şeklinde olmuştur. Muş Ovası’ndan çevredeki dağlık bölgelere doğru gidildiğinde kar yağışının görüldüğü gün sayısı ve karla örtülü gün sayısı artmaktadır.

Kar yağışlarının az veya çok olması ilde tarım ve hayvancılık vd. üzerinde farklı şekillerde etkili olmaktadır. Kar yağışı ve karla örtülü gün sayısının fazla olduğu yıllarda gerek yeraltı suları gerekse toprağın suyu çekmesi bakımından tarım ve hayvancılık olumlu şekilde etkilenmektedir. Aynı zamanda karın yerde kalma süresinin uzun olması beraberinde tarım mevsiminin kısılmasına ve hayvanların meraya çıkış zamanının gecikmesiyle hayvan besleme maliyetinin artmasına neden olduğundan olumsuz bir etkiye sahiptir.

Nemlilik: Atmosfer içinde az miktarda bulunan (ortalama %2), yere ve zamana göre değişen su buharı, iklim ve yaşam üzerinde büyük etkiye sahiptir. Atmosferde bulunan su buharına, hava nemliliği denir (Erol, 2004:202). Nem kendi içinde mutlak nem, maksimum nem ve bağıl nem şeklinde sınıflandırılmaktadır. Hava kütlesi içerisinde hazırda bulunan nem mutlak nem, hava kütlesinin en fazla nem alma kapasitesi de maksimum nem olarak ifade edilmektedir. Mutlak nemin maksimum neme oranına ise bağıl nem denilmektedir. Atmosferde bulunan nemin ana kaynağı yeryüzündeki sulardır. Denizler, göller, bitki örtüsü, nemli toprak örtüsü, kar ve buz yüzeyleri gibi kaynaklarda meydana gelen buharlaşma nemin kaynağını oluşturur.

Nemlilik ile yağış arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Hava kütlesinin içindeki nemin doyma noktasına ulaşması sonuca yağış meydana gelmektedir. Yağışa dönüşen ise hava kütlesi içerisinde bulunan mutlak nemdir. Bu nedenle nemin yüksek olduğu yerlerde diğer şartların uygun olması durumunda yağış meydana gelmektedir.

Muş ilinde en fazla yağış kış ve ilkbahar mevsimlerinde düşmektedir. Yaz mevsiminde ise yağış çok az bir seviyede kalmaktadır. Bu durum Muş ilinde bulunan nemlilik hakkında bilgi vermektedir. Bu durumda bağıl nem ile mutlak nemin en fazla olduğu mevsimler kış ve ilkbahar mevsimi olurken, maksimum nemin en fazla olduğu mevsim yaz mevsimi olmaktadır.

Bulutluluk ve Sis: Erol'a göre bulutlar, daha çok dikey hava hareketlerine bağılı olarak, adyabatik soğumaların etkisiyle yerden yüksekte oluşan yoğunlaşmaların sonucudur. Atmosfer içerisindeki dikey hava hareketlerinin neden ve şekilleri farklılaştığından bulut tipleri de farklılaşmaktadır (Erol, 2004: 224-225). Türkeş ise havada bulunan su buharının yoğunlaşması sonucu çok küçük su damlacıklarının veya çok ince buz kristallerinin bir araya gelmesi sonucunda atmosferde görünür bir hal olarak oluşan kütleyi bulut olarak tanımlanmaktadır (Türkeş, 2017: 284). Merkez ilçede yılın ortalama açık gün sayısının 120, bulutlu gün sayısının 153, kapalı gün sayısının ise 93 olduğu görülmektedir (Muş İl Yıllığı, 1989: 14).

Muş ilinde sis olayı özellikle termik etkenlere bağılı olarak meydana gelmektedir. Özellikle Bitlis Dağları'nın kuzey yamaçları sisin en fazla görüldüğü yerlerdir. Çalışma sahasında sisli gün sayısı 37,7 olarak gerçekleşmektedir. Bu durum görüş mesafesini düşürdüğü için başta havayolu ulaşımı olmak üzere karayolu ve demiryolu ulaşımını zorlaştırmakta bazen uçuşların ertelenmesine ve karayolu ulaşımında trafik kazalarına neden olmaktadır. Muş Ovası'nda kış mevsiminde geceleri oluşan radyasyon neticesinde hava şiddetli bir şekilde soğuyarak ovaya yığılmakta ve ovanın yüzeyi hava kütlesine göre daha sıcak olduğu için sis oluşmaktadır. Görülen bu sis “zemin radyasyon sisleri'ne” örnek teşkil oluşturmaktadır. Bitlis Dağları'nın kuzey yamaçlarında görülen sisler ise “yamaç sisleri” grubunda yer almaktadır Muş ovasının topografya özellikleri “sıcaklık terslemesi” için uygun ortamı oluşturduğu için sis oluşumunu kolaylaştırmaktadır (Atalay, 1983: 87).

2.1.2.3. Basınç ve Rüzgârlar

Hava küre ağırlığa sahip gazlardan meydana gelmektedir. Gerek atmosfer altında gerekse atmosfer içindeki cisimlere bu ağırlıklar basınç uygulamaktadır. Bu ağırlık atmosferin altındaki ve içindeki cisimler üzerinde bir basınç oluşturmaktadır. Yerçekimi etkisi sonucu atmosferi oluşturan gazlardan ağır olanlar altta, hafif özelliğine sahip olanlar ise üstte yer almaktadır (Erol, 2004: 112). Sıcaklık ile basınç arasında ilişki bulunmaktadır. Sıcaklığın artmasıyla birlikte ısınan havanın genişip hafifleyerek yükselmesi sonucu bir seyrelme meydana gelmektedir. Bu durum cisimler üzerine uygulanan basıncın azalmasında etkili olmaktadır. Hava basıncının azalması

düzenli olmamaktadır. Yeryüzüne yakın yerlerde önceleri hızlı sonra artan yükseklikte daha ağır bir şekilde meydana gelmektedir. Hava basıncının azalmasıyla sıcaklık arasında da ilişki bulunmaktadır. Basınç, soğuk hava içerisinde artan yükseklikle sıcak hava içerisinde olduğundan daha hızlı azalmaktadır (Nişancı, 1990: 54).

Yatay yönlü yer değiştiren hava kütlesi hareketine rüzgâr denilmektedir. Bu hareket çevresinde bıraktığı etkilerle gözlenmektedir. Rüzgârın etkisi; rüzgârın yönü, hızı ve sıklığı şeklinde üç temel özelliği sahiptir (Erol, 2004: 123). Havanın hareketi ile esen rüzgârın çevresine ve canlılar üzerine yaptığı etkiler gözlenerek anlaşılmaktadır. İnsan ise rüzgârın varlığını cildi üzerindeki sıcaklık veya serinlik/soğukluk hissiyle fark edebilmektedir. Hava basıncında yerler arasında meydana gelen değişiklik, hava hareketlerinin yani rüzgârların oluşmasına sebep olur (Türkeş, 2017: 135-170). Rüzgâr, hareket halindeki havadır. Rüzgâr, hava basıncı farklarına, dolaylı olarak sıcaklık farklılıklarına bağlıdır. Havanın hareketini doğuran kuvvet yüksek basınçtan alçak basınca doğru olup havanın hareketi basınç gradyanını takip etmektedir (Nişancı, 1990: 49-51).

Muş ilinde gün içerisinde görülen en hızlı rüzgâr 03.01.2010 tarihinde 120,2 km/sa olarak esmiştir (Meteoroloji İl Müdürlüğü, 2019). Merkez ilçede ortalama yılın 12 günü fırtınalı geçmektedir (Muş İl Yıllığı, 1989: 14). Rüzgâr hem yağışın meydana gelmesinde hem de kurutucu etki yaparak tarımsal faaliyetler üzerinde etkili olmaktadır. Şiddetli esen rüzgâr tarımsal mahsule zarar verdiği gibi havayolu ulaşımını da zorlaştırmakta, bazen uçuşların ertelenmesine neden olmaktadır. Yerleşmelerde meskenlerin çatılarını uçurma riski oluşturmaktadır.

2.1.3. Kırsal Yerleşmelerin Su Kaynakları ve Kullanımı

Dünyadaki su kaynakları “okyanuslar, denizler, göller, akarsular, yeraltı suları, buzullar ve kalıcı karlardan” meydana gelmektedir. İnsanlar için hayati öneme sahip bu kaynaklar, dünya üzerinde düzenli bir şekilde dağılmamıştır. Nüfusun artmasıyla beraber suya olan ihtiyaç daha da artmış bu durum ülkeler arasında zaman zaman sorunlara da sebep olmaktadır. Kara ve denizlere düşen yağış miktarı ve buharlaşma oranları farklı olduğu bilinmektedir. Ancak yıllık bazda bakıldığında dengelendiği görülmektedir.

“Yeryüzünün %70,8’e yakın bir kısmı sularla kaplı bulunmaktadır. Geniş ve derin çanakları doldurmuş olan bu su kütlesi (su küre, hidrosfer) okyanus ve denizleri oluşturmaktadır. Yeryüzünün geri kalan %29,2’lik kısmı ise karalardan oluşur” (Hoşgören, 2015: 1).

“Yeryüzünün en yaygın maddelerinden biri ve yerin içinin de önemli bir maddesi olan su, hidrojen ile oksijenden oluşmuş, H₂O terkininde, bir cisimdir. İnsan yemek yemeksizin uzunca bir süre yaşayabilir, fakat susuzluğa bu derece dayanamaz. Hayvanların, bitkilerin, endüstrinin türlü bölümlerinde harcanan sular, Su, yer yuvarlağını kuşatan havaküre içinde de nemlilik olarak ve buhar, bulut ve sis halinde bulunur. Açık yerlerdeki bütün sular güneşin ısıtma etkisi ile buharlaşır. Bunlar hava akıntıları ile uzaklara sürüklenir. Orada yoğunlaşarak yağış halinde yere düşer” (İzbrak, 1989: 1).

Beyazıt’a göre “Doğal su miktarı bakımından dinamik denge halindedir. Su tükenmez bir doğal kaynak olup yer küresindeki toplam su miktarı zamanla değişmez. Uzun bir süre göz önüne alındığında hidrolojik çevirimin herhangi bir parçasına giren ve çıkan su miktarları birbirine eşittir” (Beyazıt, 2003: 8).

Tatlı su kaynaklarının bu kadar az olduğu, nüfusun 7.713 milyonu aştığı (2019) ve nüfus artış hızının halen devam ettiği dünyada, insanların temel ihtiyacı olan su kaynaklarının sınırlı olmasına karşın insanların su tüketimi ekonomik gelişmeye paralel olarak artış göstermektedir. İnsanlık için hayati bir öneme sahip tatlı su kaynaklarının dünya üzerinde iklimin etkisiyle dengeli bir dağılışı göstermediği, bazı iklim bölgelerinin tatlı su kaynakları bakımından zenginken bazı iklim bölgelerinin de fakir olduğu bilinmektedir. Bu durumda tatlı su kaynakları bakımından fakir olan ülkeler yeraltı sularını fazlaca kullanmak, deniz ve okyanus sularını arıtarak kullanmak durumunda kalmaktadır.

Tatlı su kaynaklarının düzensiz dağıldığı dünyamızda, su problemi yaşanan bazı bölgelerde ülkeler arası problemlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu problemler, daha çok akarsuların tomografik yapının etkisiyle farklı ülkelerin topraklarından geçmesi ve bu akarsuların kullanımıyla ilgili problemlerin artmasına neden olmaktadır. Ülkeler arasında probleme neden olan su kaynaklarının bu kadar önemli olmasının temelinde enerji üretimi ve tarımsal toprakların sulanması ihtiyacı bulunmaktadır.

Bitkilerin gelişmesi için gerekli olan suyun doğal yollarla karşılanamaması durumunda başta kurak ve yarı kurak bölgelerde yapay yollarla suyun toprakla buluşturulmasıyla sulama sorunu giderilmektedir.

“K- G yönünde akan akarsular yapıları dikine kestiğinden ve yapılar sürekli gelişim içinde olduğundan bu akarsular yataklarını derine doğru kazımışlar, diğer bir deyim ile gençleşmişlerdir. Özellikle bindirme şevlerinin oluşturduğu dikliklerden dolayı da yataklarını geriye doğru geliştirmişlerdir. Muş havzasındaki Kelereş deresi, Murat nehrinin, havzanın kuzeyindeki bölüme birer örnek olarak verilebilir” (Şaroğlu & Güner, 1981: 43).

Yaklaşık 600 km uzunluğunda olan Murat Nehri'nin günlük ortalama debisi 200-300 m³ civarında bir değer gösterirken kabarma zamanlarında 700 m³'e ulaşmaktadır. Nisan-Mayıs aylarında günlük debi 550,2 m³ civarında iken yaz aylarında 50-70 m³'e düşmektedir (Sönmez, 2014: 20).

Bir ilin hem su potansiyeline hem de tarımsal faaliyetlere uygun toprak potansiyeline sahip olması, o ile ve ülkeye büyük avantajlar sağlamaktadır. Muş ili bu yönüyle akarsu ağı ve tarımsal toprak potansiyeli bakımından nispeten önemli bir doğal kaynağa sahiptir. Ancak bu doğal kaynaklara sahip olan Muş ilinin en önemli sorunu, suyu toprak ile buluşturacak baraj, gölet ve kanal ağının yeteri kadar geliştirilememiş olmasıdır.

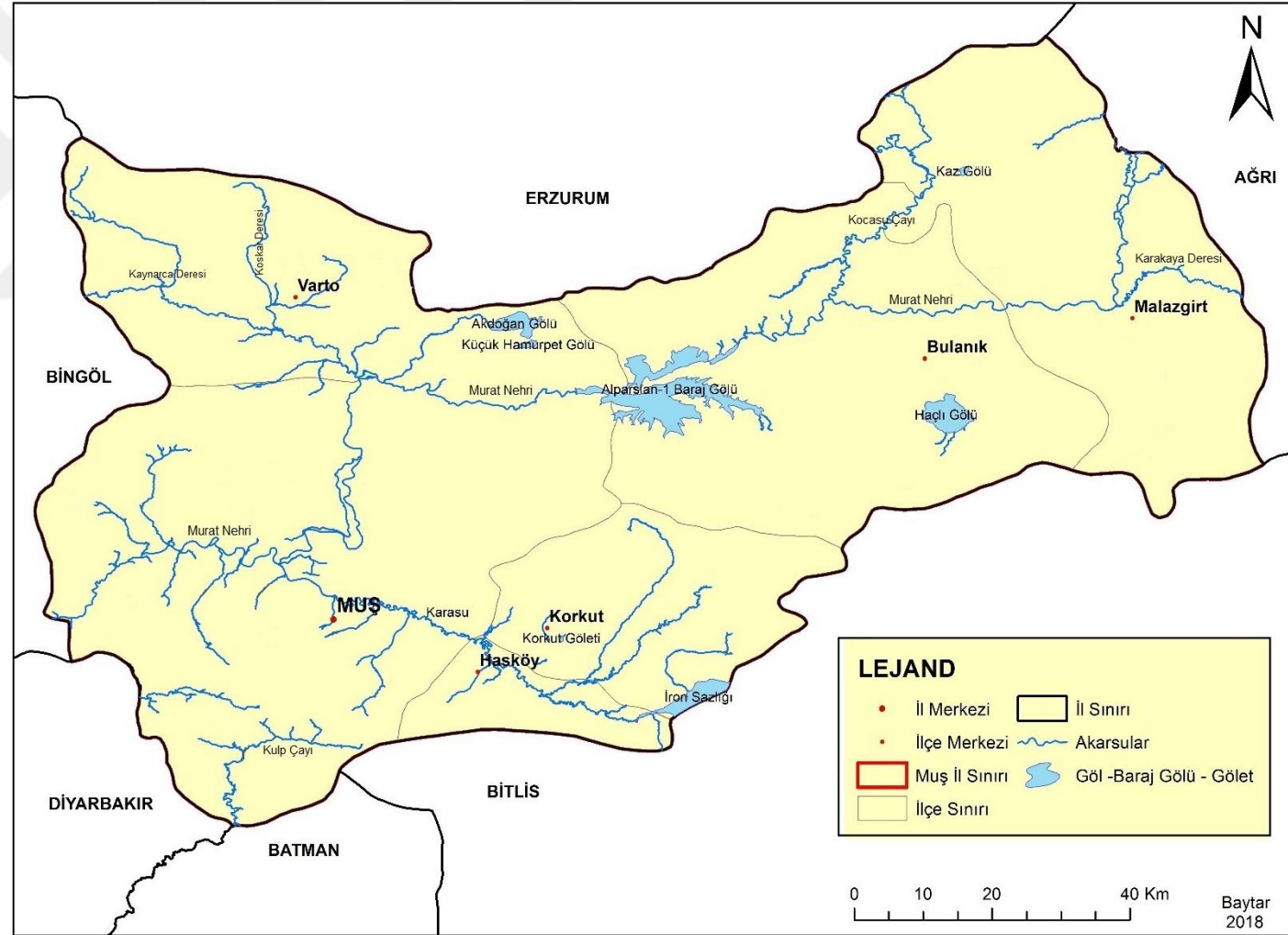
Karasu ise Muş Ovası'nın batısında Murat Nehri ile birleşmektedir. Muş Ovası'nın güney doğusunda sulamada yararlanılmaktadır Karasu'nun uzunluğu yaklaşık 60 km'dir. Günlük ortalama debisi 15-20 m³, nisan-mayıs aylarında günlük ortalama debi 52,5 m³, yaz aylarında ise 2-3 m³' e kadar düşmektedir (Sönmez, 2014: 21).

Muş ilinin sınırları içinde akan Murat Nehri ve Karasu'nun özellikle ilkbahar mevsiminde akım değeri maksimum seviyeye ulaşmaktadır. Bu durumun oluşmasında yağışın ilkbaharda fazla düşmesi ve ilkbahar mevsimindeki kar erimeleriyle yüksek akış değerleri etkili olmaktadır.

Fırat Nehri'nin kolu olan Murat Nehri, Muş ili için önemli bir su kaynağıdır. Muş ilinin tarımsal potansiyelinin önemli kaynağı olan ovaların sulanması için sulama projeleri tamamlandıktan sonra büyük katkı sağlayacaktır. Muş ilinde irili ufaklı

dereler bulunmakla birlikte en önemli akarsuları, Fırat'ın kolu olan Murat Nehri ile Murat nehriyle Muş Ovası'nda birleşen Karasu'dur (Şekil 2. 10).

Şekil 2. 10: Çalışma Sahasının Su Kaynakları Haritası

Muş ilinin akarsu kaynakları incelendiğinde, Fırat Nehri'nin önemli bir kolu olan Murat Nehri'nin, Muş ilinin ve Türkiye'nin önemli akarsuları arasında olduğu görülmektedir. Murat Nehri 3.218,85 hm³/yıl akım değeri ile Muş ilinde birinci sırada yer almaktadır (Foto 2. 1).

Foto 2. 1: Murat Nehri

Karasu 645,35 hm³/yıl, Bingöl Çayı 562,37 hm³/yıl akım değerine sahiptir (Tablo 2. 8).

Tablo 2. 8: Çalışma Sahasının Akarsu Kaynakları Potansiyeli

Muş İlinin Akarsu Kaynakları Potansiyeli	Akım miktarı
Murat Nehri	3.218,85 hm ³ /yıl
Karasu Çayı	645,35 hm ³ /yıl
Bingöl Çayı	562,37 hm ³ /yıl
Liz Çayı	77,36 hm ³ /yıl
Toplam	4.503,93 hm³/yıl

Kaynak: Devlet Su İşleri 17. Bölge Müdürlüğü Takdim Raporu (2016).

Kazan (Haçlı) Gölü 1663 ha. Büyük Hamurpet Gölü 1103 ha. yüzey alanlarıyla Muş ilinin önemli gölleri arasında bulunmaktadır. Diğer gölleri ise nispeten daha küçük olan Küçük Hamurpet Gölü, Kaz Gölü, Bahri Gölü'dür (Tablo 2. 9).

Tablo 2. 9: Çalışma Sahasının Göl Kaynakları Potansiyeli

Doğal Göl Yüzeyleri	Yüzey Miktarı
Kazan (Haçlı) Gölü	1.663 ha
Büyük Hamurpet Gölü	1.103 ha
Küçük Hamurpet Gölü	153 ha
Kaz Gölü	83 ha
Bahri Gölü	11 ha
Diğer Göller	151 ha
Toplam	3.164 ha

Kaynak: Devlet Su İşleri 17. Bölge Müdürlüğü Takdim Raporu (2016).

Muş Ovası, ilin en önemli tarımsal potansiyele sahip ovasıdır. Ovanın yeraltı su seviyesi yüksektir. Sondaj firması yetkilisiyle yapılan görüşmede ortalama 10 metre civarında suyun çıktığını belirtmiştir. Ovadaki bazı yerlerde yeraltı su seviyesinin yüksek olması tarımı olumsuz yönde etkilemektedir. Yeraltı su seviyesi özellikle ovanın kuzeydoğu kesiminde (Güroymak ilçesinin kuzeybatısı) tarımın yapılamamasına neden olmaktadır. Bu durum drenaj sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Muş Ovası'nın kuzeydoğusundaki Sazlıkbaşı Köyü'nün güneydoğusunda drenaj sorunu olan araziler bulunmaktadır (Foto 2. 2).

Foto 2. 2: Drenaj Sorunu Olan Araziler (Korkut)

Bazı durumlarda yağışlar, bitkilerin su ihtiyacının çok üstünde olabilmektedir. Tarım arazilerinin sular altında kalmasıyla toprağın suyla doygun hale gelmesi bitkilerin çeşidine de bağlı olarak yetişmesini zorlaştırmaktadır. Bu gibi durumlarda drenaj ihtiyacı doğmaktadır (Teker, 1990: 2).

2.1.4. Kırsal Yerleşmelerin Toprak Yapısı ve Arazi Kullanımı

Muş il alanının büyük bölümü yarı olgun toprak grubuna giren, kahverengi orman topraklarıyla kaplıdır. Bu topraklar sığ ve bitkisel üretime elverişsizdir. Sığ ve alkalik özelliklerinden dolayı, bitkisel üretime elverişsiz olan bu topraklar, eğimin %40 veya daha çok olduğu dağlık ve engebeli alanlarda yaygındır. Killi ve milli olan bu topraklarda yalnızca orman ağaçları yetişmektedir. Volkanik kütlelerin üzerini örten derinlikleri yok denecek kadar az ince toprak örtüsü de görülmektedir. Bu topraklar eğimin %40 üstü olduğu kesimlerde fiziksel ve kimyasal özelliklerinden ötürü yalnızca çayır oluşumuna elverişlidir. Bu sebepten bu topraklar hayvancılığın gelişmesini olumlu yönde etkilemektedir.

2.1.4.1. Toprak Tipleri

Toprak oluşum sürecinde, farklı etkenler ile zaman etkili olmaktadır. “Toprak, fiziksel ve kimyasal olaylarla ana materyalin çözülmesiyle oluşan, kabuk tabakasının birkaç mm ile birkaç metre kalınlığında örten, üzerinde bitkilerin yetiştiği, tutunduğu, içinde son derece zengin flora ve faunanın yer aldığı bir kattır” (Atalay, 2008: 77). Üzerinde bitkisel üretimin yapıldığı toprak oluşumu uzun zaman almaktadır. “toprak örtüsü yüzlerce hatta binlerce yılda oluşur” (Ertek, 2016: 145).

2.1.4.1.1. Zonal Topraklar

Hafif eğime sahip alanlarda yer aldığı bölgenin iklim ile bitki örtüsü şartlarına bağlı olarak meydana gelen, normal profil gelişimi göstererek A, B ve C horizonlu olan topraklardır (Atalay, 1983: 105). Bu topraklar, herhangi taşınmaya maruz kalmadan bulundukları yerde arazinin özellikleri ve iklimin etkisiyle oluşan topraklardır. (Ertek, 2016: 159). Bu topraklar, kayalar üzerinde meydana gelen “ısınma-soğuma, donma-çözülme, ıslanma-kuruma ve genleşme-büzülme” ile kayaların kum ve kil boyutlu parçacıklara ayrılmasıyla zaman içerisinde oluşmaktadır (Sekin, 2013: 257).

- **Kestanerenkli Topraklar:** Bu topraklar genelde yıkanmaya uğrayan, “A horizonunda kalsiyum, magnezyum karbonat ve suda eriyebilen tuzlar” derine taşınmışlardır. Bundan ötürü toprakta horizonlaşma ortaya çıkmıştır. Kestane renkli topraklar Muş ili için tarım ve hayvancılık için büyük öneme sahip olan zonal toprak tipini oluşturmaktadır. Bu toprakların çernozyumlarla kızkılkahverengi step toprakları arasında yer alan yağışlı step iklimi şartlarında oluştuğu söylenebilir. Diğer yandan yağış şartlarının artmasıyla kirecin büyük oranda yıkandığı ve toprak oluşumunda “kalsifikasyon” olduğu görülmektedir. Ayrıca Karasu yakınlarındaki alçak alanlarda yer alan kestane renkli topraklar, sekonder olarak kireçlenmeye uğramışlardır. “A horizonu genellikle 30 cm’den biraz fazla derinliğe sahiptir. Genellikle bu horizon killi balçık, balçık tekstüründedir”. Özellikle Muş Ovası’nın taşkınlara ve millenmeye uğramayan yüksek yerlerde içeriğinde kireç bulunduran killi, kumlu ve milli materyal üzerinde gelişen bu tür topraklar Alparslan Çiftliği’nin doğusunda bulunan 1.270

m'den daha yüksekteki alanlarda ve Muş ilinin kuzeydoğusundaki Boyuncuk (Şeyhyusuf) Köyü'nün kuzeyinde görülmektedir. (Atalay, 1983: 105-108). Bu topraklar Türkiye'de "yağışın 400-500 mm arasında olduğu ve yıllık sıcaklık ortalamasının ise 8 °C olduğu, ılıman veya serin iklim şartlarının hâkim olduğu yerlerde görülür (Ertek, 2016: 161). Yağış miktarına bağlı olarak toprakta meydana gelen yıkanma nedeniyle kireç oranı değişebilmektedir. Yağış azlığı nedeniyle bu topraklarda kireç oranı artmaktadır (Sekin, 2013: 262).

- **Kireçsiz Kahverengi Orman Toprakları:** Bu topraklar Türkiye'de "yıllık yağış ortalamasının 500-700 mm olduğu ılıman, iklim sahalarında yaygındır. İç Anadolu'nun kuzey ve doğu kesimlerinde, İç Batı Anadolu ve Trakya'da görülmektedir" (Ertek, 2016: 161). Çalışma sahasındaysa Bitlis Dağları'nın özellikle metamorfik şistleri üzerinde gelişen zonal özellikli topraklardır. Bu alanda meydana gelen ve şiddetli bir şekilde devam eden toprak aşınması neticesinde bu toprakların önemli bir kısmı taşındığından özellikleri bozulan litozolik özellikte ince bir toprak örtüsü kalmıştır. Bu yönüyle "tipik kireçsiz kahverengi orman toprağı özelliklerini kısmen yansıtmak toprak profillerine meşe örtüsü altındaki aşınmadan korunmuş sahalarda rastlamak mümkündür". Bu toprağın profil özellikleri incelendiğinde "A, B ve C horizonlu topraklardır". Genelde bu toprakların geliştiği alanlarda "ana kayanın kireçsiz olması ve sahanın çok fazla yağış alması (1.000 mm'den fazla) topraktaki kirecin yıkanmasına sebep olmuştur. Bu bakımdan, toprakta hemen hemen kireç yoktur ve bu durumda toprak genellikle orta derecede asit reaksiyon göstermektedir" (Atalay, 1983: 108). Bu topraklar "granit, silisli şist, andezit kayaları" üzerinde gelişmektedir (Ertek, 2016: 161).

- **Kızıl ve Kızıl Kahverengi Topraklar:** Bu toprak tipine Muş Ovası'nın batısıyla Bitlis Dağlarını kaplayan bazalt-andezit bileşimindeki kayalar ve doğuda yer alan bazaltlar üzerinde gelişme göstermiştir. Genellikle sık olan bu toprakların ancak hafif meyilli özellik gösteren sahalardaki kesif meşe örtüsü altında orta dereceli derinliği olup horizonlaştığı görülmektedir. "Toprağın kırmızı ve kırmızı kahve arasında renk göstermesi, feldispatların bileşimindeki demirin oksitlenmesiyle ilgilidir. Ayrıca bunlar muhtemelen geçmişe ait yağışlı ve nisbeten de sıcak iklim şartlarını yansıttıklarından paleosol karakterini de haizdirler". Genelde kalınlığı 10-15 cm üst horizon veya A horizonu ağır bünyeli olup, "kil, killi balçık ve nadiren de kumlu killi

balçıktır”. Organik madde miktarı bakımından değerin yüksek olduğu ve ayrışmanın iyi olduğu alanlarda üst toprak “taneli ve funda strüktürü” özelliği gösterir. Toprak içerisinde kilin fazla olması kurduğunda çok sert bir özellik kazanıp parmaklar arasında güç bir şekilde ezilebilirken yaş durumda iken yapışkan ve plastiktir (Atalay, 1983: 109-110).

2.1.4.1.2. İntrazonal Topraklar

Bu grup toprakların oluşumunda topografya veya sahadaki jeomorfolojik özellikler, drenaj ve ana materyal gibi faktörler etkilidir. Ana materyalin etkisinin kaybolmadığı, normal toprak oluşumu için yeteri kadar zamanın geçmediği, eğimli yerlerde erozyon nedeniyle ana materyal etkisi ağır basan ve drenaj yokluğundan kaynaklı toprak profilinin çok sınırlı olarak yıkandığı veya yıkanma göstermediği sahalardaki topraklar bu grupta yer alır. “Nitekim, uzun sayılamayacak bir geçmişte su yüzüne çıkan Muş Ovası’ndaki killi kireçli zeminler üzerinde vertisol, ovada taban suyu seviyesinin yüksek olduğu alanlarda ve bataklıklardaki hidromorfik topraklar, kuzeyde Tersiyer’e ait yumuşak marn ve kireç taşları üzerindeki rendzina toprakları intrazonal topraklardır”. Toprak oluşumunun kısa olduğu organik maddelerin birikim etkinliğinin görüldüğü dağlık alanlardaki yüksek kesimlerdeki dağ çayır toprakları bu grupta yer almaktadır. Bu çerçevede toprak oluşumu sırasında iklimin etkisinden çok dahili etkenlerin etkisi ağırlıklı olarak görülmektedir (Atalay, 1983: 111).

- **Vertisoller:** “Vertisollerin genellikle ince tekstürlü olmalarından dolayı ağır bünyeli topraklardır. Bunlar, genellikle Muş Ovası’nda, çok yaygın durumda olup, ovada gelişen hâkim toprak tipidir. Vertisollerin ova yüzeyinde yayılışları ile ana materyal arasında sıkı bir ilişki görülmektedir. Gerçekten vertisoller, ova yüzeyinde kireç bakımından zengin killi, siltli, marnlı Neojen ve Plio-Kuvaterner depoları ile ovanın kuzeyinde Akçan-Ziyaret kasabaları arasında görülen killi, marnlı ve kireçli Neojen sedimentleri üzerinde de gelişmiştir” (Atalay, 1983: 111-112). “bu topraklar, kurak mevsimde büzülen, yağışlı mevsimde genişleyen koyu renkli ve çok killi topraklardır” (Orman ve Su İşleri Bakanlığı Raporu, 2012: 13).

Önemli bir kısmı killi ve çok ağır olan bu topraklar, suyla doygun duruma gelince şişmekte kuruyuncada büzülmekte ve çatlamaktadır. Bu durum neticesinde özellikle düz alanlarda çok sayıda kabartı ve çöküntüden oluşan “gilgai denilen mikrorelief” şekilleri meydana gelmiştir. Bu şekiller “Gaybiyan Köyü’nün kuzeybatısında Kanirej düzü ve dolaylarında ayrıca Çukurbağ Köyü ile Hunan Tepesi” arasında görülmektedir. Diğer taraftan, “vertisoller kuruyup çatladıkları zaman, çatlaklar

boyunca üst toprak katlarından dökülen organik madde bakımından zengin olan materyaller, alt katların rengini koyulaştırmaktadır. Böylece bu olayla toprak hem kendi kendini malçlamakta ve hem de kalın bir A horizonu oluşmaktadır". Bu olay doğal malçlama şeklinde olmaktadır. Bundan ötürü toprağın profil özelliğinde "üstten alta doğru bir hareket veya bir dönme (verto)" hareketi gerçekleşmektedir. Vertisollerde A ve C horizonları bulunmaktadır. Bu topraklar nisbeten genç toprak olarak bilinmektedirler (Atalay, 1983: 112-113). Vertisol topraklar Vertisol (latince "vertere") "dönen" anlamına gelmekte olup, toprak horizonlarının oluşmasını sınırlandırmaktadır. Bu topraklar yüksek şişme ve büzülme kapasitelerine sahip olup derin çatlaklar içerir. Bu spesifik özelliklerin oluşmasında ana etken, ağır bünyeli ve şişme büzülme aktivitesi yüksek olan killerce zengin olmasıdır (Dengiz & Ekberli, 2017: 45).

"Muş Ovası'ndaki vertisollerin A horizonunun kalınlığı 10-90 cm arasında değişmektedir. Ovanın kuzeyinde 50 cm'den daha fazla kalınlığa sahip olan vertisol, Murat ve Karasu'ya doğru tedricen incelenerek 10-15 cm kadar düşer. Bu durum hem ovadaki pedojenezin seyrini ve hem de ovanın boşalma derecelerini ortaya çıkarmaktadır. Gerçekten, ovanın kuzeyinde Akçan'ın batısına Evran Köyü dolaylarında 60-70 cm'den kalın olan vertisol, Murat kıyısındaki alt taraça yüzeyinde 5-10 cm'ye inmektedir" (Atalay, 1983: 112).

Vertisollerin A horizonu bakımından organik maddece zengin olması, genelde koyu renk özelliği gösterirler. C horizonu "özelliklerini, ana materyalin sitirüktür, tekstür ve rengi geniş ölçüde tayin etmiş olup, genellikle beyazımsı, esmer ve sarımtırak renk baskındır" (Atalay, 1983: 112). Killi olan ve dönen toprak anlamına gelen bu toprak tipi, Muş ili içerisinde en büyük yayılış alanını Muş Ovası ile Bulanık ve Malazgirt ilçeleri arasındaki arazilerin güneyinde görülmektedir (Şekil 2.11).

- **Kireççe Zengin Ana Materyal Üzerinde Gelişmiş Topraklar:** Bu tip topraklar Muş Ovası'nın kuzeyinde bulunan dağlık sahalarda oluşan Tersiyer tortulları üzerinde oluşmuştur. Bu alanlarda bitki örtüsü olmadığından ve topraklar taşındığından sık olan litozolik özellikteki topraklar yaygın hale gelmiştir. A ve C horizonu sahip topraklar hafif meylin olduğu sahalarda görülmektedir. "Anakayanın özellikleri, toprağın rengi, mekanik yapısı ve reaksiyonu üzerinde etkili olmuştur. Bu topraklar ana materyalin özelliklerine bağlı olarak killi ve killi balçık tekstüründe ve sarımsı, boz, kirli beyazımsı renktedir. Organik maddenin yüksek olduğu sahalarda A horizonu daha

koyu renklidir”. Kuzeydeki yüksek sahalarda toprak kahverengi topraklar kuşağına dahil edilebilmektedir. Fakat erozyonun şiddetli olması bölgede iklimik şartlara bağlı toprak tipi gelişimine engel teşkil etmiştir (Atalay, 1983: 115).

- **Yüksek Dağ-Çayır Toprakları:** Bu tür topraklara “Bitlis Dağları’nın 2.000 m’den yüksek kesimlerinde, özellikle Muş ilinin güneyinde Varikeko Tepesi ve Büyük Kurtik Dağı civarlarında lokal olarak bulunan hafif meyilli satırlarda intrazonal karakter arzeden yüksek dağ-çayır toprakları bulunur”. Buralarda yağışın fazla olması ve sıcaklığın düşük olması organik maddece zengin özellik göstermektedir. Genelde asit reaksiyon özelliğinde olan bu topraklar, yer yer alpin karakterli çayır ve kısmen de gevenlerle kaplıdır (Atalay, 1983: 115).

2.1.4.1.3. Azonal Topraklar

Sürekli “aşınma, taşkın ve millenmeye” maruz kalan sahalarda toprak oluşumu için gereken yeterli zaman geçmediği için horizonlaşma gerçekleşmemektedir. Sürekli veya aralıklı olarak gerçekleşen erozyon toprak oluşumu üzerindeki zaman faktörünü ortadan kaldırmaktadır. Benzer durumda millenme ve taşkınların görüldüğü alanlarda da “fasıllı birikme, ana materyalin, dış tesirlere açık kalmasına ve pedojenez” için yeteri kadar zaman geçmesi için fırsat vermemektedir. Bu nedenle profil gelişimi gerçekleşmemektedir. “Ayrıca kumlu, çok gözenekli ve geçirgen zeminler de toprak oluşumunu son derece güçleştirmekte ve hatta sınırlı bir gelişim içerisinde uzun müddet kalmasına neden olmaktadır” (Atalay, 1983: 115-116). Bu topraklar bitki örtüsünün zayıf ve eğimin olduğu arazilerde dış etmenlerin etkisiyle taşınan materyalin eğimin azalması sonucu birikmesiyle oluşan topraklardır (Ertek, 2016: 1649).

- **Alüvyal Topraklar:** Alüvyal topraklar, Muş Ovası’nın doğu kesiminde “bataklığın kenarlarında ovanın kuzey ve güneyinde devamlı taşkın ve siltasyona uğrayan sahalarda ve ince bir şerit halinde Murat ile Karasu boyunca gelişmişlerdir”. Profil oluşumu görülmeyen bu topraklarda “özellikle devamlı taşkın ve siltasyona maruz sahalarda A horizonu gelişmemiştir; buna karşılık, eski alüvyonlar üzerinde organik madde bakımından zengin 10-15 cm kalınlığında A horizonu bulunmaktadır”. A horizonu tekstürünün “kumlu kil, killi balçık, milli balçık, balçık ve kildir. Killi

topraklar, Genellikle Murat Nehri ile Karasu'nun taşkın alanlarda gelişmişlerdir". Bu alanlarda aktif bir şekilde kil ve mil den oluşan ince unsurlardan oluşan materyal birikimi meydana gelmektedir. Kireç miktarı bakımından dağılışa bakıldığında düzensizlik olduğu görülmektedir (Atalay, 1983: 116-118). "Murat Nehri'nin Muş Havzası'nda doğu-batı yönünde aktığı yörelerde alüvyonlar geniş alan kaplar" (Şaroğlu & Güner, 1981: 45).

Kireç miktarının düzensiz olması "Siltasyonun seyri hakkında önemli ip uçları vermektedir. Şöyle ki, profil dahilinde yer yer kirecin azalması, sahanın taşkınlarla uğradığını ve bu devre esnasında yağışlarla kirecin az da olsa yıkandığını, yine profil boyunca yer yer kirecin fazlalaşması, sahanın kireçli suların taşkınlarına maruz kaldığını ve sahanın yeniden millenmesi ile pedojenezin seyrinin kesintiye uğradığını ortaya çıkarmaktadır. Nitekim, devamlı taşkın ve millenmeye uğrayan Murat kıyısındaki sahalarda ve kuzeyde Altunova köyünün güney kesimlerinde, Hasköy ve Arak derelerinin taşkın sahalarındaki alüvyal topraklarda bariz bir horizonlaşma teşekkül etmemiş ve çeşitli renkte ve kalınlıkta zonlar husule gelmiştir. Bütün bunlar dikkate alınarak, ovadaki aluviyal topraklar, taşkın ve millenmeye uğrayan topraklar, tabansuyu seviyesinin yüksek olduğu bozuk drenajlı topraklar ve iyi drenajlı topraklar olmak üzere üç guruba ayrılmıştır" (Atalay 1983: 118).

Bu topraklar "genellikle taze tortul depozitler üzerinde oluşan bu genç topraklarda katmanlar bulunmaz veya bulunsa bile, çok zayıf gelişmiştir" (Orman ve Su İşleri Bakanlığı Raporu, 2012: 13).

Muş Ovası "III. jeolojik zamanın miyosen dönemi ortalarına kadar bir birikinti alanı iken, yerkabuğu hareketleri sonucu bir çöküntü alanına dönüşmüştür. Bu alan sonraki jeolojik dönemlerde alüvyonlarla da örtülerek, verimli bir ova durumuna gelmiştir" (Besler, 1998: 3). Bu tip topraklar, en fazla Muş Ovası'nda Murat Nehri ile Karasu'nun kenarında yayılış göstermektedir Bulanık ve Malazgirt ilçelerinde de Murat Nehri'nin kenarlarında yayılış göstermektedir (Şekil 2.11).

- **Hidromorfik Alüvyal Topraklar:** Muş Ovası'nın doğusunda meydana gelen bataklıklarda Murat Nehri'nin kıyıları ile taban suyunun yüksek olduğu yerler ile terk edilen menderes içlerinde gelişerek, çayır ve sazlarla kaplı olan arazilerden oluşan alanlardır (Foto 2. 3).

Foto 2. 3: Çayır ve Sazlarla Örtülü Hidromorfik Topraklar (Sazlıkbaşı Köyü)

Bu arazilerin büyük kısmı ovanın doğusunda yer almakta ve devamlı olarak su altında, bataklık halinde bulunmaktadır. Bu nedenle hidromorfik toprakların suyla doygun hale gelmesi oksidasyonu engelleyerek redüksiyona neden olmaktadır. Bu durum toprakta “renk lekeleri ve gley horizonu” oluşturmuştur. Diğer yandan bu alanlarda yetişen otların kök ve yaprakları çürüyerek toprağı organik maddece zenginleştirmektedir. Bu madde havasız şartlarda çürüyerek organik asitlerin oluşmasına ve toprağın çeşitli derecelerde asit reaksiyonu göstermesine neden olmaktadır. Bu topraklar “A ve C horizonları bulunan genç topraklardır. Ortalama 20-30 cm olan kalınlığında olan A horizonu, koyu gri ve siyah, çok koyu grimsi kahve renklidir. Bünye itibariyle genellikle ağır olup, kil, killi balçık ve nadiren balçıktır”. Muş Ovası’nın doğusundaki bataklık arazilerde bulunan “hidromorfik aluviyal toprağın hâkim tekstürü kildir”. Ovanın kuzeyinde yer alan dağlık bölgelerden selle gelen kil ve kireç gibi malzemelerin birikmesinden dolayı toprak ağırdır. Bu toprak kurduğunda çok sert iken, ıslandığında yapışkan ve çok kaygan bir özellik göstermektedir. “Çiriş Kışlası’nın kuzeyinde yer alan Sorük düzlüğünde bulunan

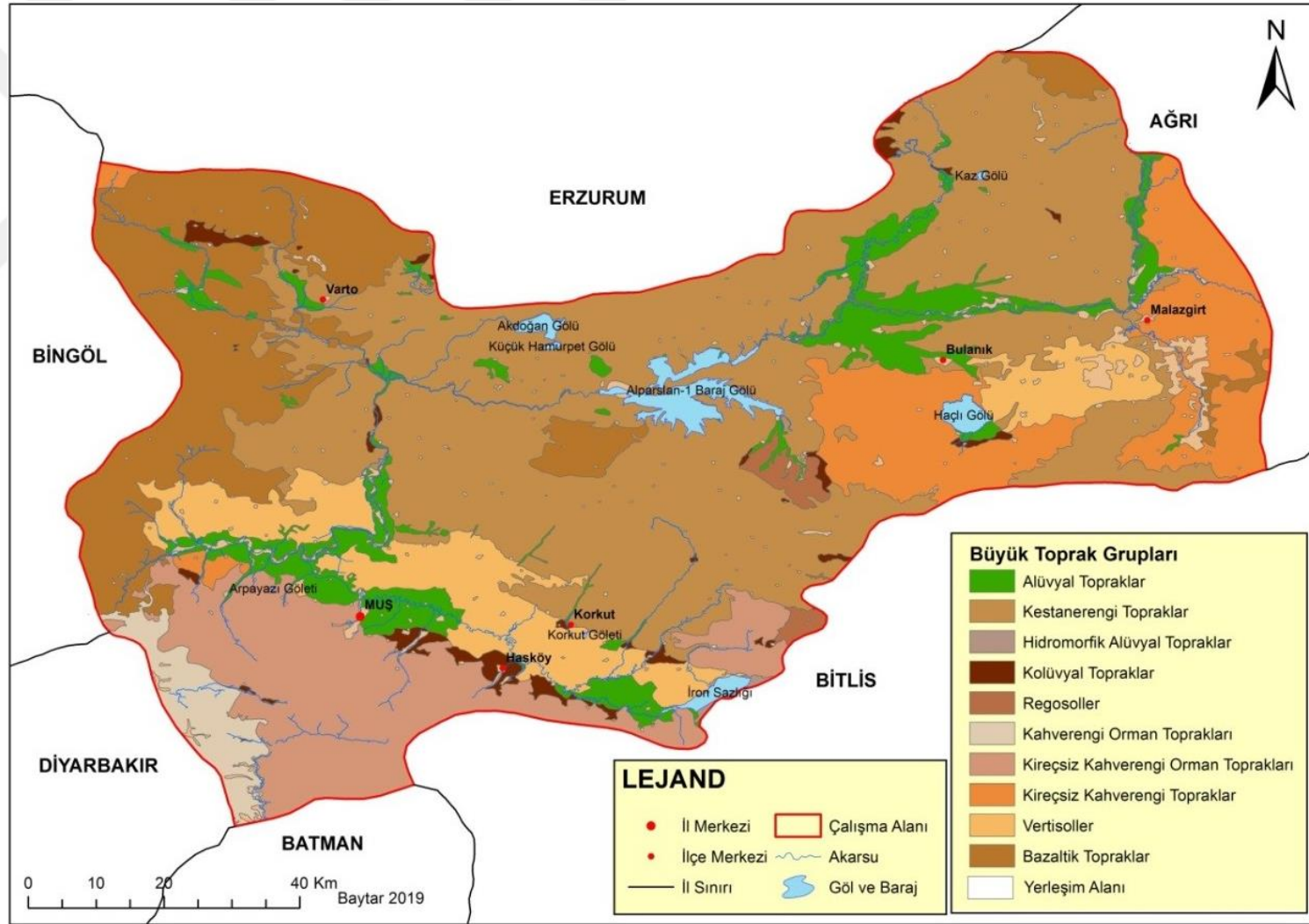
topraklar da genelde asit karakteri gösterdiğinden çürük kokusu gelmektedir” (Atalay, 1983: 118-119). Muş ilinde bulunan bu tip torakların killi ve ağır olması taban suyu seviyesinin yüksek olması tarım yapmaya engel teşkil etmektedir. Muş ilinin önemli tarım alanlarının başında gelen Muş Ovası’nın doğusunda yer alan Altınova’nın doğusunda bulunan bu tip araziler bu sorunların yanında drenaj sorunun da bulunması nedeniyle herhangi bir tarımsal faaliyet yürütülememektedir.

- **Kolüvyal Topraklar:** Bu topraklar genellikle “nispeten eğimli sahalarda dağ eteklerinde ve vadi ağızlarında yer alır. A ve C horizonları oluşmuştur” (Doğan, 2011: 42). Bu topraklar, yüzeydeki akışın hızlı olduğu farklı büyüklüğe sahip malzemenin eğime bağlı olarak biriktirilmesiyle oluşmaktadır (Bakırcı, 1999: 57). Çalışma sahasında ise Muş Ovası’nın etrafındaki dağ eteklerinde yamaç depoları şeklinde özellikle Bitlis Dağları’nın kuzey yönündeki eteklerde kum, çakıl eski “birikinti konileri” üzerinde oluşmuştur. Muş Ovası’nın kenarlarında inceliyor, kalınlaşarak ovayı şerit gibi çevrelemiştir. “Bitlis Dağları’nın kuzey eteklerindeki kolüvyal topraklar Kurt istasyonu dolaylarından başlar, doğuda Çukur nahiyesine kadar uzanır. Bilhassa Acmanuk-Kızılağaç köyleri arasında geniş bir yayılma alanı gösterir ve kuzeye doğru Murat Nehri’nin orta tarafa seviyesine kadar uzanır”. Muş ilinin doğusundaki dağların eteklerinde ince şerit gibi uzanmış olan bu topraklar derelerin faaliyeti sonucunda yarılan eski “birikinti yelpazelerinin” üzerinde bulunmakta ve ovanın yüzey tarafına doğru yer yer çıkıntı yapmaktadır. “A ve C horizonlu genç topraklardır. A horizonu aşınmadan korunmuş düz satırlarda çok derin olduğu halde, aşınımın aktif olduğu dere yamaçlarında çok sığdır ve ekseri çakıl ve kumlardan ibaret ana materyal yüzeydedir. Bu topraklar çok derindir, bilhassa fizyolojik derinlik çok fazladır”. Muş Ovası’nın kuzeyi ile güneyindeki dağlık bölgelerin eteklerinde dağılışı göstermektedir. “Bölge glasyal dönemlerde nemli iklim şartlarının etkisinde kalmıştır. Günümüzden yaklaşık 18.000 yıl kadar önce, Van Gölü’nün seviyesinin şimdiki seviyesine nazaran 70-72 m yükselmesi, yağışlı devrenin mevcudiyetini açıkça ifade etmektedir. Kırmızı renkte olması geçmişe ait iklim şartlarının etkisini yansıtmaktadır”. Bölgede görülen “Avrupa Sibiryaya elementleri soğuk nemli, Akdeniz ve Mezopotamya kökenli otsular da günümüzden sıcak ve kurak dönemi kanıtlamaktadır”. Ovanın kuzey kesimlerinde görülen kolüvyal toprakların genelde dağların hafif eğimli yamaçlarında birikmiş olan

kireç yönüyle zengin “kil, mil ve kum gibi materyallerin üzerine olduğu görülmektedir. Bu alanlarda yağışın Bitlis Dağları’na göre daha az olması toprakta bulunan kirecin yeterince yıkanmamasına neden olmuştur (Atalay, 1983: 119-122). Bu toprakların drenajı iyi ara sıra taşkınlara maruz kalmakta ve üzerinde bitki örtüsünün gelişmesi iklime bağı olup sulandıkları zaman tarım için verimi iyidir (Orman ve Su İşleri Bakanlığı Raporu, 2012: 13). Kolüvyal toprakların Muş ili içerisindeki yayılış alanı oldukça azdır. Özellikle Hasköy ile Muş arasında uzanan dağların ovaya bakan yamaçlarında Haçlı Gölü’nün güneyindeki yamaçlarda ve Varto’nun kuzey batısında yer alan yamaçlarda dar bir şerit halinde yayılış göstermektedir. Bu yerler dışında dar alanlarda parçalı şekilde farklı yerlerde bulunmaktadır (Şekil 2. 11).

- **Volkanik Regosoller:** Bu tip topraklar “andezit tabakaları ile aratabaklı durumda bulunan volkanik curuf ve tüfler” üzerindeki arazilerde oluşmaktadır. Erozyonun etkili olmadığı alanlarda, zayıf şekilde A horizonunun meydana geldiği görülmektedir. Bu topraklarda kil oranının düşük olduğu görülmektedir. Organik madde oranının da bitki örtüsünün durumuna göre değiştiği görülmektedir. Aglomeralar üzerinde oluşan topraklar üzerinde zayıf bir şekilde A horizonu olduğu görülmekte taştan ve çakıldan oluşan topraklardır. Bu topraklar da geçirgenliğin çok yüksek olduğu kireçsiz ve nötral reaksiyon göstermektedirler (Atalay, 1983: 122). “Lav ve tüflerin ayrışmasından oluşan ve kimyasal elementler bakımından zengin toprakların verimlilikleri yüksektir” Süphan Dağı’nın lav örtüsüyle şekillenen Muş ilinin Malazgirt Ovası’nın toprakları bu özellikleri göstermektedir (Tunçdilek, 1985: 92-93).

- **Kumluk ve Taşlık-Kayalık Alanlar:** “Murat Nehri’nin taşkın alanları ve dağlık alanlardan ovaya açılan sel sularının yayıldıkları sahalar, genellikle kumullarla kaplı olup, bunlar ova dahilinde 2.000 hektardan fazla alan işgal etmektedir. Diğer yandan, Bitlis Dağları’nda kalker ve kuvarsitlerin bulunduğu alanlarda taşlık ve kayalık sahalar olarak değerlendirilmiştir” (Atalay, 1983: 122). Dağlık alandan gelen sel suları ovaya bu tarz malzeme taşınarak böyle bir toprak oluşumuna zemin hazırlarken dağlık alanlarda ise “eğim değerlerinin fazla olduğu, dolayısıyla dikliklerin arttığı yerlerde toprak oluşumu en alt düzeye iner. Oluşabilen topraktan çok kaybının meydana geldiği bu yerlerde ya hiç toprak yoktur veya oldukça ince bir toprak tabakası bulunabilir” (Tunçdilek, 1985: 136).

Şekil 2. 11: Çalışma Sahasının Büyük Toprak Grupları

2.1.4.2. Arazi Kullanım Kabiliyet Sınıfları ve Arazi Kullanım Şekilleri

“Araziden yararlanma insan için kaçınılmaz olmakla beraber, uygulanan metodun tahrip sistemine yönelik olması, daha bu çağda doğanın bozulan dengesi, etkisini insan toplulukları üzerinde göstermeye başlamıştır” (Tunçdilek, 1985: 6). Bu çerçeveden bakıldığında araziye zarar vermeyecek şekilde uygun bir metot seçiminin yapılması önemlidir. Bununla birlikte her arazinin amacına uygun olarak kullanılması önemlidir. Bir arazinin uygun şekilde kullanılabilmesi için öncelikle o arazinin “kullanım kabiliyet sınıflandırması” bakımından değerlendirilmesi gerekmektedir. Türkiye’de arazilerin kullanımlarıyla ilgili planlamalar ve çalışmalar yeteri düzeyde olmayıp arazilerimizin “yetenek sınıfları” a uygun olmayan şekilde kullanıldığı görülmektedir (Erol, 2007: 21). Kaldı ki, toprak ve su gibi önemli doğal kaynakların devamlılığı arazinin yeteneğine uygun olarak kullanılmasına bağlıdır. Bu nedenle arazi kullanım planlarının yapılması ve bu planların belirli bir yaklaşım ve sistem içerisinde uygulanması gerekmektedir. Muş ilinde iklimin, jeolojik yapı farklılıklarının ve vejetasyon şartlarındaki çeşitliliğin olması farklı özelliklerde toprakların oluşmasında etkili olmuştur. “Muş ilinde I-IV. sınıf tarım arazileri 365.703 ha olup, bu arazilerin sadece 335.049 ha kısmında işlemeli tarım yapılmaktadır. Tarım alanlarından sonra ikinci sırayı alan mera ve orman alanları II., III. ve IV. sınıf araziler üzerinde yoğunlaşmaktadır” (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü, 2003: 40).

- **I. Sınıf Topraklar:** Diğer şartların yeterli olması halinde bitkisel üretim için en uygun olan topraklardır. Eğim ve işleme sorunu olmayan toprak sınıfıdır. Bu toprakların Muş ilinde kapladığı alan 34.389 ha’dır. Bu oran il yüzölçümü içerisinde %4,1’e tekabül etmektedir. I. sınıf araziler “13.343 ha’ını (%38) alüvyal topraklar, 3.212 ha’ını (%9,3) kolüvyal topraklar, 921 ha’ını (%2,6) kalkersiz kahve rengi orman toprakları 16.913 ha’ını (%49,1) kestane renkli topraklar” oluşturmaktadır. Bu toprakların “23.287 ha’lık kısmında kuru tarım, 8134 ha’lık kısmında sulu tarım, 597 ha çayır ve 2.371 ha mera” alanı şeklinde kullanılmaktadır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü, 2003: 40).

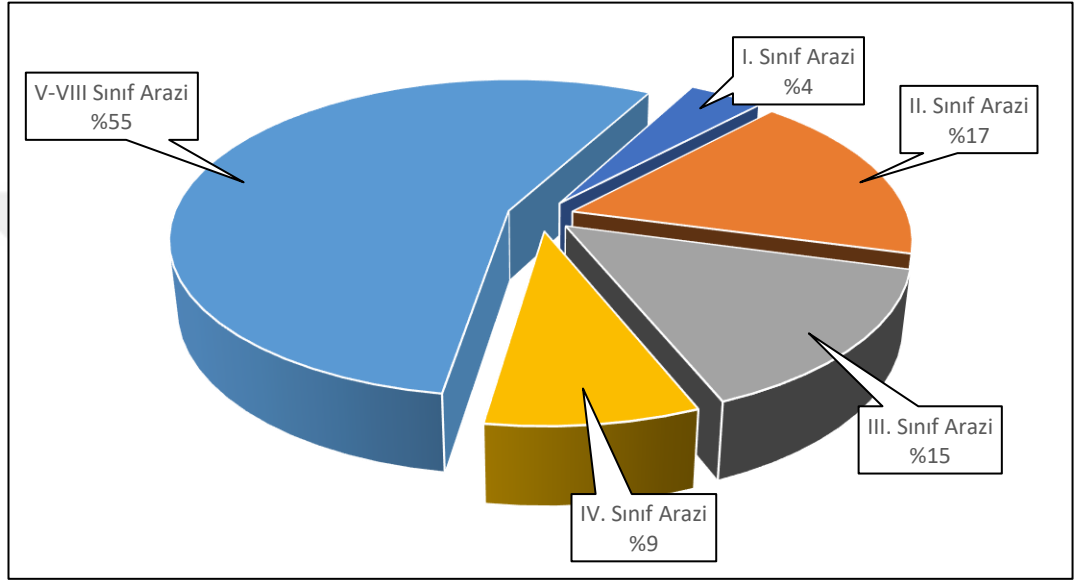
- **II. Sınıf Topraklar:** İl sınırları içerisinde II. sınıf toprak dağılışına bakıldığında bunlar “141.284 ha olup ilin %17,5’ini” kaplamaktadır. Bu toprak sınıfı içinde en büyük payı alan topraklara bakıldığında “27.778 ha’ını (%19,6) alüvyal topraklar, 69.785 ha’ını (%49,3) vertisol topraklar, 3.578 ha’ını (%2,5) kolüvyal topraklar, 26.383 ha’ını (%18,6) kestane renkli topraklar” şeklinde bir dağılışı göstermektedir. Bu araziler “98.996 ha’lık kısmında kuru tarım, 6.942 ha’lık kısmında sulu tarım, 26.000 ha mera, 7.888 ha çayır-mera, 715 ha orman-funda” arazisi olarak kullanılmaktadır. Eğim ortalaması %1-6 arası bir değerdedir (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü, 2003: 40). Bu sınıf topraklar özellikle Muş Ovası ve Malazgirt ile Bulanıktaki ovalık alanlarda geniş yayılışı alanı bulmaktadır (Şekil 2.13).

- **III. Sınıf Topraklar:** İl sınırları içerisinde III. sınıf toprakların alanı “120.026 ha ile ilin %14,6’ünü” oluşturmaktadır. Bu arazilerin toprak gruplarına göre en büyük payı alan toprak dağılışı “7.105 ha’ını (%5,9) alüvyal topraklar, 3.345 ha’ını (%2,7), kolüvyal topraklar, 3.409 ha’ını (%2,8) kalkersiz kahverengi orman toprakları, 84.786 ha’ının (%70,6) kestane renkli topraklar, 6.762 ha’ını (%5,6) kireçsiz kahve renkli topraklar” oluşturmaktadır. Bu arazilerin “81.424 ha’lık alanda kuru tarım, 698 ha’lık alanda sulu tarım yapılmaktadır. 26.559 ha mera, 8669 ha çayır, 2.585 ha’lık kısmı orman-fundalık” olarak kullanılmaktadır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü, 2003: 40).

- **IV. Sınıf Topraklar:** Bu topraklar ilin “70.004 ha’lık kısmını kaplamakta olup %8,5’ni” teşkil etmektedir. Bu arazilerin toprak gruplarına göre en fazla dağılışı sahip olanları “6.106 ha’ını (%8,72) alüvyal topraklar, 14.827 ha’ını (%21,1) kireçsiz kahverengi topraklar, 34.619 ha’ını (%49,4) kestane renkli topraklar, 12.067 ha’ını (%17)” ise bazaltik topraklardır. Bu arazilerin “12.887 ha’lık kısmında kuru tarım, 3.870 ha’lık kısmında ise sulu tarım yapılmaktadır. 34.279 ha mera-1.793 ha çayır, 2.737 ha’da orman-fundalık” olarak kullanılmaktadır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü, 2003: 40).

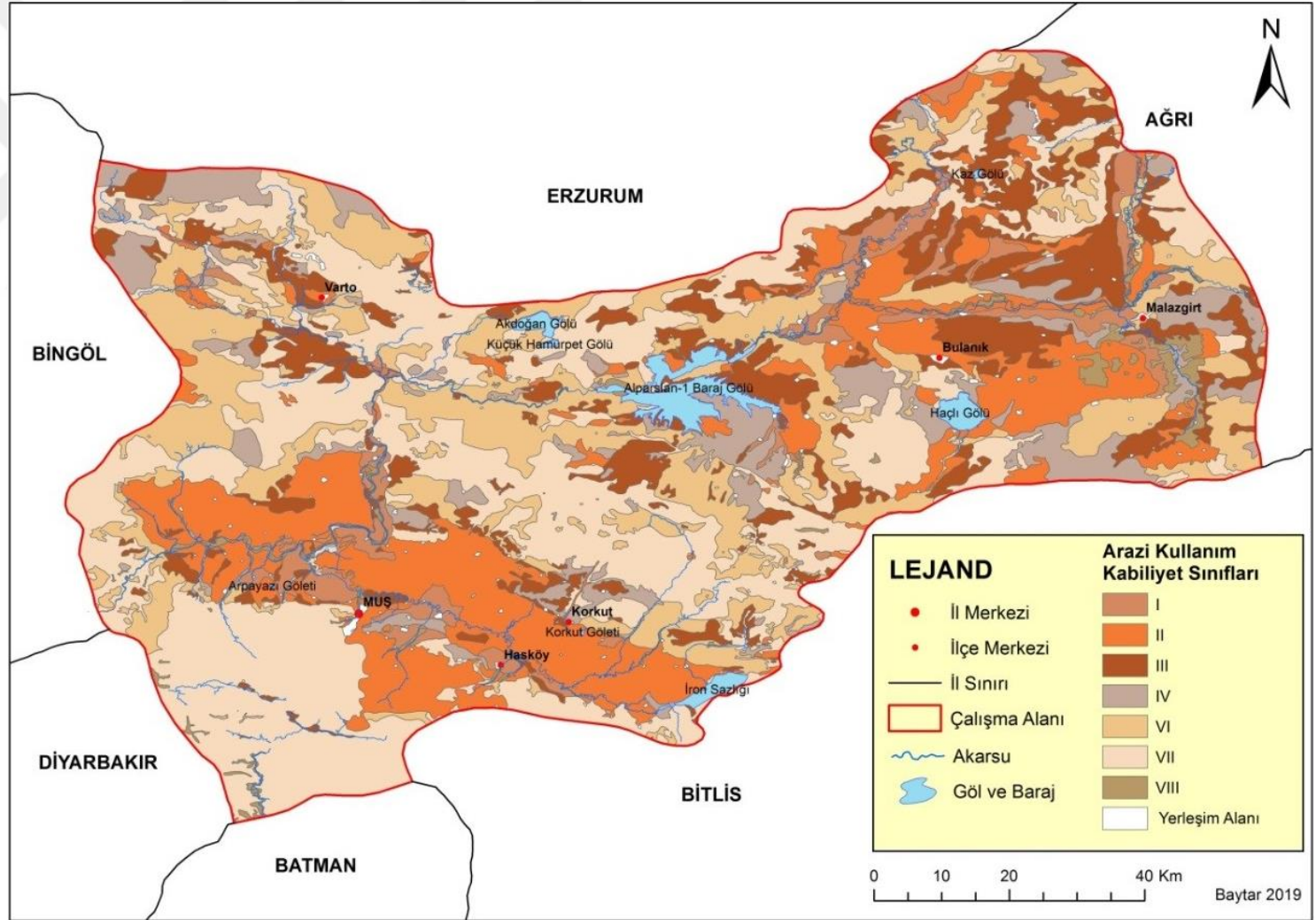
- **V-VIII. Sınıf Topraklar:** Bu toprak sınıfında “453.897 ha alan kaplayarak %55,3 ünü oluşturmaktadır. Bu arazilerin 99191 ha (%21,8) kalkersiz kahverengi orman toprakları, 43.935 ha (%9,6) kireçsiz kahverengi topraklar, 195.250 ha (%43) kestane renkli topraklar, 94.810 ha (%20,8) bazaltik topraklar oluşturmaktadır”. Bu

arazilerin “7.308 ha kısmında kuru tarım yapılmakta 857 ha çayır, 335.267 ha kısmı mera alanı olmasına rağmen zamanla vasfını kaybederek ancak 170.517 ha kısmı mera alanı olarak kullanılmaktadır. 83.985 ha alan ise orman ve fundalık” arazisi durumundadır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Muş İl Müdürlüğü, 2003: 41). Bu toprak sınıfları ilde en geniş yayılış alanına sahip topraklardır (Şekil 2.12).

Şekil 2. 12: Çalışma Sahasının Arazi Kullanım Kabiliyet Sınıflandırması

Genel olarak bakıldığında tarıma elverişli arazi 252.035 ha, çayır ve mera 433.691 ha, ormanlık fundalık 112.250 ha, diğer araziler ise 128.925 ha iken toplamda il yüzölçümü 926.901 ha'ya tekabül etmektedir (Orman ve Su İşleri Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 2016: 14). Çalışma sahsındaki toprak sınıfları haritasına bakıldığında II. Sınıf arazilerinin dağılış gösterdiği sahalarda bitkisel üretim daha uygundur. IV, V, VI, VII ve VIII sınıf arazilerin bitkisel üretime uygun olmadığı görülmektedir (Şekil 2. 13).

Şekil 2. 13: Çalışma Sahasının Arazi Kullanım Kabiliyet Sınıfları

Muş ilinde tarımsal üretimde verimliliğe yönelik çeşitli kısıtlayıcı faktörler bulunmaktadır. Bunlar sulama sorunu, erozyon, toprak azlığı ve başta Muş Ovası'nın güneydoğusu olmak üzere drenaj sorunu olarak sıralanabilir. Muş, Malazgirt, Bulanık ve Liz ovaları, Muş ilinin önemli tarımsal potansiyele sahip ovaları arasında bulunmaktadır.

2.1.5. Muş İlinin Bitki Örtüsü Özellikleri

Muş ilinde “çeşitli bitki formasyonlarının yayılışını, iklim, jeomorfolojik-topografik, edafik ve özellikle biyotik faktörler geniş ölçüde etkilemiştir” (Atalay, 1983: 97). Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmı, iklim şartları bakımından tabii orman sahasına dâhil olmakla beraber, bölgenin en büyük kısmı bugün ormandan tamimiyle mahrum görünmektedir. İklim şartlarıyla bu durum arasındaki tezaadın sebebi ormanların asırlardan beri tahrip edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ormanların tahrip edilmesi step alanlarının genişlemesine sebep olmuştur. Aynı şekilde bölge Alpin formasyonun en geniş ve en yekpare sahasına sahiptir. Örneğin Eski Yunan tarihçisi Xeno-phon Muş civarında hakiki ormanların olduğundan bahsetmiştir (Erinç, 1953: 32-33).

Muş ilinde bulunan işletme ormanları daha çok merkez ilçe sınırları içerisinde bulunmaktadır. Malazgirt ilçesinde hiç orman örtüsü bulunmamaktadır. Bulanık ilçesinde çok tahrip edilmiş fundalık halinde 726 hektar Bilican ormanları bulunmaktadır. Varto ilçesinde ise 10442 hektar baltalık Serpolak ormanı bulunmaktadır. Merkez ilçe sınırları içinde Golibaba, Şerafettin, Resulan, Kamışlı ormanları bozuk baltalık ve çok tahrip edildiğinden korumaya alınmıştır. Geligözan, Haçreş, Havadorik ve Kozmadağ ormanları ise iyi vasıflı baltalık olup kesime müsaittir (Muş İl Yıllığı, 1967: 140)

“Muş ormanları, çağlar boyu tahrip edildiğinden orman varlığı azalmıştır. 1980 verilerine göre Muş ilinin orman alanı, 78 bin ha'dır. Ormanların yüzde 2,6'sı normal koru, %1,9'u bozuk koru, %93 normal baltalık ve %2,5'i bozuk baltalıktır. Baltalık ormanları genellikle meşe ağacından oluşmaktadır. Ağaçlandırma faaliyetleri 1958'de kurulan Muş Fidanlık Müdürlüğü'nce sağlanmaktadır” (Tekel, 1990: 26).

Sahanının doğal orman örtüsü olan meşeler çeşitli yollardan kısmen veya tamamen yok edilmiştir. Bu yüzden sahanın önemli bir kısmı bitki örtüsü bakımından çıplak kalmıştır (Atalay, 1983: 266).

Doğu Anadolu Bölgesi'nin meşe ormanlarının, bir taraftan başta keçiler için iyi bir otlanma sahası olması, kış devresinde yapraklarının hayvanlara yedirilmesi ve yakacak olarak kullanılmasından dolayı tahribata uğrayarak yayılış alanının daraldığı görülmektedir. Örneğin Muş merkezinin çevresindeki meşe ormanları önemli ölçüde tahrip edilmiştir. İyi vasıflı gür meşe topluluklarına ancak Bitlis dağlarının muhtelif kesimlerinde ve Muş ilinin güneydoğusu (1.700 metre) civarında Tilh köyü ve çevresinde görülmektedir. Muş Ovası'nın doğu ve güneydoğusunda meşe ormanlarının içerisinde ve civarında yer yer ardıçlar da bulunmaktadır (Atalay, 1983: 242).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ BEŞERÎ COĞRAFYA ÖZELLİKLERİ

3.1. Muş İlinin Yerleşme Tarihi

İnsanlar, yerleşik hayata geçmeden önce avcılık ve toplayıcılık hayatlarını sürdürmüşlerdir. Avcılık ve toplayıcılık şeklinde yürütülen yaşam biçiminin göçerlik olmadığı bilinmelidir. Buradaki durum, daha çok ilkel bir yaşam biçimi olarak değerlendirmelidir. Göçerlikte sosyal bir örgütlenmenin olduğu ve hayvanların evcilleştirildiği görülmektedir (Tekeli, 2011: 21). İnsanlar, kendilerini sıcaktan, soğuktan, tehlikelerden korumak için geçmişte olduğu gibi günümüzde de farklı özelliklere sahip meskenlerde yaşamaktadır. Bu meskenler, yerleşmelerin çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu yerleşim çekirdekleri tarihi süreç içerisinde gelişme göstermektedir. Bir yerleşmenin günümüzde daha iyi anlaşılması için o yerleşmenin tarihinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Yerleşme tarihinin iyi bilinmesi nüfus verilerinin de daha iyi yorumlanmasına imkân vermektedir (Sertkaya Doğan, 2009: 4). Yerleşme olgusu “insanlar tarafından inşa edilen tek mesken ve eklentilerinden başlayarak, binlerce binaya kadar çeşitli sayı ve nitelikte yapıların bir araya gelerek oluşturdukları sistem” şeklinde tanımlanmaktadır (Bakırcı, 2019: 55).

Tarihi süreç içerisinde insanlar, mekândan aldıkları güçle varlığını sürdürürken, aynı zamanda mekân üzerinde kültürel özelliklerin şekillenmesine etki etmişlerdir. İnsanlar, bireysel veya toplumsal olarak “tarihsel süreçte kültürel, askeri, ilmi, ekonomik vb.” birçok alanda gelişim sağlamış, çeşitli faaliyetler için farklı mekânlar üretmiş ve bu mekanlara değişik boyutlar katmışlardır (Bayartan, 2018: 170; Bayartan 2019: 151-152).

Peleolitik dönemde mağara ve ağaç kovuğu gibi doğal barınakları tercih etmek zorunda kalan insanların, doğaya daha çok bağlı kaldıkları görülmektedir. Daha sonraki dönemlerde insanların doğayla mücadelelerinde gelişmeler yaşanmış ve farklı araç gereçlerin icat edilmesiyle doğada yürütülen faaliyetler ve barınaklarda değişim meydana gelmiştir. İnsanların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte geçim kaynakları da farklılaşmış, meskenler daha kalıcı bir forma dönüşmüştür. Nüfusun artmasıyla gıda maddelerine olan ihtiyaç da artmıştır. Çeşitli araç gereçlerle üretimde iyileşmeler yaşanmış ve tarımsal faaliyetler gelişmiştir. Tarımsal faaliyetlerin yapıldığı arazilerin etrafında yerleşmeler kurulmuştur. Bununla birlikte ürün fazlasının korunması ve

pazarlanması imkânı doğmuştur. İnsanlar, ürün fazlasını pazarlayabilecek ve yaşamlarını kolaylaştıracak olan daha gelişmiş araç gereçlere ihtiyaç duymuşlardır (Göney, 1977: 28); (Aksan Kanat, 2018: 20). “İlk yerleşim alanlarının geçmişi eski çağlara dayansa da yerleşim alanlarının kuruldukları yerde büyüyerek etrafa doğru yayılmaları özellikle Sanayi Devrimi’nden sonraki süreçte gerçekleşmiştir” (Doğan & Doğan, 2020: 320). Sanayi devrimiyle yerleşim alanları çevreye doğru büyümüştür. Daha sonra dünyadaki nüfus sayısında görülen artış hızıyla birlikte teknoloji ve ulaşım sistemleri gelişmiş, meskenlerin dikey yönde büyümesine rağmen yerleşmelerin yayılımı hızlanarak devam etmiştir. Bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Anadolu’nun yerleşme tarihi yer aldığı konum nedeniyle eskilere dayanmaktadır. “Anadolu ve çevresi 10.000 yılı aşan bir yerleşme tarihine sahip bulunmaktadır. Pek çok kentin tarihi de 3.000-3.500 yıl geriye gidebilmektedir” (Tekeli, 2011: 14-15). Bu durumun görülmesinde Anadolu’nun sahip olduğu iklim, tarım alanları, su kaynakları, yeraltı ve yerüstü kaynakları, ulaşım avantajı ve bunların sağladığı jeopolitik konum etkilidir. Bu nedenle Anadolu, en eski yerleşmelerin görüldüğü, sık sık seferlerin düzenlendiği ve farklı medeniyetlerin hüküm sürdüğü bir coğrafya olmuştur. Anadolu’da görülen coğrafi şartlar, tarım alanları ve su kaynakları hem yerleşme için uygun ortamı sağlamış hem de beslenme için gerekli koşulları oluşturmuştur. Anadolu’nun Asya ile Avrupa kıtası arasında köprü görevi görmesi ve aynı zamanda Afrika kıtasına da yakın olması üç kıta arasında ulaşım konusunda kilit noktada olmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte İstanbul ve Çanakkale Boğazları da Karadeniz havzasında yer alan ülkelerin açık denizlere açılmasında kilit roldedir. Anadolu, ulaşım çeşitliliğinde sağladığı avantajlar neticesinde yerleşmeler bakımından her çağda önemini korumuştur.

Yerleşmelerin kurulup gelişmesinde ana ulaşım güzergâhları üzerinde yer alma, kavşak noktalarında bulunma, ikliminin uygun olması, önemli tarım ve su kaynaklarına sahip olma durumları etkili olmuştur. Anadolu’nun doğusunda yer alan Muş ili, doğu ile batı arasındaki geçiş güzergâhında yer almıştır. Bu durumdan dolayı çalışma sahası her zaman farklı medeniyetlerin ilgisini çekmiştir. Muş’un iklim özelliklerinin tarım ve su kaynakları bakımından önemli potansiyele sahip olması, yerleşme tarihinin eskilere uzanmasında etkili olmaktadır. Muş’un bulunduğu konum

itibariyle güçlü medeniyetlere yakın olması tarihi süreç içerisinde el değiştirmesinde etkili olmuştur.

Muş ilinin yerleşme tarihiyle ilgili çalışmalar oldukça sınırlıdır. Muş'un tarihiyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. "M.Ö. 5000-1000 yılları arasında Hitit uygarlığı egemenliğinde bulunan Muş şehrine Hititler Hurri demişlerdir. Asur kitabelerinde ise Lovrtho (orartu) olarak geçmektedir. M. Ö. 1000 yılından Haldi devleti, M.Ö. 700 yılında ise Kimrilerin Medlerin ve Perslerin akınlarıyla karşılaşmıştır" (San, 1947: 7). Yapılan bu akınların sonucunda Muş ili farklı dönemlerde Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Roma ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır (İslam Ansiklopedisi, 2021). M.Ö. 146'da Romalıların eline geçen Muş, daha sonra Partların idaresi altına girmiş ve M.S. 266 yılına kadar uzun bir süre onların hakimiyetinde kalmıştır. M.S. 355 yılında Sasaniler bölgede hakimiyet kurmuş, çok geçmeden Muş ili bu defa da M.S. 387 yılında Romalıların idaresine geçmiştir. Daha sonra Sasanilerin Muş'ta tekrar hakimiyet kurduğu ve bu hakimiyetin 590-628 yılları arasında devam ettiği görülmüştür (San, (1947: 7-8). Muş ilinin tarihiyle ilgili başka bir kaynakta ise şu bilgiler yer almaktadır:

"Şeref Han, Şerefname adlı eserinde, Muş'un da bağlı olduğu Bedlis Mirliği'nin kuruluş tarihini Sasani İmparatorluğu dönemine kadar götürür. Şeref Han'a göre, Bedlis Mirliğinin tarihi, eseri Şerefname'yi kaleme aldığı 1597 yılından, 760 yıl geriye gitmektedir. Şeref Han, 760 yıllık hükümdarlık süresinde, Bedlis Beylerinin yönetiminde 110 yıl kadar kesinti yaşandığını belirtir. Ancak buna rağmen, on sekiz Bedlis hükümdarının ülkeyi yönetme süresinin 450 yıldan fazla olduğunu yazar. Kuşkusuz Bedlis Mirliği, 19. yüzyılın ilk çeyreğine dek varlığını devam ettirmiştir. Yaklaşık 1000 yıllık bir geçmişi olan Bedlis Mirliği, muhtemelen dünyada, aynı hanedanlığın en uzun süre ile yönettiği hükümetler arasında yer alır" (Kıran, 2020: 163).

İslam tarihinde Muş 641 yılında Hz. Ömer tarafından alınmıştır. O günkü adıyla Taron olan Muş, Bizanslılarla Müslümanlar arasında mücadelenin merkezi olmuştur (Eser, 2013: 43). 1071 Malazgirt Savaşı'yla Bizans İmparatorluğu'ndan alınarak Büyük Selçuklu sınırlarına dahil olmuştur (Eskikurt & Ceylan, 2018: 50). Malazgirt Savaşı Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamasına neden olurken Anadolu'da Selçukluların önünün açılmasını sağlamıştır. Muş, 1100 yılından Eyyubi hükümdarı Necmeddin'in 1208'de hakimiyeti altına aldığı döneme dek 110 yıl boyunca Selçuklu egemenliğinde kalmıştır (Kayhan, 2018: 31). 1232 yılında Anadolu Selçuklu sınıra

dahil olan Muş, 1243 yılında Moğol hakimiyetine girmiştir (Eser, 2014: 185). Eyyûbî, Karakoyunlu ve Akkoyunluların ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmiştir (Tuncel, 2006: 359).

Muş ilinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi 1514 Çaldıran Savaşı'yla olmuştur. “Şah İsmail (1501–1524) ile Sultan Selim (1512–1520) arasındaki Çaldıran Savaşı (23Ağustos 1514), sadece askeri yönden değil sosyal ve dini bakımdan da Osmanlı-Safevi ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir” (Genç, 2019: 43). Osmanlı ordusu, bu savaşta sayı ve silah bakımından Safevilere göre da üstün bir durumdadır.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda “Osmanlı Devleti'nin 1918 Mondros Ateşkes antlaşmasıyla fiilen, 1922 yılında Saltanatın kaldırılmasıyla resmen sona ermiştir. Sonrasında 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanıyla Türkiye Cumhuriyet'i kurulmuştur. “Cumhuriyetin ilanından sonra idari alanda yapılan değişikliklerle devletin toprakları birçok vilayete ayrılarak yeni bir idari dağılım yapılmıştır. Bu dağılım içerisinde Muş vilayet olmuştur” (Özkan, 2018: 216). Muş ili, Resmî Gazete'deki şu kararlarla kurulmuştur: “Bitlis Vilâyeti ilga olunarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutki kazaları ve Elaziz ve Siirt Vilâyetlerinden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sason kazalarından mürekkep Muş Vilâyeti teşkil olunmuştur” (Resmî Gazete, 1929: 7518). Bu kararlar Muş ili Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutki, Çapakçur, Genç ve Sason ilçeleri dahil edilerek kurulmuştur.

3.2. Muş İlinde Yerleşmelerin Demografik Nitelikleri

3.2.1. Nüfus Gelişimi

Nüfusla ilgili farklı tanımlamalar yapılmaktadır. “Sınırları belli bir alanda yaşayan insan sayısı olarak tanımlanan nüfus kavramı bir yerleşim yerinde zamanla gelişen ve değişen sosyoekonomik şartlarla birlikte değişiklik gösterir. Bu yönüyle dinamik bir kavram olan nüfus, yerleşmelerin gelişimlerinin en önemli ölçütlerinden biridir” (Doğan, 2019: 68). Bu özellikleri gösteren nüfus dinamik bir özelliğe sahiptir. Nüfus üzerinde doğumlar ve ölümlerle beraber göçlerin de etkisi vardır ve bu durum, değişken bir özellik göstermektedir. Nüfus stabil bir özelliğe sahip değildir. Bu çerçevede nüfusla ilgili farklı tanımların yapıldığı görülmektedir.

Beşerî coğrafyada yerküre üzerinde yaşayan insanların sayısı, dağılışı ve nitelikleri en önemli olaylardır. İnsan ile tabiat arasında olan sıkı ilişkileri beşerî coğrafya incelemektedir (Tanoğlu, 1969: 27).

Dağılışı ve yoğunluk açısından dünya nüfusu sürekli değişim göstermektedir. Bu değişimde doğum, ölüm ve göç etkili olmaktadır. Günümüzdeki nüfus dağılışı sanayileşme başlangıcı olan 19. yüzyılın başlarından çok farklıdır (Tümertekin & Özgüç, 2016: 228).

“Son derece hareketli bir olgu olan nüfus, şehirlerin gelişimlerinde belirleyici unsurlardan biridir. Nüfusun belli dönemlerde artış ve azalış göstermesi yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik olaylarla çok yakından ilgilidir. Bununla birlikte kırsal ve şehirsiz nüfusta yaşanan gelişmeler de bölgelerin ve ülkelerin gelişmişlik durumlarını gösteren kıstaslardandır” (Sertkaya Doğan 2009: 1).

Bu açıklamalarda görülen ortak özellik, tanımlama yapılırken bir sınırın ve zamanın belirlenmesinin önemine dikkat edilmesi ve özellikle bunun esas alınması gerektiği görülmektedir. Çünkü günümüz şartlarında insanların idari sınırlar arasındaki hareket kabiliyetinde imkânlar daha da hızlanmıştır. Aynı şekilde doğumlar ve ölümler de nüfus sayısının sürekli değişmesine neden olmaktadır.

Muş ilinin cumhuriyet kurulmadan önceki nüfusuyla ilgili çok fazla kaynak olmadığı gibi kesin bilgilere ulaşmak da oldukça güçtür. Ancak XIX. yüzyılın ortasında nüfusun yaklaşık 20.000 olduğu vurgulanmaktadır (Tuncel, 2006: 370).

Aynı yüzyılda Muş ilinin nüfusuyla ilgili diğer bir kaynak da H. 1310 (1892) yılında neşredilen Bitlis Vilayet Salnamesi'dir. Salnamede Muş Sancağı'nın nüfusunun 125.066 olduğu geçmektedir. Bu sancakta Müslüman ve Ermenilerin yaşadığı belirtilmektedir (Aykan, 2017: 79). 1892 yılında, Handıris-Muş 56.531 nüfusuyla Muş Sancağı içerisinde en fazla nüfusa sahip yerleşme olmuştur. Sonra 25.376 ile Bulanık gelir, en az nüfusun ise 11.975 ile Varto'da olduğu görülmektedir. Bu dönemde bütün yerleşim birimlerinde erkek nüfusun daha fazla olduğu görülmektedir. Toplamda 69.870 erkek ve 55.196 kadın şeklinde bir nüfus dağılışı söz konusudur (Tablo 3. 1).

Tablo 3. 1: Muş Sancağı'nda Nüfus Dağılışı (1892)

Yıl		Handıris-Muş	Varto	Bulanık	Elmalı-Malazgirt	Sason	Toplam
1892	Kadın	24.770	5.273	11.082	6.958	7.113	55.196
	Erkek	31.761	6.702	14.294	7.691	9.422	69.870
	Toplam	56.531	11.975	25.376	14.649	16.535	125.066

Kaynak: Aykan 2017: 79

Cumhuriyet tarihinin ilk nüfus sayımı olan 1927 sayımı döneminde Muş ilinin Bitlis'e bağlı bir ilçe olduğu görülmektedir. 1935 yılı nüfus sayımı döneminde ise 1929 yılında kazandığı il statüsünün geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bitlis ve Bingöl'ün de Muş iline bağlı ilçeler olduğu kayıtlarda yer almaktadır.

Muş ilinin 1935 yılındaki ilk sayımında nüfusun 143.899 olduğu görülmektedir. 1940'daki nüfus sayımında Bitlis ve Bingöl ilçelerinin il olması nedeniyle nüfus 73.939'a düşerek (%48) oranında azalmıştır. Doğum oranları ile göç hızının yüksek olduğu Muş ili ve ilçelerinin 2000 yılında toplam nüfusu 400.000 'i geçmiş 2019 itibariyle de 408.809'a ulaşmıştır (Tablo 3. 2). Nüfusun verilen yüksek göç oranına rağmen artmaya devam etmesi özellikle istihdam ve demografik yatırım ihtiyacını arttırmaktadır. Türkiye'deki genel duruma göre Muş ilinde yıllık nüfus artış hızındaki düşüşün daha fazla olduğu görülmektedir (Sönmez, 2010: 47). Muş ilinde 1990 yılından sonra ekonomik ve siyasal nedenlerle başta büyük şehirler olmak üzere ülke içerisine yoğun bir göç olmuştur. 1966 Varto Depremi ve sonrasında da yaşanan göçlerin nüfus artışı üzerinde etkisi vardır. Şehirleşme ve sanayileşme hızının artması, insanların şehirlerde yaşama isteği ve bununla birlikte kadınların çalışma hayatına katılımı nüfus artış hızını olumsuz etkilemektedir (Tablo 3. 2).

Tablo 3. 2: Çalışma Sahasının Nüfus Özellikleri (1935-2019)

Yıllar	Nüfus	Nüfus Değişimi (%)	Yüz ölçüm (Km ²)	Nüfus Yoğunluğu (Km ²)
1935	143.899	-	-	-
1940	73.939	- 48	-	-
1950	107.286	45	7.629	14
1960	167.638	56	8.195	20
1965	198.716	18	8.196	24
1970	234.250	17	8.196	28
1985	339.492	44	8.196	41
1990	376.543	10	8.196	46
2000	453.654	20	8.196	55
2010	406. 886	-10	8.196	50,4
2019	408. 809	04	8.650	47,3

Kaynak: TÜİK, 2020.

Bununla beraber Türkiye ve Muş ilinde kaba doğum hızında hafif yükselme eğilimi olan yıllar görülse de genel olarak büyük oranda düşme eğilimi sürmektedir. Kaba doğum hızında 2001-2018 yılları arasında düşüşün olduğu görülmektedir. 2012 ve 2014 yıllarında önceki yıllara göre küçük oranda yükselme görülse de genel olarak düşme eğilimi sürmüştür. Aynı şekilde Türkiye kaba doğum hızında 2004, 2005 ve 2007 yıllarında yükselme eğilimi görülmektedir. 2017 yılında Türkiye ortalaması düştüğü halde Muş ilinde kaba doğum hızında hafif bir yükselmenin olduğu görülmektedir (Tablo 3. 3). Genel olarak Muş ilinin kaba doğum oranının Türkiye ortalamasına göre yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedenlerine bakıldığında nispeten azalsa da erken yaşta evliliklerin, gelenek ve göreneklerin, dinsel anlayışların, çok eşlilik ile iş gücü ihtiyacının devam etmesinin olduğu söylenebilir.

Tablo 3. 3: Türkiye’de ve Çalışma Sahasında Doğum Sayısı ve Kaba Doğum Oranı (2001-2018)

Yıl	Türkiye Toplam Doğum Sayısı	Muş İli Toplam Doğum	Kaba Doğum Hızı (Binde)	
			Türkiye	Muş
2001	1.323.341	14.404	20,3	-
2002	1.229.555	14.097	18,6	-
2003	1.198.927	13.643	17,9	-
2004	1.222.484	12.826	18,1	-
2005	1.244.041	12.653	18,2	-
2006	1.255.432	12.336	18,1	-
2007	1.289.992	11.685	18,4	-
2008	1.295.511	11.305	18,2	-
2009	1.266.751	12.051	17,6	29,8
2010	1.261.169	12.199	17,2	30,1
2011	1.252.812	11.696	16,9	28,5
2012	1.294.605	11.845	17,2	28,6
2013	1.297.505	11.558	17	28
2014	1.351.088	12.020	17,5	29,2
2015	1.336.422	11.243	17,1	27,4
2016	1.314.764	10.927	16,6	26,8
2017	1.297.638	11.043	16,1	27,2
2018	1.252.745	10.434	15,3	25,7
2019	1.183.652	10.264	14,3	25,1

Kaynak: TÜİK, 2020.

Muş ili merkez ve diğer ilçelerdeki doğum sayılarında Muş il toplamında olduğu gibi 2015 ve 2016’da düşüş gözlenmektedir. 2017 yılında ise Bulanık ve Varto ilçeleri hariç diğer ilçelerde doğum sayısında artışın olması, il ortalamasının önceki yıla göre yükselmesinde etkili olmaktadır. 2018’de de hem il toplamında hem de bütün ilçelerde doğum sayılarının önceki yıla göre düştüğü görülmektedir (Tablo 3. 4).

Tablo 3. 4: Çalışma Sahasındaki Doğum Sayısı ve Kaba Doğum Oranı (2014-2018)

Yıl	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez	Varto	Toplam Doğum	Muş Kaba Doğum Hızı (Binde)
2014	2.530	786	781	1.753	5.445	725	12.020	29,2
2015	2.372	705	727	1.515	5.260	664	11.243	27,4
2016	2.318	661	688	1.410	5.211	639	10.927	26,8
2017	2.285	694	693	1.442	5.302	627	11.043	27,2
2018	2.192	669	658	1.231	5.068	616	10.434	25,7

Kaynak: TÜİK, 2020.

3.2.2. Nüfus Dağılışı ve Nüfus Yoğunluğu

Araştırma sahasının 1929 yılına kadar ilçe statüsünde olması, daha sonra il statüsünü kazanması idari yapısında meydana gelen değişimle birlikte bazı il ve

ilçelerin buraya bağlanması yüzölçümünün çeşitli dönemlerde değişmesi nedeniyle nüfus miktarında ve nüfus yoğunluğunda birtakım değişimler meydana gelmiştir.

Muş ilinin nüfus yapısı incelendiğinde, sahip olduğu tarım arazileri ve su kaynaklarının da etkisiyle tarım ve hayvancılık faaliyetinin yoğun olarak yapılması ve ekonomik olarak temel geçim kaynağı özelliği göstermesi nedeniyle kırsal nüfusu her zaman önemli bir oranda seyretmiştir. 1935 yılında kır nüfusu 122.987 (%85,5) iken şehir nüfusu da 20.912 (%14,5)'dir. Bu döneme oranla kırsal nüfusun en yüksek olduğu dönemler arasında olduğu görülmektedir. Kırsal nüfus miktarında azalma meydana gelse de 1945 yılına kadar devam ederek 73.207'e (%88,6) ulaşmıştır. Bu durumun görülmesinde idari yapıda meydana gelen değişimler ve çalışma sahasına dahil olan veya ayrılan yerleşmelerin etkisi olmuştur. Kırsal nüfusun 1945 yılından itibaren kırsal nüfus oranında düzenli bir düşüşün olduğu 2019 yılında 219.707 kırsal nüfus miktarında yükselme meydana gelirken, kırsal nüfus oranının (%53,7)'a gerilemiş olduğu gözlenmektedir. Ancak kırsal nüfus miktarında 1945 yılı ile 2000 yılları arasında sürekli oranın düşmesine rağmen kırsal nüfus miktarının arttığı görülmektedir. 2000 yılında kırsal nüfus miktarının ve oranının düştüğü görülmektedir. Bu durumun şekillenmesinde çalışma sahasındaki doğum oranlarının ve göçün yüksek olması etkili olmaktadır. 2019 yılı itibariyle çalışma sahasının sınırları içerisinde toplamda nüfusun 408. 809, şehir nüfusunun 189.102 ve (%46,3), kırsal nüfusun ise 219.707 ile %53,7 olduğu görülmektedir (Tablo 3. 5; Şekil 3. 1). Muş ilinin 1950 yılında 7.629 yüz ölçüm ve 14 kişi olan aritmetik nüfus yoğunluğu, nüfusun artmasına bağlı olarak 2019'da 8.196 yüz ölçüm ve 50,7'ye ulaşmıştır. Muş ilinde 1935 yılında nüfusun (%14,5)'i şehir nüfusu, %85,5'i kırsal nüfus şeklindedir. 2019 yılında şehir nüfusunun (%46,3)'e yükselmesi, kırsal nüfusun ise (%53,7)'ye gerilemesiyle kırsal nüfus oranında önemli düşüşün meydana geldiği görülmektedir. Bu durumun oluşmasında özellikle 1990'lı yıllardan sonra ekonomik ve güvenlik nedeniyle kırsal yerleşmelerden şehirlere doğru meydana gelen göç etkili olmuştur. Bu göç, tarım ve hayvancılığı olumsuz şekilde etkilerken, şehirlerin demografik yatırım ihtiyacını arttırmış; arz talep dengesinin bozulmasına, trafik ve gecekondü gibi sorunların ortaya çıkmasına etki etmiştir. Bütün bunlarla beraber kırsal nüfus miktarına bakıldığında; sadece 1935 yılında 20.912 olan şehir nüfusu ve 122.987 olan

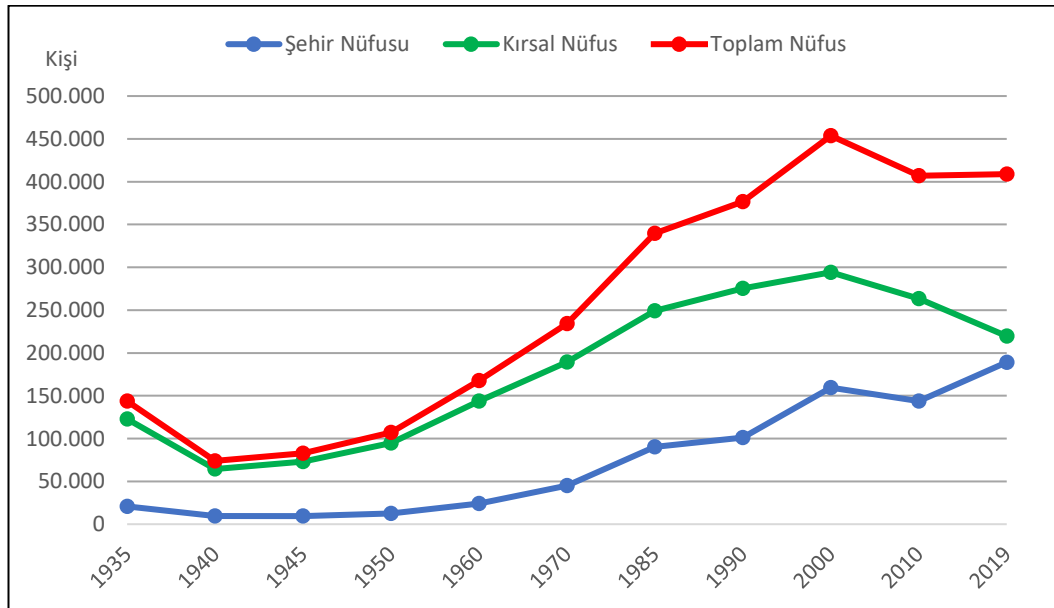
kırsal nüfus, Bitlis ve Bingöl gibi bazı yerleşmelerin Muş'tan ayrılması sonucu 1940 yılında şehir nüfusunun 9.552'ye kırsal nüfusun da 64.387' ye gerilemesine neden olmuştur. Bunun dışında 2019 yılında önceki yıla göre sadece kırsal nüfusun düştüğü görülmektedir (Tablo 3. 5).

Tablo 3. 5: Çalışma Sahasının Kırsal ve Şehirsel Nüfus Dağılışı (1935-2019)

Yıl	Şehir Nüfusu	Yüzde (%)	Kırsal Nüfusu	Yüzde (%)	Toplam	Yüzde (%)	Yüzölçümü (Km ²)	Yoğunluk (Kişi)
1935	20.912	14,5	122.987	85,5	143.899	100	-	-
1940	9.552	12,9	64.387	87,1	73.939	100	-	-
1945	9.442	11,4	73.207	88,6	82.649	100	-	-
1950	12.642	11,8	94.644	88,2	107.286	100	7.629	14
1960	23.954	14,3	143.684	85,7	167.638	100	8.195	20
1970	44.889	19,2	189.361	80,8	234.250	100	8.196	28
1985	90.178	26,6	249.314	73,4	339.492	100	8.196	41
1990	101.154	26,9	275.389	73,1	376.543	100	8.196	46
2000	159.503	35	294.151	65	453.654	100	8.196	55
2010	143.624	35,2	263.262	64,8	406. 886	100	8.196	50,4
2019	189.102	46,3	219.707	53,7	408. 809	100	8.650	47,3

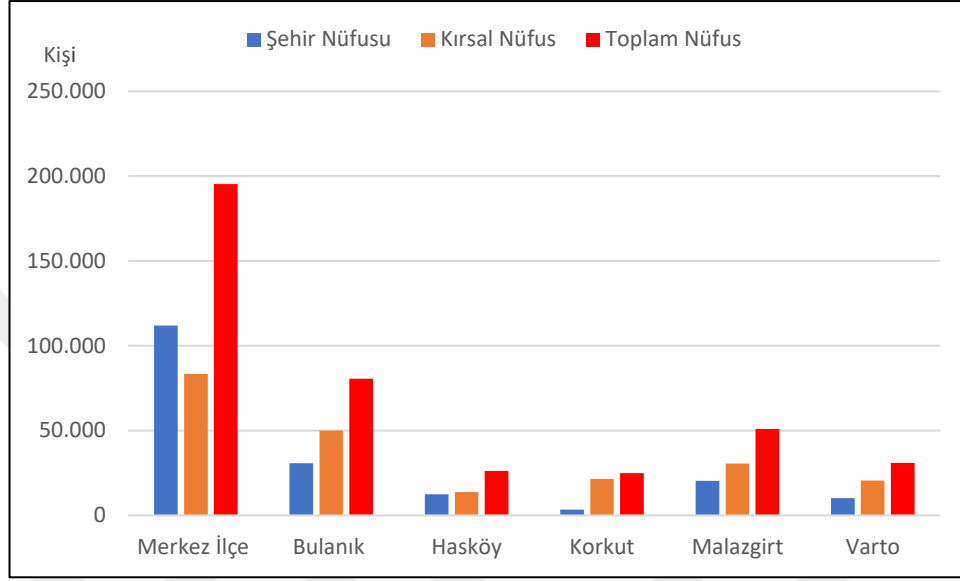
Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasının seçilmiş yıllardaki kırsal ve şehirsel nüfus dağılışı grafiği incelendiğinde, 1940-2019 yılları arasında şehir nüfusunun 2010 yılı dışındaki bütün yıllarda arttığı görülmektedir. Kırsal nüfus ise 1940-2019 yılları arasında 2000 yılına kadar artarken bu yıldan sonra düştüğü görülmektedir (Şekil 3. 1).

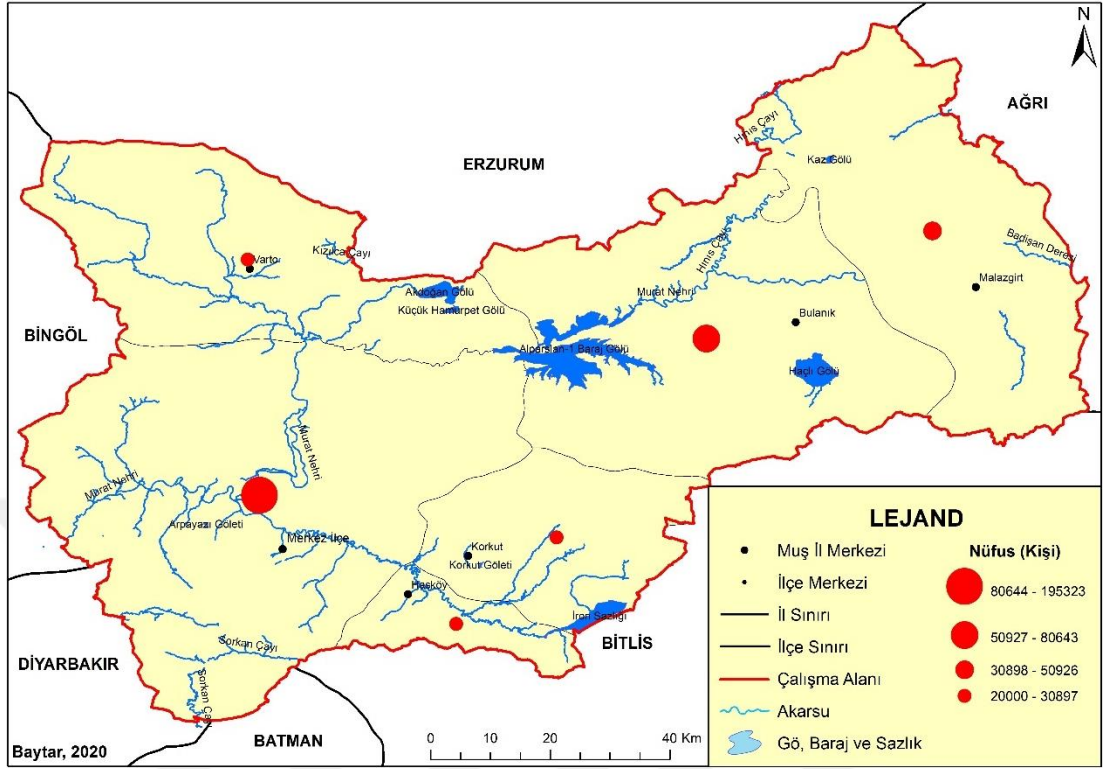
Şekil 3. 1: Çalışma Sahasında Kırsal ve Şehirsel Nüfusun Yıllara Göre Dağılışı

Çalışma sahasının kır ve şehir nüfusu grafiği incelendiğinde, sadece merkez ilçede şehir nüfusunun kır nüfusundan yüksek olduğu görülmektedir. Bunun dışındaki bütün ilçelerde kır nüfusunun şehir nüfusundan yüksek olduğu görülmektedir (Şekil 3. 2).

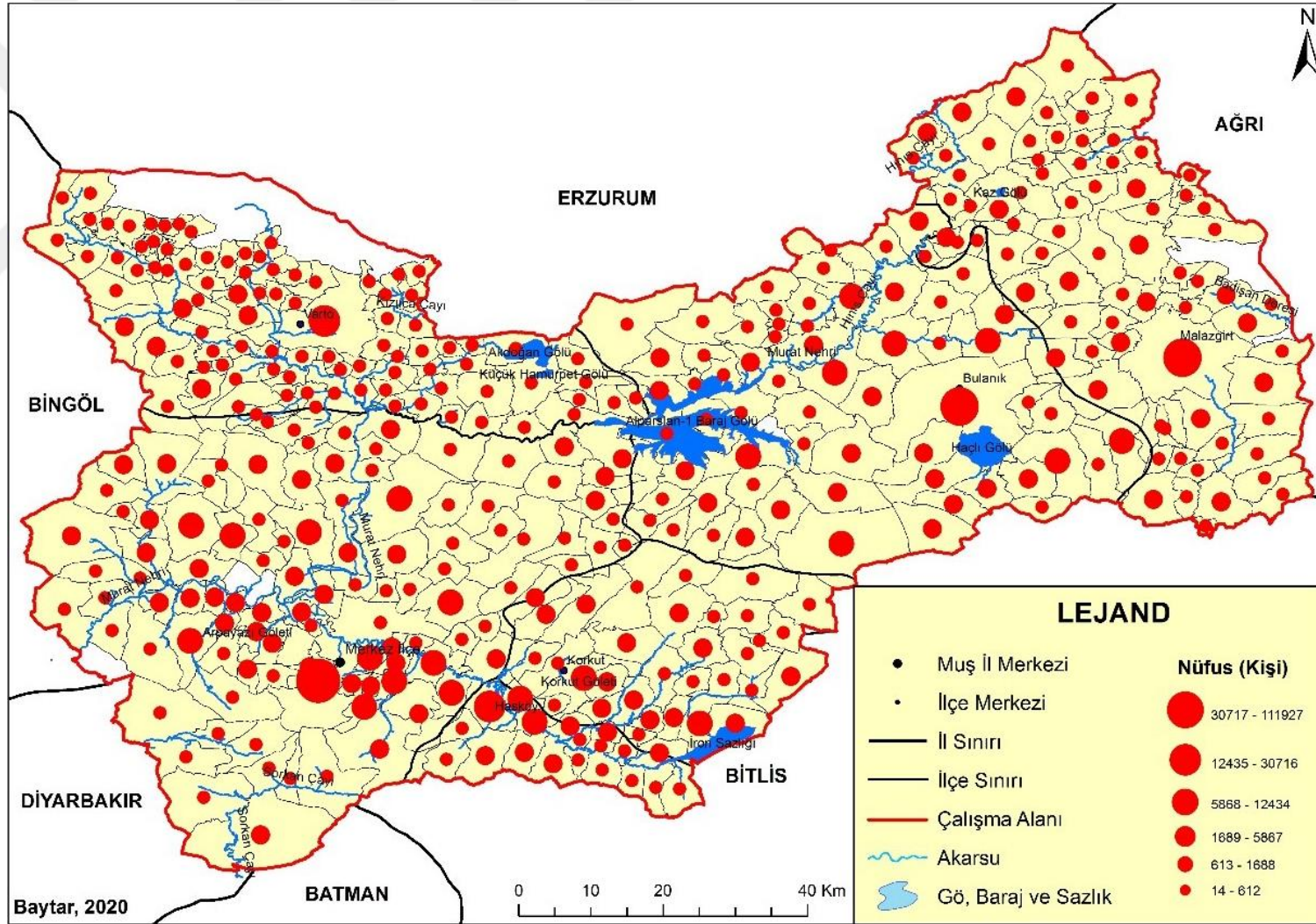
Şekil 3. 2: Çalışma Sahasında İlçelere Göre Kır ve Şehir Nüfus Dağılışı (2019)

Çalışma sahasındaki nüfus dağılışında yer şekilleri, tarıma uygun arazilerin varlığı, hayvancılık ve sulama imkânı, ulaşım durumu, ana güzergâhlara göre konum gibi birçok faktörün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu faktörlerin etkisiyle il içerisinde nüfusun dağıldığı görülmektedir. En fazla nüfus 195.323 ile merkez ilçede bulunmaktadır. Muş ilinin en fazla nüfusa sahip ilçesi 80.643 ile Bulanık'tır. İkinci sırada 50.926 nüfusla Malazgirt gelmektedir. Varto ilçesi 30.897 nüfusıyla üçüncü sıradadır. Muş merkeze en yakın iki ilçe olan Korkut 24.830 ve Hasköy 26.190 nüfusıyla en az nüfuslu ilçeler arasında yer almaktadır (Tablo 3. 6; Şekil 3. 3).

Şekil 3. 3: Çalışma Sahasının İlçelere Göre Nüfus Dağılışı

Muş ili nüfus dağılışı haritasından da görüldüğü gibi nüfus, merkez ilçenin çevresinde ve güneydoğu kuzeybatı uzanış doğrultusunda ovada akış gösteren Karasu havzasının iki tarafında yoğunlaşmıştır. Bunun dışında ilçe merkezleri yine nüfusun toplandığı merkezler olmuştur (Şekil 3. 4).

Şekil 3. 4: Çalışma Sahasının Nüfus Dağılışı

TÜİK verilerine göre 2019 yılında Türkiye’de aritmetik nüfus yoğunluğu km^2 ’ye 108 kişi düşecek şekildedir. Muş ilinde ise bu rakam 51 kişidir³. Muş ili sınırları içerisinde genel olarak nüfusun dağılışı ile arazi kullanım durumu, su kaynaklarının varlığı, ulaşım imkânları arasında ilişki bulunmaktadır. Genel itibariyle nüfusun yoğun olduğu alanlarda yer şekillerinin sade, tarıma elverişli, şehir merkezine yakın yerler olduğu görülmektedir. Bu özelliklere sahip yerleşmelerden olan ilin güneyinde yer alan Hasköy 26.190 nüfusa sahipken ve 264 km^2 ile en az yüz ölçüme sahip ilçedir. Bu bağlamda Hasköy’ün hem yer şekillerinin ulaşımına uygun olması, hem de tarıma, hayvancılığa ve yerleşmeye uygun olmasının da etkisiyle km^2 ’ye 99 kişi ile aritmetik nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçe olmaktadır. Benzer özelliklere sahip olan merkez ilçe; 195.323 nüfus, 2.750 km^2 yüzölçümü ve 71 kişi ile aritmetik nüfus yoğunluğunda ikinci sırada gelmektedir. Malazgirt ilçesinin sahip olduğu 50.926 nüfus 1.595 km^2 yüzölçümüyle aritmetik nüfus yoğunluğu 32 kişi olmuştur. Korkut ilçesinin 24.830 nüfusu, 775 km^2 yüzölçümüyle aritmetik nüfus yoğunluğu 32 olmuştur. En az aritmetik nüfus yoğunluğu Varto ilçesindedir. İlçenin 30.897 nüfusu ve 1.318 km^2 ’lik yüzölçümüyle nüfus yoğunluğu 23 olmaktadır. Malazgirt ilçesinde bu ortalamanın görülmesinde Muş şehrine en uzak ilçe olması, ulaşım sorunu, iklimin sert geçmesi, kuraklık, su problemi ve yüzölçümünün büyüklüğü etkili olmaktadır. Korkut ilçesinin ise 24.830 nüfusu, 775 km^2 yüzölçümüyle aritmetik nüfus yoğunluğu 32 olmaktadır. Korkut ilçesi ulaşım açısından Malazgirt’e göre Muş şehrine yakın olmasına rağmen aritmetik nüfus yoğunluğu azdır. Bu durum ilçe arazilerinin büyük kısmının tarıma uygun olmayan engebeli arazilerden oluşmasından kaynaklanmaktadır (Tablo 3. 6).

Tablo 3. 6: Çalışma Sahasının Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (2019)

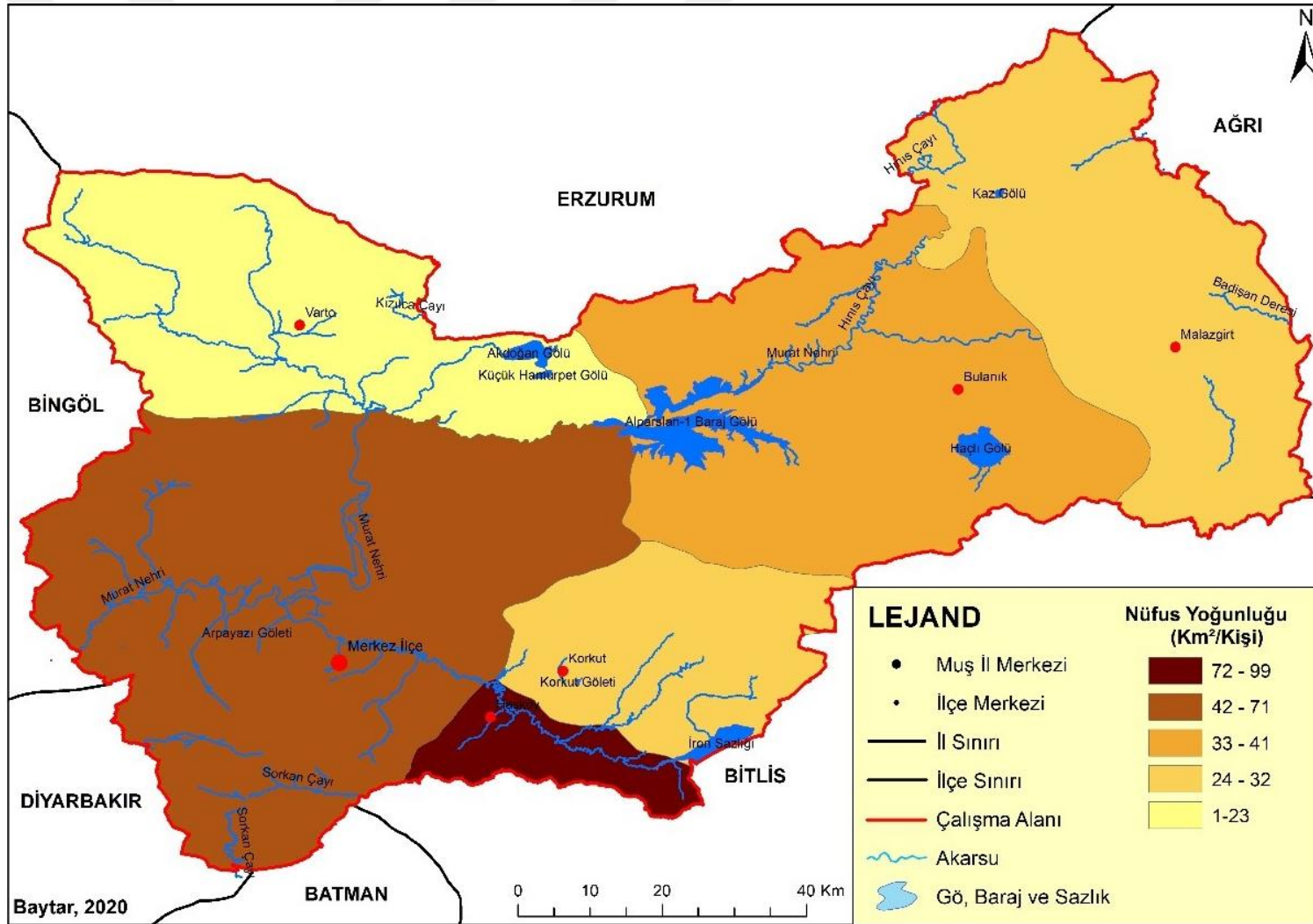
	Merkez İlçe	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Varto
Nüfus	195.323	80.643	26.190	24.830	50.926	30.897
Yüz ölçüm (Km^2)	2.750	1.948	264	775	1.595	1.318
Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (Kişi)	71	41	99	32	32	23

Kaynak: TÜİK, 2020.

³ TÜİK, yaptığı hesaplamalarda Muş ilinin yüz ölçümü olarak eski veriyi kullanmakta olduğu için aritmetik nüfus yoğunluğu olarak 51 kişi vermektedir. Oysaki 2014 yılından itibaren Harita Genel Komutanlığı, Muş ilinin yüz ölçümünün 8.650 km^2 olarak vermektedir. Bu nedenle (Tablo 2.14) 2019 aritmetik nüfus yoğunluğu olarak 47,3 rakamı verilmiştir.

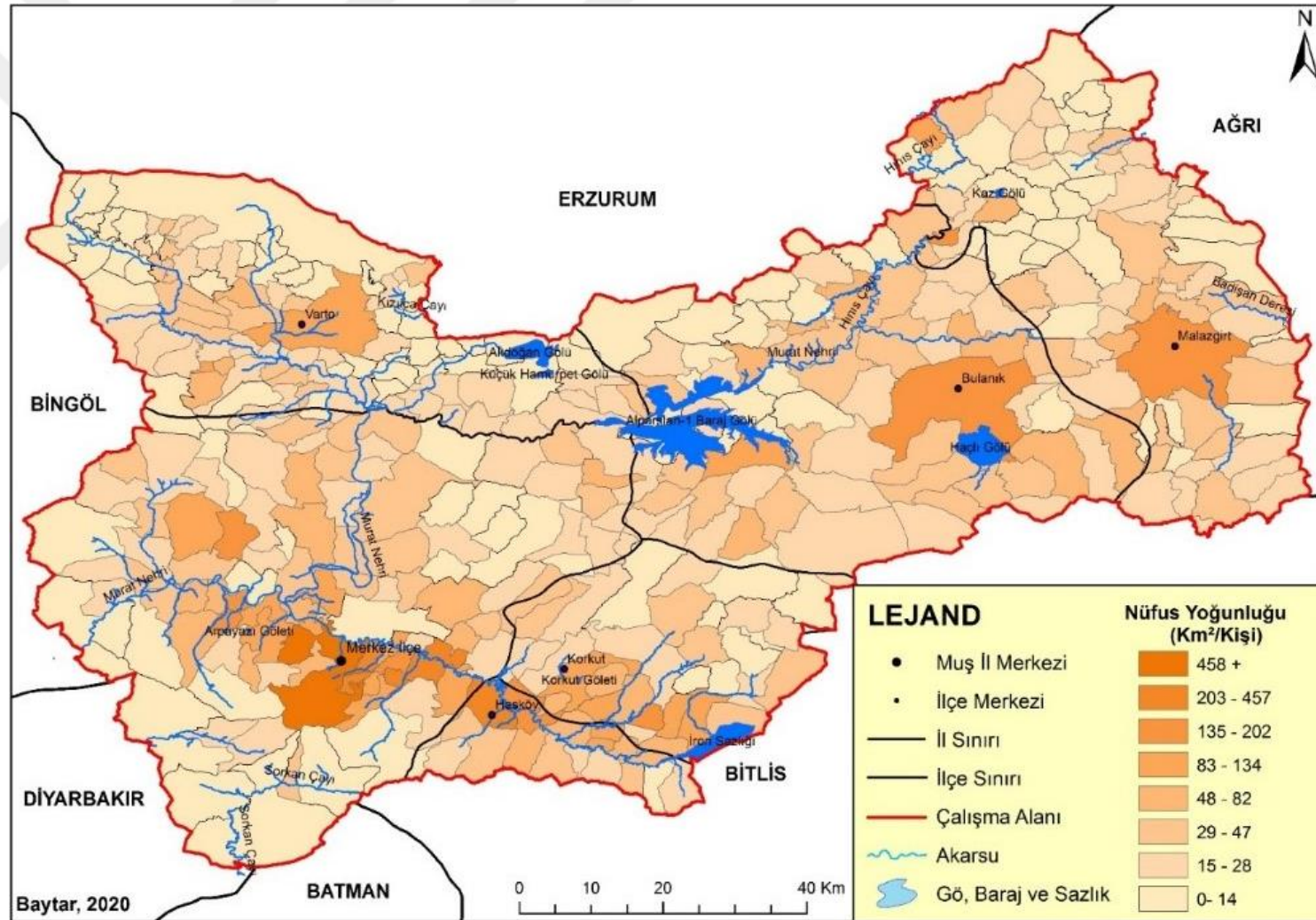
Çalışma sahasında aritmetik nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçe Hasköy'dür. İlçe nüfusunun, Korkut ilçesi dışında diğer bütün ilçelerden az olmasına rağmen en küçük yüz ölçüme sahip olmasından dolayı aritmetik nüfus yoğunluğu en yüksek olan ilçe olmuştur. Varto ilçesinin yüzölçümün büyük olması ve nüfusunun da çok yüksek olmamasından dolayı aritmetik nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu ilçe olmuştur (Şekil 3. 5).

Şekil 3. 5: Çalışma Sahasındaki İlçelerin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu

Aritmetik nüfus yoğunluğu (km²) bakımından Muş 458'dir. Hasköy, Bulanık, Varto ve Malazgirt şehir merkezleri 203-457 arasında olup en yüksek yoğunluğun olduğu yerleşmelerdir. Buralarda nüfusun yoğunlaşması, şehir yerleşme imkânlarının varlığından kaynaklanmaktadır. Bununla beraber genel olarak Murat Nehri ve Karasu havzasının bazı kesimlerinde arazilerin tarıma ve hayvancılığa uygun olduğu, sulama imkânının bulunduğu yerleşmelerde nüfusun nispeten arttığı ve buna bağlı olarak yoğunluğun da arttığı köyler görülmektedir. Aritmetik nüfus yoğunluğunun en az olduğu kırsal yerleşmeler ise şehir merkezlerine uzak, yer şekillerinin engebeli olduğu, ulaşım imkânlarının yeterince gelişmediği, iklimin daha sert geçtiği, yaşam koşullarının zorlaştığı ve bunlara bağlı olarak çok nüfuslanamamanın olduğu köy yerleşmeleridir. Bu köylerde daha çok Malazgirt ve Bulanık ilçelerinin kuzeyindeki arazilerde sulama imkânının sınırlı olması etkili olmaktadır. Varto'nun kuzey ve kuzeybatısında yer alan köylerde ise yer şekillerinin engebeli olması, tarımsal arazilerin sınırlı olması belirleyici olmaktadır. Muş merkezin güney ve batısında yer alan köylerin engebeli araziye sahip olması tarımsal arazilerin sınırlı olmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı buralar, aritmetik nüfus yoğunluğunun en az olduğu yerleşmeler arasında yer almaktadır. Muş merkezin kuzeydoğusu, Korkut'un kuzey ve kuzeydoğusu ile Varto'nun doğusunda yer alan köyler, yer şekillerinden kaynaklı tarım arazisi azlığı ve iklimin etkisi en az nüfuslanan köyler arasında yer almıştır (Şekil 3. 6).

Şekil 3. 6: Çalışma Sahasındaki Yerleşmelerin Aritmetik Nüfus Yoğunluğu

3.2.3. Nüfusun Sosyo-Demografik Özellikleri

Muş ili nüfusunun cinsiyet özelliklerine bakıldığında 1927 yılındaki ilk sayımda Muş henüz il statüsüne kavuşmamıştır. Bu sayım döneminde Bitlis'e bağlı ilçe olan Muş ilçesinde nüfus, 11.100 erkek ve 10.399 kadın olmak üzere toplamda 21.499'dur. Görüldüğü gibi erkek nüfus sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. 1927 yılındaki sayımda Bitlis'in ilçesi statüsünde olan Varto'da sadece kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğu görülürken Muş, Bulanık ve Malazgirt ilçelerinde ise aynı sayım döneminde erkek nüfus daha fazladır. Muş'un 1929 yılında il statüsüne kavuşmasından sonra 1960, 1990, 2000 ve 2019 yılı örneklemelerindeki cinsiyet dengesine bakıldığında 1990'da Varto ve 2000'de de Malazgirt hariç verilen dönemlerin tamamında bütün il ve ilçelerde erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olduğu görülmektedir (Tablo 3. 7).

Tablo 3. 7: Çalışma Sahasının Nüfus Gelişimi (1927-2019)

Yıl	Yerleşme	Erkek	Kadın	Genel Toplam
1927	Muş	11.100	10.399	21.499
	Bulanık	2.665	2.632	5.297
	Malazgirt	3.765	3.201	6.966
	Varto	4.790	5.032	9.822
	Toplam:	22.320	21.264	43.584
1960	Muş Merkez	38.677	33.642	72.319
	Bulanık	19.922	19.187	39.109
	Malazgirt	14.370	13.206	27.576
	Varto	14.433	14.201	28.634
	Toplam:	87.402	80.236	167.638
1990	Merkez	73.022	67.931	140.953
	Bulanık	39.865	39.130	78.995
	Hasköy	12.098	11.564	23.662
	Korkut	14.184	13.257	27.441
	Malazgirt	32.026	30.825	62.851
	Varto	21.132	21.509	42.641
	Toplam:	192.327	184.216	376.453
2000	Merkez	89.657	81.366	171.023
	Bulanık	51.584	48.235	99.819
	Hasköy	21.053	18.862	39.915
	Korkut	17.210	15.206	32.416
	Malazgirt	35.444	33.546	68.990
	Varto	21.266	20.225	41.491
	Toplam:	236.214	217.440	453.654
2019	Merkez	99.680	95.643	195.323
	Bulanık	41.159	39.484	80.643
	Hasköy	13.314	12.876	26.190
	Korkut	12.639	12.191	24.830
	Malazgirt	26.113	24.813	50.926
	Varto	15.629	15.268	30.897
	Toplam:	208.534	200.275	408.809

Kaynak: TÜİK, 2020.

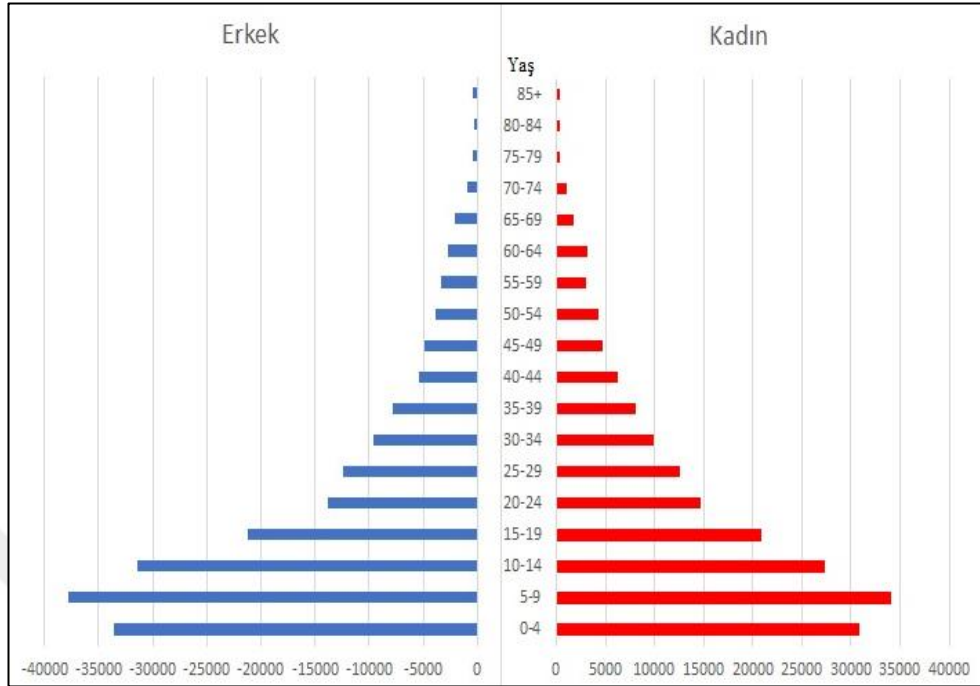
Çalışma sahasında, 1990 yılında 0-14 bağımlı nüfus oranı erkeklerde (%54) olurken kadınlarda (%50) olduğu görülmektedir. Faal nüfus içerisinde erkek nüfus oranı (%44) olurken, kadın nüfus oranı ise (%48) olmuştur. Yaşlı bağımlı nüfusta erkek nüfus oranı (%4) olurken, yaşlı bağımlılık oranı (%6) olmuştur. Toplam nüfus içerisinde en büyük payı (%52) 0-14 yaş aralığındaki bağımlı nüfus oluşturmaktadır. Bağımlı nüfus (%54) olurken bu oran içerisinde yaşlı bağımlılık oranı (%2) olarak gerçekleşmektedir. Yaşlı bağımlılık oranının düşük olmasında, doğum oranlarının yüksek olması ve ortalama yaşam süresinin düşük olması etkili olmaktadır (Tablo 3. 8).

Tablo 3. 8: Çalışma Sahasının Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılışı (1990)

	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam	(%)
0-4	33570		30892		64462	
5-9	37779		34098		71877	
10-14	31427		27397		58824	
Bağımlı Nüfus	102776	54	92387	50	195163	52
15-19	21188		20874		42062	
20-24	13864		14750		28614	
25-29	12441		12540		24981	
30-34	9587		9970		19557	
35-39	7878		8088		15966	
40-44	5382		6306		11688	
45-49	4923		4734		9657	
50-54	3903		4341		8244	
55-59	3359		3071		6430	
60-64	2743		3182		5925	
Faal Nüfus	85268	44	87856	48	173124	46
65-69	2139		1814		3953	
70-74	957		1034		1991	
75-79	393		359		752	
80-84	308		344		652	
85+	388		366		754	
Bağımlı Nüfus	4185	2	3917	2	8102	2
Toplam:	192229		184160		376389	

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasının 1990 yılı nüfus piramidi incelendiğinde, genç erkek nüfus içerisinde erkek nüfus oranı daha yüksek olurken, genç kadın nüfusun ise kadın nüfusunun yarısına denk geldiği görülmektedir. Yaşlı nüfusun erkek, kadın ve toplam nüfus içerisinde (%2)'şer payla geldiği görülmektedir. 5-9 yaş grubu en büyük paya sahipken 0-4 yaş grubunun azaldığı görülmektedir (Şekil 3. 7).

Şekil 3. 7: Çalışma Sahasının Nüfus Piramidi (1990)

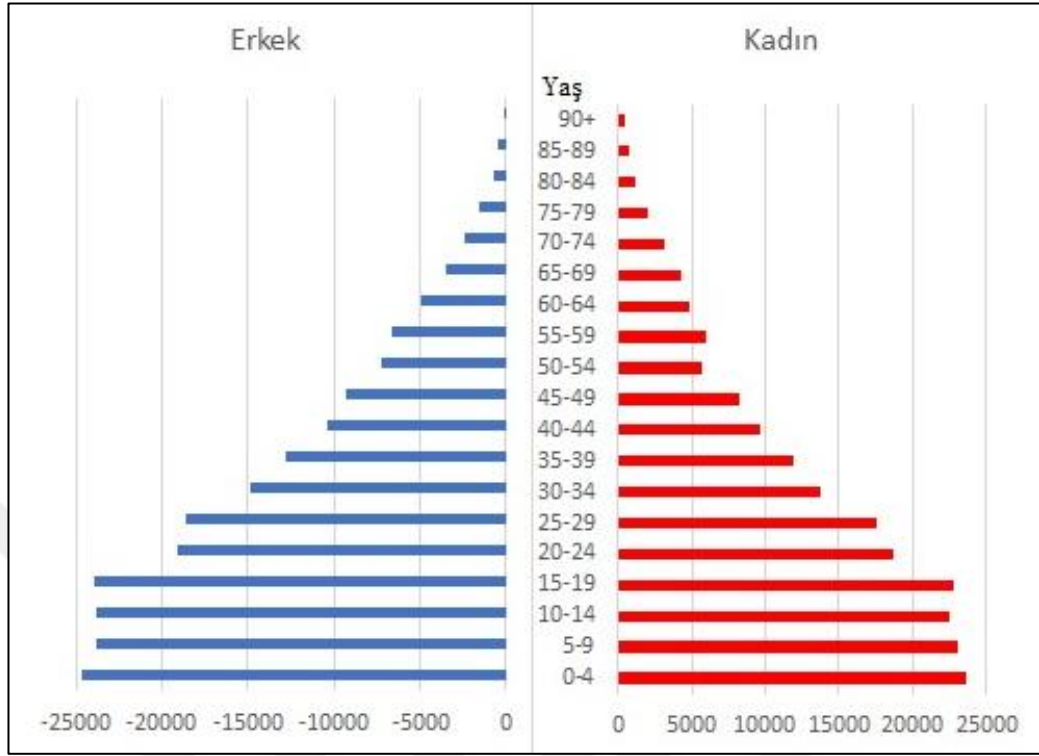
Çalışma sahasında, 2019 yılında 0-14 bağımlı nüfus oranı erkek ve kadınlarda (%35) olmuştur. Faal nüfus içerisinde erkek nüfus oranı (%61) olurken, kadın nüfus oranının ise (%59) olduğu görülmektedir. Yaşlı bağımlı nüfusta erkek nüfus oranı (%4) olurken, yaşlı bağımlılık oranı (%6) olmuştur. Toplam nüfus içerisinde en büyük payı (%60) faal nüfus oluşturmaktadır. Bağımlı nüfus (%40) olurken bu oran içerisinde yaşlı bağımlılık oranı (%5) olarak gerçekleşmektedir. Yaşlı bağımlılık oranının düşük olmasında, doğum oranlarının yüksek olması ve ortalama yaşam süresinin düşük olması etkili olmaktadır (Tablo 3. 9).

Tablo 3. 9: Çalışma Sahasının Yaş ve Cinsiyete Göre Nüfus Dağılışı (2019)

	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam	(%)
0-4	24.635		23.671		48.306	
5-9	23.757		23.069		46.826	
10-14	23.761		22.541		46.302	
Bağımlı Nüfus	72.153	35	69.281	35	141.434	35
15-19	23.905		22.707		46.612	
20-24	19.032		18.724		37.756	
25-29	18.639		17.611		36.250	
30-34	14.826		13.690		28.516	
35-39	12.745		11.956		24.701	
40-44	10.407		9.628		20.035	
45-49	9.246		8.296		17.542	
50-54	7.216		5.759		12.975	
55-59	6.659		6.009		12.668	
60-64	4.925		4.779		9.704	
Faal Nüfus	127.600	61	119.159	59	246.759	60
65-69	3.536		4.266		7.802	
70-74	2.423		3.085		5.508	
75-79	1.497		2.062		3.559	
80-84	728		1.161		1.889	
85-89	435		759		1.194	
90+	162		502		664	
Bağımlı Nüfus	8.781	4	11.835	6	20.616	5
Toplam:	208.534		200.275		408.809	

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasının 2019 yılı nüfus piramidi incelendiğinde, kadın ve erkek faal nüfus oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Daha sonra kadın ve erkek nüfus dağılışımda genç nüfus gelirken, yaşlı nüfus ise en az paya sahiptir. Ancak 10-14 yaş grubunda göre kadın ve erkek nüfus azaldıktan sonra 5-9 ve 0-4 yaş gruplarında tekrar arttığı görülmektedir (Şekil 3. 8).

Şekil 3. 8: Çalışma Sahasının Nüfus Piramidi (2019)

1990 ile 2019 yılları nüfusunun cinsiyet ve yaş durumu kıyaslandığında 1990 yılında toplam nüfus içerisinde genç nüfusun erkek (%54) ve kadın (%50) ile daha büyük paya sahip olduğu görülmektedir. 2019 yılında toplam nüfusu içerisinde faal nüfusun erkek (%61) ve kadın (%59) payla önde gelmektedir. Toplam nüfus içerisinde 1990 yılında yaşlı nüfus erkek (%2) ve kadın (%2) ile en az payla gelirken, 2019 yılına yaşlı nüfus erkek (%4) ve kadın (%6) şeklinde olduğu görülmektedir. Genç nüfusta bu durumun görülmesinde doğum oranının düşmesi etkili olurken, yaşlı nüfustaki bu durum üzerinde de sağlık koşullarının gelişmesi nispeten yaşam standardının yükselmesi etkili olmaktadır. 2019 nüfusunun 1990 nüfusuna göre doğurganlık ve ölümlülük hızlarındaki azalmaya bağlı olarak yaşlı nüfusun arttığı ve ortanca yaşı yükseldiği söylenebilir.

Eğitim: Muş ilinde eğitimin temelleri Osmanlı döneminde atılmış, Tanzimat'ın ilanından sonra bu hizmetler güçlenmiştir. Muş sancağında özellikle temel eğitim ve orta öğretim kurumları çerçevesinde yoğunlaşmıştır.

“Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi Muş Sancağı’nda da hem merkezde hem de taşrada planlı bir şekilde eğitimde yenileşme çabaları etkisini göstermiştir. Mevcut klasik eğitim kurumları olan medreselerin ve sıbyan mekteplerinin yanında temel eğitim

alanında bazı modern ibtidai mektepleri de açılmıştır. Bunun yanı sıra modern sivil okulların ilk örnekleri olan Muş Rüşdiye Mektebi isimli bir Mülki Rüşdiye Mektebi ve sonrasında Mülki İbadi mektebi de açılmıştır. İlk modern okul olan bu okulun yanı sıra çok sayıda yeni ibtidai mektebinin açılmasına öncülük etmiştir. Muş sancağında gayri müslim eğitim kurumlarının başında Muş Ermeni Katolik Mektebi, Muş Ermeni Protestan Erkek Mektebi ve Muş Ermeni Protestan Kız Mektebi gelmektedir” (Yıldız, 2019: 69-70).

Osmanlı'nın XIX. yüzyılın sonlarında Muş Sancağı'ndaki eğitim durumuna bakıldığında okul sayısı bakımından Varto 20 okulla önde gelirken öğrenci sayısında ise Muş hem toplam öğrenci (693) hem de erkek öğrenciyle (491) birinci sırada yer almaktadır. En fazla kız öğrenciye sahip ilçe 217 kişiyle Malazgirt'tir. En az kız öğrenci ise 63 kişiyle Varto'dadır. Medrese ve talebe dağılımı bakımından 15 medrese, 232 talebeyle Malazgirt öndeyken, 9 medrese, 123 talebeyle Bulanık son sırada yer almaktadır. Varto'da ise medrese bulunmaktadır (Tablo 3. 10).

Tablo 3. 10: Muş Sancağında Bulunan Okul, Medrese ve Öğrenci Sayısı (1892)

	Okul			Okul Sayısı	Medrese		
	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Toplam Öğrenci		Talebe Sayısı	Toplam Talebe	Medrese Sayısı
Muş	491	202	693	17	195	195	13
Bulanık	237	186	423	9	123	123	9
Malazgirt	308	217	525	14	232	232	15
Varto	450	63	513	20	-	-	-

Kaynak: Güven, 2017: 82

Cumhuriyetin kuruluş döneminde Türkiye’de Muş ili okuryazar oranı bakımından gerilerde olan şehirler arasında yer almaktadır. “1935’te ildeki her 100 erkekten ancak 10’u, her yüz kadından ise yalnızca 1’i okuma yazma bilir. 1975 yılında her 100 erkekten 56’sı, her 100 kadından ise 20’si okur yazardır” (Kaştan, 2019: 26).

Muş ilinde “1947 yılındaki eğitim duruma bakıldığında erkeklerin %7 okuma yazma bilirken %93’de okuma yazma bilmemektedir. Kadınlardaki durum ise okuma yazma bilenlerin oranı %0,07 iken okuma yazma bilmeyenlerin oranıysa %99,3 olduğu görülmektedir. Muş ilinde 14 ilkokul bu okullarda eğitim veren 32 öğretmen bulunurken öğrenci sayısının da 1.145 olduğu görülmektedir. Muş’ta 1 ortaokul 10 ortaokul öğretmeni 137 ortaokul öğrencisi bulunmaktadır. Bununla birlikte 319 öğrenci eğitimli ilkokullarda okumaktadır” (Tekeli, 1947: 27).

1985-2018 yılları arasında bir okul bitirmeyen kişi sayısı; 1985 yılında 53.983 iken 2000’de 38.063 olmuştur. 2010 yılında bu sayı 178.119’a yükselirken 2018 yılında tekrar düşerek 92.959 olmuştur. 2000 yılında 1985’e göre ilkokul, ilköğretim ortaokul ve dengi okul öğrenci sayısı artış eğilimi gösterdiği halde 2010 yılında düşüş

göstermiştir. 2018 yılında 2010'a göre ilkokul ve ortaokul ile dengi okullarda öğrenci sayısı artarken ilköğretimdeki öğrenci sayısı düşmüştür. Lise, lise dengi okul ile ön lisans ve lisans öğrenci sayısının 1985, 2000, 2010 ve 2018 sayım yıllarında arttığı görülmektedir (Tablo 3. 11).

Tablo 3. 11: Çalışma Sahasında Nüfusun Yıllara Göre Eğitim Durumu (1985- 2019)

Yıl	Cinsiyet	Bir Okul Bitirmeyen	İlkokul	İlköğretim	Ortaokul ve Dengi Meslek Okulu	Lise ve Dengi Meslek Okulu	Ön Lisans- Lisans	Mezuniyeti Bilinmeyen
1985	Toplam	53.983	72.220	-	8.795	7.322	1.999	80
	Kadın	20.810	50.245	-	6.911	5.788	1.702	55
	Erkek	33.173	21.975	-	1.884	1.534	297	25
2000	Toplam	38.063	90.974	9.548	18.542	25.543	6.165	36
	Kadın	16.558	56.246	6.115	14.389	19.737	4.671	13
	Erkek	21.505	34.728	3.433	4.153	5.806	1.494	23
2010	Toplam	178.119	44.544	54.079	6.439	28.862	7.412	22.737
	Kadın	105.481	18.750	20.075	1.678	7.473	2.276	12.977
	Erkek	72.638	25.794	34.004	4.761	21.389	5.136	9.760
2018	Toplam	92.959	85.372	46.487	53.821	41.755	24.178	2.399
	Kadın	60.997	43.006	18.689	23.282	13.901	8.624	1.531
	Erkek	31.962	42.366	27.798	30.539	27.854	15.554	868

Kaynak: TÜİK, 2020.

Muş Valiliği'nin verilerine göre 2018 itibarıyla Muş ilinin genelinde 128.944 öğrenci, 5.638 öğretmen, 709 okul, 4.443 derslik bulunmaktadır. Okuma yazma bilen erkek sayısı 167.965 kişi ile %96,7 oranındadır. Kadınlarda 137.045 kişi ile %80,7 oranındadır.

Kaynak: Muş Milli Eğitim Müdürlüğü (2020)

Foto 3. 1: Cumhuriyet İlkokulu (Muş, 1926)

3.2.4. Göç Özellikleri

Göçle ilgili birbirinden farklı tanımlamaların yapıldığı görülmektedir. Bu konuda Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğünde kavram “Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret” şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu, 1988: 556). Göç, kişinin kendi yaşadığı idari sınırı geçerek oturma yerini sürekli veya uzun süreli olacak şekilde değiştirme olayıdır. Bu yer değiştirme kıtalar, uluslar, bölgeler arasında, kırsaldan şehre veya günümüzde karşılaştığı gibi şehirden kırsala şeklinde olabilir (Tümertekin & Özgüç, 2016: 289). Göç, insanların köyler, kasabalar, ilçeler, şehirler ve büyük şehirler arasında yaptıkları dinamik özelliklere sahip harekettir. Göç eden kişilerin tespiti için göç faaliyetinin belirli idari yapı içerisinde belli bir zaman diliminde yapılması çok önemlidir.

Göçün yaşanmasında çeşitle nedenler bulunmaktadır. Bu yer değiştirme hareketi daha çok ekonomik gerekçelerle meydana gelmektedir. “Türkiye’nin son elli yıldaki bir tarım toplumundan sanayi toplumuna geçme macerası içinde, göçün ana eksenini, kırdan kente göç, bir başka deyişle kentleşme oluşturmuştur” (Tekeli, 1998: 7-8). Tekeli’nin ifadesi üzerinden yirmi üç yıl geçmesine rağmen, kırdan kente göç hızında değişme olsa da halen devam etmektedir. Göç belirli amaçlarla yapılmakta olup bu amaçlar daimî yerleşme, turizm, ekonomik ve sosyo-kültürel etkinlikler şeklinde olabilmektedir (Deniz, 2009: 15). Göç farklı amaçlarla farklı yönlerde yapılmakta ve etki bırakmaktadır. “Göçlerin önemli bir yönü çift yönlü bir etkiye sahip olduğudur. Çoğunlukla göçler gidilen ülkeyi etkilediği gibi aynı şekilde göçün başladığı topraklarda önemli ölçüde etkilemektedir” (Bilgili, 2006: 35). Bu çerçevede bakıldığında, kırsal alanlarda yaşanan göç hem kırsal alanlarda sorunlara neden olarak kırsal kalkınmayı olumsuz etkilemekte hem de şehirlerde farklı sorunlara neden olmaktadır.

Muş ili köylerinde nüfus değişimi üzerinde etkili olan önemli unsurlardan biri Osmanlı topraklarına Rusya’dan yapılan göçlerdir. 1829 yılı ile I. Dünya Savaşı arasındaki dönemde, yüzbinlerce Çerkez ile Müslüman topluluk savaşlar ve maruz

kaldıkları baskı nedeniyle Rusya topraklarından Osmanlı'nın topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (Whitman, 1914; aktaran, Arvas, 2019: 178).

Muş ilinde özellikle iklim, topografya ve ilin sosyal, kültürel yönden geri kalması göçün hızı üzerinde etkili olmaktadır (Sönmez, 2010: 45). Bu nedenlerle özellikle kırsal yerleşmelerden il, ilçe merkezine, İstanbul, İzmir, Bursa gibi büyük şehirlere göç edilirken, yurt dışına yapılan göçlerinse en fazla Fransa ve Almanya gibi ülkelere yapıldığı görülmektedir.

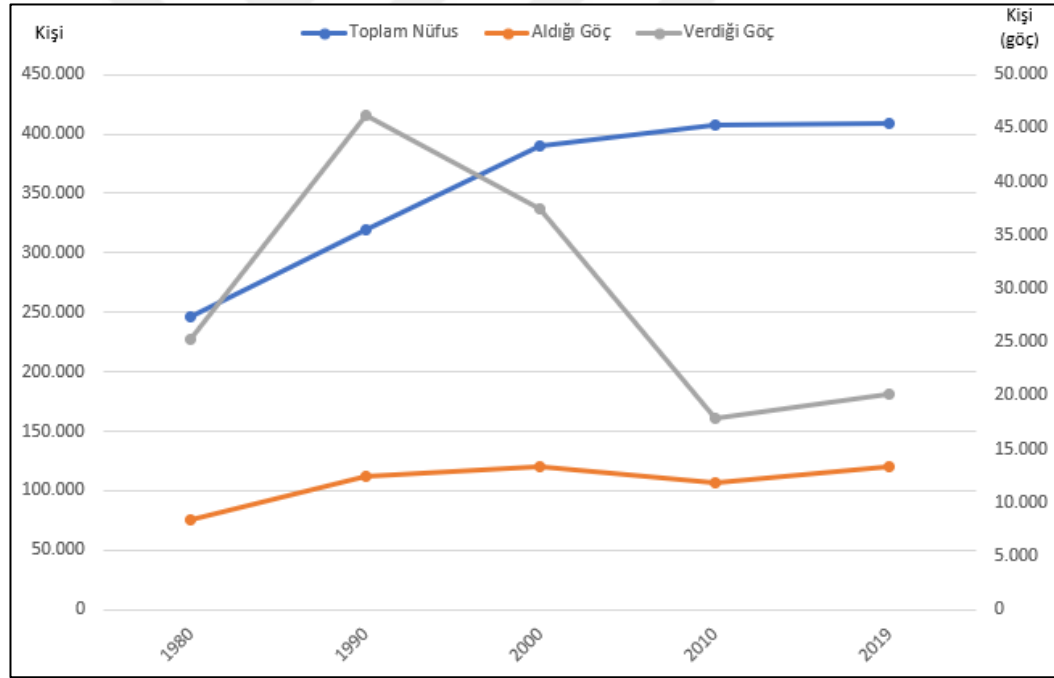
Göçün altında yatan motivasyon nedenleri oldukça çeşitlidir. Yerleşmelerde meydana gelen göçe bağlı olarak nüfus artışı veya azalışında, “göç verilen yerleşmenin çekici motivasyon kaynaklarıyla göç veren yerleşmenin itici motivasyon kaynakları etkili olmaktadır” (Baytar, 2020: 32). Çalışma sahası da buna benzer motivasyonların etkisiyle 1980 sonrası göç hızının sürekli yüksek olduğu bir il olmuştur. İlde yaşanan bu göç hızında başta ekonomik nedenler olmak üzere güvenlik, daha iyi bir hayat yaşama isteği, büyük şehirlerdeki gelişen eğitim ve sağlık hizmetlerinden yararlanma isteği, yaşam standardının yükseltme isteği, aileler arasında yaşanan anlaşmazlık ve kan davaları gibi kısaca şehirlerin ve büyük şehirlerin çekicilikleri ve kırsalın iticilikleri etkili olmuştur. Türkiye ortalamasına göre her zaman yüksek olan göç hızının seçilmiş yıllarda en yüksek olduğu yıl 1990'dır. 1990 yılında 46.254 kişiyle en yüksek göçün yaşandığı yıl olurken, bu yıldan sonra 2010 yılına kadar göç eden kişi sayısında düşme görülmektedir. 2010-2019 yılları arasında göç eden sayısında artış olduğu görülmektedir. Muş'un seçilmiş yıllarda aldığı göçün ise verdiği göçe göre dalgalı ve birbirine yakın değerlerde seyrettiği görülmektedir. Muş ili 2019 yılında 13.396 kişiyle en fazla göç aldığı yıl olmuştur. Bu dönemde yaşanan göçe rağmen ildeki toplam nüfus miktarının yükselmeye devam ettiği görülmektedir. Bu durum, o dönemde doğum oranlarının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. 2000-2019 yılları arasında toplam nüfusun belli bir seviyede seyretmesi ve dalgalanmaların görülmemesinin nedeni ise ilin aldığı göç ile verdiği göçün yaklaşık aynı seviyede devam etmesi farkıdır. Halen ilde doğum oranının yüksek olması belirleyici olmaktadır (Tablo 3. 12).

Tablo 3. 12: Çalışma Sahasının Göç Durumu (1980-2019)

Yıl	Toplam Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (binde)
1980	246.476	8.351	25.288	- 16.937	-66,4
1990	319.813	12.425	46.254	- 33.829	-100,5
2000	390.308	13.379	37.448	- 24.069	-59,8
2010	406.886	11.782	17.841	- 6.059	-14,8
2019	408.809	13.396	20.063	- 6.667	-16,2

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasındaki nüfus grafiğine bakıldığında, toplam nüfusta artış hızı değişse de istikrarlı yükselme olduğu görülmektedir. Bu dönemde yoğun göç verilmesine rağmen nüfus artış hızının yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun görülmesinde, ildeki doğum oranının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Muş'un aldığı göçte istikrarlı bir seyir gözlenirken, verdiği göçte ise daha dalgalı bir seyir söz konusudur (Şekil 3. 9).

Şekil 3. 9: Çalışma Sahasının Göç Durumu (1980-2019)

Muş ilinin sahip olduğu tarım ve hayvancılık kaynağıyla su kaynakları bakımından kırsal kalkınma için çok önemli bir potansiyel oluşturduğu söylenebilir. Bu durum Muş'a önemli avantaj sağlamakta ancak farklı motivasyon nedenlerinden dolayı yaşanan bu göç dalgaları kırsal potansiyelin ve avantajların kullanılmasını sekteye uğratmaktadır. Bu nedenle topraklar işlenememekte, hayvancılıkta üretim

azalmakta, bu işi yapan kişi sayısı düşmekte ve bunlar iş gücü sorununun yaşanmasına neden olmaktadır.

Büyük şehirlerdeki imkânların azalması ve bu şehirlerdeki işsizlik sorununun ortaya çıkması trafik sorununun hat safhaya ulaşması, eğitim ve sağlık hizmetlerinde görülen talep yoğunluğu nedeniyle son dönemlerde göç hızında kabaca düşme eğilimi görülmektedir. Hatta bu şehirlerden kırsal yerleşmelere çok az da olsa geri dönenlerin olduğu görülmektedir.

3.3. Kırsal Alanların Yerleşme Yapısı

3.3.1. Muş İlindeki Yerleşmeler

Yerleşme kavramı ile kır ve şehir yerleşmelerinin araştırmacılar tarafından farklı şekilde tanımlandığı ve ortak bir tanımlama üzerinde hem fikir olunmadığı görülmektedir.

“Av peşinde dolaşan ilkel gezici insanların sığındıkları tabii halde buldukları yahut yaptıkları barınaklar, çadır toplulukları, ova, yayla ve dağ eğriti yerleşmeleri; nihayet münferit mesken, çiftlik, köy, kasaba ve şehir, geçici yahut devamlı, toplu yahut dağınık, büyük yahut küçük bütün yerleşmeler, yerleşme tesisleri; münferit ev ve ev toplulukları yerleşme olayı kavramına girebilir” (Tanoğlu, 1969: 211).

Yerleşme, barınmak veya herhangi bir faaliyeti yürütmek amacıyla toprak parçası üzerinde kurulan bir veya birden fazla konuttan oluşan ünitelerdir (Özçağlar, 2014: 81). “Mekâna ait sosyo-ekonomik koşullar hakkında bilgi veren unsurlardan biri de mekân üzerindeki nüfus ve yerleşme özellikleridir. Yerleşmeler, doğal ortam özellikleri ile sosyo-kültürel yapıdan etkilenen dinamik unsurlardır. Yerleşmelerin ortaya çıkmasında hem doğal ortam koşulları hem de beşerî ve ekonomik özellikler etkilidir” (Dölek, Avcı & Harunoğulları, 2008: 1011-1012). İnsanoğlu, hayatını ikame etmek amacıyla doğayla olan ilişkisinde, doğanın verdiği nimetlerden azami derecede faydalanmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken doğadan gelecek zararlara karşı da elinden geldiğince kaçınmaktadır. Bu bağlamda sürekli yapılan araştırmalar sonucu elde edilen kazanımlar ve hayatta kazanılan tecrübeleri de bu çerçevede kullanmaktadır. Bunu yaparken kaynakların yerinde ve ölçülü kullanılması, sürdürülebilirliği göz önünde bulundurması önem taşımaktadır (Balcı, 2018: 41).

İnsanlar yer yüzünde farklı özelliklere sahip yerleşmeler kurmuştur. Yerleşmelerin şekillenmesinde farklı etmeneler bulunmaktadır. Genel olarak beşerî ve ekonomik nedenlerle şekillenen yerleşmeler dağınık ve toplu yerleşmeler olabileceği gibi gevşek yapıda da olabilir. Bu yerleşmeler kuruldukları arazi yapısına göre sınıflandırılabilir (plato, sırt, ova, vadi vb.) Muş ilinde dağlık alanlarla ova ve akarsu vadileri arasında nüfus ile yerleşme dağılışı arasında belirgin farklar bulunmaktadır. Yükseltiyle ve buna bağlı olarak ortaya çıkan karasallık sıcaklık değişimi nüfus ve yerleşmelerin dağılışı belirleyici rol almaktadır. Kış mevsiminin süresi ve şiddeti değişmekte, tarım ve hayvancılık faaliyetleri etkilenmektedir. Bu durumla nüfuslanma ve yerleşme dağılışı arasında bulunan ilişki sonucu, çalışma sahasında yerleşmeler daha çok Muş, Bulanık, Liz ve Malazgirt ovaları ile Murat Nehri vadisi ile Karasu Nehri'nin etrafında yoğunlaşmaktadır. Yükselti arttıkça hem yerleşme sayısında hem de yerleşmelerin nüfus miktarında azalma olduğu görülmektedir.

Şehir Yerleşmeleri: Şehir ile kıy ayrımında farklı görüşler vardır. Bu konuda “Şehir ile kıy yerleşmeleri arasındaki ayırım görece bir ayırımdır; kıy halkıyla şehir sakinini birbirinden ayıran keskin bir çizgi yoktur” şeklinde bir tanım yapılmıştır (Tümertekin & Özgüç, 2016: 363). Diğer bir görüş de şöyledir: “Kırsal alanlar arazi parçası olarak ele alınıp tarımsal deseni, arazi kullanımı, şehirlere yakınlığı gibi kıstaslar göz önüne alınabilmektedir. Yine bu alanlar sosyo-kültürel özelliklerine bağlı olarak sosyal temsil, alışkanlıklar, ekonomik faaliyetlerde çeşitlilik, nüfus azalması ve göç olgusu gibi kriterler çerçevesinde değerlendirilebilir” (Bakırcı, 2007: 23). Şehirseller yerleşmeler ile kırsal yerleşmeler ayırımında başta nüfus olmak üzere idari ve ekonomik kriterler kullanılmaktadır. Yapılan bu tanımlamalarda baz alınan önemli referanslardan biri 1924 yılında çıkarılan 442 Sayılı Köy Kanunudur. Bu kanunun birinci maddesine göre nüfusu 2.000’den az olan yerleşmeler köy, nüfusu 2.000 ile 20.000 arasında olan yerleşmeler kasaba olarak kabul edilmektedir. Nüfusu 20.000’den fazla olan yerleşmeler de şehir kabul edilmektedir. “Devlet Planlama Teşkilatı”, kalkınma planları ile uyumlu olması için kırsal alanı, 1980 yıllarında nüfusu 20 binden daha fazla olan yerleşmeler şehir, nüfusu 20.000’in altında olan yerleşmeleri şehir yerleşmelerinin dışında kalan alanlar olarak kabul etmektedir. DPT kalkınma

planlarında ve yayınlarında sonraki dönemlerde nüfusu 10.000'den fazla olan yerleşmelere şehir denildiği görülmektedir (Keleş, 2010: 98).

Muş ili sınırları içerisinde farklılık gösteren ve değişik özelliklere sahip araziler üzerinde kurulan yerleşmeler bulunmaktadır. Muş merkez belediyesi ve merkez ilçedeki diğer belediyeler olan Karaağaçlı, Kırköy, Kızılağaç, Konukbekler, Serinova, Sungu, Yaygın ve Yeşilova olmak üzere dokuz belediye bulunmaktadır. Çalışma sahasındaki en büyük belediye olan Muş Belediyesi Muş Ovası'nın güneyinde kurulmuştur (Foto 3. 2).

Foto 3. 2: Muş Şehri ve Muş Ovası

Bulanık belediyesi ve Bulanık ilçesinde yer alan Elmakaya, Erentepe, Rüstemgedik, Sarıpınar, Uzgörür ve Yoncalı diğer belediyeleridir. Hasköy ilçesinde Hasköy Belediyesi ve Hasköy ilçede yer alan Düzkışla Belediyesi yer almaktadır. Korkut ilçesinde ise Korkut Belediyesi ve Altınova Belediyesi olmak üzere iki belediye bulunmaktadır. Malazgirt ilçesinde Malazgirt Belediyesi ve ilçede yer alan Konakkuran Belediyesi olmak üzere iki belediye vardır. Varto ilçesinde de Varto Belediyesi yer almaktadır. Toplamda Muş ili sınırları içerisinde 23 belediye ve 364 köy olmak üzere 387 yerleşme bulunmaktadır (Tablo 3. 13).

Bilindiği gibi yükseltiyle yerleşme ve nüfuslanma arasında ters orantı vardır. Muş ilinde bulunan yerleşmelerin dağılışı da bu durumu desteklemektedir. İlde en fazla belediye yerleşmesi 1.247-1.450 m'leri arasındaki yükselti basamağında (12 belediye)

yer almaktadır. Yükselti arttıkça hem köy sayısında hem de belediye yerleşmesi sayısında azalma olduğu görülmektedir. Yükseltinin nüfuslanma üzerinde bıraktığı olumsuz etkiden dolayı 1.851 metre yüksekliğinden sonra belediye yerleşmesi bulunmamaktadır. En yüksekte Bulanık ilçesinde 1.674 m’le Elmakaya Belediyesinin kurulduğu görülürken en alçakta kurulan belediyenin ise 1265 m’le merkez ilçede Sungu Belediyesi olduğu görülmektedir.

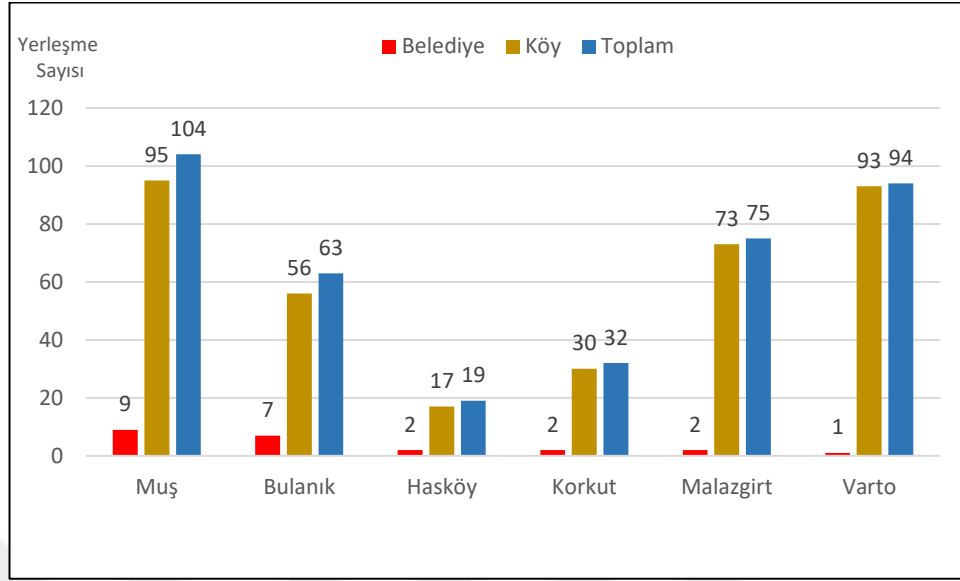
Muş ilindeki yerleşmelerin dağılışına bakıldığında, 104 (%27) yerleşmeyle merkez ilçe önde yer almaktadır. Daha sonra Varto 94 (%24), Malazgirt 75 (%20), Bulanık 56 (%16), Korkut 30 (%8), Hasköy 17 (%5) şeklinde dağılışı göstermektedir (Tablo 3. 13).

Tablo 3. 13: Çalışma Sahasında Belediye ve Köy Sayısı

	Belediye Sayısı	Yüzde (%)	Köy Sayısı	Yüzde (%)	Toplam Yerleşme Sayısı	Yüzde (%)
Merkez İlçe	9	39	95	26	104	27
Bulanık	7	30	56	16	63	16
Hasköy	2	9	17	5	19	5
Korkut	2	9	30	8	32	8
Malazgirt	2	9	73	20	75	20
Varto	1	4	93	25	94	24
Toplam	23	100	364	100	387	100

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında belediye ve köyün daha çok merkez ilçede yoğunlaştığı görülmektedir. Daha sonra Varto, Malazgirt, Bulanık, Korkut ve Hasköy gelmektedir (Şekil 3. 10).

Şekil 3. 10: Çalışma Sahasında Belediye ve Köy Sayısı

Köy Yerleşmeleri: En fazla köy yerleşmesi 95 köyle merkez ilçededir. Bu, köy yerleşmelerinin (%26)'sını oluşturmaktadır. Sonra Varto ilçesinde 93 köy ile köylerin (%25)'i, Malazgirt ilçesinde 73 köy ile (%20)'si, Bulanık ilçesinde 56 köy ile (%16)'sı bulunmaktadır. Korkut ilçesinde 30 köy ile köylerin (%8)'i bulunurken en az köyün bulunduğu ilçe ise 17 köy ve (%5) oranıyla Hasköy'dür. Köy yerleşmelerinin yükseltiye göre dağılışına bakıldığında 1.247-2.231 metre yükseltileri arasında oldukları görülmektedir. En alçakta kurulan köy Merkez ilçeye bağlı 1.247 metre yüksekliğindeki Yoncalöz'dür. Malazgirt ilçesinde 2.231 metre Yükseklikteki Mağalcık'tır. 1247-1450 metre yükselti basamağında 95 köy vardır. Bunlar köylerin (%26)'sını oluşturmaktadır. Çalışma sahasında köylerin en fazla yer aldığı yükselti basamağı 1.451-1.650 m'ler arasındadır. Bu yükselti basamağında 139 köy (%38) yer almaktadır. 1651-1850 metre arasındaki yükselti basamağında 88 köy (%24), 1851-2050 metre arasındaki yükselti basamağında ise 36 köy (%10) bulunmaktadır. En az köyün 2.050 metre üstü yükseltide 7 köy (%2) kurulduğu görülmektedir⁴ (Tablo 3. 14).

Muş, genel olarak engebeli ve yükseltisi fazla olan bir ildir. Bu durum, yerleşmelerin arasındaki yükselti farkının fazla olmasına neden olmaktadır. En alçakta

⁴ Yerleşme yükseltileri, Google Earth Programı aracılığı ile bütün yerleşmelerin yükseltileri alınarak metin tablo ve grafiklerde kullanılmıştır. Bu veriler ArcGIS 10.5 programıyla haritaya dönüştürülmüştür.

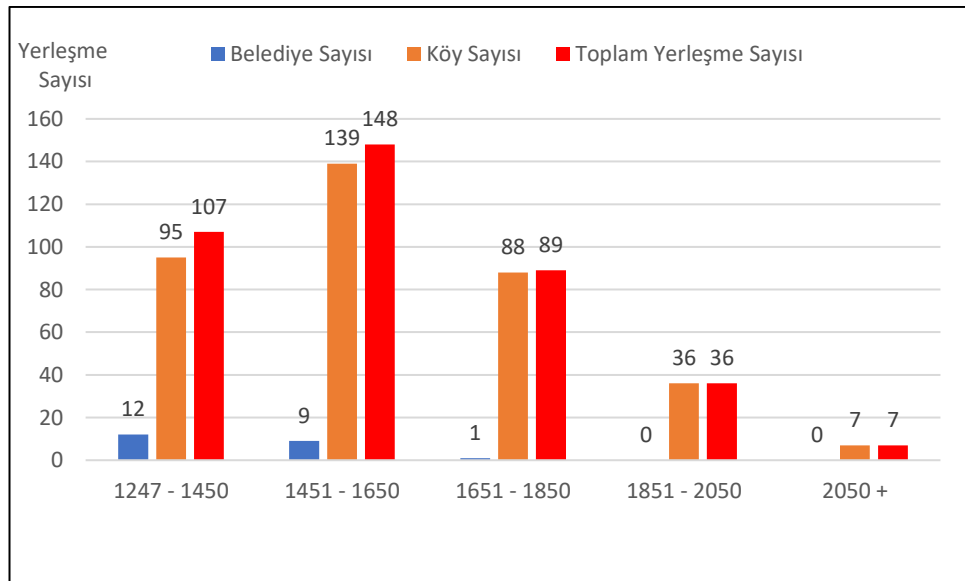
Yoncalıöz Köyü (1.247 metre) ile en yüksekte kurulan Mağalcık Köyü (2.231 metre) arasında 984 metre yükselti farkı vardır. En alçakta 1.247-1450 metreler arasında 107 yerleşme bulunmakta olup bunlar toplam yerleşmelerin (%28)’ni oluşturmaktadır. Bu yerleşmeler çoğunlukla Muş Ovası ve çevresinde yer almaktadır. En fazla yerleşme 148 yerleşmeyle 1.451-1650 metre yükselti aralığında bulunmaktadır. Bunlar yerleşmelerin (%38)’ine denk gelmekle birlikte daha çok Malazgirt ve Bulanık ilçeleri sınırında yoğunlaşmaktadır. Yükseltinin arttığı engebeli dağlık alanlarda, 2050 + metre üzerinde yüksekliğe sahip 7 yerleşme olup, bunlar da il geneli yerleşmelerinin (%2)’sini oluşturmaktadır. (Tablo 3. 14).

Tablo 3. 14: Çalışma Sahasında Yerleşmelerin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı

Yükselti Basamağı (m)	Belediye Sayısı	Yüzde (%)	Köy Sayısı	Yüzde (%)	Toplam Yerleşme Sayısı	Yüzde (%)
1247-1450	12	55	95	26	107	28
1451-1650	9	41	139	38	148	38
1651-1850	1	4	88	24	89	23
1851-2050	-	-	36	10	36	9
2050 +	-	-	7	2	7	2

Kaynak: TÜİK, 2020.

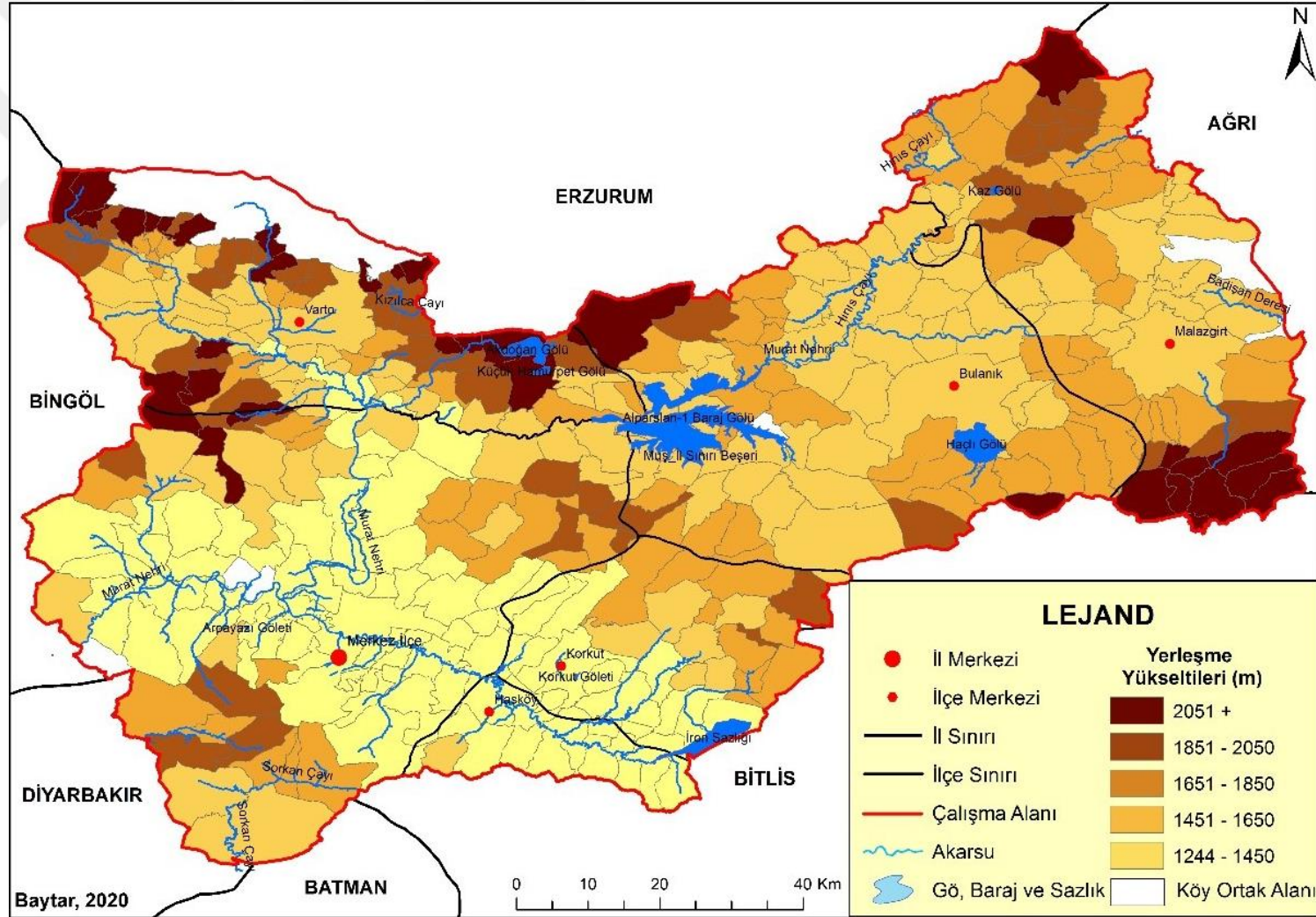
Çalışma sahasında, yükselti basamaklarına göre yerleşme dağılışının dengeli olmadığı görülmektedir. Köy yerleşmeleri daha çok 1451-1650 metreler arasındaki yükselti basamağında yoğunlaşırken, belediyelerin de daha çok 1247-1450 metreler arasındaki yükselti basamağında yoğunlaştığı görülmektedir (Şekil 3. 11).

Şekil 3. 11: Çalışma Sahasındaki Yerleşmelerin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı

Çalışma sahasındaki yerleşmelerin, daha çok Muş Ovası'nda yer alan Muş şehir merkezi ile Hasköy, Korkut, Sungu, Kızılağaç ve Yaygın gibi yerleşme merkezlerinin çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Daha sonra, Bulanık ve Malazgirt ilçe merkezlerinin çevresinde yerleşmelerin yoğunlaştığı görülmektedir. Yükseltinin arttığı engebeli arazilerde yerleşme sayısı görülmektedir (Şekil 3. 12).

Şekil 3. 12: Çalışma Sahasında Yerleşmelerin Yükselti Basamakları

Yerleşmelerin dağılışının toplu veya dağınık olması üzerinde “doğal ortam koşullarına (iklim, toprak, bitki örtüsü, jeolojik ve jeomorfolojik özellikler) beşerî faaliyetlere (mülkiyet durumu, ekonomik faaliyetler), tarihi, sosyolojik” faktörler etkili olmaktadır (Bozkoyun, 2019: 205).

Çalışma sahasının genelinde toplu yerleşme örneklerine rastlamakla birlikte özellikle arazinin geniş, yer altı su seviyesinin yüksek olduğu ovalık ile platoluk alanlarda dağınık yerleşmeler nispeten artmaktadır (Foto 3. 3).

Foto 3. 3: Dağınık Yerleşme Örneği (Kayalısu Köyü)

Çalışma sahasında toplu yerleşmelerin yaygın olarak görülmektedir. Bu yerleşmelerin görülmesinde tarım arazilerinin ve su kaynaklarının azlığı etkili olmaktadır (Foto 3. 4).

Foto 3. 4: Toplu Yerleşme Örneği (Yurttutan Köyü)

Mezra Yerleşmeleri: Arapça bir kelime olan mezra Türkçe sözlükte ekime elverişli, ekilecek tarla veya yer anlamına gelmektedir. Kırsalda birkaç evden oluşan en küçük yerleşim birimi olarak tanımlanmaktadır (Özdemir, 2016: 72). “Münferit mesken ile gerçek manada köy arasında bir ara tip yerleşme olarak memleketimizde görülen yerleşme şeklidir. Ziraat yapılan ekilip biçilen yer demektir. Daha çok Doğu Anadolu’da rastlanır; mezraa, mezria, mezra, mezri, mezraačık şekillerini almaktadır” (Tanoğlu, 1969: 267). Köyün ekonomik sahasında oluşan mezra yerleşmelerinde, dikey yönde mevsimlik göç görülmektedir (Hayır Kanat, 2016: 258). Mezraların ortaya çıkmasında, insanların iş yoğunluğunun olduğu dönemlerde köy veya kasabadan uzaktaki tarlalarına ve işlerine gitmedeki zorluk ve zaman kaybını ortadan kaldırmak amacı etkili olmuştur (Özgür, 2010: 46).

Mezra gerek sözlükteki anlamında gerekse yukarıda yapılan tanımlarda görüldüğü gibi; ekim, tarla, ziraat, ekip biçme gibi tarımsal faaliyetlerin ön plana çıktığı bir kavramdır.

Muş ilinde mezra yerleşmelerinin çok yaygın olduğu görülmektedir. Mezraların ortaya çıkmasında çiftçilerin arazilerine yakın olma, zamandan ve iş gücünden tasarruf etme gibi endişeler etkili olmuştur. Bunun yanında köyde sorun yaşayan veya kan davları gibi nedenlerle de mezraların ortaya çıktığı görülmektedir. Muş ili sınırları içerisindeki mezraların ekonomisinin tarımsal faaliyetlere, tarım ve hayvancılığa veya sadece hayvancılık faaliyetlerine dayandığı görülmektedir. Yukarıdaki mezra tanımlamalarında daha çok tarımsal faaliyetlerin vurgulandığı görülmektedir. Ancak Muş ili ve çevresindeki mezraların ekonomik faaliyetlerinde hayvancılık önemli yer tutmaktadır. Çünkü tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin iç içe geçtiği ve birbirini desteklediği görülmektedir. Mezralardaki ekonomik faaliyetlerinde de zamanla arz talep dengesine göre değiştiği görülmektedir.

Muş ili sınırları içerisinde (203) mezra bulunmaktadır (İçişleri Bakanlığı, 2020). Arazi çalışmaları sırasında muhtarlarla yaptığımız görüşme ve tespitlerde (203) mezra sayısının güncel olmadığı, mezralardan bazılarının köye dönüştüğü, bazılarında ise yerleşme olmadığı görülmüştür⁵. Resmi kaynaklara göre Muş ilinde bulunan 203 mezradan günümüzde yerleşimin olmadığı ve köye dönüşen mezraları çıkarttığımızda 113 mezranın kaldığı görülmektedir (Tablo 3. 15; Tablo 3. 16; Şekil 3.13). Bununla birlikte yapılan görüşmelerde ve saha çalışmalarında yeni mezraların da kurulduğu anlaşılmaktadır. Resmi kaynakların listesinde yer almadığı için çalışmada bunlara yer verilmemiştir.⁶

⁵ İç işleri Bakanlığı ile Muş Valiliği'nden aldığımız veriler örtüşmekle birlikte güncel veri olmadığı görülmüştür. Muş ili mezra haritasını yapmak için Harita Genel Müdürlüğü'nün haritasında Muş İline ait mezraları taradığımızda gösterilen mezra sayısının çok daha az olduğu görülmüştür. HGM haritasında gösterilen mezralara ilave olarak 210 mezranın HGM haritasında belirtilmeyen mezralar gerek HGM gerekse Google Earth programlarından topografya taraması yapılarak ve köy muhtarlarından destek alınarak aşağıda haritada belirtilen Muş İli mezra dağılışı haritası yapılmıştır.

Tablo 3. 15: Çalışma Sahasında Mezraların İlçe ve Köylere Göre Dağılışı

Mezra Adı	Mezranın Bağlı Olduğu Köy	Mezranın Bağlı Olduğu İlçe	Mezra Yükseltisi (m)
Taşbulak	Adivar	Bulanık	1657
Tepecik	Akçaarmut	Bulanık	1691
Taşbulak	Altınoluk	Bulanık	2031
İbrahimbey Komu	Arakonak	Bulanık	1477
Yeşilyayla	Arakonak	Bulanık	1661
Oluklu	Aşağıbüklü	Bulanık	1539
Yukarı Büklü	Aşağıbüklü	Bulanık	1721
Güveç	Çataklı	Bulanık	1640
Yeniköy	Demirkapı	Bulanık	1511
İkipınar	Dokuzpınar	Bulanık	1545
Şeyhmirza	Dokuzpınar	Bulanık	1493
Atmaca	Eskiyol	Bulanık	1758
Alatoprak	Gölyanı	Bulanık	1779
Kuzuluk	Günyurdu	Bulanık	1920
Gelinçeşmesi	Koyunağılı	Bulanık	1749
Beşevler	Meşeici	Bulanık	1628
Ürünlu	Meşeici	Bulanık	1577
Yeşiltepe	Molladavut	Bulanık	1785
Köklü	Olurdere	Bulanık	1483
Pınarcık	Samanyolu	Bulanık	1616
Çiçekli	Seçme	Bulanık	1895
Mehmet	Seçme	Bulanık	2077
Saliha	Seçme	Bulanık	1851
Sütlüce	Seçme	Bulanık	2029
Topağaç	Seçme	Bulanık	2060
Topluca	Seçme	Bulanık	2238
Boztaş	Sultanlı	Bulanık	1470
Yılanderesi	Şatırlar	Bulanık	1677
Mollatahir	Şehitveren	Bulanık	1768
Çobandede	Yazbaşı	Bulanık	1479
Yapraklı	Yarkaya	Hasköy	1595
Çakırlı	Çınarardı	Korkut	1859
Kaşdibi	Değirmitaş	Korkut	1816
Doğular	Demirci	Korkut	1634
Kaval	Demirci	Korkut	1708
Sudöndü	Demirci	Korkut	1685
Gelirli	Pınarüstü	Korkut	1328
Nimetkomu	Ağılbaşı	Malazgirt	1755
Benzer	Alikalkan	Malazgirt	1478
Çatkomu	Balkaya	Malazgirt	1512
Yıldız	Çiçekveren	Malazgirt	1865
Haydarkomu	Fenek	Malazgirt	2146
Bezirhane	Güzelbaba	Malazgirt	1516
Karadere	Güzelbaba	Malazgirt	1543
Bekirhan	Karaali	Malazgirt	1663
Hacılar	Karakoç	Malazgirt	1632
Hanımçayırı	Karakoç	Malazgirt	1530
Karataş (Geveres)	Karakoç	Malazgirt	1694
Düvenci (Taşlıköy)	Karınca	Malazgirt	1590
Dedeagaç	Kazgöl	Malazgirt	1822
Gültepe	Kazgöl	Malazgirt	1834

Bilala	Kuruca	Malazgirt	1777
Alınca	Mezraaköy	Malazgirt	1598
Taşlıçeşme	Nurettin	Malazgirt	1694
Şekerovalı	Oğuzhan	Malazgirt	2106
Banrı	Uyanık	Malazgirt	1823
Kardeşler	Uyanık	Malazgirt	1317
Sümbüllü	Uyanık	Malazgirt	1612
Karnimezrası	Ağaçlık	Merkez İlçe	1401
Dursunlu	Ağartı	Merkez İlçe	1576
Halitbey	Ağartı	Merkez İlçe	1592
Kamışlı	Ağartı	Merkez İlçe	1641
Perşembe	Ağartı	Merkez İlçe	1711
Yeşil	Ağartı	Merkez İlçe	1795
Ayrınlı	Alican	Merkez İlçe	1299
Fındıklı	Aligedik	Merkez İlçe	1619
Çetinler	Bahçeköy	Merkez İlçe	1620
Ağıztaşı	Derecik	Merkez İlçe	1654
Bakraç	Derecik	Merkez İlçe	1578
Darboğaz	Derecik	Merkez İlçe	1730
Dereci	Derecik	Merkez İlçe	1410
Güvercin	Derecik	Merkez İlçe	1436
Samanlı	Derecik	Merkez İlçe	1787
Tütünlü	Derecik	Merkez İlçe	1711
Gökçeli	Ekindüzü	Merkez İlçe	1651
Bulgurlu	Gölköy	Merkez İlçe	1308
Şerefkan	Güdümlü	Merkez İlçe	1344
Yamaçlı	Gümüşali	Merkez İlçe	1718
Kılıçlı	Harman	Merkez İlçe	1627
Ekinci	Ilıcaköy	Merkez İlçe	1842
Tosunlu	Ilıcaköy	Merkez İlçe	1745
Balcılar	İnardı	Merkez İlçe	1472
Danacık	İnardı	Merkez İlçe	1739
Dereci	İnardı	Merkez İlçe	1410
Güvendik	İnardı	Merkez İlçe	1487
Soğukpınar	İnardı	Merkez İlçe	1828
Derekarabey	Karabey	Merkez İlçe	1397
Düzkarabey	Karabey	Merkez İlçe	1487
Kamış	Karabey	Merkez İlçe	1738
Buğdaylı	Kayalısu	Merkez İlçe	1667
Büyükler	Kayalısu	Merkez İlçe	1655
Örtülü	Kayalısu	Merkez İlçe	1731
Yılmaz	Kayalısu	Merkez İlçe	1755
Oymataş	Keçidere	Merkez İlçe	1723
Dibekli	Sağlık	Merkez İlçe	1872
Özdemir	Savaşçılar	Merkez İlçe	1999
Aydoğdu	Ulukaya	Merkez İlçe	1241
Çengelli	Yukarıyongalı	Merkez İlçe	1906
Benzer	Başkent	Varto	1929
Sarıkan	Çaltılı	Varto	2090
Güllüce	Çayçatı	Varto	1498
Bayırlı	Dönertaş	Varto	1729
Karınca	Dönertaş	Varto	1754
Yuvalı	Erdoğan	Varto	1667
Koçyatağı	Görgü	Varto	1905

Çukurlu	Kartaldere	Varto	2076
Çağlak	Küçüktepe	Varto	1542
Akçalı	Omcalı	Varto	1865
Konaklı	Yeşilpınar	Varto	1604
Babalı	Yurttutan	Varto	1402
Onbaşı	Yurttutan	Varto	1531
Toklu	Yurttutan	Varto	1424
Onikievler	Zorabat	Varto	1444

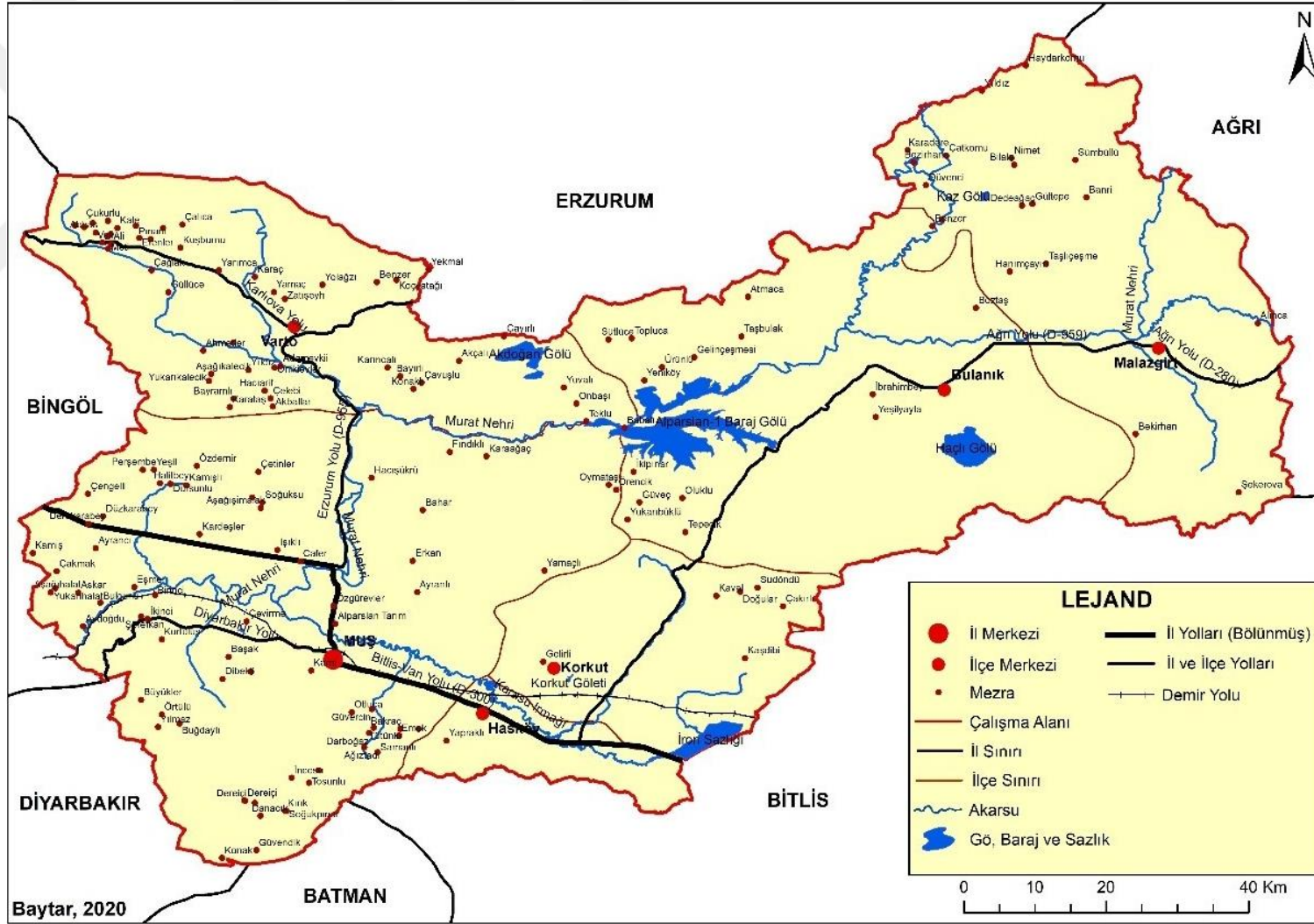
Kaynak: İç İşleri Bakanlığı Raporları, (2020).

İl içerisindeki mezra dağılışına bakıldığında en fazla mezra merkez ilçede bulunmaktadır. Merkez ilçeye bağlı 40 (%35,4) mezra vardır. Daha sonra Bulanık'ta 30 (%26,5) mezra bulunmaktadır. 21 (%18,6) mezra ile Malazgirt, 15 (%13,3) mezra ile Varto, 6 (%5,3) mezra ile Korkut ilçesi gelirken Hasköy'ün 1(%0,9) mezası bulunmaktadır (Tablo 3. 15; Şekil 3. 13).

Tablo 3. 16: Çalışma Sahasında Mezraların İlçelere Göre Dağılışı

Merkez İlçe		Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Varto		Toplam:	
Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%	Adet	%
40	35,4	30	26,5	1	0,9	6	5,3	21	18,6	15	13,3	113	100

Yukarıda verilen mezralar dışında halen İçişleri Bakanlığı'nın kayıtlarında olup da köye dönüşen, yerleşmenin olmadığı mezralar bulunmaktadır (Bulanık 2, Malazgirt 5, Merkez İlçe 42, Varto 41).

Şekil 3. 13: Çalışma Sahasında Mezraların Dağılışı Haritası

3.3.2. Kırsal Yerleşmelerin İl ve İlçe Merkezleriyle İlişkileri ve Ulaşım Koşulları

Ulaşım kavramını “İnsanın ve onun ürettiği mal (ham veya işlenmiş) ve hizmetlerin (haber, bilgi ve görüntü) çeşitli araçlarla bir sahadan başka bir sahaya taşınması faaliyeti” olarak tanımlamak mümkündür (Bakırcı, 2019: 352). Başka bir tanımda ulaşım “insanın veya eşyanın bir yerden diğer bir yere hareket etmesini” ifade eder. Bir üretim faaliyeti olan ulaşım “iktisat bilimi; mal, insan ve fikirlerin bir yerden başka bir yere taşınmasında” ortaya çıkan faaliyetler bütünüdür üretim şekli olarak değerlendirmiştir (Tümertekin, 1987: 1). Gerek insanların bir yerden başka bir yere taşınmasında, gerekse insanların ihtiyacı olan mal ve hizmetlerin taşınmasında önemli bir yere sahip olan ulaşım, her dönem önemini korumakta ve her aşamada iyi planlama gerektirmektedir. Ulaşımın planlanmasında farklı etmenler bulunmaktadır. “Türkiye’de ulaşım sistemlerinin planlanmasında coğrafi özellikler, siyasi yaklaşımlar ve teknolojik gelişmeler etkili olmuştur” (Akbulut, 2019: 232). Bu planlama yapılırken yer şekilleri, iklim ve nüfus dağılışı dikkate alınmalıdır.

İklim, yağmurun, kar yağışının ve sisin oluşturduğu engeller şeklinde ulaşımı etkileyen önemli bir faktördür. Karayollarını etkileyen başlıca iklim elemanı yağışlardır. Kar yağışı yolları kapama ve kayganlaştırma şeklinde etkilemektedir. Belirli yerlerde kar perdeleri ve kar temizleme araçları ile donatılmış olan bakım merkezleri karlı alanlarda trafik akışını devam ettirmek için alınan başlıca tedbirlerdir. Ulaşım sistemlerinin, yer aldıkları alanda hüküm süren iklim şartlarına uyacak şekilde inşa edilmesi gerekmektedir. Şiddetli soğuklar ve donlar, beton yapıların çatlaması ve yol çalışmalarına ara verilmesine sebep olmaktadır. Sis görüş mesafesini düşürmesi nedeniyle hem trafik akışının yavaşlamasına hem de kazalara sebep olmakla karayolu ulaşımı üzerinde büyük etkileri olmaktadır. Şiddetli rüzgârlar taşıtların hızını kesme ve yol dışına savurulmasına sebep olmaktadır.

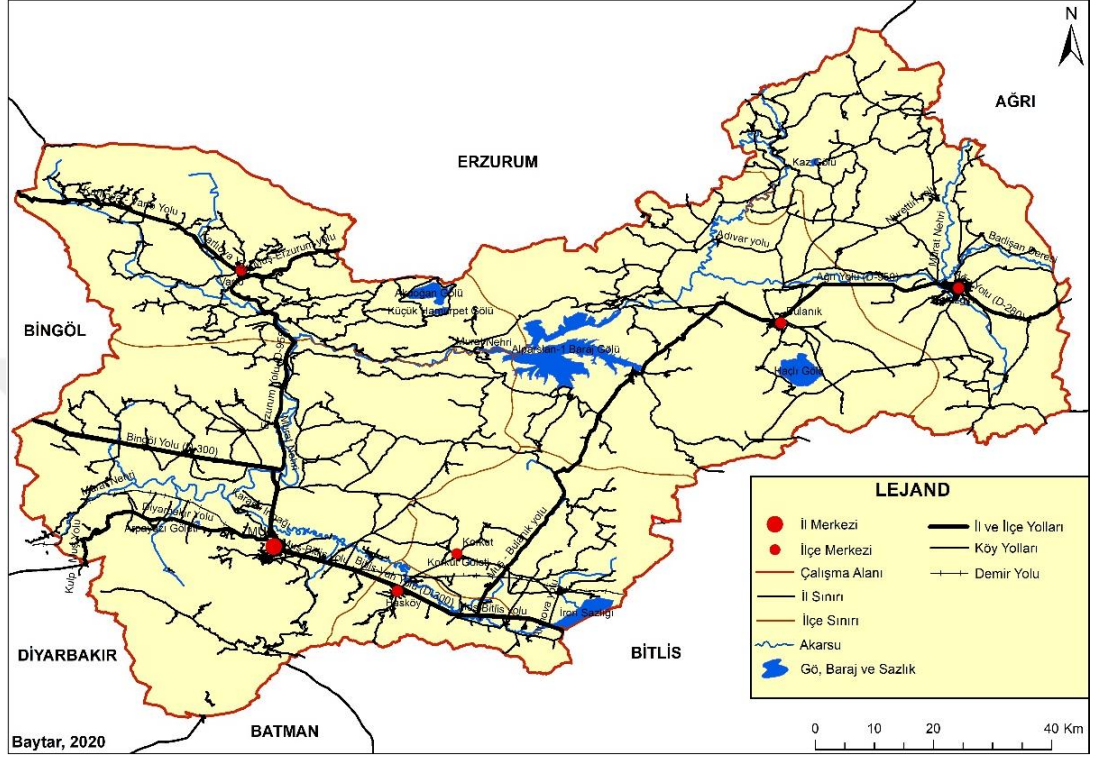
Topografyanın ulaşım üzerinde etkileri bulunmaktadır. Bu etkilerden en önemlisi olan fiziki engellerden dağlar, ulaşımı olumsuz etkilemektedir. Günümüzde teknolojik gelişmeye rağmen hâlâ etkisini korumaktadır (Tümertekin, 1987: 20).

Merkez ilçe ile ilçeler ve köy ile mezarlar arasındaki ulaşımın sağlanmasında topoğrafyanın etkisine bakıldığında özellikle Muş Merkez İlçe'nin güney ve güneybatısında yer alan köy ve mezarların ulaşım koşulları oldukça zorlaşmaktadır. Özellikle Cevizlidere köyü ve bu hat üzerinde yer alan diğer köyler örnek gösterilebilir. Bunun yanında Varto da engebeli bir yapıya sahip olduğundan ilçe merkezi ile köy ve mezarlar arasında ulaşım zorlaşmaktadır. Hasköy ve Korkut ilçeleri Muş Ovası'nda kuruldukları için Merkez ilçeye hem çok yakın mesafede olduklarından hem de aynı ova içerisinde kurulduklarından ulaşım imkânları iyidir. Bu ilçelerin Van, Bitlis, Bingöl, Elâzığ, Ankara ve İstanbul yolu üzerinde olmaları ulaşım imkânlarını daha da kolaylaştırmaktadır. Ancak bu iki ilçenin dağ köyleri ve mezarlarıyla ulaşımı nispeten zorlaşmaktadır. Malazgirt ve Bulanık ilçelerinin köy ve mezarlarıyla ulaşım imkânları yer şekillerinin de nispeten sade olması ulaşım rahat yapılmaktadır. Sadece ilçe merkezine uzak bazı köy ve mezarlarıyla ulaşım zorlaşmaktadır. Özellikle Malazgirt ilçesine bağlı İyi Komşu köyü hem Muş şehir merkezine en uzak köy olması hem de ilçe merkezine uzak olmasının yanında nispeten yer şekillerinin de engebeli olması ulaşımı zorlaştırmaktadır.

İklim de ulaşımı olumsuz etkileyen faktörlerden biridir. Gerek kar yağışıyla yolların kapanması, don, buzlanma gerek sis ve sağanak yağışların yol ve menfezlere verdiği zararlar ulaşımı olumsuz etkilemektedir. Muş ili karasal iklim özelliklerine sahip olan kışın uzun geçtiği ve kar yağışının fazla olduğu bir ildir. Bu nedenle iklim ilin tamamında ulaşımı olumsuz etkilemektedir. Yukarıda topoğrafyanın ulaşımı zorlaştırdığı yerleşmelerde iklimin de etkisiyle özellikle kış aylarında birçok köy ve mezarların yolları kapanmakta, günlerce şehir merkezi ve ilçe merkezleriyle bağlantısı kesilmektedir.

Nüfus miktarı ve nüfusun sosyoekonomik özellikleri malların ve hizmetlerin taşınması üzerinde etkili olmaktadır. Nüfus ve yerleşmenin, ulaşım ile etkileşimi karşılıklı olmaktadır. Bir alana ilk kez insanların gidip yerleşmeleri için bir ulaşım sistemi gerekmektedir. Ancak o yerdeki ulaşım sistemlerinin gelişimi nüfusa bağlıdır. Artık şehirler büyüdükçe, nüfus arttıkça mevcut ulaşım sistemleri cevap veremeyecek, ulaşım sistemlerinin gelişmesi için bir baskı unsuru olacaktır. Ulaşım şartlarının geliştiği bölgeler, kavşak noktalarında bulunan yerleşmeler daha hızlı nüfuslanmaktadır.

merkezine uzak olan yerleşmelerden insanların Bitlis'e bağlı Ahlat, Adilcevaz ve Ağrı iline bağlı Patnos ilçelerine gittikleri görülmektedir (Şekil 3. 15).

Şekil 3. 15: Çalışma Sahasının Ulaşım Ağı Haritası

3.3.3. Kır Meskenleri

İnsanlar, ilk ortaya çıktıkları dönemden günümüze kadar kendilerini doğal ortam şartlarında bulunan soğuk, sıcak, yırtıcı hayvanlardan ve güvenlik nedeniyle korunacağı mağaradan ağaç kovuklarına ve çadıra kadar dönemin şartlarına uygun farklı barınakları arayarak barınma ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Bu nedenle kırsal meskenler inşa edilirken özellikle iklimimin ve yerelde görülen birçok fiziki ve beşerî faktörün etkisi söz konusudur.

“İnsanlar elli-yüz bin yıl (belki de daha uzun) olduğu hesaplanan süreden beri soğuk bölgelerde olduğu kadar nemli veya kurak bölgelerde, kıyılarda olduğu gibi iç kesimlerde, yükseklerde veya akarsu vadilerinde de yaşamlarını sürdürmektedirler. Seller, fırtınalar, şiddetli soğuklar ve kar yağışları gibi değişken çevre koşullarıyla insan daha başlangıcından itibaren karşı karşıya gelmiş ve toplumlar barınaklarını yapmaya başladıklarında da bunlara uyum sağlama ve bunlardan korunma savaşına girmişlerdir” (Tümertekin & Özgüç, 2016: 372-373).

Kırsal meskenlerde bu nedenlerle bölgeden bölgeye, şehirden şehre farklılık gösterebilmektedir. Çatı biçiminden eğimine kadar, pencereyle kapı büyüklüklerinden

kullanılan malzemelere kadar farklılık göstermektedir. Aynı şekilde bu şartlar kırsal meskenlerin mimari tarzı üzerinde de etkili olmaktadır. “İklimin, yeryüzü şekilleri, toprak ve su gibi doğal özellikler, yakın çevredeki malzemeler ve yaşam kültürü kırsal mimarlığın oluşumunda başlıca etkenlerdir. Kırsal mimarlığın en önemli boyutu yapının işlevidir; estetik kaygı ikincil önemdedir” (Çekül Vakfı, 2012: 5). Kırsal meskenler yapılırken kullanılan malzemenin tercihinde iklime bağlı olarak sıcağa/soğuğa karşı etkisi ve mesken malzemesinin çevrede bulunma durumu geçmişte daha çok etkili olurken günümüzde teknolojik gelişmelere bağlı olarak ısı yalıtım sistemlerindeki gelişim ve ulaşımındaki iyileşmeler bu durumun etkisini zayıflatmıştır. Kırsal meskenler inşa edildiğinde genelde estetik kaygı ikinci plandadır ve yapı bir an önce tamamlanmaya çalışılmaktadır. Ekonomik olarak zor şartlarda inşa edilen meskenlerde genellikle estetik kaygı düşük olur. Ancak ekonomik durumun iyi olduğu kırsal yerleşmelerde estetik mimariye de dikkat edildiği söylenebilir. Kırsal yerleşmelerde inşa edilen yapılar, insanla doğa arasındaki çok güçlü bir etkileşimin ürünüdürler. Bu meskenler yılların tecrübe ve birikimle iklime, topografyaya, bulunan malzemeye en uygun yapı olma özelliği taşımaktadır. Bazı bölgelerde kırsal meskenler inşa edilirken kil kullanılmaktadır. “Kil maddesi yalnız tuğla ve çimento yapımında değil, killi topraklar kır konutlarında toprak dam için veya pişirilerek kiremit olarak” kullanılmaktadır (Tunçdilek, 1985: 31). Damları kille sıvayan meskenler su damlamasına karşı daha iyi sonuç vermektedir. Kırsal meskenlerde proje çizimi, mimari boyutu çok yaygın değildir. Bunlar yerelde usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetişmiş ustalar tarafından geçmiş birikimin aktarıldığı yapı özelliği göstermektedirler. Kırsal meskenlerde meskenin etrafında eklentilerin eve yapışık veya biraz yakınında inşa edildiği görülmektedir. Ancak günümüzde kırsal yerleşmelerle şehirler arasındaki teknolojik gelişimin de etkisiyle ulaşım ve etkileşimin artması kırsal yerleşmelerdeki modern olarak nitelendirilebilecek betonarme yapıların oranında ciddi artışı getirmiştir. Halen farklı kırsal bölgelerdeki yerleşmelerde bulunan taş, kerpiç ve ahşap meskenlerin oranın yüksek olması, geçmişten kalan yapı stokundan kaynaklanmaktadır. Şehirlere uzak mesafede olan ve ekonomik durumu iyi olmayan kır yerleşmelerindeki durum biraz daha farklılık gösterir. Bu özelliklerdeki yerleşmelerin modern örneği olarak kabul edilen betonarme oranının çok düşük olduğu veya hiç olmadığı söylenebilir. Bu tarz yerleşmelerde genellikle cami, okul,

taziye evi gibi yapıların betonarme olarak inşa edildiği, bunun dışındaki yapıların yerel karakterde olduğu görölmektedir.

Muş ilindeki kırsal meskenlerin dağılışına bakıldığında geçmişten gelen yapı stokunun da etkisiyle halen toprak ve taş meskenlerin yaygın olduğu görölmektedir (Foto 3. 5; Foto 3. 6).

Foto 3. 5: Taş Mesken Örneği (Kalecik Köyü)

Foto 3. 6: Taş ve Toprak Yapılı Mesken Örneği (Kartaldere Köyü)

Meskenin eklentileriyle beraber temeli ve duvarı taş, damı ahşap ve toprakla kaplı olan taş meskenlerin yanında; temeli taş, üst duvarları ise topraktan yapılan kerpiç ve damı ahşap ve toprakla örtülen toprak meskenler bulunmaktadır. Bunun yanında Bitlis'in Ahlat ilçesine yakın olan bazı yerleşmelerde Ahlat taşından yapılan meskenler de bulunmaktadır (Foto 3. 7).

Foto 3. 7: Ahlat Taşı Yapılı Mesken Örneği (Yolgözler Köyü)

Son dönemlerde ulaşım imkânlarının gelişmesi, alım gücünün artması iletişim imkânlarının gelişmesi kırsal kesimdeki yapı stokunun değişimini hızlandırmıştır. Bu durum, modern yapı özelliğine sahip olan betonarme meskenlere geçişi hızlandırmaktadır. Artık köylerde ve mezralarda betonarme meskenlerin sayısında artış olduğu görülmektedir (Foto 3. 8).

Foto 3. 8: Modern Mesken Örneği (Kartaldere Köyü)

Çalışma sahasında bu meskenler dışında meskenin tamamıyla toprak altına gömüldüğü mesken örneğine rastlanmaktadır. Bu meskenlere çok rastlanmamakta olup sınırlı sayıdadır. Meskenin ön cephesi dışındaki bütün cephelerin ve damının toprak altında olması meskenin yazın serin kışın ise sıcak olmasını sağlamaktadır (Foto 3. 9).

Foto 3. 9: Gömme Mesken rneği (Kurtik Dağı)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇALIŞMA SAHASININ EKONOMİK COĞRAFYA
ÖZELLİKLERİ

4.1. Kırsal Yerleşmelerin Ekonomik Potansiyeli

4.1.1. Tarımsal Üretim

Dünyada, tarımsal üretime verilen önem bazı dönemlerde azalsa da hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Bu durumun görülmesinde insanların temel besin maddelerinin, tarımsal faaliyetlerle üretilmesi etkili olmaktadır. Son dönemlerde dünya nüfusunda meydana gelen artış ve buna bağlı olarak tarım arazilerinin amacı dışında kullanılmasıyla birlikte tarımsal üretimin önemi daha da artmıştır. Nüfus artışı tarımsal üretimde temel kaynaklardan olan toprağın, suyun ve enerjinin aşırı kullanımını beraberinde getirmiştir. Artan dünya nüfusunun beslenmesi için üretimin artırılmasıyla birlikte gelecek kuşaklar için kaynakları korumak için sürdürülebilir tarım yöntemlerinin arayışını beraberinde getirmiştir (Edwards & Duffly, 2014: 100-112). “Tarımsal faaliyetlerin kapladığı alan oldukça fazla olup, nüfusun büyük bölümünü istihdam etmektedir. Tarımsal faaliyetler geçmişten günümüze kadar önemini her zaman korumuştur. Beslenme ihtiyacı devam ettiği sürece de her zaman bu önemini muhafaza edecektir. Tarım sektörü, ekonomi içinde azalan payına rağmen, kırsal kalkınma ve gıda güvenliği açısından stratejik bir konumdadır” (Balcı Akova, 2019: 197-198). Bu alanlar kırsal yerleşmelerde daha fazladır. Kırsal yerleşmelerde yapılan kırsal faaliyetler kırsal yerleşmelerinin ekonomisi içerisinde de en büyük payı oluşturmaktadır. “Kırsal yerleşmelerin ekonomisi daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanmaktadır. Türkiye’de birçok küçük şehir ve kasaba ve köyün ekonomisi tarıma dayanmaktadır” (Akay Ertürk, 2009: 2). Türkiye’nin tarım üretiminde, nüfusun dengeli ve sağlıklı beslenmesiyle birlikte, sürdürülebilir ekonomik kalkınma ile ürünlerin yüksek rekabet gücüne sahip olacağı politikalar hedeflenmelidir. Çiftçi geliri artırılarak kaynaklar verimli kullanılmalıdır (Yiğit, 2016: 292). Muş’ta bu özelliğe sahip iller arasında yer almaktadır. Muş’un en önemli tarım alanları arasında yer alan Muş Ovası başta olmak üzere Malazgirt Ovası, Bulanık Ovası ve Liz Ovası, Muş ve Türkiye için tarımsal olarak önemli bir değere sahiptir. Tarımsal üretim faaliyetlerinin geçmişten günümüze ilin ekonomisinde önemli yeri olmuştur. İlk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında Muş ilinde tarımla uğraşanların meslek grupları içerisindeki oranı %22 ile ilk sırada gelmektedir.

4.1.1.1. Tarımsal Arazi Kullanımı

Tarım Alanları: Başta tarım alanları olmak üzere doğal kaynaklar, insanlık için hayati öneme sahiptir. Dünyada ve Türkiye’de nüfusun artmasına bağlı olarak yerleşmeler yatay yönde hızla büyümektedir. Bu büyüme tarım alanlarının küçülmesi sonucunu doğurmaktadır. İnsan, var olduğu dönemden bu yana doğa ile arasındaki etkileşim süre gelmiştir. Bu etkileşimde insanın araziyi koruma ve kullanma dengesine dikkat edilmeden ondan yararlandığı görülmektedir. Sınırlı olan arazi ve tarım alanlarının, insanların sınırsız ihtiyaçları karşısında yok olmayla karşı karşıya kalacaktır (Bozkoyun, Baytar & Erginyürek, (2019: 428). Tarımsal araziler daha çok sanayi, enerji, ulaşım, turizm gibi alanlarda kullanılmaktadır. Bu durumun önüne geçilemediği görülmekte, arazilerin amacı dışında kullanımı sürmektedir. Bu durum çalışma sahasında da görülmektedir. Muş’un ve Türkiye’nin en önemli tarım alanları olan başta Muş Ovası olmak üzere diğer ovalarda yapılaşma plansızca tüm hızıyla devam ederek sulu ve kuru tarım alanlarının yok olmasına neden olmaktadır.

Sulu Tarım: Tarımda sulama imkânı geliştiğinde iklime olan bağımlılık nispeten ortadan kalkmaktadır. Sulama imkânının gelişmesi ülke ekonomilerinin iyi olmasına, teknolojik imkânların gelişmesiyle baraj, gölet ve kanal ağlarının yapılmasına olanak sağlamakta, binlerce kilometre mesafelere su ulaştırılabilmektedir. Toprakların suya kavuşması, verimliliğin ve üretimin artması üzerinde etkili olmaktadır. “Sulamada amaç kuru tarıma göre, daha kaliteli, daha yüksek verimde ürün almaktır. Bunun gerçekleştirilebilmesi için de toprak, bitki ve su ilişkisinin çok iyi bilinmesi ve sulamanın üreticiler tarafından doğru uygulanması, bitkinin ihtiyaç duyduğu kadar suyun ihtiyaç duyduğu dönemlerde verilmesiyle sağlanır” (Balci Akova, 2019: 248). Sulama imkânının gelişmesiyle kırsal alanlarda yetiştirilen ürün çeşidinde de değişme meydana gelmektedir.

Çalışma sahasında Murat Nehri, Karasu ile bazı irili ufaklı derelerin kenarlarında ve bu kaynakların suyunun ulaştırılabildiği arazilerde sulamalı tarım yapılmaktadır. İldeki en büyük sulama projesi olan ve su tutulmaya başlanan Alparslan 2 Barajı’yla araziler arasındaki kanal ağının tamamlanmasıyla Muş Ovası’nın

tamamına yakını sulu tarıma geçebilecektir. Muş Ovası'nın sulama imkânının olduğu arazilerde verimin yüksek olduğu görülmektedir (Foto 4. 1).

Kaynak: Anadolu Ajansı, 2020

Foto 4. 1: Sulamalı Tarım Arazileri (Muş Ovası, Merkez ilçe)

Kuru Tarım: Yağış miktarının az olduğu ve sulama imkânının bulunmadığı arazilerde zorunlu olarak tercih edilen tarım metodudur. “Kuru tarım kurak bölgelerde sulama uygulanmadan yapılan tarımdır. Yıllık ortalama yağış miktarı 500 mm’ye kadar olan ya da yağışın mevsimlere dağılışı düzensiz olan yerlerde sulamasız yapılan tarıma ‘kuru tarım’ denir” (Balcı Akova, 2019: 242). “Türkiye’de 4,5-5 milyon ha civarında tarım alanı yıllık 400 mm’nin altında yağış almaktadır. Bundan dolayı tarım arazilerimizin önemli kısmında kuru tarım metoduyla tarımsal faaliyetler yapılmaktadır. Bazı yıllar görülen kuraklığın uzun sürmesi, tarımsal üretimde ve ürün kalitesinde düşüşe neden olmaktadır” (Arslan, 2017; aktaran, Yılmaz & Bayram, 2019: 105).

Su imkânının olmaması üreticilerin kuru tarım faaliyetlerine yönelmesine neden olmaktadır. Bu tarım faaliyetinde verim düşük olmasına rağmen bakım maliyetlerinin de düşük olması ve geniş arazilerde bu faaliyetin yapılması tercih edilmesinde etkili olmaktadır (Foto 4. 2).

Foto 4. 2: Kuru Tarımın Yapıldığı Araziler (Güven Köyü)

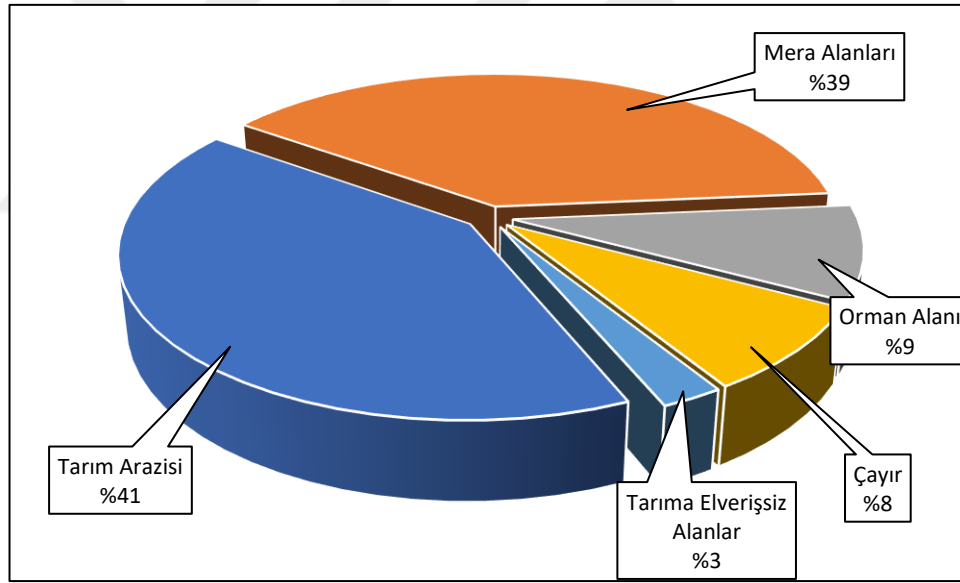
Muş ili 866.833 hektar araziye sahiptir. İl arazisi içerisinde en büyük paya sahip olan arazi grubu 357.342 hektarla (%41,2) tarım arazisidir. Tarım arazisinden sonra en büyük paya sahip olan arazi grubu 336.062 hektarla (%38,8) mera alanlarıdır. Orman alanları 79.999 hektarla (%9,2) üçüncü sırada gelirken, dördüncü sırada yer alan çayır alanları 72.099 hektarlık (%8,3) alana sahiptir (Tablo 4. 1; Şekil 4. 1). En son sırada ise 21.331 hektarla (%2,5) tarıma elverişsiz araziler yer almaktadır (İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020). İl arazileri içerisinde tarım arazi oranının en yüksek paya sahip olması, tarım potansiyelinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu oran, yaklaşık olarak il arazilerinin yarıya yakınına tekabül etmektedir. Mera alanlarının il arazileri içerisinde ikinci sırada yer alması da hayvancılık potansiyelinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. 1: Çalışma Sahasında Arazi Kullanımı

Arazi Grubu	Arazi Miktarı (ha)	Arazi Yüzdesi (%)
Tarım Arazisi	357.342	41,2
Mera Alanları	336.062	38,8
Orman Alanı	79.999	9,2
Çayır	72.099	8,3
Tarıma Elverişsiz Alanlar	21.331	2,5
Toplam	866.833	100

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

Çalışma sahasında arazileri içerisinde en büyük payı (%41) tarım arazileri oluşturmaktadır. Bu oranın yüksek olması ilin kırsal alan potansiyelinin yüksek olduğunun da göstergesidir. İkinci sırada (%39) oranla mera alanlarının gelmesi hayvancık faaliyetleri için önemli kaynak oluşturmaktadır. Mera alanlarının yüksek olması da kırsal kalkınma açısından avantaj oluşturmaktadır (Şekil 4. 1).

Şekil 4. 1: Çalışma Sahasında Arazi Kullanımı

Muş ilinde arazinin kullanım durumu incelendiğinde, arazilerin büyük kısmının mera alanları olarak kullanıldığı görülmektedir. Mera alanları, il genelinde 279.564 hektarlık alana tekabül etmektedir. En büyük mera alanına sahip ilçe 67.906 hektarla merkez ilçe olurken sonra 63.006 hektarla Bulanık, 59.995 hektarla Malazgirt, 53.653 hektarla Varto, 30.498 hektarla Korkut ilçesi gelir. 4.426 hektarla en az mera alanına sahip olan ilçe ise Hasköy'dür.

İlde 357.342 hektar tarım arazisi bulunmaktadır. Bu tarım alanları toplam arazilerin %41,2'sine tekabül etmektedir. Bu arazilerde sulı ve kuru tarım faaliyetleri

yapılmaktadır. Sulu tarım faaliyetlerinin yapıldığı yerlerin başında merkez ilçede yer alan Muş Ovası'nda akış gösteren Murat Nehri ile Karasu'nun yatağının çevresindeki araziler gelmektedir. Daha sonra Bulanık ile Malazgirt ilçelerinde Murat Nehri ve Karasu'nun Hasköy ilçesinin sınırları içinde sulu tarımın yapıldığı görülmektedir. Bu arazilerin dışında sulu tarımın yapıldığı kayda değer büyük araziler olmayıp parçalı bir şekilde yapıldığı araziler bulunmaktadır. Varto ilçe merkezinin güneybatısında yer alan arazilerin bir kısmında sulu tarım yapılmaktadır. Bunun dışında Çaylar, Özkonak ve Küçüktepe yerleşmelerinde de sulu tarımın yapıldığı araziler, parçalı bir şekilde dağılış göstermektedir. Bununla birlikte Haçlı Gölü'nün güneydoğusunda yer alan Güllüova ve Söğütlü köylerinde sulu tarımın yapıldığı görülmektedir (Şekil 4. 2). Alparslan 2 barajının ve Muş Ovası'ndaki kanal ağının tamamlanmasıyla sulu tarımda Muş Ovası'nda sulanan arazilerin oranı çok daha fazla artarak merkez ilçenin bu özelliğini daha da önemli hale getirecektir (Foto 4. 3).

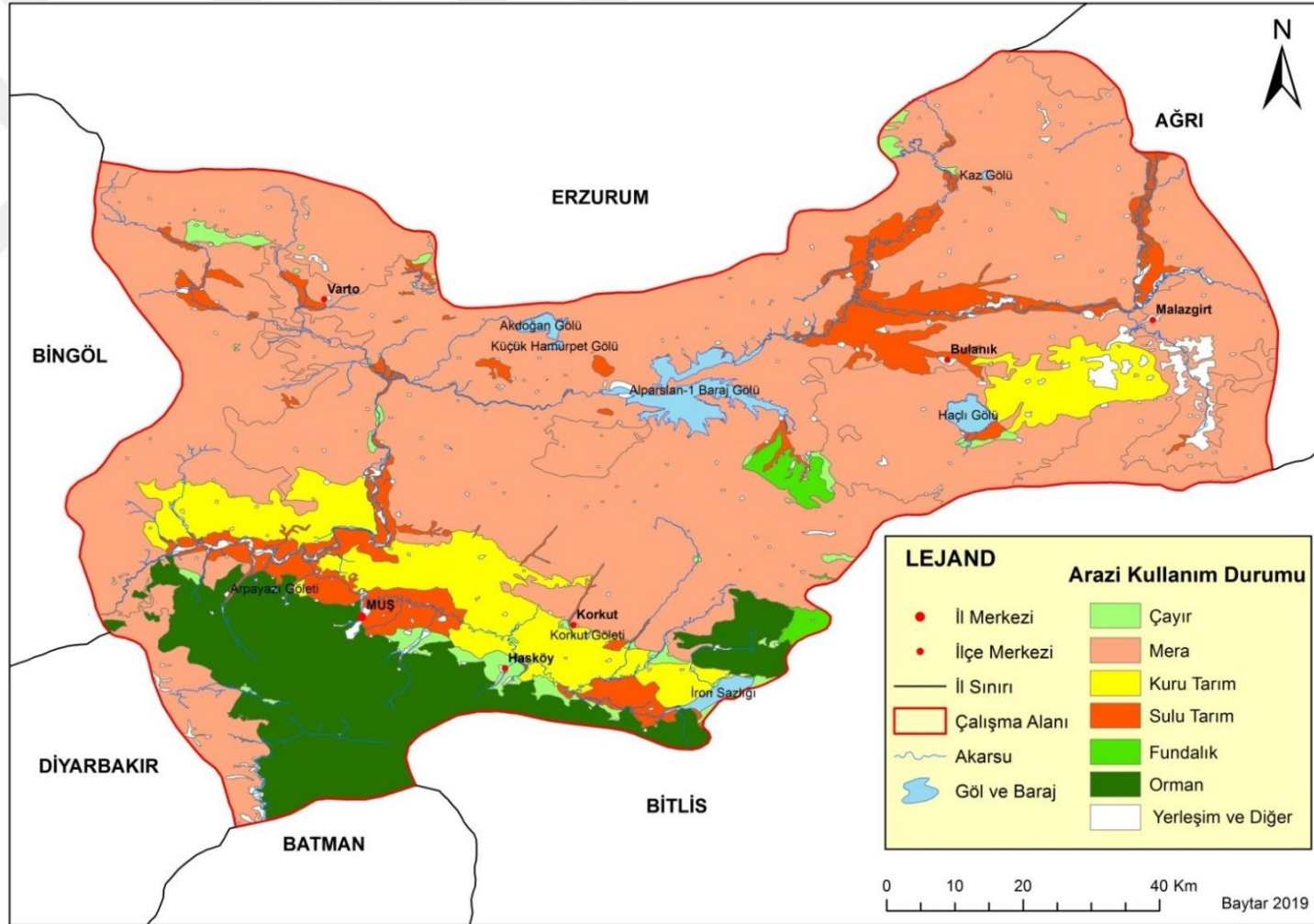

Foto 4. 3: Alparslan 2 Barajı⁷

⁷ Alparslan 2 Barajı'nın inşaatı bitmiş olup su tutmaya başlanmıştır. Muş Ovası'nın sulanmasında büyük katkı sağlayacak barajın sulama kanalları henüz yapılmamıştır

İlin genelinde kuru tarım faaliyeti yapılmakla birlikte, kuru tarım faaliyetlerinin yapıldığı alanların başında Muş Ovası'nın sulu tarım yapılan arazileri, ovadaki yerleşim alanları, yollar, hava alanı, iron sazlığı dışında kalan araziler gelmektedir. Bunun dışında Bulanık-Malazgirt ilçeleri arasında yer alan Hasretpınar köyü arazilerinin büyük bölümüyle Çayırdere, Kurganlı, Oğlakkaya, Günbatmaz köyleri ve Malazgirt ilçe merkezinin güneydoğusundaki arazilerde kuru tarım faaliyetleri yürütülmektedir.

Çalışma sahasında 79.999 hektar ormanlık alan bulunmaktadır. Bu alan il arazilerinin %9,2'sine tekabül etmektedir. Orman alanları merkez ilçeyle Hasköy ilçesinin güneyiyle Korkut ilçesinin doğusunda yer alan Güroymak sınırındaki alanlarda yoğunlaşmaktadır. İl genelinde 72.099 hektar çayır alanı bulunmakta bu alan il arazilerinin %8,3'üne karşılık gelirken tarıma elverişsiz alanların 21.331 hektar olduğu, bunun da il arazilerinin %2,5'ine karşılık geldiği görülmektedir (Şekil 4. 2).

Kaynak: Muş İl Tarım ve Orman Müdürlüğü verilerinden faydalanılmıştır.

Şekil 4. 2: Çalışma Sahasında Arazi Kullanım Haritası

4.1.1.2. Bitkisel Üretim

Bitkisel üretim, toprağa dayalı olarak tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi faaliyeti olarak tanımlanabilir. Dünya üzerinde iklimin elverişsiz olduğu yerler, okyanuslar, denizler, göller, dağlık ve engebeli alanlar, yerleşmeler, ulaşım hatları, çöller vb. yerler çıkartıldığında dahi bitkisel üretim faaliyetlerinin yapılabileceği geniş araziler bulunmaktadır. “Dünya karalarının (13 milyar hektar) halen yaklaşık 5 milyar hektarlık kısmı, tarımsal alan olarak kullanılabilir. Ancak bu alanın 1,5 milyar hektarlık kısmında devamlı tarım yapılabilmekte iken, 3,5 milyar hektarlık kısım daimî otlak alanlarını oluşturmaktadır. Devamlı olarak ekili-dikili durumda bulunan arazi yaklaşık 130 milyon hektar dolayındadır” (Tümertekin & Özgüç, 2015: 136). Ancak 2020 yılı itibariyle dünya nüfusunun 7,5 milyarı aştığı göz önünde bulundurulduğunda, bu arazilerde yapılan tohum, gübreleme, zirai ilaçlama çabalarıyla verimin artmasına rağmen uzun vadede bunun yetmeyeceği endişesi bulunmaktadır. Bu durum, bitkisel üretim faaliyetlerinin yoğun yapılmasına, toprak verimliliğinin azalmasına, arazi kullanımında uygun olmayan yöntemlerin kullanılmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte bazı dönemlerde diğer etkenlerin de etkisiyle birlikte gıda üretimini azaltmaktadır (Olusola ve diğerleri, 2020: 51). Gıda üretiminde görülen bu durum, nüfus artışının doğurduğu talebe cevap vermeme riskine karşı yeni arazilerin tarıma açılması, topraksız üretim ve yeni teknolojilerin kullanılması çabasını arttırmaktadır. Bu durum dünyanın farklı ülkelerinde farklı şekillerde uygulanarak sonuç alınmaya çalışılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nde de yirminci yüzyılda tarımı ve ekonomisinde belirgin değişimler yaşanmıştır. Bitkisel üretimde artışın yaşanması için aşamalı olarak yeni uygulamaların tanıtılması ve benimsenmesi, teknolojik yenilikler konusunda çaba harcanmıştır. Bununla birlikte çiftçilik faaliyetlerinde yapılan iyileştirmeler uzmanlaşmayı sağlayarak daha az emek, daha az toprakla üretimde artışı sağlanmıştır. Tarım büyürken ekonomi içerisindeki payı küçülmüştür (Alston & Pardey, 2020: 1). Ülkelerin, üretimlerinde farklı teknoloji ve üretim alanlarındaki payları arttıkça tarımın payında küçülme yaşanmaktadır. “Türkiye’nin ekonomik potansiyelini ve gücünü ortaya koya bilmek için tarımsal özelliklerini bilmek gerekir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda milli gelirin yaklaşık

yarısı tarım sektöründen sağlanmakta idi. Daha sonraki yıllarda GSMH'deki payı hızlıca azalmış 1/10'ın altına düşmüştür” (Yiğit, 2016: 291). Tarımsal faaliyetlerin GSMH'deki payı düşmesine rağmen, istihdamda önemini halen korumaktadır. Nüfus artışıyla birlikte gıdaya olan talebin artması, bazı dönemlerde üretimin bu talebe cevap veremediği görülmektedir. Bu durumla birlikte sınırlı olan kaynakların daha da azalması, orta ve uzun vadede bu sektörün önemini daha da arttıracaktır.

Çalışma sahası, bitkisel üretim faaliyetleri yürütülebilecek önemli arazilere sahiptir. Ancak ürün çeşitliliğinin olmadığı, başta bazı tahıl ve yem bitkileri olmak üzere birkaç ürün üretiminin yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. Bu durumun görülmesinde sulama sorunu etkili olmaktadır. Bitkisel üretim, kırsal kalkınma için oldukça önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Muş ili bitkisel üretimde önemli potansiyele sahiptir.

“Muş'un bitkisel üretimdeki geçmişi de eskilere dayanmaktadır. Daha çok ovalık alanda tarımsal faaliyetler yürütülmektedir. Bu dönemde 15.000 ha toprak ekilmektedir. “işlenen topraklar %5'i geçmez. İşlene arazinin %6'sını yağlı bitkilerle diğer bitkiler, %89'unu da tahılların kapladığı yerler teşkil eder. Arpa, darı, buğday, darı, pirinç bol miktarda elde edilir. Çavdar, mısır, kuru sebzelerden mercimek, nohut, patates, fasulye, bakla, pamuk, keten, susam da yetişir. Muş'un pirinç ve tütün pek ünlüdür. Burada üzüm ve dutta boldur. Meyvaların birçok çeşidi elde edilir. Bir yılda 4.800 kilo tütün yetiştirilmektedir. 1898 yılında bu ovadadan 200.000 kilo tütün elde edildiği bilinmektedir” (Tekeli, 1947: 24-25).

Tekeli'nin de belirttiği gibi çalışma sahasının bitkisel üretimdeki geçmişi eskilere dayanmaktadır. 1947 yılındaki tarımsal üretiminde en büyük payı buğday üretimi (8.000) tonla gelirken, daha sonra arpa ve darı (750) tonla gelmektedir. Bu tarım ürünleri dışında mısır, çavdar, nohut, fasulye, mercimek, patates ve soğan gibi ürünler yetiştirilmektedir (Tablo 4. 2).

Tablo 4. 2: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim (1947)

Ürün Çeşidi	Üretim Miktarı (ton)	Ürün Çeşidi	Üretim Miktarı (ton)
Buğday	8.000	Nohut	16
Arpa	750	Fasulye	300
Darı	750	Mercimek	20
Mısır	400	Patates	149
Çavdar	40	Soğan	75

Kaynak: Tekeli, 1947

Çalışma sahasının bitkisel üretimdeki geçmişi eskilere dayanmaktadır. 1965 yılındaki tarımsal üretiminde en büyük payı buğday üretimi (72.785) tonla gelirken, daha sonra mısır (8.005) tonla gelmektedir. 1985 yılındaki tarımsal üretiminde en büyük payı yine buğday üretimi (128.219) tonla gelirken, daha sonra şeker pancarı (71.996) tonla geldiği görülmektedir. 2005 yılındaki tarımsal üretiminde en büyük payı şeker pancarı üretimi (274.160) tonla gelirken, daha sonra buğday (198.687) tonla gelirken, 2019 yılındaki tarımsal üretiminde en büyük payı yonca üretimi (1.241.044) tonla gelirken, daha sonra buğday (244.499) tonla gelmiştir. Bu tarım ürünleri dışında arpa, mısır, çavdar, nohut, fasulye, mercimek, patates, soğan, korunga ve fiğ gibi ürünler yetiştirilmektedir (Tablo 4. 3).

Tablo 4. 3: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Bitkisel Üretim

Ürün Çeşidi	Üretim Miktarı (ton)			
	1965	1985	2005	2019
Buğday	72.785	128.219	198.687	244.499
Arpa	1.135	17.267	74.205	37.310
Mısır	8.005	522	515	357
Silajlık Mısır	-	-	39.761	111.581
Nohut	181	14.979	2.042	2.885
Fasulye	1.420	698	4.355	1.700
Mercimek	64	1.519	-	9
Patates	250	4.288	195	4.349
Soğan	780	512		170
Tütün	126	1.802	2.067	7
Şeker Pancarı	7.043	71.996	274.160	176.825
Yonca	-	14.413	-	1.241.044
Korunga	-	2.590	-	102.455
Fiğ	375	-	-	60.659

“TRB2 Bölgesi’nde GSYİH içinde tarım sektöründe en büyük paya sahip il Muş’tur. Muş’u sırasıyla Bitlis, Hakkâri ve Van illeri takip etmektedir” (Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı Raporu (DAKA), 2020: 6) İlin sınırları içerisinde yer alan Muş Ovası (165.000 ha), Bulanık Ovası (52.520 ha), Malazgirt Ovası (45.000 ha) ve Liz Ovası (16.000 ha) ile toplamda 278.520 ha tarımsal üretimin yapıldığı arazi bulunmaktadır.

Çalışma sahasının en önemli tarım alanını Muş Ovası oluşturmaktadır. Sulama imkânının geliştiği yerlerde farklı tarım ürünlerinin yetiştirildiği ve verim

yüksek olduğu görülmektedir. İlkbahar yağışlarıyla yeşillenen ova yem bitkileri ve otlaklar bakımından da önemli bir kaynak haline gelmektedir (Foto 4. 4; Foto 4. 5).

Foto 4. 4: Kızılağaç'tan Muş Ovası ve Murat Nehri

Foto 4. 5: Kızılağaç'tan Muş Ovası'ndaki Tarım Alanları ve Murat Nehri

Adı geçen ovalarda su ve kanal ağı sorununa rağmen mevcut şartlarda bitkisel ekim ve üretim faaliyetleri devam etmektedir. Çalışma sahasında bitkisel üretim halkın temel geçim kaynaklarından biridir. Bu nedenle üretimin arttırılması gerekmektedir. Kuşkusuz sulama imkânlarının geliştirilmesiyle hem birim alandan daha yüksek verim elde edilecek hem de yetiştirilen klasik ürün çeşitlerinde ve alışkanlıklarında değişiklikler meydana gelecektir. Özellikle Alparslan 2 Barajı'nın ve buna bağlı sulama

kanal ağının tamamlanması, Muş Ovası'nda bitkisel üretime ciddi katkı sağlayacaktır (Foto 4. 6).

Foto 4. 6: Korkut İlçesi ve Muş Ovası

Muş ilinde bitkisel üretime bakıldığında tahıl üretiminin ağırlıklı olarak yapıldığı ve bu ürünlerin üretiminin daha fazla olduğu görülmektedir. 2019 yılı verilerine göre 133.510 hektarlık alanda tahıl üretimi yapılmıştır. İl genelinde tahıl üretimden sonra en fazla yem bitkileri üretimi yapıldığı görülmektedir. Aynı yıl yem bitkileri üretiminin yapıldığı alan 61.612 hektar olarak gerçekleşmiştir. Endüstri-yağ bitkilerinin 6.516 hektarlık alanda üretimi yapılırken, 4.131 hektarlık alanda sebze üretimi yapılmıştır. Aynı yıl 2.831 hektarda baklagil üretimi yapılırken, 1.331 hektarlık alanda meyvecilik üretimi yapılmıştır (Tablo 4.4; Şekil 4. 3; Şekil 4. 4). Bununla birlikte 143 hektarlık alanda da yumrulu bitki üretimi yapılmıştır (İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020).

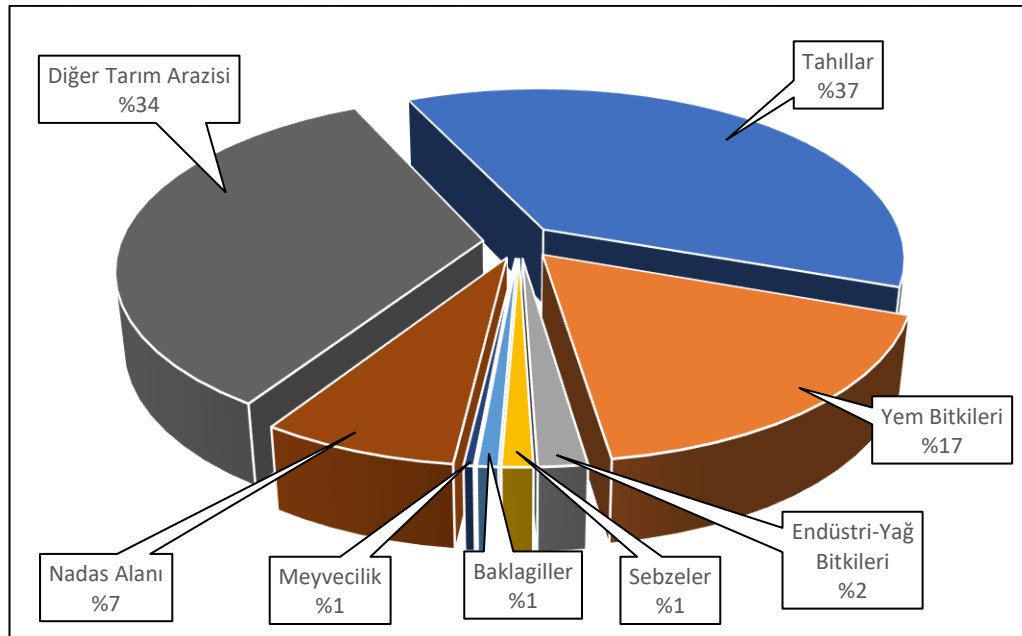
Tarım ürünlerinin ekim alanlarına bakıldığında yetiştirilen ürünler içerisinde en büyük payı tahıllar almaktadır. Bununla birlikte yem bitkilerinin üretimi de oldukça önemlidir. Yem bitkileri üretimiyle hayvancılık potansiyeli arasında ilişki bulunmaktadır. Çalışma alanında, özellikle endüstri-yağ bitkileri, sebze ve baklagillerin payı oldukça düşüktür. Bu payın düşük olmasında sulama imkânlarının düşük olması ve bu ürünlerin daha fazla emek ve bakım gerektirmesi etkili olmaktadır (Tablo 4. 4; Şekil 4. 3).

Tablo 4. 4: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim Grupları ve Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı

Ürün Grupları	Ekim Alanı (ha)					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Tahıllar	132.667	135.855	130.730	137.935	133.610	133.510
Yem Bitkileri	70.869	68.571	68.355	64.008	65.375	61.612
Endüstri-Yağ Bitkileri	13.474	13.278	11.833	10.736	9.843	6.516
Sebzeler	3.490	3.482	3.646	3.743	3.855	4.131
Baklagiller	2.724	2.730	2.528	2.463	3.101	2.831
Yumrukluk Bitkiler	122	94	101	103	105	143
Meyvecilik	851	847	985	1.202	1.226	1.331
Nadas Alanı	52.872	41.542	42.815	25.615	21.421	26.139
Diğer Tarım Arazisi	80.273	90.943	96.349	111.537	118.806	121.129
Toplam	357.342	357.342	357.342	357.342	357.342	357.342

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

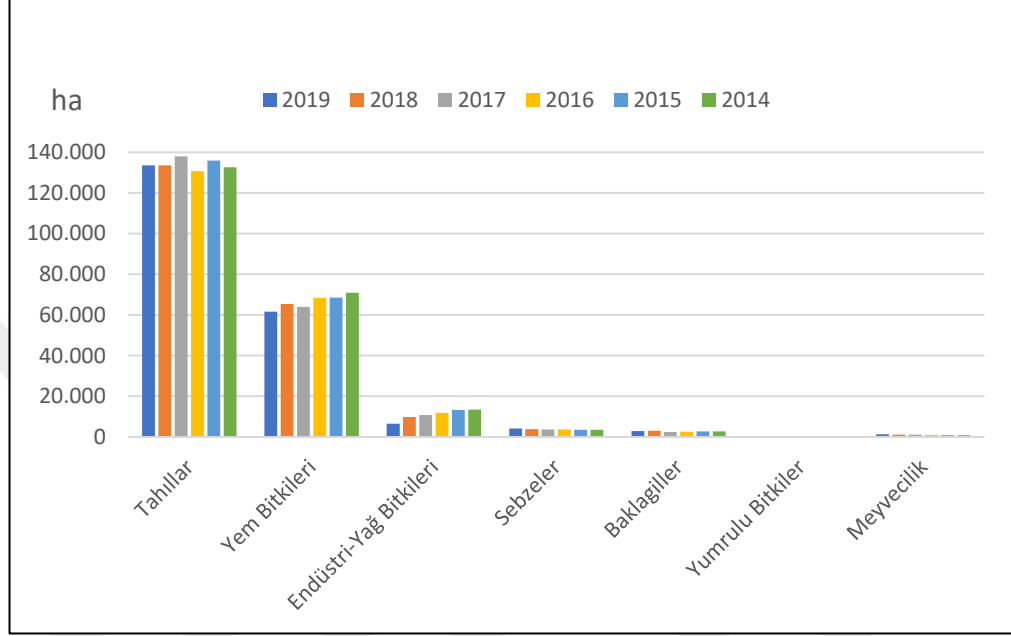
Çalışma sahasında, tahıl ekiminin en büyük paya sahip olmasının nedeni bu ürünün bakım maliyetinin az olması, sulama sorunu nedeniyle kuru tarım şeklinde de tarımının yapılabilmesi etkili olmaktadır. En düşük paya sahip olan ürün grubunu ise baklagiller ve sebzeler oluşturmaktadır (Şekil 4. 3).

Şekil 4. 3: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim Grupları ve Ekim Alanlarının Dağılışı (2019)

Çalışma sahasında, seçilmiş yıllarda ekimi yapılan ürün grafiği incelendiğinde, en büyük payın tahıllara ait olduğu (%37), daha sonra da yem bitkilerinin geldiği

görülmektedir. Geliri daha yüksek olan endüstri-yağ bitkileri, sebzeler, baklagiller vb. ürünlerinin ekim oranlarının çok düşük olduğu görülmektedir. Bu durumun görülmesinde etkili olan nedenlerin başında sulama sorunu gelmektedir (Şekil 4. 4).

Şekil 4. 4: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim Grupları ve Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı

İlde, bitkisel üretimde buğday, yonca ve korunga en büyük paya sahiptir. Muş ili, yapılan buğday üretimi 2019 yılı verilerine göre yıllık 244.499 tonla Türkiye’de yirmi üçüncü sırada yer alırken, bölgede birinci sırada yer almaktadır. Yonca üretiminde aynı yıl 1.241.044 tonla Türkiye’de dördüncü sırada yer alırken, bölgede ikinci sırada yer almaktadır. Aynı yıl korunga üretiminde ise 102.455 tonla Türkiye’de altıncı sırada yer alırken, bölgede dördüncü sırada yer almaktadır (Tablo 4. 5).

Muş ilindeki sulama konusunda mevcut sorunlara rağmen ildeki bitkisel üretimde bu üretim miktarına ulaşılabilmektedir.

Çalışma sahsında çiftçilerin bir kısmının arazileri göl, akarsu ve dere etrafında olmasına rağmen, arazilerine suyun ulaşacağı kanal ağı bulunmamaktadır. Bu durum bu su kaynaklarından su motoru veya traktörle suyun çekilerek mandallı yağmurlama borularıyla su taşınarak sulama yapılmaya çalışılmaktadır. Bu durum mazot veya elektrik giderinden dolayı üreticinin maliyetini arttırmaktadır (Foto 4. 7; Foto 4. 8).

Foto 4. 7: Merkez İlçede Su Motoruyla Arazi Sulama

Foto 4. 8: Eğirmeç Köyünde Mandallı Yağmurlama Sulama Boruları

İlin sahip olduğu sulama potansiyelin kullanılması ve özellikle inşasında sona gelinen Alparslan 2 Barajı'nın tamamlanmasından sonra bitkisel üretim artacaktır. Bununla birlikte ilde ekonomik değeri daha yüksek olan ürünlerin üretimdeki payı da artacaktır.

Tablo 4. 5: Çalışma Sahasında Bitkisel Üretim ve Türkiye'deki Yeri (2019)

Ürün Çeşidi	Üretim Miktarı (ton)	Türkiye Üretimindeki Yeri (%)	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması
Buğday	244.499	1,5	23	1
Yonca	1.241.044	7	4	2
Arpa	37.310	0,5	43	7
Şeker Pancarı	176.825	0,7	23	4
Korunga	102.455	6	6	4
Fiğ	60.659	1,5	23	4

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

Çalışma sahsında yem bitkilerinin biçilip bağ haline getirilip toplanmasından sonra belli alanlarda yığın haline getirildiği görülmektedir. Otlar yığın haline getirilirken bazen bütün köylü ortak bir yerde, bazen bir grup köylü belirli bir yerde, bazen de bireysel olarak genelde evlerinin yakınında otlarını yığın haline getirerek

kışın hayvanlarına verirler. Çok sayıda köylünün otunun bir arada olması bir yönüyle otun yakılmasına karşı önlem niteliği taşımaktadır. Bir yangında hepsinin yanması da beraberinde riski arttırmaktadır (Foto 4. 9; Foto 4. 10).

Foto 4. 9: Hayvan Yemi Olarak Kullanılan Ot Yığını

Foto 4. 10: Hayvan Yemi Olarak Kullanılan Ot Yığınları

Çalışma sahasında, üreticiler ettikleri buğday, arpa, yonca ve korunga gibi bitkileri biçtikten sonra kurutarak saman yapma makinasıyla danelerini ayırarak samana dönüştürürler. Üreticiler samanlarını evlerinin yakınında bir yerde yığın haline getirerek üstünü naylon ve brandayla kapatarak yağış ve rüzgâra karşı korumak suretiyle kış mevsiminde hayvanlarına verirler⁸ (Foto 4. 11).

⁸ Son yıllarda, daha çok çiftçinin korunga, yonca vb. yem bitkilerini samana dönüştürdükleri görülmektedir. Daha önceki dönemlerde otlar toplandıktan sonra bütün köy otlarını belli bir yerde yığın haline getirerek kışın otu hayvanlara verilirdi. Ancak otların yakılması veya çıkan yangınlar bazen köyün bütün otlarının yanması nedeniyle çiftçilerin otlarını erkenden samana dönüştürmesine neden olmaktadır.

Foto 4. 11: Hayvan Yemi Olarak Kullanılan Saman Yığınları

4.1.1.2.1. Tohum, Gübreleme ve Tarımsal Mücadele

Dünyada bir yandan tarım alanlarının amacı dışında kullanılması (yerleşme, turizm ulaşım vb.) sonucu azalmasının önüne geçilmeye çalışılırken, birim alandan yüksek verim alma çabaları da devam etmektedir. Birim alandan yüksek verim almak için tarımı yapılan bitkisel üretimde tohum, gübreleme ve tarımsal mücadele önemli bir etkiye sahiptir.

Son yıllarda tohumculuk sektöründe dünyada ciddi yatırımlar yapılırken, tohum sektörü büyüyerek ticarete önemli bir yer almıştır. Dünya ticari tohumluk payı 2019 yılı verilerine göre 50 milyar doların civarındadır. Dünya tohum pazarında ABD 12 milyar dolarla birinci, Çin ise 10 milyar dolarla ikinci sırada yer almaktadır. Gelişmiş ülkeler tohum ihracatında büyük pay sahibi iken gelişmekte olan ülkeler ise ithalatla ihracat arasındaki dengeyi tutturmakta zaman zaman zorlanmaktadır. Örneğin, Türkiye’de tohum ithalat ve ihracat durumuna bakıldığında, 2002’de 55 milyon dolar tohum ithal edilirken, ihracat 17 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

2019' ise 177 milyon dolar tohum ithalatı gerçekleşirken, 155 milyon dolarlık tohum ihraç edilmiştir (TÜRKTOB, 2020).

Muş İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2019 yılında 1.774.745 TL değerinde sertifikalı tohum desteği yapılmıştır. Çiftçilere dekar başına, arpa, buğday, çavdar için 16 TL, kuru fasulye, mercimek ürünleri için 30 TL, nohut için 20 TL, patates için 100 TL, fiğ, korunga, için 22 TL, yonca için 30 TL, yer fıstığı için 17 TL destek sağlanmıştır (Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020).

Tarımsal faaliyetler yürütülürken diğer önemli bir konu ise gübrelemedir. Gübrelemenin amacı “Toprakta eksikliği tespit edilen bitki besin maddelerini toprağa ilave etmek suretiyle, mümkün olduğu kadar yüksek bir bitkisel üretim ve kaliteli ürün elde etmektir” (www.tarimorman.gov.tr, 2019). Gübre kullanımı cinse göre değişmekle beraber tek başına %40 oranında verim artışı sağlamaktadır. Çalışma sahasında doğal gübre kullanımı da yaygındır (Foto 4. 12).

Foto 4. 12: Doğal Gübreleme (Kartaldere Köyü)

Muş ilinde 2019 yılında çiftçilere 42.118.877 TL mazot gübre desteği sağlanmıştır. Çiftçilere dekar başına buğday, arpa, çavdar 8 TL, çeltik, nohut, mercimek, kuru fasulye, patates, yağlık ayçiçeği, soya, dane mısır, kuru soğan, yem bitkileri gibi ürünlerde 4 TL destek sağlanmıştır (Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020).

Tarımsal mücadeleyle herhangi bir nedenle meydana gelen hastalık ve zararlı organizmalara karşı ürünün korunması mücadelesidir. Ancak bu mücadele verilince toprak ve suya zarar vermemeye dikkat edilmesi çok önemlidir. Hastalıklarla mücadele konusunda il ve ilçe tarım müdürlüklerinde uygulanan “Her Köye Bir Ziraat Mühendisi” projesi kapsamında çiftçilere gerekli eğitimler verilmelidir.

4.1.1.2.2. Tarımsal Araç-Gereç ve Makineler

Tarımsal faaliyetlerde, tarımsal araç-gereç kullanımı oldukça önemlidir. Teknolojik gelişmelerle tarım makine, araç ve gereçlerinde teknolojinin kullanımı da her geçen gün artmaktadır. “Teknoloji geliştikçe toprağı işleme araçları tahtadan demire, bu noktadan sonra da karasaban kullanılmıştır. Nüfusun artmasıyla tüketim de artmış insanların gıda ihtiyaçlarını karşılama noktasında endişeler artmıştır. Bu sebepten tarımda yüksek verim elde etmek için modern yöntemler buna bağlı olarak da mekanizasyon kaçınılmaz hale gelmiştir” (Doğan, 2005: 67).

Bu teknolojilerin kullanılmasıyla birlikte tarımsal faaliyetlerin yapıldığı alanlar artmıştır. Ayrıca yapılan tarımsal faaliyetlerin süresinde kısalma, toprağın daha iyi işlenmesiyle birlikte iş gücüne olan ihtiyaç üzerinde etkili olmuştur.

Tarımsal faaliyetler yürütülürken farklı aşamalarda çeşitli makine ve alet kullanılmaktadır. Toprağı sürülmesi, ekinlerin ekilmesi, ürünlerin biçilmesi, ürünlerin ayrıştırılması, mahsulün taşınması vb. süreçlerde bu makine ve aletler kullanılmaktadır. Üreticiler bu alet ve makinalarını evlerinin etrafında muhafaza etmektedirler (Foto 4. 13).

Foto 4. 13: Tarımda Kullanılan Bazı Aletler (Adaksu Köyü)

Çalışma sahasında bulunan Muş Ovası, Malazgirt Ovası, Bulanık Ovası, Liz Ovası ve çevrelerinde yer alan bazı platoluk alanlar makine ile araç gereç kullanımına uygundur. Makine kullanımı ildeki tarımsal faaliyetlerin yürütülmesinde işlenen arazi oranının yüksek olması üzerinde etkili olmaktadır. Yapılan tarımsal faaliyetlerde çiftçilere çeşitli konularda destekler verilmektedir. Tarımsal üretimde araç-gereç kullanımıyla çiftçilerin alım gücü ve yapılan destekler arasında sıkı ilişki bulunmaktadır. Nitekim, 2019 yılında Tarım ve Orman Müdürlüğü tarafından 35 yatırımcıya 305.294 TL bireysel sulama ve ekipman desteği sağlanmıştır.

Tarımsal faaliyetlerde en önemli araç kuşkusuz traktördür. 1985 yılında 3.775 adet olan traktör sayısı 2019 yılı verilerine göre il genelinde 12.116 adet ulaşmıştır. İlde en fazla traktör 4.716 (%37) adetle merkez ilçede bulunmaktadır. Bunu sırasıyla Bulanık ilçesi 4.000 (%32) adet, Malazgirt ilçesi 2.461 (%20) adet, Korkut ilçesi 569 (%4,1) adet, Varto ilçesi 510 (%3,9) takip ederken, Hasköy ilçesiye onlardan sonra 370 (%3) adetle son sırada yer almaktadır (Tablo 4. 6).

Tablo 4. 6: Çalışma Sahasında Traktör Sayısının İlçelere Göre Dağılışı (2019)

	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
Traktör	4.000	370	569	2.461	4.716	510	12.116
Yüzde (%)	32	3	4,1	20	37	3,9	100

TÜİK, 2020.

Traktör dışında, tarımsal faaliyetlerde birçoğu traktör yardımıyla kullanılan araç gereçler de bulunmaktadır. Bu araçları; pulluk, tırmık, gübre dağıtma makinesi, çayır biçme makinesi, römork, yayık vb. şeklinde sıralamak mümkündür (Tablo 4. 7).

Tablo 4. 7: Çalışma Sahasında Tarımda Kullanılan Bazı Araç ve Gereçlerin Dağılışı (2019)

Araç-gereç (adet)	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
Karasaban	-	1	-	-	2	-	3
Hayvan Pulluğu	13	-	3	12	3	-	31
Kulaklı Traktör Pulluğu	2.100	175	521	1.610	1.430	50	5.886
Ark Açma Pulluğu	30	20	25	-	65	-	140
Diskli Traktör Pulluğu	170	-	-	80	200	-	450
Anız Pulluğu	368	-	-	27	25	-	420
Toprak Frezesi	10	15	-	13	32	-	70
Kültivatör	1.050	56	251	702	1.047	168	3.274
Merdane	90	-	47	26	113	-	276
Tırmık	4.650	225	731	2.324	2.258	111	10.299
Hububat Ekim Makinası	620	5	117	423	162	-	1.327
Gübre Dağıtma Makinesi	1.302	17	333	573	185	-	2.410
Orak Makinesi	-	-	-	40	-	-	40
Biçer Bağlama Makinesi	-	-	-	9	9	-	11
Balya Makinesi	8	35	115	27	47	5	237
Tınav Makinesi	-	42	-	421	109	-	572
Döven	21	-	-	-	3	-	24
Pancar Sökme Makinası	100	-	-	54	71	-	225
Pancar Hasat Makinası	60	-	213	15	-	-	288
Çayır Biçme Makinası	900	78	325	2.005	1.162	155	4.625
Ot ve Mısır Silaj Makinası	30	5	77	9	112	1	234
Pülverizatör	240	30	537	49	229	2	1.087
Atomizör	35	20	-	7	45	-	
Motopomp, Elektropomp, Santrifüj, Derin Kuyu Pompası	1.023	280	474	771	389	3	2.940
Yağmurlama Tesisi	-	43	237	135	238	4	657
Süt Sağım Tesisi	4	2	-	-	17	-	23
Süt Sağım Makinesi	40	-	12	-	95	8	155
Römork	2.100	177	1.300	1.740	1.782	181	7.280
Su Tankeri (Tarımda Kullanılan)	150	-	18	-	67	13	248
Ara Çapa Makinesi	60	-	13	230	70	-	373
Ekim Makinası	24	-	213	62	121	-	420
Sap Döver ve Harman Makinası	550	11	17	930	732	-	2.240
Sap Toplamalı Saman Yapma Makinası	230	-	81	145	199	42	697
Damla Sulama Tesisi		74			202	7	283
Yayık	900	52	83	15.305	2.212	900	18.552
Kepçe (Tarımda Kullanılan)	40	-	27	-	41	-	108

TÜİK, 2020.

4.1.1.2.3. Çalışma Sahasında Yetiştirilen Başlıca Tarım Ürünleri

Buğday: İnsanın “Günlük kalori ihtiyacının %20 kadarını karşılayan ve dünya nüfusunun üçte birinin temel gıdası olan buğdayın kültüre alınmasının 7.000-8.000 yıllık bir geçmişi vardır. Buğday genellikle kış buğdayı ve yaz buğdayı diye ikiye ayrılır. Buğday’ın 60⁰ kuzey enleminin üstüne pek çıkmaz. Dünyada buğday üretiminde önde gelen ülkeler Çin, Hindistan, Rusya, ABD gibi ülkelerdir” (Tümertekim & Özgüç, 2015: 141-142). “Buğday ekiminin dünyadaki alanı 216 milyon hektar, üretimi 675 milyon ton iken tane verimi ortalaması ise 310 kg/da’dır. Türkiye’de ise buğday ekiminin yapıldığı alan 7,5 milyon hektar iken tane verimi ortalaması 270 kg/da’dır” (Aktaş & diğerleri, 2017: 44).

Tahıllar bitkisel protein, karbonhidrat ve yağ oranları bakımından farklı değerlere sahiptir. Tahıllar içinde bitkisel protein oranı (%10-%14) ile buğday en yüksek değere sahiptir. Buğdayın karbonhidrat oranı %70-%75 iken yağ oranı da %1-%2 gibi düşük bir değer göstermektedir. Buğday tohumu ekildikten sonra olgunlaşmasına kadar sıcaklık 5 °C’nin altına düşmemelidir. Buğday -10 °C ile -20 °C sıcaklıklara dayanabilmektedir (Doğanay & Coşkun, 2015: 105). “Buğday, yıllık yağışın 350 mm-1.150 mm arasında değerlerin görüldüğü iklim bölgelerinde yetişebilmektedir. Kaliteli ve bol ürün, yıllık yağışı 500-600 mm olan yerlerde veya toprakta bu nemi sağlayacak sulamalarla alınabilmektedir” (Tarım Kütüphanesi, 2020). “Derin, killi, tınlı-killi olan ve yeterli organik maddesi olan fosfor ve kireci bulunan, kumlu ve tınlı topraklar en iyi buğday topraklarıdır” (Tarım Kütüphanesi, 2020). Buğday, ekimi ve çimlenmesi döneminde neme ihtiyacı olan, olgunlaşma döneminde ise kuraklığa dayanıklı olan bir tahıldır. Bu özelliklere sahip buğdayın, insanlar tarafından kültüre alınması oldukça eskilere dayanmaktadır. Buğdayın “arkeolojik araştırmalara göre MÖ 7000 yıllarında kültüre alındığı sanılmaktadır” (Yiğit, 2016: 302).

Dünyada tarımın ilk yapıldığı önemli bölgelerden biri de Anadolu’dur. “Anadolu’da yaşayan halk günümüze gelene kadar zengin bir buğday kültürü

geliştirmiştir. Göbeklitepe (Şanlıurfa), Çatalhöyük (Konya), İvriz (Konya), ve Alacahöyük (Çorum)'deki kazılarda bulunan buğday daneleri bu tarihi görüşleri desteklemiştir” (Zencirci, 2015: 247). Buğday kültüre alındığı ilk günden itibaren günümüze kadar temel besin maddesi olmasından dolayı önemini korumuştur.

Günümüzde “Türkiye’de en fazla buğday üretimi İç Anadolu Bölgesi’nde yapılmaktadır. Bunun dışında üretimde Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Trakya ile Orta Karadeniz Bölümü gelmektedir” (Yiğit, 2016: 302). Doğu Karadeniz Bölümü hariç bütün kıyılarımız buğday tarımına elverişli iken ekonomik değeri daha yüksek ürünler tercih edildiği için bu alanlarda buğday ekimi tercih edilmemektedir.

İnsanın temel besin maddesi olan buğday, çalışma sahasında yetiştirilen en önemli tarım ürünüdür. 1892 Bitlis Vilayet Salnamesi’nde Muş Sancağı’nın en çok buğday yetiştirilen bölgelerden biri olduğu belirtilmektedir (Aykan, 2017: 70).

Muş ilinde hem kışlık hem de yazlık buğday ekimi yapılmaktadır. Buğday üretimi sulu ve kuru olmak üzere iki şekilde yapılabilmektedir. Sulama imkânının yeterli olduğu alanlarda sulu tarım yapılırken, sulama imkânlarının yetersiz olduğu alanlardaysa kuru tarım yapılmaktadır. Sulama imkânlarının yeterince gelişmesi buğday ekim alanlarının ve üretim miktarının artmasında etkili olmaktadır. Buğdayın iklime bağımlılığının yüksek olması, üretiminde dalgalanmalara sebep olmaktadır.

İl genelinde buğday ekimi, en fazla Malazgirt, merkez ilçe ve Bulanık’ta yapılmaktadır. Buğday ekiminde en az paya sahip olan ilçeler ise Hasköy ve Varto ilçeleridir. Hasköy’de buğday ekim alanının az olmasında, ilçe yüzölçümünün küçük olması ve ekonomik değeri yüksek ürünlerin tarımının yapılması etkili olmaktadır. Varto ilçesinde buğday ekim alanının az olmasının sebebiyse ilçenin engebeli bir arazi yapısına sahip olmasıdır. Korkut ilçesi, buğday ekiminde Varto ve Hasköy ilçelerinden daha yüksek bir paya sahiptir. İl genelinde 2007, 2008, 2009 yıllarında en fazla ekim merkez ilçede yapılmaktadır. Bu yılların dışındaki yıllardaysa ekim alanında Malazgirt’in önde olduğu görülmektedir. 2019 yılında Malazgirt’te 394.416 dekar alanda buğday ekimi yapılarak 42.879 ton buğday üretilmiştir. Aynı yıl merkez ilçede ise 320.796 dekarlık alanda buğday ekimi yapılırken, 97.786 ton buğday üretimi

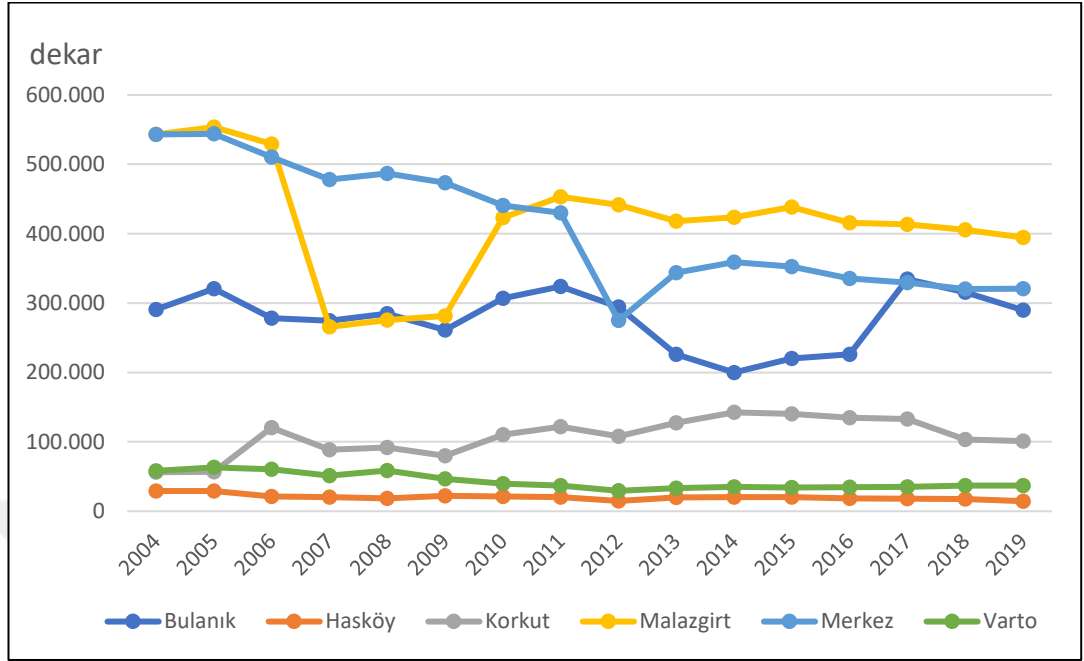
gerçekleştirilmiştir. Merkez ilçede sulama imkânlarının daha iyi olması, Malazgirt’e göre daha az alanda buğday ekimi yapıldığı halde, merkez ilçede Malazgirt’in üretiminin iki katından fazla ürün elde edilmiştir (Tablo 4. 8).

Tablo 4. 8: Çalışma Sahasında Buğday Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez		Varto	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2004	290.950	46.940	29.100	3.129	56.250	5.445	543.110	63.526	543.110	56.954	58.190	5.868
2005	320.520	62.019	29.140	3.025	56.820	4.425	553.620	59.296	543.910	63.531	63.130	6.391
2006	278.477	44.082	21.350	1.859	120.673	10.984	529.106	61.715	510.541	60.981	60.337	6.208
2007	274.572	44.317	20.371	1.808	88.572	8.220	265.715	32.166	478.287	57.899	51.372	5.390
2008	284.846	36.529	18.377	1.461	91.886	8.402	275.657	27.397	486.994	50.337	58.623	6.059
2009	261.191	36.523	22.135	3.869	79.685	10.028	281.555	31.497	473.686	52.990	46.483	4.875
2010	307.025	60.797	21.150	3.330	110.155	19.270	422.996	65.116	440.621	67.829	39.656	5.550
2011	323.840	50.347	20.356	3.596	121.787	15.061	453.375	89.710	430.244	63.850	37.010	5.231
2012	294.395	39.252	14.720	2.208	108.097	13.339	441.592	67.710	274.962	46.211	29.439	3.533
2013	226.070	39.399	19.841	4.086	127.331	17.720	418.037	56.713	343.933	77.418	33.166	4.319
2014	199.993	39.510	20.499	3.239	142.495	15.769	423.473	71.321	358.919	78.015	34.998	4.393
2015	220.018	69.821	20.172	2.530	140.229	30.942	438.526	57.082	352.696	69.023	34.412	3.374
2016	226.018	61.705	18.401	2.741	134.961	23.167	415.666	42.134	335.583	69.110	34.501	4.231
2017	334.400	77.039	18.280	3.809	133.114	28.409	413.551	83.218	329.322	76.249	34.900	4.597
2018	315.581	90.396	17.816	4.576	103.567	28.861	405.432	101.360	320.339	102.616	37.141	8.822
2019	289.890	71.273	14.528	3.070	101.000	21.676	394.416	42.879	320.796	97.786	37.200	7.815

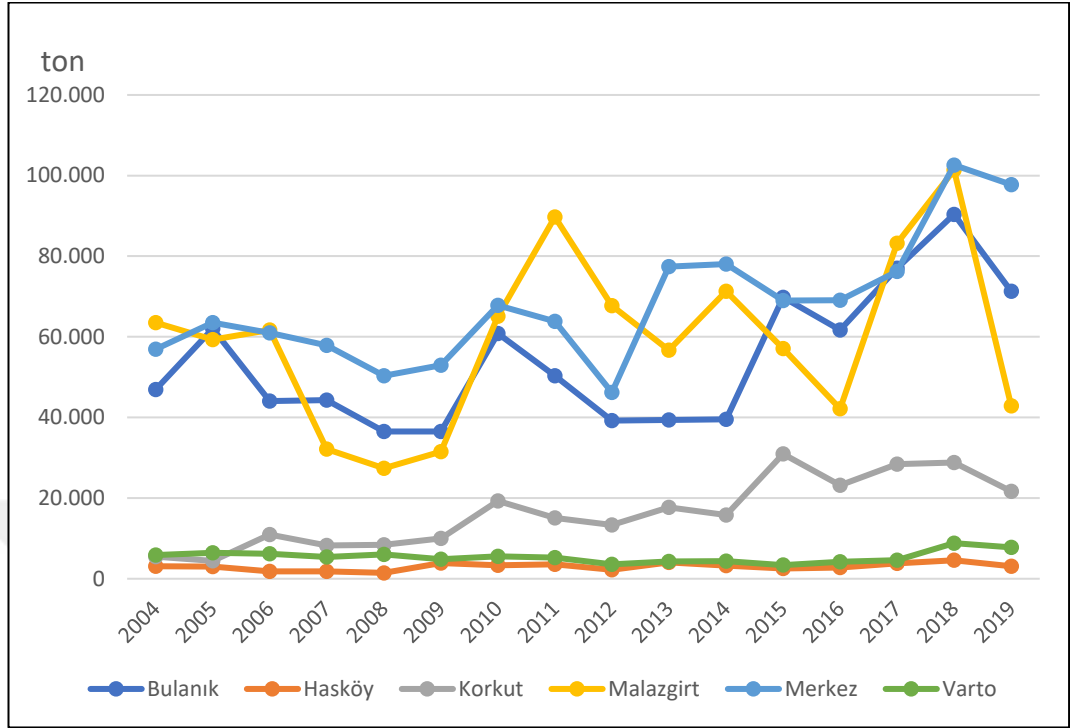
Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında, bazı ilçelerin buğday ekim alanlarında dalgalanmalar görülmektedir. En belirgin dalgalanma Bulanık, Malazgirt ve merkez ilçede olurken diğer ilçelerde nispeten istikrarlı bir seyir görülmektedir (Şekil 4. 5).

Şekil 4. 5: Çalışma Sahasında Buğday Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı (da)

Çalışma sahasındaki buğday üretimine bakıldığında, bu ürünün sulı tarımla birlikte kuru tarımının da yapılmasından dolayı iklime bağımlılığı bulunmaktadır. Bu durum yıllar arasında ekim alanıyla kıyaslandığında üretimindeki dalgalanmaların daha fazla olduğu görülmektedir (Şekil 4. 6).

Şekil 4. 6: Çalışma Sahasında Buğday Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı (ton)

Arpa: “Arpa en kısa yetiştirme devresine sahiptir. Diğer tahıllara göre kutuplara sokulabilmekte, dağların yüksek kesimlerinde ve daha kurak bölgelerde de yetişebilmektedir. En fazla arpa üretimi Rusya’da yapılmaktadır” (Tümertekin & Özgüç, 2015: 143-144). 2019 TÜİK verilerine göre Türkiye’de arpa 24.782.763 milyon dekar ekim alanı, 6.600.000 milyon ton üretim miktarı ve 267 kg/da verimle buğdaydan sonra gelmektedir. Kültüre ilk alınan bitkilerden olan arpa, yem bitkisi ve sanayi bitkisi olarak kullanılmaktadır. Sıcağa ve soğuğa buğdaydan daha dayanıklı özelliğe sahip olduğundan, buğdayın yetişemediği yüksek yerlerde tarımı yapılmaktadır. Türkiye’de en fazla arpa üretimi İç Anadolu Bölgesi’nde yapılmaktadır (Yiğit, 2016: 302). Arpa, buğdaya göre yağış, sıcaklık ve toprak özelliklerine daha rahat uyum sağlamaktadır. Bununla beraber arpa, buğdaya göre yetiştirme süresi kısa olup ortalama olarak 450-600 mm arasında yıllık yağışa ihtiyaç duymaktadır. Vejetasyon süresi buğdaya göre daha kısadır. “Arpa, nispi nemi yüksek (%70-%80) olan yerlerde, sıcaklığın 0 °C’nin altına düşmeyen ve 18 °C-20 °C’nin üzerine çıkmayan, organik maddece zengin, milli, havalanması ve nemliliği uygun topraklarda iyi gelişir” (Tarım Kütüphanesi, 2020). Muş ilinde, en fazla yetiştirilen ikinci tahıl arpadır. Arpa, ağırlıklı olarak hayvan yemi olarak kullanılmaktadır.

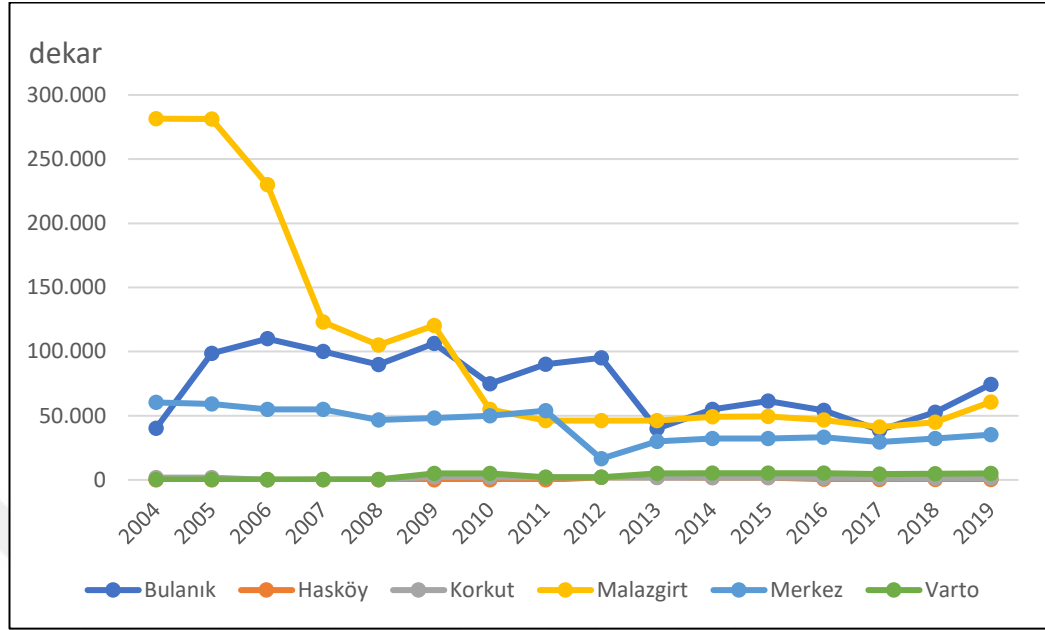
Çalışma sahasında arpa ekimi, daha çok kuru tarım şeklinde yapılmaktadır. İlde arpa ekimi ve üretiminde 2004, 2005 yıllarında en büyük paya sahip olan ilçenin Malazgirt olduğu görülmektedir. Malazgirt ilçesinde, 2004 yılında 281.540 dekarlık alanda, 43.976 ton üretim yapılırken, 2005 yılında ekim alanı 281.210 dekara gerilerken bu gerilemeye paralel olarak üretim de 40.851 tona düşmüştür. 2007 yılından sonra Malazgirt ilçesiyle diğer ilçeler arasında olan fark kapanmıştır. Bununla birlikte arpa ekim ve üretiminde Hasköy, Korkut ve Varto ilçeleri son sıralarda yer almaktadır (Tablo 4. 9).

Tablo 4. 9: Çalışma Sahasında Arpa Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2004	40.220	7.853	-	-	1.810	247	281.540	43.976	60.330	8.834	400	39
2005	98.670	23.959	-	-	1.780	155	281.210	40.851	59.200	9.200	410	40
2006	109.999	19.706	-	-	-	-	229.998	36.128	54.999	8.258	420	39
2007	100.000	22.000	-	-	250	38	123.000	20.400	55.000	8.800	420	40
2008	89.869	16.940	-	-	225	32	105.147	13.013	46.732	5.784	340	32
2009	106.432	17.947	-	-	2.314	443	120.314	18.443	48.126	6.271	5.090	605
2010	75.000	17.320	-	-	2.000	316	55.000	8.699	50.000	9.095	5.000	791
2011	90.000	16.454	-	-	2.000	251	46.300	9.201	54.000	9.443	2.000	318
2012	95.000	13.000	2.000	400	2.000	316	46.300	8.800	16.500	1.815	2.000	160
2013	40.000	10.100	2.100	449	1.800	311	46.300	6.683	30.000	5.580	5.000	740
2014	54.998	13.609	1.749	283	1.900	316	49.298	7.773	32.264	5.977	5.200	651
2015	61.367	17.943	1.749	252	1.845	500	49.340	7.054	32.264	5.755	5.200	581
2016	54.106	15.629	500	56	1.670	427	46.821	5.543	33.130	5.659	5.200	600
2017	38.720	11.006	264	54	1.470	386	41.203	10.832	29.557	6.033	4.576	623
2018	52.650	15.197	240	47	1.325	392	44.849	11.626	32.281	9.318	4.887	1.200
2019	74.444	17.916	240	39	1.452	366	60.792	8.613	35.347	9.362	5.000	1.014

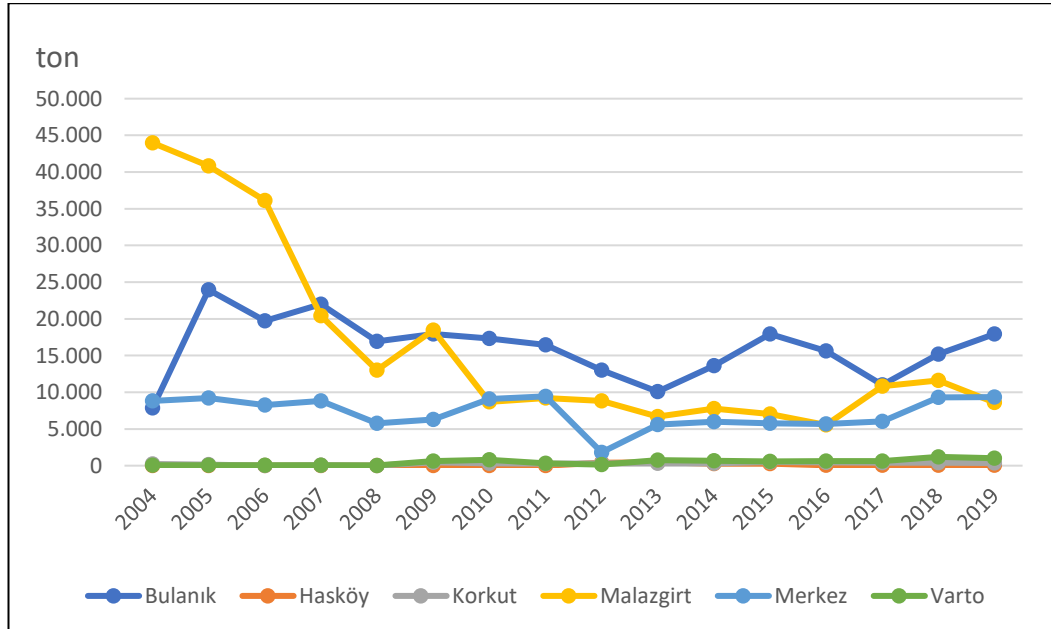
Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında arpa ekim alanında en belirgin düşme Malazgirt ilçesinde görülmüştür. 2017 yılından sonra Malazgirt ve Bulanık ilçelerinde arpa ekim alanında artış olduğu görülmektedir (Şekil 4. 7).

Şekil 4. 7: Çalışma Sahasında Arpa Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı (da)

Çalışma sahasının arpa üretim grafiği incelendiğinde, seçilmiş yıllarda en yüksek üretime sahip olan ilçenin 2004 yılında Malazgirt olurken 2019 yılında Bulanık'ın gerisine düşmüştür. En az üretimin olduğu Varto, Korkut ve Hasköy ilçelerinde dalgalanma olmamıştır (Şekil 4. 8).

Şekil 4. 8: Çalışma Sahasında Arpa Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı (ton)

Şeker Pancarı: İklim ve toprak isteği bakımından seçici değildir. Şeker pancarı tarımı, sulama imkânının geliştiği, makine kullanımına uygun arazinin olduğu ve ekstrem iklim özelliklerinin görülmediği her yerde yapılabilir. Şeker pancarı, sökümden sonra çabuk bozulduğu için ekim alanlarının fabrikalara yakınlığına dikkat edilmektedir. Dünya’da şeker pancarı ekiminde ABD ve Rusya gibi ülkeler önde gelmektedir (Tarım Ürünleri Piyasaları, 2020). Türkiye’de de şeker pancarı üretimi yaygın olarak yapılmaktadır. Türkiye’de şeker pancarı üretiminin yarısından fazlasını İç Anadolu Bölgesi karşılamaktadır. Bu bölgeyi İç Batı Anadolu ve Orta Karadeniz takip etmektedir (Yiğit, 2016: 308). Dekar başına yüksek verimin ve gelirin alındığı şeker pancarı toprak verimliliğini de olumlu etkilemektedir. Bu yönüyle diğer kültür bitkilerinin de veriminin artmasında etkili olmaktadır. Pancar posası ve melas gibi yan ürünleriyle hayvancılık ve diğer sanayi dallarına hammadde sağlamaktadır. Şeker pancarı tarımı, hayvancılık faaliyetlerini olumlu yönde etkilemektedir. Karbondioksiti oksijene çevirdiğinden çevre dostudur (Tarım Kütüphanesi, 2020).

Muş ilinde şeker pancarı tarımı sulama imkânlarının geliştiği yerlerde yapılmaktadır. Okçuhan Köyü’nde de şeker pancarı tarımı yapılmaktadır (Foto 4. 14).

Foto 4. 14: Şekerpancarı Tarlası (Okçuhan Köyü)

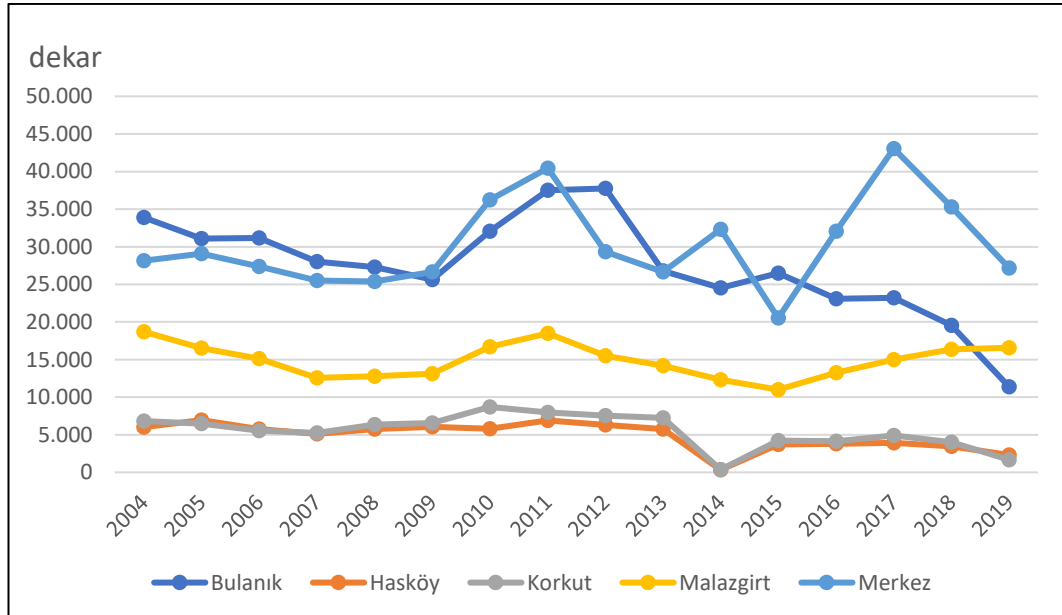
Bu yönüyle bakıldığında merkez ilçeyle Bulanık ilçesi şeker pancarı ekim ve üretiminde önde yer almaktadır. Bu ilçeleri Malazgirt ilçesi takip etmektedir. Buna karşın Hasköy ve Korkut ilçelerinin şeker pancarı üretimindeki payı daha düşüktür. Varto ilçesinde yer şekillerinin engebeli olmasından dolayı hem tarım arazisinin hem de sulama imkânının yetersiz olmasından dolayı şeker pancarı ekimi yapılmamaktadır (Tablo 4. 10; Şekil 4. 9; Şekil 4. 10). Şeker pancarı ekiminde kota uygulandığından diğer ürünlere göre daha dengeli bir dağılış göstermektedir. İlde ekilen şeker pancarı, merkez ilçede yer alan şeker fabrikasında işlenmektedir.

Tablo 4. 10: Çalışma Sahasında Şeker Pancarı Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı

	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
Yıl	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2004	33.900	75.161	6.000	15.476	6.810	18.908	18.700	47.314	28.150	76.652	-	-
2005	31.100	82.978	6.950	20.365	6.460	19.842	16.520	51.277	29.100	99.698	-	-
2006	31.150	73.766	5.755	11.484	5.548	11.062	15.120	47.669	27.395	61.621	-	-
2007	28.000	60.316	5.122	11.113	5.245	12.316	12.570	33.327	25.488	59.184	-	-
2008	27.300	74.675	5.762	18.621	6.362	20.163	12.800	38.741	25.401	83.367	-	-
2009	25.650	82.570	6.038	22.297	6.577	22.963	13.100	46.077	26.650	103.411	-	-
2010	32.075	106.029	5.815	22.106	8.700	32.342	16.705	57.894	36.227	149.656	-	-
2011	37.500	113.247	6.920	20.667	7.950	26.593	18.500	60.598	40.439	109.675	-	-
2012	37.750	97.246	6.299	23.385	7.560	28.595	15.500	43.772	29.340	95.868	-	-
2013	26.800	76.503	5.777	20.172	7.235	23.138	14.200	47.244	26.660	93.362	-	-
2014	24.550	78.820	335	985	369	1.001	12.310	47.752	32.308	133.117	-	-
2015	26.490	84.439	3.728	14.200	4.228	16.229	11.000	48.451	20.518	89.888	-	-
2016	23.100	103.619	3.816	17.631	4.155	17.381	13.250	59.367	32.079	154.033	-	-
2017	23.223	100.786	3.936	17.200	4.900	22.260	14.982	72.133	43.053	198.253	-	-
2018	19.535	82.969	3.437	19.891	4.006	21.388	16.350	72.979	35.282	170.353	-	-
2019	11.373	31.252	2.306	9.326	1.662	6.059	16.550	51.725	27.163	78.463	-	-

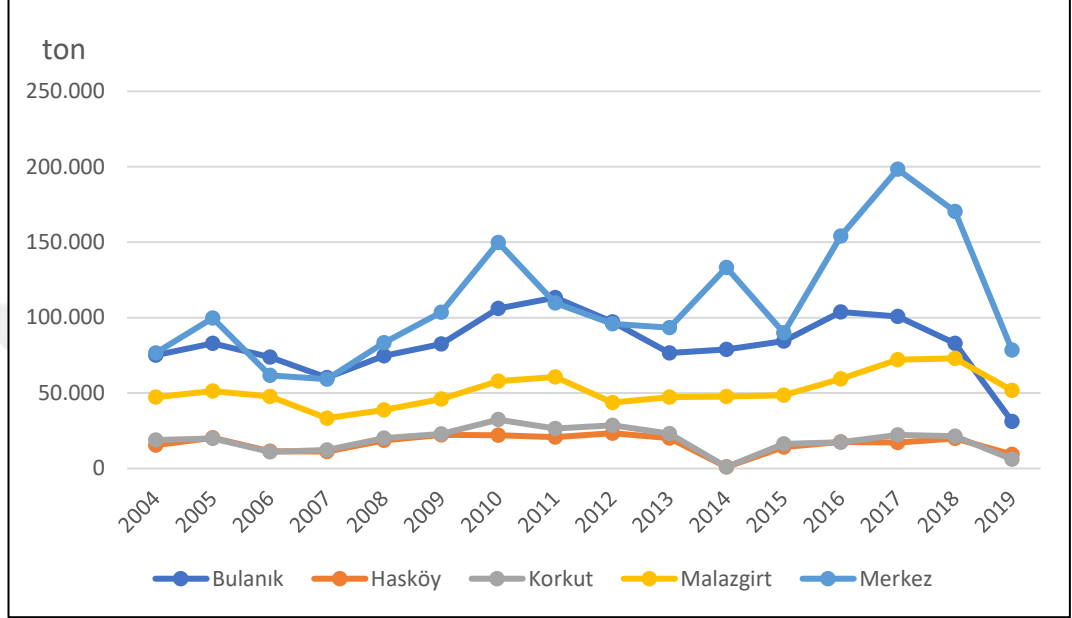
Kaynak: TÜİK, 2020.

Şeker pancarı ekim grafiği incelendiğinde, en büyük payı merkez ilçe ve Bulanık almaktadır. Hasköy ve Korkut ise ekimin en az olduğu ilçeler olmuştur. Şeker pancarı ekiminin genel olarak dalgalı olduğu görülmektedir (Şekil 4. 9).

Şekil 4. 9: Çalışma Sahasında Şeker Pancarı Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı (da)

Çalışma sahasında şeker pancarı üretim grafiği incelendiğinde, ekim alanlarında görülen dalgalanma üretimde de görülmektedir. En belirgin dalgalanma da merkez ilçede olmuştur (Şekil 4. 10).

Şekil 4. 10: Çalışma Sahasında Şeker Pancarı Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı (ton)

Yem Bitkileri: Hayvanları beslemek için tarımsal faaliyetlerle yetiştirilen bitkilere yem bitkisi denir. Çalışma sahasında hayvancılık potansiyeli yüksek olduğu için yem bitkilerinin ekimi ve üretimi de fazladır. İlde en fazla ekimi ve üretimi yapılan yem bitkileri sırasıyla yonca, korunga ve fiğdir.

Yonca: Yonca, uzun ömürlü, çok yıllık protein, vitamin ve mineral madde bakımından zengindir. Hayvanlardaki süt veriminin %30 oranında artmasında etkili olur. Geniş bir adaptasyon kabiliyeti gösterse de sıcak ve bol sulu şartları sever. Yonca, tınlı, çok kumlu olmayan, yeterli derecede kireçli topraklarda en iyi yetişme imkânı bulur. Kışların sert geçtiği yerlerde ilkbahar mevsiminde, kışların ılık geçtiği yerlerde ise son bahar mevsiminde ekimi yapılmaktadır (Tarım Kütüphanesi, 2020).

Muş ilindeki hayvancılık potansiyelinin yüksek olması, yonca ekim alanlarının ve üretim miktarının fazla olmasında etkili olmaktadır. Yonca, ilde yem bitkileri arasında en fazla ekimi ve üretimi yapılan bitkidir. 2019 yılında Muş ili yonca üretiminde Türkiye üretiminin %7'si ile Türkiye'de dördüncü sırada, Doğu Anadolu

Bölgesi’nde ikinci sırada yer almıştır. Yonca bitkisinin çok yıllık olması, bakım ve maliyetinin az olması, hayvanların temel besin maddesi olması, ilin iklim şartlarına uyum göstermesi gibi faktörlerin etkisiyle yoncanın ekim alanı ve üretim miktarı fazla olmaktadır. 2005 yılından sonra bütün ilçelerde yonca ekiminin artmaya başladığı görülmektedir. 2012 yılından sonra Bulanık ilçesindeki ekimin azalmaya başlamasıyla birlikte merkez ilçede diğer ilçelere göre yonca ekiminin arttığı görülmektedir (Foto 4. 15).

Foto 4. 15: Yonca Tarlası (Sazlıkbaşı Köyü)

İlde yonca üretiminin Bulanık’ta 2006 yılı, Malazgirt ve Varto’da 2007 yılı, Hasköy, Korkut ve merkez ilçede 2010 yılından sonra üretimin istatistiklere girdiği görülmektedir. 2009 yılında üretimde merkez ilçe ve Bulanık ilçesinin önde olduğu görülmektedir. 2011 yılından sonra Bulanık ilçesinde yonca üretiminde keskin bir düşüş görülmüştür. Böylece diğer ilçelerle yakın seviyeye gelmiştir. 2019 yılında merkez ilçe, 221.013 dekar ekim alanı ve 596.735 ton üretimle diğer bütün ilçelere göre açık ara farkını korumuştur. Aynı yıl Varto ilçesi 81.300 dekar ekim alanı ve

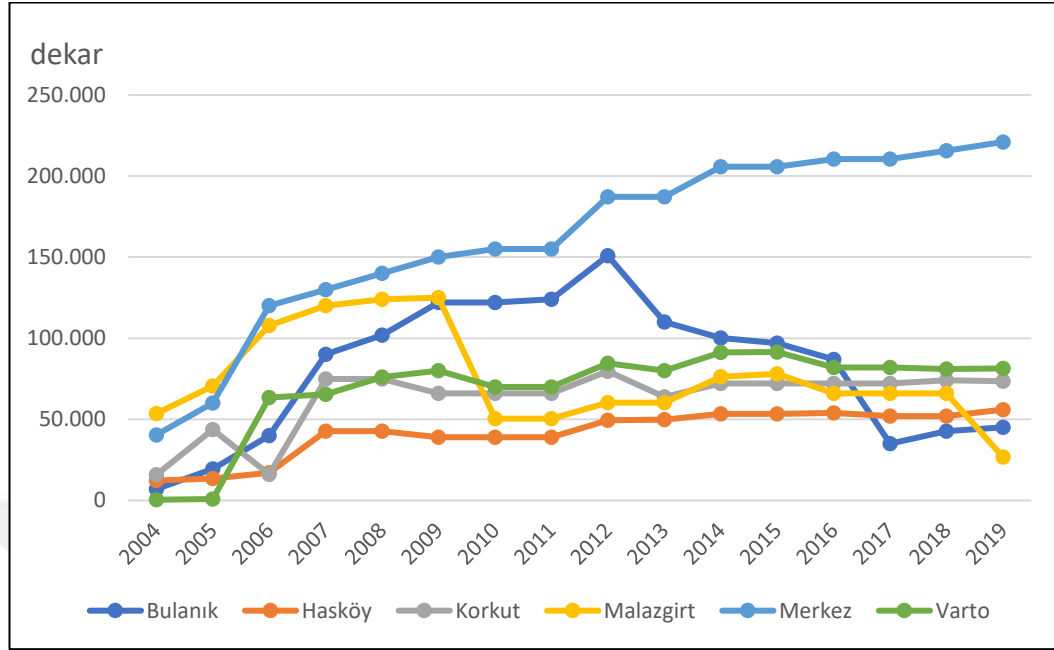
162.600 ton üretimle ikinci sırada yer almıştır. Korkut ilçesi de 73.500 dekar ekim alanı ve 194.775 ton üretimle üçüncü sırada yer almıştır. Hasköy, Bulanık ve Malazgirt ilçeleri ekim alanı ve üretim miktarı bakımından son sıralarda yer almaktadır (Tablo 4. 11; Şekil 4. 11; Şekil 4. 12).

Tablo 4. 11: Çalışma Sahasında Yonca Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2004	7.030	-	12.300	-	15.820	-	53.550	-	40.420	-	430	-
2005	19.390	-	13.570	-	43.630	-	70.500	-	60.050	-	870	-
2006	40.000	-	17.000	-	16.000	-	107.750	-	120.000	-	63.500	-
2007	90.000	90.000	42.780	-	74.892	-	120.000	16.000	130.000	-	65.500	65.500
2008	102.000	90.000	42.780	-	74.894	-	124.000	17.000	140.000	-	76.050	76.050
2009	122.000	165.000	39.000	-	66.000	-	125.000	-	150.000	-	80.000	-
2010	122.000	366.000	39.000	85.800	66.000	165.000	50.500	126.250	155.000	542.500	70.000	154.000
2011	124.000	372.000	39.000	93.600	66.000	165.000	50.500	126.250	155.000	542.500	70.000	154.000
2012	150.879	124.955	49.488	98.395	79.664	165.020	60.352	100.024	187.091	542.493	84.493	140.033
2013	110.000	66.000	49.750	124.375	63.731	76.477	60.352	92.791	187.091	547.615	80.000	160.000
2014	100.127	225.000	53.401	120.000	72.093	145.802	76.297	195.453	205.817	545.750	91.227	172.200
2015	97.000	194.000	53.401	120.000	72.093	144.186	78.000	210.600	205.817	555.660	91.527	172.766
2016	87.000	156.600	54.000	135.000	72.088	144.176	66.000	165.660	210.420	568.134	82.000	172.200
2017	35.000	63.000	52.000	140.400	72.088	194.638	66.000	151.800	210.459	568.239	82.000	172.200
2018	42.755	106.888	52.000	140.400	74.000	199.800	66.000	151.800	215.649	582.252	81.000	162.000
2019	45.100	103.730	56.000	151.200	73.500	194.775	26.670	32.004	221.013	596.735	81.300	162.600

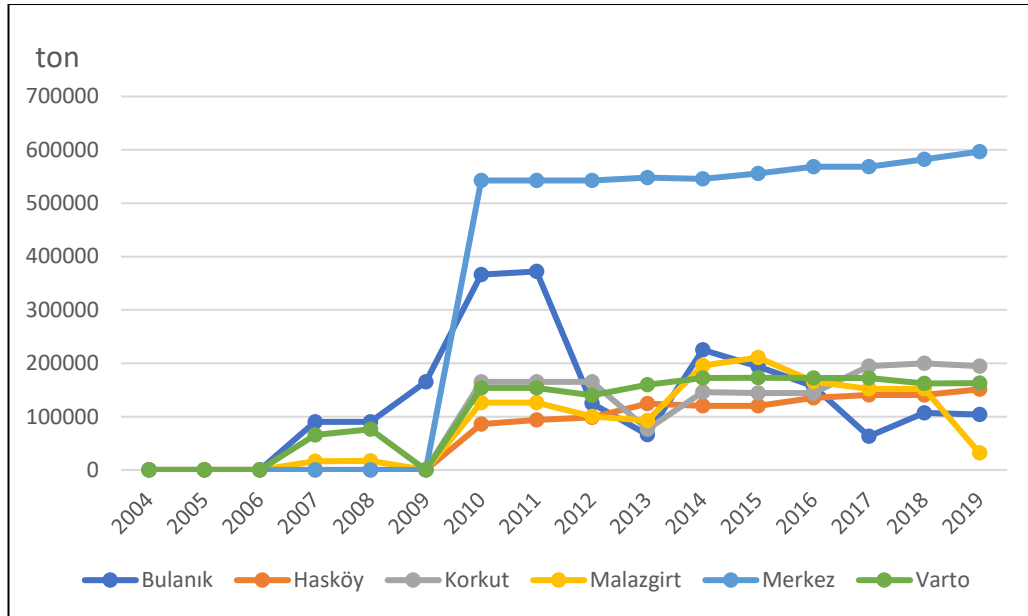
Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında, yonca ekim alanlarında 2004 yılından sonra belirgin bir artışın olduğu görülmektedir. 2012 yılından sonra Bulanık'ta yonca ekim alanlarında düşme meydana gelirken merkez ilçede ekim alanlarında görülen artış eğilimi devam etmiştir (Şekil 4. 11).

Şekil 4. 11: Çalışma Sahasında Yonca Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı (da)

Çalışma sahasında son yıllarda hayvancılık faaliyetlerinin nispeten artması ve yonca üretiminin daha karlı olması üretimde belirgin artışa neden olmuştur. En fazla artış merkez ilçede görülmüştür (Şekil 4. 12).

Şekil 4. 12: Çalışma Sahasında Yonca Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı (ton)

Korunga: Korunga kuraklığa ve soğuğa dayanıklı olan bir yem bitkisidir. Kök yapısı nedeniyle hem toprağı azot bakımından zenginleştirmekte hem de toprağın alt

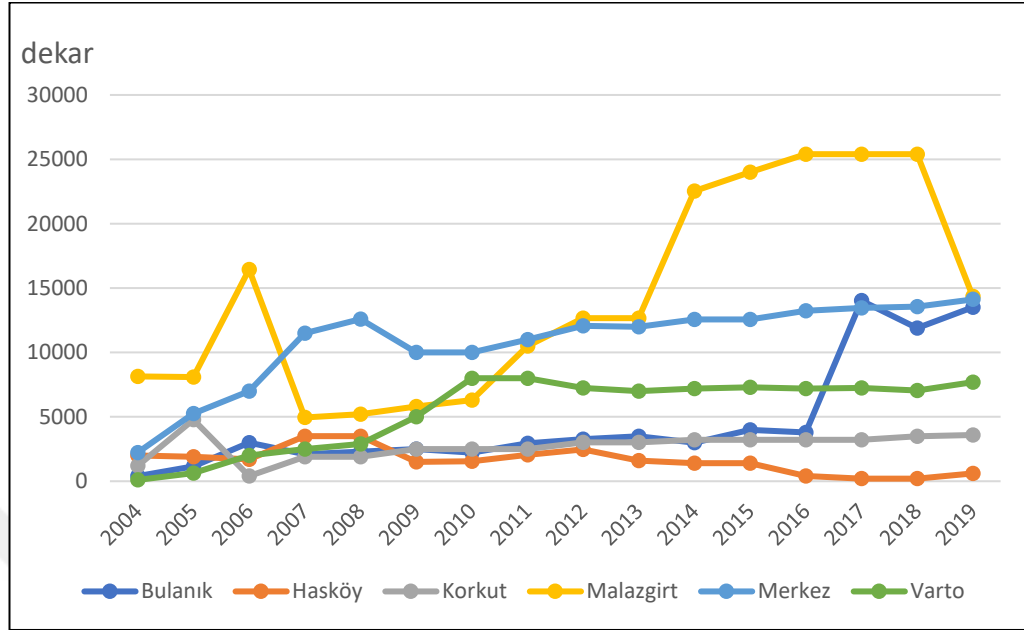
tabakalarını yumuşatmaktadır. Besin değeri yüksek olan korunganın sulamanın yapılmadığı kıraç alanlar, verimsiz ve taşlı topraklarda tarımı yapılmaktadır. Toprak kalitesinin artması ve sulama imkânının gelişmesiyle korunga üretiminde artış meydana gelmektedir (Tarım Kütüphanesi, 2020). 2019 yılında Muş ili korunga üretiminde Türkiye üretiminin %6'sı ile Türkiye'de altıncı sırada yer almaktadır. İlin bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi ise dördüncü sırada yer almaktadır. Korunga, ekim ve üretimi bakımından Muş ilinde ikinci sırada yer alan yem bitkisidir. Korunga ekiminde Malazgirt ilçesi 2013-2018 yılları arasında sıçrama göstermiştir. 2019 yılında ekim alanında gerileme olmasına rağmen halen 14.355 dekarla diğer ilçelere göre birinci olduğu görülmektedir. Aynı yıl merkez ilçe 14.120 dekarla ikinci, Bulanık 13.500 dekarla üçüncü, Varto 7.700 dekarla dördüncü, Korkut 3.600 dekarla beşinci sırada yer alırken Hasköy ise 600 dekarla son sırada yer almıştır (Tablo 4. 12; Şekil 4. 13; Şekil 4. 14).

Tablo 4. 12: Çalışma Sahasında Korunga Ekim Alanı ve Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2004	400	-	1.990	-	1.200	-	8.140	-	2.230	-	100	-
2005	1.150	-	1.910	-	4.780	-	8.080	-	5.260	-	640	-
2006	3.000	-	1.700	700	400	-	16.450	-	7.000	-	2.000	-
2007	2.100	945	3.500	-	1.911	300	4.950	500	11.500	-	2.500	1.980
2008	2.300	900	3.500	-	1.911	300	5.200	500	12.600	-	2.900	1.980
2009	2.500	1.840	1.500	-	2.500	650	5.800	-	10.000	-	5.000	-
2010	2.230	5.575	1.550	3.100	2.500	5.500	6.300	15.120	10.000	27.500	8.000	16.000
2011	2.945	2.209	2.050	4.510	2.500	5.500	10.500	25.200	11.000	30.250	8.000	16.000
2012	3.259	2.431	2.474	4.510	3.018	5.500	12.674	23.101	12.070	27.501	7.242	6.001
2013	3.500	1.860	1.600	3.040	3.018	5.553	12.674	22.147	12.000	27.600	7.000	14.000
2014	3.000	6.000	1.400	2.310	3.210	6.163	22.540	33.810	12.555	30.132	7.200	14.400
2015	4.000	7.600	1.400	2.310	3.210	6.420	24.000	38.400	12.555	30.120	7.300	14.600
2016	3.800	6.650	400	600	3.210	6.420	25.400	38.354	13.235	31.764	7.200	14.400
2017	14.023	24.540	200	480	3.210	7.704	25.400	50.800	13.453	32.287	7.250	14.500
2018	11.900	26.180	200	480	3.500	8.750	25.400	50.800	13.553	32.527	7.050	14.206
2019	13.500	27.000	600	1.440	3.600	8.820	14.355	15.791	14.120	33.888	7.700	15.516

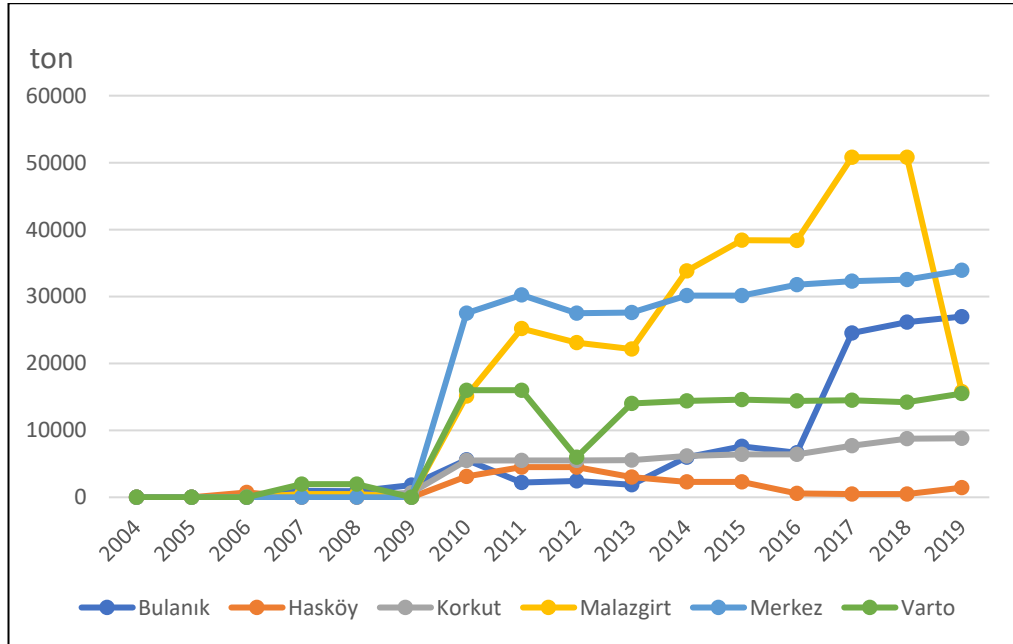
Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında, seçilmiş yıllardaki korunga üretimi Malazgirt ve Bulanıkta dalgalı bir seyir izlerken merkez ilçede nispeten istikrarlı yükseliş göstermiştir. Hasköy ve Korkut'ta hem üretim en az hem de daha dengeli seyir izlemiştir (Şekil 4. 13).

Şekil 4. 13: Çalışma Sahasında Korunga Ekim Alanlarının Yıllara Göre Dağılışı (da)

Çalışma sahsında, korunga üretimi grafiği incelendiğinde, 2009 yılından sonra üretimin belirgin olarak arttığı görülmektedir. Korunga üretimi artışı Merkez ilçe ve Malazgirt ilçesinde belirgin olmuştur. Ancak 2018 yılından sonra Malazgirt'te çok belirgin düşüş görülmektedir (Şekil 4. 14).

Şekil 4. 14: Çalışma Sahasında Korunga Üretiminin Yıllara Göre Dağılışı (ton)

Fiğ: Fiğ, Muş ilinde yem bitkileri arasında yonca ve korungadan sonra en çok ekilen ve üretimi yapılan üçüncü üründür. 2019 yılında ilde 36.075 dekarlık fiğ ekimi yapılırken üretim ise 60.659 ton olarak gerçekleşmiştir. Ekim alanı ve üretim miktarında en büyük pay 19.733 dekar ve 43.413 tonla merkez ilçededir. Malazgirt 8.900 dekar ekim alanıyla ikinci sırada gelirken, Varto ise üretimde 5.800 tonla ikinci sırada yer almaktadır. Fiğ ekiminde ve üretiminde Korkut ve Hasköy ilçeleri ise son sıralarda yer almaktadır.

Çalışma sahsında yeni denen yem bitkisi türlerinden (tritikle+macar fiği verimi; 8 kg+6 kg / dekar 1000-1200 kg kuru ot) karışımıyla (fiğ+arpa verimi; 8 kg+6 kg / dekar 1000-1200 kg kuru ot) karışımı türlerinden yüksek verim elde edilmektedir. Bu türlerin yaygınlaştırılması gerekmektedir (İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020).

Diğer Ürünler: Muş ilinde ekim ve üretimi en fazla yapılan ve yukarıda değinilen (Buğday, arpa, şeker pancarı, yonca, korunga ve fiğ) ürünlerden sonra; mısır, patates, nohut, fasulye, ayçiçeği, soğan, tütün, kırmızı mercimek, sarımsak, hıyar, patlıcan, kabak, biber, domates, karpuz, kavun ve lahana gibi ürünler de yetiştirilmektedir. Bu ürünlerin son yıllarda ekimi artmasına rağmen diğer ürünler arasında önemli paya sahip olmadığı görülmektedir (Tablo 4. 13).

Tablo 4. 13: Çalışma Sahasında Tarımı Yapılan Diğer Ürünlerin Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	2017		2018		2019	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
Mısır-Silaj	1.950	97.100	2.113	105.255	2.259	111.581
Patates	69	1.282	66	1.236	144	4.349
Nohut	1.402	2.447	2.050	3.377	1.823	2.885
Fasulye	956	1.699	968	1.711	1.001	1.700
Ayçiçeği	1.435	2.619	1.267	2.385	813	1.692
Soğan	56	479	570	498	592	511
Mısır-Dane	64	311	59	534	50	357
Tütün	143	145	146	152	48	68
K. Mercimek	105	153	8	12	6	9
Sarımsak	0,4	2	4	2	4	2

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

Çalışma sahasında, üretimi yapılan ürünlerden biri de lahanadır. Merkez ilçede Bağlar, Kumluca köyleri ve çevresi lahanada en yüksek verimin elde edildiği

yerleşmelerdir. Çevre illere lahana ticareti yapılmakta ancak yeteri kadar arz talep dengesinin bulunmadığı görülmektedir⁹ (Foto 4. 16).

Foto 4. 16: Lahana Tarlası (Bağlar Köyü)

Çalışma sahsında, tütün ekim alanlarına getirilen kotayla son yıllarda tütün ekiminde azalma olmuştur. Tütün ekiminin yapıldığı alanlardan biri de merkez ilçedeki Suvarak Köyü'dür (Foto 4. 17).

⁹ İl Tarım ve Orman Müdürlüğü ile yapılan görüşmede lahananın daha büyük pazarlara ulaştırılmasıyla ilgili olarak bir dönem Antalya'ya lahana satışının yapıldığı, devamında siparişin arttırıldığı belirtilmiştir. Ancak daha sonra pazarlanan ürünlerin kalitesinin düşürülmesi ve pazarlama aşamalarında yaşanan aksamalar nedeniyle oluşan pazar kapanmıştır. Ürün, daha çok çevre illere pazarlanmaktadır.

Foto 4. 17: Tütün Tarlası (Suvaran Köyü)

Mısır: Mısır, önemli tahıl ürünleri arasında yer almaktadır. “Amerika Kıtasına, özellikle de ABD’ye özgü bir tahıl olan mısır, hayvan yemi, insan gıdası olarak tüketildiği gibi, endüstriyel alkol gibi maddelerin imalatında da kullanılmaktadır” (Tümertekin & Özgüç, 2015: 137). Muş ilinde hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak mısır üretiminde daha çok silajlık mısır tercih edilmektedir. İl genelinde sulamanın olduğu yerlerde mısır tarımı yapılabilmektedir. 2019 yılında 2.259 dekar alanda toplamda 111.581 ton mısır üretilmiştir. Silajlık mısır ekim ve üretiminde merkez ilçenin payı hem ekim hem de üretimde diğer ilçelerin toplamından daha fazladır. Merkez ilçede 20.215 dekarlık alanda silajlık mısır ekimi yapılırken diğer ilçelerde toplam ancak 2.378 dekarlık alanda ekim yapılmıştır. Silajlık mısır üretiminde de benzer tablo görülmektedir. Merkez ilçede 101.075 ton üretim yapılmasına rağmen diğer ilçelerin toplam üretimi 10.506 ton olarak gerçekleşmiştir. Normal mısır ekimi sadece 2019 yılında merkez ilçede yapılmıştır (Tablo 4.14).

Tablo 4. 14: Çalışma Sahasında Mısır Ekimi ve Üretiminin Dağılışı

Yıl		Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
		Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2019	Silajlık Mısır	1.290	6.450	250	1.250	100	425	420	1.260	20.215	101.075	318	1.121
	Mısır	-	-	-	-	-	-	-	-	502	357	-	-

Kaynak: TÜİK, 2020.

Patates: Tek yıllık olan patates, yumrulu bitkiler grubunda yer almaktadır. “Kumlu, kumlu-tınlı, süzek, havadar topraklarda iyi gelişir. Patates yüksek karbonhidrat miktarına sahiptir” (Tarım Kütüphanesi, 2020). Çalışma sahasında 2019 yılında 144 dekar alanda 4.349 ton patates üretimi yapılmıştır. Patates, temel tüketim maddesi olduğu için ilin genelinde ekimi yapılmaktadır. Ancak ticari özellikte üretimin sadece Bulanık, Korkut ve merkez ilçede yapıldığı görülmektedir. Bulanık ilçesi 780 dekar alanda 3.120 ton üretimle birinci sırada yer alırken, 653 dekar alanda 1.221 tonla merkez ilçe ikinci sırada gelmektedir. Korkut ilçesi de 6 dekar ekim alanı ve 8 ton üretimle son sırada yer almaktadır (Tablo 4.15).

Tablo 4. 15: Çalışma Sahasında Patates Ekimi ve Üretiminin Dağılışı

Yıl	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2019	780	3.120	-	-	6	8	-	-	653	1.221	-	-

Kaynak: TÜİK, 2020.

Nohut: Nemi fazla sevmeyen bir bitki olan nohut -10 °C'ye kadar dayanabilmektedir. İlk yetişme döneminde yağış, hasat döneminde kuraklık isteyen bir üründür (Tarım Kütüphanesi, 2020). 2019 yılında 1.823 dekar alanda 2.885 ton ürün üretilmiştir. İlde en fazla paya sahip olan ilçe 10.562 dekar alanda 1.693 tonla merkez ilçe, ondan sonra 4.387 dekar alanda 744 tonla Malazgirt ilçesi gelmektedir. Bu ilçelerden sonra sırasıyla Bulanık 2.103 dekar alan ve 278 ton, Korkut 782 dekar 115 ton, Varto 276 dekar 34 ton ve Hasköy 126 dekar 21 ton şeklinde sıralanmaktadır (Tablo 4.16).

Tablo 4. 16: Çalışma Sahasında Nohut Ekimi ve Üretiminin Dağılışı

Yıl	Bulanık		Hasköy		Korkut		Malazgirt		Merkez İlçe		Varto	
	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)	Ekim (dekar)	Üretim (ton)
2019	2.103	278	126	21	782	115	4.387	744	10.562	1.693	276	34

Kaynak: TÜİK, 2020.

Fasulye: Türkiye’de sulama imkânı olan her yerde fasulye yetiştirilebilmektedir. Ilıman iklim sebzesidir. Çalışma sahasında tarımı yapılmaktadır. İl genelinde 2019 yılında 1.001 dekar alanda 1.700 tonluk üretim yapılmıştır. En fazla ekim 9.702 dekar alan ve 1.649 tonluk üretimle merkez ilçede gerçekleşmiştir.

Ayçiçeği: Yağ bitkisi olan ayçiçeği aynı zamanda yem, süs bitkisi ve hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Çalışma sahasında 2019 yılında 813 dekar alanda 1.692 ton üretim yapılmıştır. İl genelinde en fazla ekim alanı ve üretim merkez ilçede yapılmaktadır.

Bu ürünlerin dışında çalışma sahasında soğan, tütün, kırmızı mercimek, sarımsak, hıyar, patlıcan, kabak, biber, domates, karpuz, kavun ve lahana gibi ürünlerin tarımı da yapılmaktadır.

Meyvecilik: Çalışma sahasında yetiştirilen başlıca meyveler sırasıyla üzüm, elma, çilek, ceviz, armut, erik, kiraz, vişne, kayısı ve şeftalidir (Tablo 4. 16).

Muş ilinde 2019 yılında üzüm üretimi 3.823 dekar alanda 2.157 tondur. Üzüm üretiminin tamamı merkez ilçede yapılmaktadır. Elma üretimi 3.100 dekarlık alandan yapılmış olup 1.352 ton olarak üretilmiştir. Elma üretiminde merkez ilçe, Korkut ve Varto ilçeleri önde yer almaktadır. Çilek üretimi son yıllarda yapılmaya başlanmıştır. İlde 300 dekarlık alandan 648 ton çilek üretimi gerçekleşmiştir. Çalışma sahasında ceviz ağacı sayısı 45.510 adettir. Ceviz üretimi merkez ilçe ve Varto ilçesinde yapılmaktadır. İlde 2019 yılında toplam 3.338 dekar alandan 572 ton ceviz üretilmiştir. İl genelinde armut ağacı sayısı 32.681 adettir. 2019 yılında 1.328 dekarla toplam 545 ton armut üretilmiştir. Armut bütün ilçelerde yetiştirilmesine rağmen, merkez ilçe ve Varto ilçeleri armut üretiminde başta gelmektedir. Çalışma sahasında toplam 6.150 adet erik ağacı bulunmaktadır. 2019 yılında ilde 226 dekarlık alandan 124 ton ürün elde edilmiştir. İldeki kiraz ağacı sayısı 21.384 adettir. İlde 2019 yılında 902 dekar alandan 88 ton ürün elde edilmiştir. Vişne ağacı sayısı 2.795 adettir. İlde 174 dekarlık alandan 45 ton ürün elde edilmiştir. Kayısı ağacı sayısı 1.658 adettir. Çalışma sahasında 18 dekarlık alanda 28 ton ürün elde edilmiştir. Bu üretimin tamamı merkez

ilçe ve Korkut ilçesinde yapılmıştır. İldeki şeftali ağacı sayısı 1.013 adettir. Mevcut 18 dekardan 19 ton ürün elde edilmiştir (Tablo 4. 17).

Tablo 4. 17: Çalışma Sahasında Meyve Üretimi

Ağaç Türü	Ağaç Sayısı (adet)	2019	
		Ekim (dekar)	Üretim (ton)
Üzüm	3.677 (da)	3.823	2.157
Elma	96.565	3.100	1.352
Çilek	-	300	648
Ceviz	45.510	3.338	572
Armut	32.681	1.328	545
Erik	6.150	226	124
Kiraz	21.384	902	88
Vişne	2.795	174	45
Kayısı	1.658	101	28
Şeftali	1.013	18	19
Toplam	207.756	13.310	5.578

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

Çalışma sahasında, üreticiler imkânları oranında evlerinin etrafında, bahçelerinde farklı meyve ağaçları yetiştirmektedir. Yapılan bu meyvecilik faaliyetleri bilinçli yapılmamaktadır. Alınan üründe ticari bir özellik taşımamakta kendi ihtiyaçları için kullanılmaktadır. Bunun dışında üreticiler kendi imkânlarıyla veya alınan teşviklerle daha geniş alanda daha bilinçli üretimin yapıldığı örneklerle de rastlamak mümkündür (Foto 4. 18).

Foto 4. 18: Meyve Bahçesi (Karakale Köyü)

4.1.1.3. Hayvansal Üretim

Hayvancılık faaliyetleri, ihtiyaç duyulan hayvansal ürünlerin çeşitli ortamlarda üretimi için yapılan faaliyetlerdir. Hayvancılık “evcil hayvanlara bakma ve yetiştirime işi” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2020). Başka bir tanımda ise hayvancılık “evcil ve

çiftlikte faydalanılan hayvanların yetiştirilerek üretilmesi ve yetiştirilen hayvanlardan et, süt ve ürünleri, yumurta ve bal gibi ürün almaya, aynı zamanda derisinden ve gücünden istifade etme” faaliyetidir (Doğan, 2019: 143). İnsanların hayvanları evcilleştirmesi çok uzun zaman öncesine dayanmaktadır. İnsanların hayvanları evcilleştirme konusunda bazı sınırlılıklar yaşandığı söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle bugüne kadar evcilleştirilen hayvan sayısı azdır. “Öyle ki, bugün sığır, domuz, koyun, keçi, kümes hayvanları ve de at ve eşek, yetiştirilen hayvanların hemen tümünü” kapsamaktadır. Hayvancılık faaliyetlerindeki temel amaç et elde etmektir (Tümertekin & Özgüç, 2015: 144). Hayvancılık faaliyetleriyle et üretiminin yanı sıra süt, süt ürünleri, yün, deri, yumurta gibi temel besin ve giyim maddeleri de üretilmektedir. Tarımla hayvancılık arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

Sanayileşen dünyada hayvan ve hayvansal ürün üretimi nispeten daha istikrarlıdır. Hayvansal ürünlerde küreselleşen ticaret ve rekabet uzmanlaşmayı da beraberinde getirmektedir Hayvansal üretim sistemleri ve uzmanlaşmada değişimler meydana gelmektedir. Nüfus artışıyla birlikte hayvansal üretimde yüksek verim elde etme çabaları beraberinde gıda güvenliği sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu durum gıda güvenliğine verilen önemi arttırmıştır. Bu durum “biyogüvenlikli sistemleri” teşvik etmektedir. (Sørensen & diğerleri, 2006: 493).

Dünyada büyükbaş hayvancılık üretiminde sırasıyla Brezilya (214.659.840 milyon), Hindistan (193.462.872 milyon) ve Amerika Birleşik Devletleri (94.804.700 milyon) şeklinde sıralanmaktadır (FAO, 2020).

Dünyada küçükbaş hayvan sayısı bakımından 2019 yılı verilerine göre sırasıyla Çin (300.721.300 milyon) ve Hindistan (223.145.401 milyon) gelmektedir (FAO, 2020).

Türkiye’de yapılan hayvancılık faaliyetlerinde önemli değişimler meydana gelmiştir. “Tarımın ayrılmaz parçası olan hayvancılık, bugün ülkemizde eski önemini büyük ölçüde yitirmiştir” (Yiğit, 2016: 332). Bu durum hayvancılıkta dışa bağımlılığımızı arttırdığından sürdürülebilirlikten uzaktır. Türkiye’de 2019 yılında 17.872.331 büyükbaş, 48.481.479 küçükbaş olmak üzere toplamda 66.353.810 adet

hayvan bulunmaktadır. Bununla birlikte sağılan hayvan sayısı 31.968.157 baş olup bu hayvanlardan toplamda 22.960.379 ton süt elde edilmiştir (TÜİK, 2020).

Muş ilinde hayvancılığın geçmişi çok eski zamanlara uzanmaktadır. Muş’la ilgili kaynaklarda il genelinde “her nevi hayvanla tavuk, hindi, kaz, ördek, arı beslendiğini, ayrıca mahsulat-ı mahalliye meyanında, yapağı, yün, peynir, bal” gibi hayvansal ürünlerin de üretildiği belirtilmektedir (Aykan, 2010: 6).

Tekeli çalışma sahasının hayvansal üretimiyle ilgili şunları belirtmiştir:

“Muş bölgesinde en çok hayvancılıkla uğraşılmaktadır. Koyun, keçi, öküz, manda, at, tavuk gibi hayvanlar bol miktarda beslenir. Dağlık yerlerde cins atlar yetiştirilmektedir. Muş’un melez Arap atları ünlüdür. Köylerde tavukçuluk ve arıcılığa önem verilmektedir. Muş’un balları da tütün kadar ad vermiştir. Koyunculuk ön planda gelir. Senede 13.000 kilo yağ elde edilmektedir” (Tekeli, 1947: 25-26).

Çalışma sahasındaki hayvansal üretim, 1947 yılında sırasıyla koyun, keçi, sığır ve manda şeklinde sıralanmaktadır (Tablo 4. 18). Çalışma sahasında yapılan hayvansal üretim Muş’un ekonomik faaliyetleri arasında önde gelmektedir.

Tablo 4. 18: Çalışma Sahasında Hayvan Üretimi (1947)

	Hayvan Sayısı (baş)		Hayvan Sayısı (baş)
Koyun	190.354	Sığır	66.235
Kıl Keçisi	76.114	At	4.615
Tiftik Keçisi	3.206	Katır	24
Manda	6.178	Eşek	1.129

Kaynak: Tekeli, 1947

Muş ilinde ekonomik anlamda küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık önemli bir potansiyele sahiptir. 1930 yılında 242.426 küçükbaş hayvan varlığı bulunurken, 1980 yılında 1.471.450 başa çıktığı, 1990 yılındaysa 1.642.020 küçükbaş hayvanla ilde verilen yıllardaki en yüksek hayvan sayısına ulaşılmıştır. 2002 yılında büyükbaş hayvan sayısı 226.103 olarak gerçekleşmiştir. 2019’da da itibariyle küçükbaş hayvan sayısı 1990 yılı seviyesine henüz çıkamamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasındaki temel sebep 2002 yılından sonra kırsal yerleşmelerden büyük şehirlere yaşanan yoğun göçtür. Aynı nedenle 2007’ye kadar büyükbaş hayvan sayısında düşüş görülmektedir.

Hayvancılık verilerinde 2013 yılı sonrasındaki artışların sebepleri, bu dönemde yapılan teşvikler ve kırsal yerleşmelere doğru sınırlı sayıda yaşanan geri dönüşler

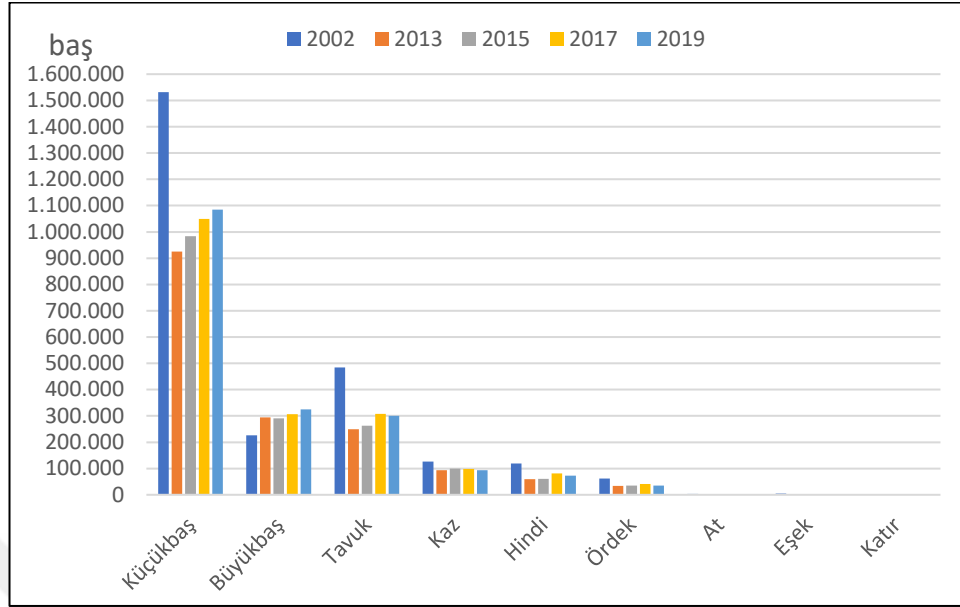
şeklinde sıralanabilir. 2019 yılında ilde birinci sırayı 1.084.591 (%56,54) ile küçükbaş hayvan almaktadır. Bunu 325.067 (%16,94) ile büyükbaş hayvan takip etmektedir. Üçüncü sırada 300.908 (%15,69) adetle tavuk gelmektedir. Bunları sırasıyla 94.036 (%4,9) adetle kaz, 72.615 (%3,8) adetle hindi, 35.310 (%1,84) adetle ördek, 2.619 (%0,14) başla at, 2.625 (%0,14) başla eşek takip etmektedir. En az sayının ise 348 (%0,01) başla katır olduğu görülmektedir (Tablo 4. 19; Şekil 4. 15).

Tablo 4. 19: Çalışma Sahasında Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı (baş)

	2002	2013	2015	2017	2019
Küçükbaş	1.531.826	925.551	984.085	1.049.367	1.084.591
Büyükbaş	226.103	294.998	290.521	306.508	325.067
Tavuk	483.918	249.488	262.650	308.075	300.908
Kaz	126.565	93.826	99.382	98.699	94.036
Hindi	118.595	59.088	61.182	81.649	72.615
Ördek	61.999	33.271	35.219	40.617	35.310
At	3.388	2.609	2677	2.669	2.619
Eşek	5.130	2.686	2.663	2.634	2.625
Katır	237	579	416	360	348

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

Çalışma sahasındaki hayvan varlığının dağılışı grafiği incelendiğinde, seçilmiş yıllara bakıldığında özellikle küçük baş hayvan sayısında 2002 yılı ile 2013 yılları arasında belirgin düşüşün olduğu görülmektedir. Daha sonraki yıllarda artış eğilimini sürdürse de henüz o dönemdeki seviyeye ulaşamamıştır. Benzer durum tavuk sayısının dağılışıda görülmektedir (Şekil 4. 15).

Şekil 4. 15: Çalışma Sahasında Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı

Kırsal kalkınmada hayvansal üretim önemli bir yere sahiptir. Çalışma sahası gerek hayvan yetiştirmede gerekse hayvansal ürün üretiminde önemli bir yere sahiptir. Küçükbaş hayvan yetiştirmede 1.084.591 başla Türkiye’de on iki, büyükbaş hayvan yetiştirmede 325.067 başla on beşinci sırada gelmektedir. Büyükbaş hayvanlar arasında özellikle manda yetiştiriciliğinde 7.078 başla Türkiye’de altıncı sırada gelmektedir. Kütmes hayvanlarına bakıldığında ise Türkiye’de Muş ili 94.036 adet kaz ile üçüncü, 35.310 adet ördek ile ikinci ve 72.615 adet hindi ile dokuzuncu sırada yer almaktadır (Tablo 4. 20).

Tablo 4. 20: Çalışma Sahasında Hayvansal Üretim ve Türkiye’deki Yeri (2019)

	Hayvan Sayısı	Türkiye Üretimindeki Yeri (%)	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması
Küçükbaş	1.084.591	2,23	12	4
Büyükbaş	325.067	1,8	15	5
Kaz	94.036	8,12	3	3
Ördek	35.310	6,8	2	1
Hindi	72.615	1,6	9	1

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020.

İldeki hayvansal ürünlerin dağılışına bakıldığında, et üretiminde bazı yıllarda düşüş olmasına rağmen genel itibariyle istikrarlı bir artış görülmektedir. 2004 yılında süt üretimi 23.1103 ton iken, üretim 2019 yılında 393.071 tona çıkarak Türkiye’de on altıncı sırada yer almıştır. 2019 yılında il genelinde et üretimi 16.978 ton olarak

gerçekleşmiştir. Çalışma alanındaki 2004 yılındaki bal üretimi 389 ton olarak gerçekleşirken, 2019'da üretim 704 tona çıkarak Türkiye'de otuz beşinci sırada yer almıştır. 2004 yılındaki yapağı üretimi 2.162 ton olarak gerçekleşirken 2019 yılındaki yapağı üretimi 1.488 tona gerilemiştir. Bu durumun görülmesinde ildeki küçükbaş hayvan sayısında düşüş etkili olmuştur. 2004 yılında 415.650 adet yumurta üretilirken bu rakam 2019 yılında 300.908 adete gerilemiştir.

Çalışma sahasında yapılan hayvansal üretim faaliyetleri, ildeki kırsal yerleşmelerin önemli temel geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Çalışma sahasında hem besi ve ahır hayvancılığı hem de mera hayvancılığı yapılmaktadır. “Türkiye’de yer şekilleri ve iklime bağlı olarak yapılan mera hayvancılığında hayvan sayısı fazla olsa da verim istenilen seviyede olmadığından başta et, süt ve süt ürünleri çok artmamıştır” (Doğan, 2019: 144). Çalışma sahasında mera alanları geniş olup ve bu alanlarda mera hayvancılığı yoğun bir şekilde yapılmaktadır. İl sınırları içerisinde mera alanlarının (336.062 hektar) geniş olması ve yem bitkileri üretiminin fazla olması, ildeki hayvancılık potansiyeli üzerinde etkili olmaktadır. Muş ilinin sahip olduğu hayvancılık potansiyeli geliştirilebildiği takdirde gerek ulusal gerekse uluslararası pazarlarda daha iyi duruma gelecektir. Bunun için kırsal kalkınma çalışmalarına hız verilmeli ve kırsalda nüfusun göçü engellenmelidir.

Büyükbaş Hayvancılık: Türkiye’de 2019 yılında 17.688.139 baş sığır, 184.192 baş manda olmak üzere toplamda 17.872.331 büyük baş hayvan bulunmaktadır (TÜİK, 2020).

Çalışma sahasındaki büyükbaş hayvan sayısına bakıldığında, 1930 yılında 50.154 baş, 1940 yılında 134.625 baş, 1950 yılında 153.989 baş, 1960 yılında 199.408 baş, 1970 yılında 242.305 baş, 1980 yılında 531.495 baş, 1990 yılındaysa 235.281 baş olduğu görülmektedir. Büyükbaş hayvan sayısının bu yıldan sonra düşmeye başladığı görülmektedir. 2019 yılında toplam büyükbaş hayvan sayısının 330.659 olduğu değerlendirildiğinde 1980 yılındaki 531.495 büyükbaş hayvan sayısının ne kadar aşağısına düştüğü görülmektedir. 1980 ve 1990 yıllarındaki küçükbaş hayvan sayısına bakıldığında, günümüzde ilde hayvancılık potansiyelinin altında hayvan sayısının

olduğu görülmektedir (Tablo 4. 21). Muş Ovası'nın kuzeydoğusundaki yer alan Sazlıkbaşı Köyü çevresinde hidromorfik topraklar bulunmaktadır. Bu topraklar üzerinde gelişen sazlık alanlar manda için ildeki en doğal yetiştirme ortamı olmuştur. Bu ortam manda üretim potansiyelini yükseltmektedir.

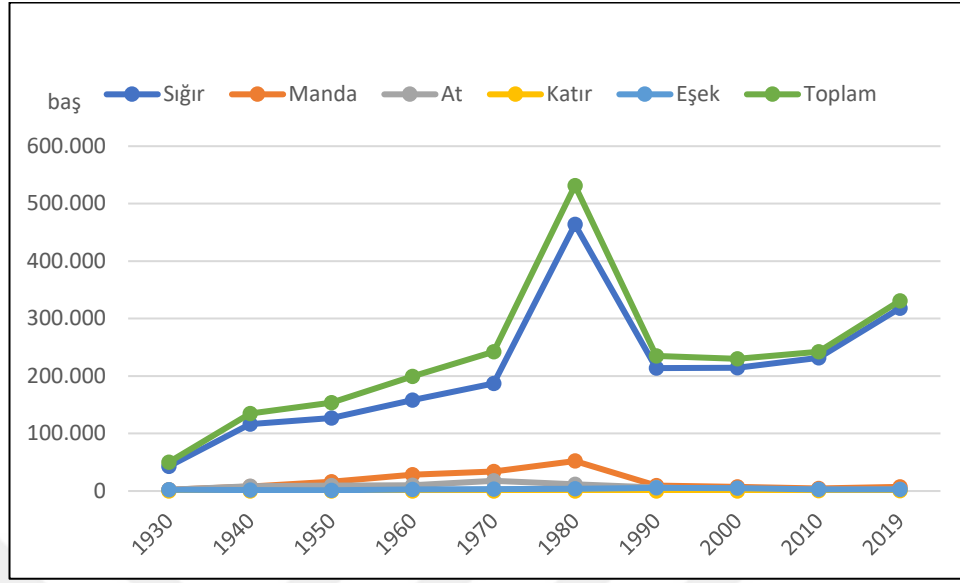
Tablo 4. 21: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Büyükbaş Hayvan Dağılışı¹⁰

Yıl	Sığır	Manda	At	Katır	Eşek	Toplam
1930	42.900	2.255	2.493	140	2.366	50.154
1940	116.540	8.035	8.480	-	1.570	134.625
1950	126.870	16.130	9.625	47	1.317	153.989
1960	158.171	28.338	10.150	112	2.637	199.408
1970	187.290	33.850	17.785	100	3.280	242.305
1980	463.733	52.162	11.580	100	3.920	531.495
1990	214.088	9.293	6.310	160	5.430	235.281
2000	214.290	6.970	3.530	240	5.120	230.150
2010	231.627	4.703	2.401	711	3.046	242.488
2019	317.989	7.078	2.619	348	2.625	330.659

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında, yıllara göre sığır sayısına bakıldığında 1970 ile 1980 yılları arası hızlı bir artışın olduğu görülürken 1980 ile 1990 yılları arasındaysa benzer hızda düşüşün olduğu görülmektedir. 2010 yılından sonra sığır sayısı tekrar yükselme eğilimine girdiği görülmektedir. Seçilmiş yıllar arasında at, katır ve eşek sayılarında büyük farklar görülmezken manda sayısında 1980 yılında belirgin artışın olduğu görülmektedir. 1980 yılı sığır sayısı, ilin büyükbaş hayvan potansiyeli hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Çalışma sahasında sığır yetiştirme çok belirgin olduğu için toplam büyükbaş hayvan sayısı da ona paralel olduğu görülmektedir (Şekil 4. 16).

¹⁰ Bu tabloya at, eşek ve katır sayıları dahildir.

Şekil 4. 16: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Büyükbaş Hayvan Dağılışı

Çalışma sahasındaki büyükbaş hayvancılık üretiminde 2009 ve 2014 yılları hariç diğer yıllarda genel itibariyle artış olduğu görülmektedir. Bütün ilçelerde büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Büyükbaş hayvanlar engebeli arazilerde yürütüldüğünde et ve süt verimleri düşmektedir. Bu nedenle büyükbaş hayvancılık faaliyetlerine daha çok yüzey şekillerinin sade olduğu arazilerde yapılmaktadır. Uygun otlak alanları ve su imkânının yeterli olduğu yerlerde hayvancılık faaliyeti yapılmaktadır. Bu alanlarda iklimin, mevsimin ve otlak durumunun uygun olduğu alanlarda hayvanlar otlatılmaktadır (Foto 4. 19).

Foto 4. 19: Sığır Sürüsü (Hasköy)

Çalışma sahasında hayvanların otladıkları alanlarda ve köy içlerinde su kaynaklarının bulunduğu yerlerde veya suyun taşındığı belirlenmiş yerlerde hayvanların su içebileceği özelliklere sahip farklı malzemelerden suvatlar yapılmıştır. Bu suvat örneklerinden sık rastlanmayan betonarme ve ahlat taşıyla yapılan örnekleri görmek mümkündür (Foto 4. 20).

Foto 4. 20: Beton ve Ahlat Taşından Yapılan Hayvan Sulama Suvatı (Malazgirt)

Çalışma sahasında hayvanların otladıkları alanlarda su kaynaklarının bulunduğu veya taşındığı yerlerde hayvanların su içebileceği özelliklerde betonarme suvatlar daha yaygındır (4. 21).

Foto 4. 21: Betondan Yapılan Hayvan Sulama Suvatı (Varto)

Hayvanların beslenmesinde yem ve yem ürünleriyle beslenmesinin yanında su ihtiyacı için metal suvatlar kullanılmaktadır. Hayvanların tuz ihtiyacını gidermek için de belirli zamanlarda belirli alanda yüzeyi düz ve parlak olan büyükçe taşlar üzerine tuz serpme suretiyle tuzlama yapılmaktadır (Foto 4. 22).

Foto 4. 22: Portatif Suvat ve Hayvan Tuzlama Taşları (Adaksu Köyü)

Çalışma sahasında, büyükbaş hayvanlar farklı kurumların teşvikleri ve üreticilerin öz kaynaklarıyla yapılan modern ahırlarda beslenmektedir. Modern çiftliklerde hayvanlara metal turnike şeklinde yapılan alanın önüne yapılan yemlikte yem, saman ve ot verilerek hayvanlar beslenmektedir (Foto 4. 23). Bununla birlikte yapılan ahırların duvarlarına monte edilmiş betonarme yemliklerde hayvanlar beslenmektedir (Foto 4. 24).

Foto 4. 23: Büyükbaş Hayvan Çiftliği (Karakale Köyü)

Foto 4. 24: Büyükbaş Hayvan Ahır (Gülkuru Köyü)

Buna karşılık otlak imkânının olmadığı dönemlerde ise büyükbaş hayvanlar ahırlar ve çiftliklerde kapalı mekanlarda beslenmektedir. Bu özelliklere sahip olan ilçelerden Bulanık büyükbaş hayvancılıkta il genelinde en büyük paya sahiptir. İlde Bulanık ilçesi 2019 yılı itibarıyla büyükbaş hayvan yetiştirmede (108.866 baş ve %33,5 pay) ilk sırada yer almaktadır. Bulanık ilçesini, merkez ilçe (65.386 baş ve %20 pay) ve Malazgirt ilçesi (63.442 baş ve %19,5 pay) takip etmektedir. Bu ilçelerden sonra Varto (39.710 baş ve %12 pay), Korkut (25.201 baş ve %8 pay) ile Hasköy (22.462 baş ve %7 pay) gelmektedir. 2019 yılında il genelinde toplam büyükbaş hayvan sayısı 25.067'dir (Tablo 4. 22; Şekil 4. 17). Muş ili genelinde büyükbaş hayvan sayısında 2004-2019 yılları arasında genel olarak önemli bir artışın olmadığı söylenebilir. Ancak ilin sahip olduğu mera alanı, otlak, su kaynakları imkânlarıyla yem bitkileri üretiminin daha da artırılmasıyla büyükbaş hayvan sayısı önemli oranda arttırılabilecektir. Bu şartlar gerçekleştirildiği takdirde il, büyükbaş hayvancılık üretiminde önemli bir potansiyele ulaşacaktır.

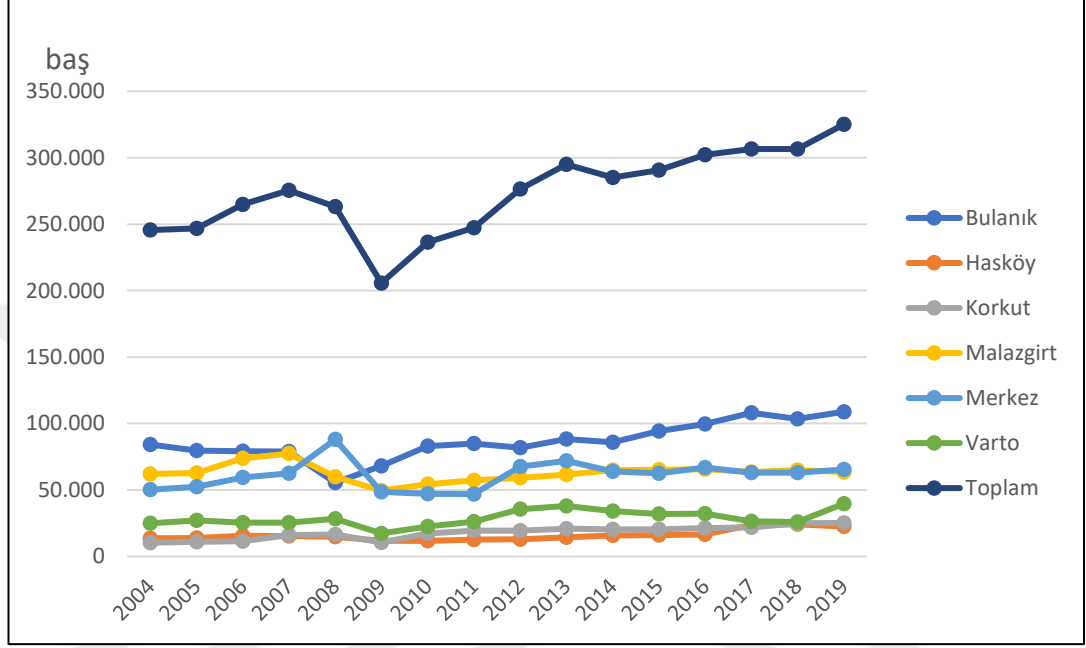
Tablo 4. 22: Çalışma Sahasında Büyükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı (baş)¹¹

Yıl	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
2004	84.153	13.635	10.320	62.065	50.275	25.039	245.487
2005	79.580	13.864	11.033	62.880	52.406	27.050	246.813
2006	79.125	15.585	11.500	73.976	59.293	25.395	264.874
2007	78.819	15.333	16.170	77.351	62.420	25.328	275.421
2008	55.559	14.816	16.649	59.989	87.961	28.295	263.269
2009	68.000	11.765	10.444	49.559	48.607	17.345	205.720
2010	83.095	11.825	17.240	54.457	47.117	22.596	236.330
2011	84.950	12.693	19.365	57.301	46.943	26.050	247.302
2012	81.839	12.820	19.490	59.191	67.500	35.667	276.507
2013	88.208	14.313	20.799	61.638	72.014	38.026	294.998
2014	85.856	15.793	20.290	65.012	64.065	34.130	285.146
2015	94.351	16.079	20.359	65.252	62.561	31.919	290.521
2016	99.576	16.476	21.413	65.784	66.881	32.085	302.215
2017	107.961	23.816	21.910	63.536	62.930	26.355	306.508
2018	103.445	24.140	25.022	64.892	63.075	25.968	306.542
2019	108.866	22.462	25.201	63.442	65.386	39.710	325.067

Kaynak: TÜİK, 2020.

¹¹ Bu tablodaki büyükbaş havan sayısına at, eşek ve katır dahil edilmemiştir. Bir sonraki tabloda verilmiştir.

Çalışma sahasındaki büyükbaş hayvan sayısı grafiği incelendiğinde, toplam hayvan sayısının 2009 yılında belirgin bir düşüş görüldükten sonra genel olarak yükselme eğilimini sürdürdüğü görülmektedir (Şekil 4. 17).

Şekil 4. 17: Çalışma Sahasında Büyükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı

Küçükbaş Hayvancılık: Türkiye’de 2019 yılında 37.276.050 baş koyun, 11.205.429 baş keçi olmak üzere toplamda 48.481.479 küçükbaş hayvan bulunmaktadır (TÜİK, 2020).

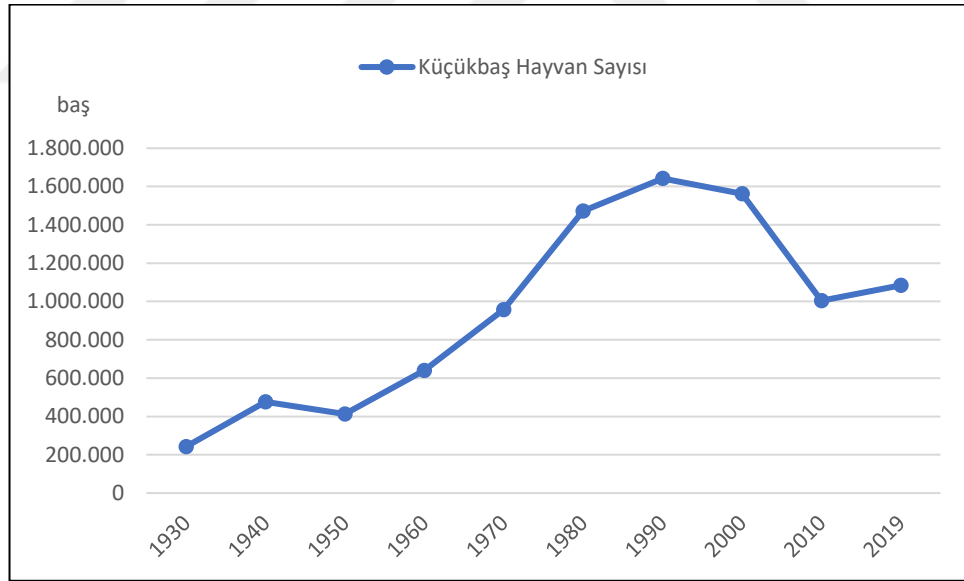
Çalışma sahasındaki küçükbaş hayvan sayısına bakıldığında, 1930 yılında baş, 1940 yılında 476.495 baş, 1950 yılında 412.822 baş, 1960 yılında 640.515 baş, 1970 yılında 956.720 baş, 1980 yılında 1.471.450 baş, 1990 yılındaysa 1.642.020 başa çıktığı görülmektedir. 2019 yılında toplam küçükbaş hayvan sayısının 1.084.591 olduğu değerlendirildiğinde 1990 yılındaki 1.642.020 küçükbaş hayvan sayısının ne kadar aşağına düştüğü görülmektedir. 1980 ve 1990 yıllarındaki küçükbaş hayvan sayısına bakıldığında, günümüzde ilde hayvancılık potansiyelinin altında hayvan sayısının olduğu görülmektedir (Tablo 4. 23).

Tablo 4. 23: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Küçükbaş Hayvan Dağılışı

Yıl	Küçükbaş Hayvan Sayısı
1930	242.426
1940	476.495
1950	412.822
1960	640.515
1970	956.720
1980	1.471.450
1990	1.642.020
2000	1.562.770
2010	1.004.831
2019	1.084.591

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında, yıllara göre küçükbaş hayvan sayısına bakıldığında 1950 ile 1990 yılları arası hızlı bir artışın olduğu görülürken 1990 ile 2010 yılları arasındaysa benzer hızda düşüşün olduğu görülmektedir. 2010 yılından sonra küçükbaş hayvan sayısı tekrar yükselme eğilimine girdiği görülmektedir (Şekil 4. 18).

Şekil 4. 18: Çalışma Sahasında Yıllara Göre Küçükbaş Hayvan Dağılışı Grafiği

2019 yılındaki küçükbaş hayvan sayısının ilçe bazlı dağılımına bak merkez ilçe (484.078 baş ve %44,5 pay) önde gelmektedir. Bunu sırasıyla Varto (277.149 baş ve %25,5 pay), Bulanık (139.133 baş ve %13 pay), Korkut (101.623 baş ve %9 pay), Malazgirt (42.978 baş ve %4,1 pay) ve Hasköy (39.630 baş ve %3,9 pay) ilçeleri takip etmektedir (Tablo 4. 24). Tablo ve grafik incelendiğinde, genel olarak 2009 yılında

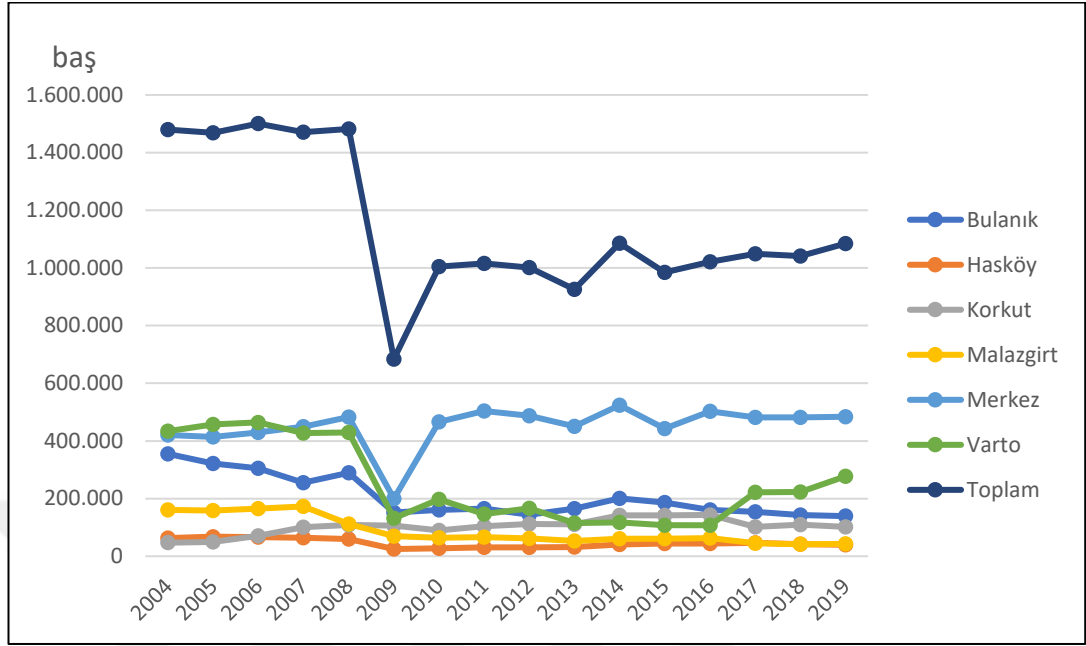
küçükbaş hayvan sayısında belirgin düşüşün olduğu göze çarpmaktadır. Bu düşüşün nedeni, 2008 yılında Türkiye’de yaşanan ekonomik krizin yansımaları olduğu söylenebilir.

Tablo 4. 24: Çalışma Sahasında Küçükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
2004	355.100	63.100	46.947	160.800	420.100	433.650	1.479.697
2005	321.900	68.000	49.924	158.350	413.900	456.900	1.468.974
2006	305.500	65.900	70.400	164.800	429.557	464.390	1.500.547
2007	255.500	64.689	101.090	172.744	449.246	427.100	1.470.369
2008	289.787	59.259	108.476	112.425	482.465	429.073	1.481.485
2009	151.500	25.100	106.500	69.169	200.000	131.875	684.144
2010	160.592	27.800	89.595	63.758	466.212	196.874	1.004.831
2011	164.639	30.625	104.416	66.301	503.989	146.119	1.016.089
2012	144.000	31.016	111.378	61.542	486.972	166.320	1.001.228
2013	165.035	31.536	110.233	53.161	450.586	115.000	925.551
2014	200.400	41.293	141.831	60.275	523.848	117.550	1.085.197
2015	186.224	44.030	142.129	61.326	442.511	107.850	984.070
2016	160.365	44.670	143.366	62.554	502.327	107.860	1.021.142
2017	153.571	46.480	102.014	44.832	481.087	221.383	1.049.367
2018	143.186	42.420	109.174	41.394	481.750	223.178	1.041.102
2019	139.133	39.630	101.623	42.978	484.078	277.149	1.084.591

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasında 2009 yılı küçükbaş hayvan üretiminde belirgin düşüşün görüldüğü bir yıl olmuştur. Sonraki yıllarda merkez ilçede belirgin toparlanama olsa da diğer ilçelerde bu oranda artış görülmemektedir (Şekil 4. 19).

Şekil 4. 19: Çalışma Sahasında Küçükbaş Hayvan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı

Çalışma sahası küçükbaş hayvancılık faaliyetleri için uygun bir coğrafyaya sahiptir. Bütün ilçelerde küçükbaş hayvancılık faaliyetleri yapılmaktadır. Otlak alanlarının fazla olması, yaylaların varlığı ilde küçükbaş hayvancılığın gelişmesinde etkili olmaktadır. Yayla ve meralardaki otlakların iyi durumda olması hayvanların buralarda yılın belli dönemlerinde otlatılması üreticilerin maliyetini düşürmektedir (Foto 4. 25).

Foto 4. 25: Merada Otlatılan Küçükbaş Hayvan Sürüsü

Çalışma sahasında, küçükbaş hayvanlar mera ve yaylaya çıkarıldıkları zaman dışında köy ve mevrada farklı özelliklere sahip ahırlarda beslenmektedir. Modern çiftlik örnekleri olduğu gibi orta seviyeli ahırlara da rastlanmaktadır (Foto 4. 26). Sahada bazen yıkılmak üzere olan çok eski ahırlara da rastlamak mümkündür.

Foto 4. 26: Koyun Barınağı (Adaksu Köyü)

Küçükbaş hayvancılığında merkez ilçe (484.078 baş ve %44,1 pay) birinci sırada gelmektedir. Bunu sırasıyla Varto (277.149 baş ve 26 pay), Bulanık (139.133 baş ve %13 pay), Korkut (101.623 baş ve %9 pay), Malazgirt (42.978 baş ve %4 pay) ve Hasköy (39.630 baş ve %3,9 pay) ilçeleri takip etmektedir. Keçi sayısının ilçelere göre dağılışına bakıldığında genel olarak koyunların dağılışına benzerlik gösterdiği görülmektedir (Tablo 4. 25).

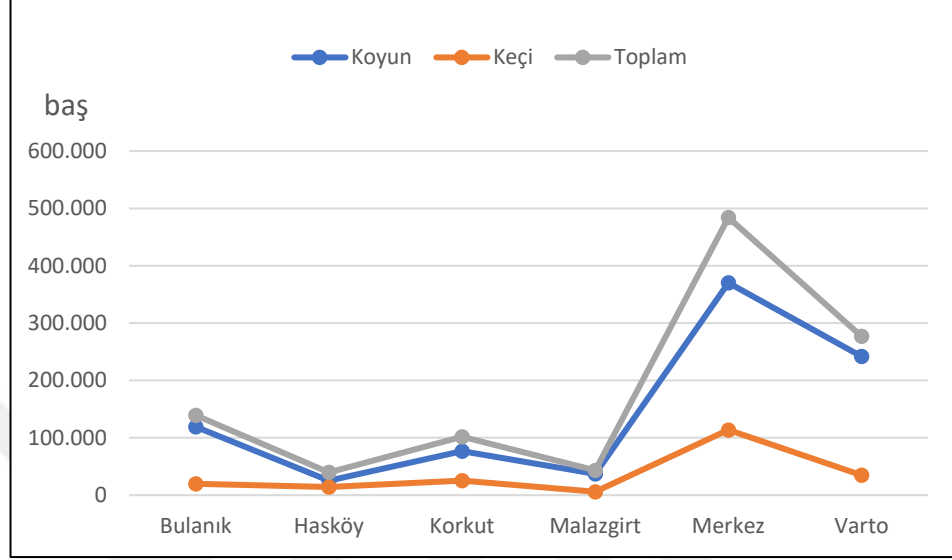
Tablo 4. 25: Çalışma Sahasında Koyun ve Keçi Sayılarının İlçelere Göre Dağılışı

Hayvan Cinsi	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
Koyun	119.061	25.300	76.488	36.984	370.257	242.248	870.338
Keçi	20.072	14.330	25.135	5.994	113.821	34.901	214.253
Toplam	139.133	39.630	101.623	42.978	484.078	277.149	1.084.591

Kaynak: TÜİK, 2020.

Çalışma sahasının koyun ve keçi hayvan varlığı grafiği incelendiğinde, merkez ilçe koyun sayısı bakımından büyük bir farkla önde bulunurken, keçi sayısı bakımından da önde yer aldığı ancak diğer ilçelerle daha düşük farkın olduğu

görülmektedir. Diğer ilçelerin koyun ve keçi sayıları arasında büyük farkın olmadığı görülmektedir (Şekil 4. 20).

Şekil 4. 20: Çalışma Sahasında Koyun ve Keçi Sayılarının İlçelere Göre Dağılışı (2019)

Çalışma sahasında, en fazla yetiştirilen ve doğal ortama uyum sağlayan koyun türleri Karaman ve Karakaş'tır. Son yıllarda denenen ve verimi yüksek olan Morkaraman koyun türü yaygınlaşmıştır. Verimi yüksek koyun türü olan ve ortalama olarak bir omuru fazla, daha iri olan kangal Akkaraman koyunun ilin doğal şartlarına adaptasyon çalışmasının yapılması olumlu netice alınması durumunda üretimi yaygınlaştırılmalıdır. Morkaraman koyununun et verimi (50-90 ve 40-60 kg) iken Akkaraman koyununda (62-50 kg) olmaktadır. Kangal Akkaraman türündeyse et verimi (90-100 ve 68-72 kg) olarak gerçekleşmektedir (Tablo 4. 26).

Tablo 4. 26: Çalışma Sahasında Yetiştirilen ve Denenmesi Muhtemel Koyun Türlerinin Özellikleri

Koyun Türü	Vücut Ölçüleri	Erkek	Dişi
Morkaraman	Cidago Yüksekliği (cm)	75	68
	Vücut Uzunluğu (cm)	72	67
	Doğum Ağırlığı (kg)	3,9	3,5
	Ergin Canlı Ağırlık (kg)	50-90	40-60
	Günlük Canlı Ağırlık Artışı (gr)	192	-
Akkaraman	Cidago Yüksekliği (cm)	73	65
	Vücut Uzunluğu (cm)	72	64
	Doğum Ağırlığı (kg)	4,7	4,4
	Ergin Canlı Ağırlık (kg)	62	50
	Günlük Canlı Ağırlık Artışı (gr)	240	-
Kangal Akkaraman	Cidago Yüksekliği (cm)	88	76
	Vücut Uzunluğu (cm)	74	66
	Doğum Ağırlığı (kg)	4,7	4,5
	Ergin Canlı Ağırlık (kg)	90-100	68-72
	Günlük Canlı Ağırlık Artışı (gr)	280	260

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020

Kümes Hayvancılığı: Türkiye’de 2019 yılında 221.841.860 adet et tavuğu, 120.725.299 adet yumurta tavuğu, 4.541.102 adet hindi, 1.157.049 adet kaz, 519.575 adet ördek ve beç tavuğu olmak üzere toplamda 348.784.885 adet kümes hayvanı bulunmaktadır (TÜİK, 2020).

Muş ilinde kümes hayvancılığında yıllar itibariyle genel olarak düşüşler meydana gelmiştir. Bu düşüşün nedenleri kümes hayvanlarının bakımının zor olması, kırsal bölgelerde yapılan üretimin ticari amaçla yapılmaması, üretimin ihtiyaç odaklı olması, fabrikasyon tavuk üretiminin gelişmesi ve bunu yapan ticari işletmelerin kümes hayvanı pazar ağlarının çok genişlemesiyle erişilebilirliklerinin artması şeklinde sıralanabilir. Tavuk üretimi miktarı Muş ili kümes hayvancılığı üretiminde diğer kümes hayvanlarına göre daha fazladır. Kümes hayvanlarının yıllar içerisindeki dağılışı sayısına bakıldığında, 2002 yılında 483.918 adet olan tavuk sayısının sonraki yıllarda düştüğü görülmektedir. Tavuk sayısı yıllar itibariyle düşüş-artış trendleri göstermiştir. Tüm bu dalgalanmalara rağmen 2019 yılında bu rakam 300.908 adette kalmıştır. Tavuk sayısı, halen 2002 yılı seviyesine çıkamadığı gibi çok gerisinde kalmıştır. Kaz üretimi, tavuk üretiminden sonra ikinci sırada gelmektedir. Kaz üretimi 2002’de 126.565 adet olarak gerçekleşmiştir. Yıllar itibariyle kaz sayısında

dalgalanmalar görülmektedir. Genel itibariyle düşüş eğilimi göstermektedir. Nitekim 2019 yılında kaz sayısının 94.036 adet olması bu düşüş eğiliminin önemli bir göstergesidir. Bu durumun temel sebebi, kaz bakımının zor ve maliyetli olmasıdır.

Hindi sayısı dağılışına baktığımızda hindi sayısı, tavuk ve kaz sayısından sonra gelmektedir. 2002 yılında 118.595 adet olan üretim 2019’da 72.615 adete gerilemiştir.

Çalışma sahasındaki kümes hayvanı sayısında 2013 ve öncesinde düşüş olduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi 2012 yılında yaşanan kuş gribi hastalığıyla açıklanabilir. Bu tabloya rağmen 2019 yılında kümes hayvanlarının oransal dağılışına bakıldığında, tavuk sayısının 300.908 adet ve %60 pay, kaz sayısının 94.036 adet ve %19 pay, hindi sayısının 72.615 adet ve %14 pay, ördek sayısının 35.310 adet ve %7 pay olduğu görülmektedir (Tablo 4. 27). Muş ili kaz sayısında bölgede ve Türkiye’de üçüncü sırada yer almıştır. Hindi sayısında ise bölgede birinci Türkiye’de ikinci sırada yer almaktadır.

Tablo 4. 27: Çalışma Sahasında Kümes Hayvan Cinslerinin Yıllara Göre Dağılışı

Yıl	1965	1985	2002	2015	2019
Tavuk ve Horoz	129.000	1.068.039	483.918	262.650	300.908
Kaz	-	-	126.565	99.382	94.036
Hindi	12.000	60.400	118.595	61.182	72.615
Ördek	-	-	61.999	35.219	35.310

Kaynak: TÜİK, 2020

Çalışma sahasında, kümes hayvanlarının ilçelere göre dağılışına bakıldığında kaz sayısında 2004 yılında Merkez ilçe 59.000 adetle birinci sırada yer alırken, Malazgirt ilçesinin 36.500 adetle ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Aynı yıl hindi dağılışı da aynı sıralama görülmektedir. 2019 yılındaki dağılışa bakıldığında Kaz sayısında bu defa Bulanık ilçesi 33.686 adetle önde yer alırken, Malazgirt ilçesi 32.851 adetle ikinci sırada yer almıştır. Aynı yıl hindi sayısında da bu iki ilçe aynı sıralamayla önde yer almıştır (Tablo 4. 28); (Foto 4. 28).

Tablo 4. 28: Çalışma Sahasında Kümes Hayvan Cinslerinin Yıllara Göre Dağılışı¹²

Yıl	Cinsi	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
2004	Kaz	11.000	2.000	6.600	36.500	59.000	5.850	120.950
	Hindi	9.500	4.000	9.400	36.800	48.000	3.320	111.020
	Ördek	600	800	4.200	29.100	20.750	2.100	57.550
2010	Kaz	20.000	1.000	2.194	46.780	25.086	6.780	101.840
	Hindi	13.560	800	3.291	38.814	24.408	6.780	87.653
	Ördek	2.712	300	-	25.012	11.526	4.068	43.618
2015	Kaz	24.600	780	2.650	52.640	17.712	1.000	99.382
	Hindi	14.000	800	3.720	22.450	17.812	2.400	61.182
	Ördek	3.900	330	-	21.800	8.589	600	35.219
2019	Kaz	33.686	1.700	1.680	32.851	15.007	9.112	94.036
	Hindi	17.790	4.300	2.470	19.143	15.804	13.108	72.615
	Ördek	5.140	400	457	18.450	7.649	3.214	35.310

Kaynak: TÜİK, 2020.

Foto 4. 27: Kaz Sürüsü (Varto)

¹² Bu tablodaki ördek sayılarına bec tavuklar dahildir.

Arıcılık: Türkiye’de 2019 yılında 80.675 adet arıcılık faaliyeti yapan işletme bulunmaktadır. Türkiye’de 8.128.360 adet arı kovanı, 109.330 ton bal üretimi ve 3.791 ton bal mumu bulunmaktadır (TÜİK, 2020).

Çalışma sahasında arıcılık faaliyetlerinin son yıllarda gelişme gösterdiği görülmektedir. Arıcılığın önündeki en önemli engelin kış mevsiminin uzun sürmesine bağlı olarak, arıcılık faaliyetlerine uygun mevsim özelliklerinin kısa olmasıdır. Merkez ilçede arıcılık faaliyetlerinin en yoğun yapıldığı alanlardan biridir (Foto 4. 28).

Foto 4. 28: Arı Kovanları (Merkez İlçe)

Kış mevsiminin uzun sürmesi, arıcılık faaliyetlerini kesintiye uğratmaktadır. Bu nedenle arıcılık faaliyetleri için başka illere gidilmektedir. Bütün ilçelerde arıcılık faaliyetleri yapılmaktadır. Arıcılık faaliyetleri en fazla merkez ilçe ve Varto ilçesinde yapılmaktadır. Muş’ta 1991 yılı itibariyle 64 adet işletme bulunurken, 2019’da işletme sayısının 333’e çıktığı görülmektedir (Tablo 4. 29).

Tablo 4. 29: Çalışma Sahasında Arıcılık İşletmelerinin Yıllara Göre Dağılışı (adet)

Yıllar	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2019
İşletme Sayısı	64	88	117	95	86	215	333

Kaynak: TÜİK, 2020.

Bal üretimi 1933 yılında 149,3 ton gerçekleşmiştir. 1960 yılına kadar bal üretiminde düşme olduğu görülmektedir. Bu tarihten sonra üretimde yükselme eğilimi olduğu görülmektedir. Bal üretimindeki artış 2019 yılına kadar devam ederek, 704,135 ton olarak gerçekleşmiştir. Bal mumu ve kovan sayısında yıllar arasında daha dalgalı bir değişimin olduğu görülmektedir (Tablo 4. 30). 2019’da Muş ili bal üretiminde Türkiye’de otuz beşinci sırada gelirken bölgede sekizinci sırada yer almaktadır.

Tablo 4. 30: Çalışma Sahasında Bal, Bal Mumu ve Kovan Sayılarının Yıllara Göre Dağılışı¹³

Yıl	Bal (ton)	Bal Mumu (ton)	Kovan (adet)
1933	149,3	28,66	33.550
1940	15,622	1,54	3.063
1950	15,540	0,67	5.180
1960	31	5	4.175
1970	144	8	15.365
1980	189	16	21.860
1990	203	2	7.750
2000	407,9	7,625	17.714
2010	517,43	90,577	24.271
2019	704,135	23,341	53.006

Kaynak: TÜİK, 2020.

Balıkçılık: Dünyada ekonomik gelişmeler ve bilgi teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler dünya balıkçılığı üzerinde etkili olmaktadır. Dünyada tutulan balık miktarı artmasına rağmen diğer gıda maddelerine kıyasla balık üretimi düşük kalmaktadır. Dünyada balık üretiminde Çin (81.096.301 ton) ile önde gelirken onu Endonezya (22.032.744 ton) ve Hindistan (12.414.190 ton) takip etmektedir (FAO, 2018). Türkiye’nin üç tarafının denizlerle kaplı olması, balıkçılık potansiyelini olumlu şekilde etkilemektedir. Balıkçılıkta en büyük pay Karadeniz Bölgesi’ne aittir. Bu bölgeyi sırasıyla Marmara, Ege ve Akdeniz bölgeleri takip etmektedir. Su ürünleri arasında ekonomik değeri olabilecek balık türü sayısı 100’ü bulur. Ancak 10 tanesi üretimin %90’dan fazlasını karşılamaktadır (Yiğit, 2016: 345-346). 2019 yılında

¹³ Kovan sayılarına eski tip kovanlarda dahil edilmiştir.

Türkiye'nin toplam balık üretimi 836.524 ton olmuştur. Balık üretiminde en büyük pay 262.544 tonla hamsiye aittir (TÜİK, 2020).

Çalışma sahasında Murat Nehri, Karasu Alparslan 1 barajı ve Alparslan 2 barajı gibi su alanlarının balıkçılığa (kültür balıkçılığına) uygun olmasına rağmen alan, üretimde istenilen noktada değildir (Foto 29; Foto 30). Muş ilinde Alparslan 1 ve Malazgirt-Adalar önemli balık üretme çiftlikleri arasında yer almaktadır.

Foto 4. 29: Alparslan 1 Barajı (Bostankent Köyü)

Foto 4. 30: Alparslan 1 Baraj Gölü

Çalışma alanı içerisinde 2019 yılında alabalık ve sazan cinslerinde toplamda 45.000 kg'lık bir üretim yapılmıştır. Muş ilinde kara yetiştiriciliğinde toplamda 20 ton/yıl kapasiteli 2 adet işletme bulunurken, 1 adet kuluçkahane işletmesinde ise 30 milyon adet/yıl gökkuşağı alabalık ve 7 milyon Karadeniz alası adet/yıl üretilmektedir. Varto ilçesinde faaliyet yürüten kuluçkahane ihracata yönelik üretim de yapmaktadır (Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020).

Yaylacılık: Yayla kelimesi “Dağlık, yüksek bölgelerde, kışın hayat şartları güç olduğu için boş bırakılan, yazın havası iyi ve serin olan, hayvan otlatma veya dinlenme yeri” anlamına gelmektedir (TDK, 2020). Yayla, yılın belli bir döneminde hayvan otlatmak, geçimi sağlamak için yapılan faaliyetlerin yanı sıra, bazen de ziraat yapmak, dinlenmek için gidilen ve genelde köyün müşterek arazisi durumunda olan köye uzak arazilerdir (Tunçdilek, 1967: 138). Yaylacılık, göçebe hayvancılığa bir yönüyle benzemektedir. Yaylacıların çoğunun yerleşik ve geçici olan iki yerleşme arasında düzenli aralıklarla hareket ettiği görülmektedir. Göçebe hayvancılıkta belli bir yerleşmeye bağlı kalmadan sürekli otlak arama ve mekân değiştirme durumu söz konusudur (Doğanay & Coşkun, 2013: 5).

Muş ilindeki yaylacılık faaliyetlerinin daha önce genelde yarı göçebelik şeklinde yapıldığı bilinmektedir. Hayvan yetiştirilmesinde türler arasında meydana gelen değişimle birlikte yaylalara çıkış yasaklarının uygulanması yarı göçebe tarzında hayvancılığın azalmasına neden olmuştur. Yaya olarak gidilen mera ve komlarda da yerleşik bir düzene geçilmiştir. “Bazı köylerde yaylalara çıkılıp kış aylarını Karacadağ Platosu ve Diyarbakır Havzası çevresinde yaylak ve kışlak yerleşmelerinin oluşturulması göçebe hayat tarzının az da olsa devam ettiğini göstermektedir” (Durmuş & Çağlıyan, 2019: 331).

Muş ili genel olarak engebeli ve yükseltisi fazla olan arazilerin olduğu bir ildir. Bu durum ilde yayla sayısının fazla olmasında ve yaylacılık faaliyetlerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Hayvan yemi üretimi için gerekli olan koşullardan olan ulaşım imkânının gelişmemesi, suyun ve sulama alt yapısının olmaması, vejetasyon süresinin kısa olması ve karın uzun süre yerde kalması gibi sebeplerden dolayı

yaylalarda bitkisel üretim yapılamamaktadır. Ancak bazı çayır alanlarda yapılan ot biçimi, ilin ekonomisine önemli bir katkı sağlamamaktadır.

Muş ilinde yapılan yaylacılık faaliyetlerinin en önemli avantajları arasında yaz aylarında mera ve köylerde görülen su kaynakları, otlakların azalması ve kurumasıyla sıcaklık kaynaklı hayvan hastalıklarının önüne geçilmesi bulunmaktadır. Yaylalar yazın serindir. Ayrıca yaylalar alçak kesimlere göre su kaynakları bakımından daha zengindir. Yaylalara çıkış sınırlandırılmasının olduğu yıllarda hayvancılık faaliyetleri ve hayvansal üretim olumsuz etkilenmektedir.

Muş ilinde yaylaların dağılışı bakımından merkez ilçe 72 sayısı (%43) ile birinci sırada yer almaktadır. Bunu sırasıyla Varto ilçesi 45 (%27), Bulanık ilçesi 20 (%12), Korkut ilçesi 15 (%9), Hasköy ilçesi 13 (%8) ve Malazgirt ilçesi ise 3 (%1) (Tablo 4. 31).

Tablo 4. 31: Çalışma Sahasında Yayla ve Meraların İlçelere Göre Dağılışı (adet)

	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
Yayla	20	13	15	3	72	45	168
Mera	16	-	-	8	45	-	69

Kaynak: Muş İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020.

Çalışma sahasında, en fazla mera alanı merkez ilçede bulunurken Hasköy, Korkut ve Varto ilçelerinin merasının olmadığı görülmektedir (Tablo 4. 32).

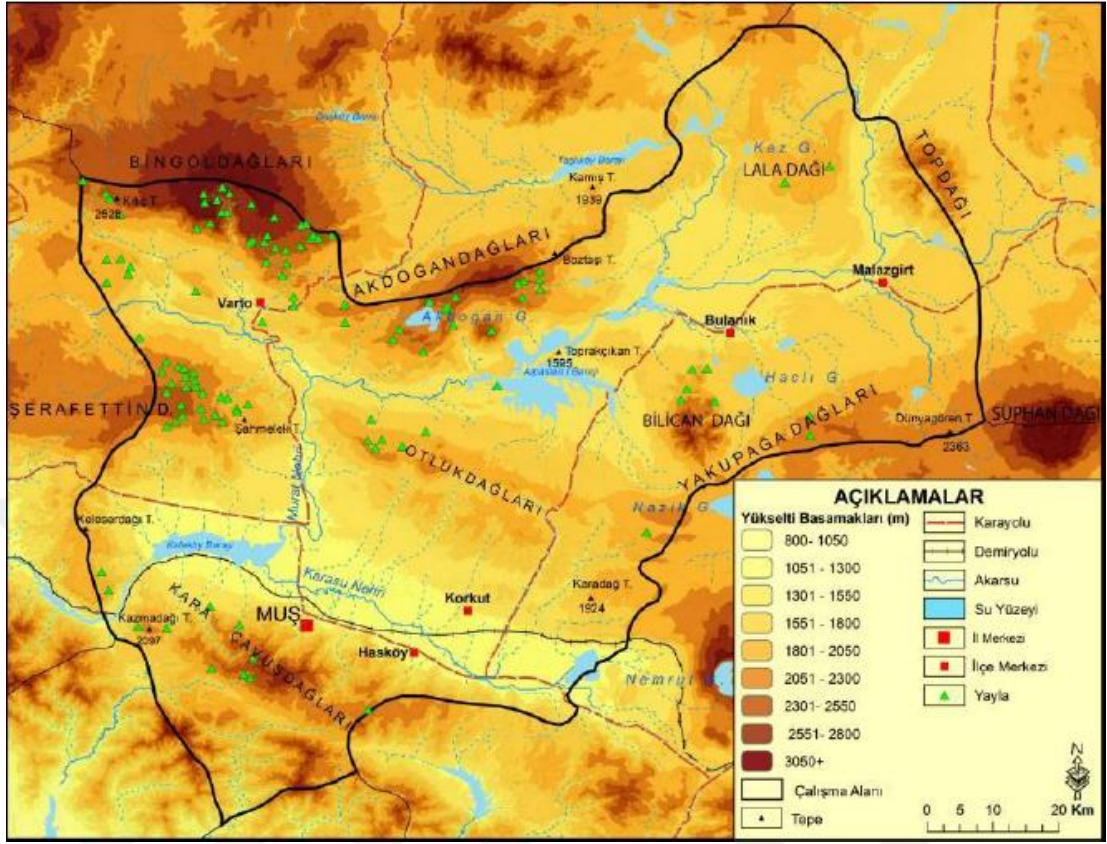
Tablo 4. 32: Çalışma Sahasında Yayla ve Mera Dağılışı

Bağlı	Yayla Adı		Mera Adı	
Merkez İlçe	Elmaçesmesi	Komel	Donatım	Gümüşali Çayırılı
	Varlık	Ambar Tepe Altı	Ganiyemendo	Sarıdal Kimsoran
	Emek	Şeref Tepe	Murat Kenarı	Sürügüden Dararı
	Salin	Mahmudun	Gola	Mescitli Darabi
	Gevekiş	Havars	Şorik	Gazakasi Tepe
	Kilise	Köse Tepe	Boyuncuk	Koska Tepe
	Şapir	Kelesu Sırtları	Durugöze	Kepri Sırtları
	Celusa	Meto	Çöl	Köprü
	Mosrin	Taniran Sırtları	Karasu	Karamhisk Komları
	Biromit	Ekinci	Üçdere	Hacıkan Mezrası
	Çubuklu	Tosunlu	Karağaçlı	Kırmızı Tepe
	Yelkaya	Gazagolinka	Kırköy	Meryem Tepe
	Sungu	Tapina Tepe	Sungu	Dibekli
	Çetinler	Merk	Göl	Derik
	Aşağı Soğuksu	Cibrik	Kozmo Tepe	Delap Tepe
	Yukarı Soğuksu	İncesu	Heşk	Karamşe Habu
	Orta Soğuksu	Soğukpınar	Sevçuk	Yukarısızma Dalo
	Şems	Seyran (Gerşik Tepesi)	Şamilka	Mileheşk Tepe
	Sönmezler	Seliç	Ahka Haropları	Terazin Tepe
	Özdemirler	Gevirisipi	Şerefkan Tepe	Naubeni
	Yukarı Yongalı	Serayi	Kozmo Tepe	Kazakeçek Tepe
	Sahak	Zozan	Seyren Tepe	Grin Tepe
	Palak	Ambar	Mezarlık Tepe	
	Anzar	Varikeko	-	-
	Hacıbey	Yusufun	-	-
	Molla Hüseyin Çayırı	Şaşegazi	-	-
	Yukarıvaler	Köçekgazi	-	-
	Delav	Kasil	-	-
	Işıklı Mezrası	Mergizar	-	-
	Aligedik	Mergaboti	-	-
	Fındıklı	Büyükler (Beyler)	-	-
	Komlar	Çavuş Tepe	-	-
	Pekut	Değirmen Tepe	-	-
	Hıcı Tepe	Kışla	-	-
	Delikani	Kurtik	-	-
	Nasırkan	İno	-	-
Bulanık	Sarıpınar Molla Tahir	Uzgörür A. Beyazıt Mah. Avnik	Seçme Köyü Hamurpet	Molladavut
	Bostancılar Aral	Yemişen Ziyaret	Akçaarmut Köy	Mollakent
	Akçakaynak Şiraz	Yemişen Delova	Aşağıbüklü Köy	Oğlakkkaya
	Köprüyolu Köyü Bütülü	Esenlik Bilican	Bingöldek	Okçular
	Doğantepe Köyü Şahberat	Bulanık	Cankurtaran	Olurdere
	Meşeci Köyü Alikülek	Hulifaki	Çataklı	Yokuşbaşı
	Atoma	Eren Tepe Patlık Liz	Dokuzpınar	Günbatmaz
	Duman	Eren Tepe Bilican	Gülçimen	Hoşgeldi
	Zengil	Uzgörür Ganipenk	-	-
	Teftihan (Bilican)	Uzgörür Arı Mah. Kolongo	-	-
Malazgirt	Dağda		-	-
	Gülan		Bostankaya	Alyar
	Kırt		Karakaya	Aradere
	-		Dolanbaş	Güleç
	-		Tatlıca	Muratkolü
Hasköy	Kızank	Taşmain Tepe	-	-
	Gevirisipi Tepe	Harapyan Tepe	-	-
	Delavisabık Tepe	Varigesans Tepe, Mirikevatan Tepe, Belekoçemer Tepe, Zirkit	-	-

	Türbedelavi Tepe	Zengafur	-	-
	Delavikeran Tepe	Tahtakan	-	-
	Şehitlik Tepe (Kuç Tepe)	Havşibazo Tepe	-	-
	Gresor Tepe Kovik Reşet	-	-	-
Varto	Ocaklı Köyü	Mergiarap	-	-
	Koçyatağı Köyü	İbrahimsefer	-	-
	Dalıöz Köyü	Batırma	-	-
	Acarkent Köyü	Komnakşan	-	-
	Dutözü Köyü	Göşkar	-	-
	Başkent Köyü	Hüseyinoğlu	-	-
	Oğlakçı Köyü (Hotan)	Kayadelen	-	-
	Varto	Gelintaş	-	-
	Aşağıalagöz Köyü	Haksever	-	-
	Çaltılı	Sazlıca	-	-
	Görgü	Güneş	-	-
	Leylek	Ölçekli	-	-
	Gül Tepe	Hacı Abdullah	-	-
	Seferek	Taşçı	-	-
	Taş	Gertemert	-	-
	Armutkaşı	Kıraç	-	-
	Muskan	Yedikavak	-	-
	Çelker	Ağaçaltı	-	-
	Kasım	Omcalı	-	-
	Hamurpet	Yeşildal	-	-
	Zengelen	Köprücük	-	-
	Bindari	Göztepe (Golibaba Dağı)	-	-
	Zengen	-	-	-
Korkut	Kapılı	Balkır	-	-
	Acısu	Tanköy	-	-
	Beyazsu	Kolongo	-	-
	Mollababa	Hırbe	-	-
	Celal	Miran	-	-
	Küremilik	Demirci Köyü	-	-
	Dereici	Sudöndü	-	-
	Sarmaşık	-	-	-

Kaynak: Muş İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Raporları, 2020.

Yaylaların dağılışıyla yer şekilleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Muş ilinde yer şekillerinin engebeli olduğu ve yükseltinin arttığı dağlar arasında olan Kara Çavuş Dağları, Bingöl Dağları, Akdoğan Dağları, Bilican Dağı üzerinde yaylaların yoğunlaştığı görülmektedir (Şekil 4. 22). Bu bağlamda yaylalar ilin hayvancılık faaliyetleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Kaynak: Durmuş, E., Çağlıyan, A. 2019

Şekil 4. 21: Çalışma Sahasında Yayla Dağılışı Haritası

4.1.1.4. Tarımsal Pazarlama

Tarımı etkileyen beşerî faktörlerden olan pazarlama, bitkisel ve hayvansal üretim üzerinde etkili olduğu için kırsal kalkınmayı da doğrudan belirlemektedir. Pazarlama “Bir ürünün, bir malın, bir hizmetin satışını geliştirmek amacıyla tanıtmayı, paketlemeyi, satış elemanlarının yetişmesini, piyasa gereksinimlerini belirlemeyi ve karşılamayı içeren etkinliklerin bütünüdür” (TDK, 2020). “Her ekonomik faaliyette olduğu gibi, tarımda da pazarın başka sözcüklerle geniş bir tüketici kütesinin varlığı, bu faaliyetin gelişmesinin ana koşullarındandır. Küresel pazarların ortaya çıkması, belirli ürünlere yönelmiş tarım alanlarını ortaya çıkarırken, sayıları gittikçe artan tarımsal ürünlerde küresel birliklerin oluşmasına da yol açmıştır” (Tümerterkin & Özgüç, 2015: 167).

Günümüzde teknoloji ve ulaşımda meydana gelen hızlı gelişme süreci, tarımsal pazarlama üzerinde de etkisini göstermektedir. Bu durum pazar bulma yönüyle önemli

avantajlar sunsa da pazardaki rekabeti arttırmasıyla pazarda kalmayı, pazarda tutunmayı güçleştirmektedir. “Dünya ticaretindeki hızlı gelişmeler karşısında firmaların pazarda rol oynayabilmeleri için pazarlama sistem ve stratejilerini gözden geçirmeleri gerekmektedir. Artan rekabete bağlı olarak, pazara yönelik ürün sunan firmaların uluslararası kuruluşlar-perakendecilerin pazarlama stratejileri karşısında ayakta kalabilmeleri zorlaşmaktadır” (Albayrak ve diğerleri, 2010: 1306). Uluslararası alanda ticaretin önündeki engellerin azaltılması amacıyla alınan kararlar, ulusal ve uluslararası ölçekte farklı büyüklükteki bekleyen zorluklar artmaktadır.

Bir tarımsal ürünün pazarlanmasında kullanılan pazarlama-kanallarda, üretici ve aracılarla birlikte genel ekonomik yapının da önemli olduğu bilinmektedir. Tarımsal alanda faaliyet yürüten üreticilerin sahip oldukları işletmelerin genel olarak pazarlama yönüyle imkânları kısıtlı, küçük çaplı işletmeler olduğu söylenebilir. Pazarlama ayağının güçlendirilmesiyle kısıtlı olan imkânlar aşarak üreticinin yereldeki pazarların da dışında kalan pazarlara ulaşılabilme fırsatı yakalanabilmektedir (Emeksiz ve diğerleri, 2005: 1156). Kırsal yerleşmelerde yaşayan insanların gelirini arttırmak için tarımda üretilen ürünlerin tarıma dayalı sanayiyle entegre olacak ortamın sağlanabilmesi çok önemlidir. Bu durumun gerçekleştirilebilmesi kırsal kalkınmayı hızlandıracaktır. Tarım arazilerinin azalması, nüfus artışının devam etmesi vb. sebeplere bağlı olarak da gıdaya olan talep artarak devam edecektir. Bu durumu fırsata çevirmek için pazarlama ayağının güçlü tutulması, çiftçilerin desteklenmesi ve marka ürünlerin üretilmesi şarttır. “Türkiye’de sübvansede edilmiş kredi uygulamasıyla yatırımları desteklemek için çeşitli hibeler geliştirilmiştir. Bu hibeler Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ve kalkınma ajansları olmak üzere üç kurum tarafından verilmektedir” (Can ve diğerleri, 2014: 110).

Muş ilinde tarımsal üretimin ve kırsal kalkınmanın önündeki engellerden biri de pazarlama sorunudur. Pazarlama sorununun çözülmesinde şu görüş ileri sürülmüştür “Bölgeye özgü ürünlerin coğrafi işaret ve tescilleri yapılarak etkin, hesaplı bir tanıtım, reklam stratejileriyle ürünlerin bilinirliği sağlanır ve doğru bir pazarlamayla nitelikli bir gelişim temin edilirse gıda sektörü ilde beşerî sermaye

birikimini sağlayabilir” (Arslan, 2018: 76). İldeki pazarlama sorununun çözülmesi için ilde kooperatifleşmenin önünün açılması marka ürünlerin üretilmesi, teknolojik imkânların kullanılması, tanıtımın etkili bir şekilde yapılması, çiftçilerin bilinçlendirilmesi, desteklerin arttırılması, ulusal ve uluslararası pazarların bulunması ve bu çerçevede girişimcilerin eğitilmesi gerekmektedir. Bunların çözülememesi durumu ilde tarımsal üretim ve kırsal kalkınmanın önündeki en önemli sorunlar olarak durmaktadır. Bütün bu çalışmalar, sürdürülebilir kalkınma perspektifinden sapmadan yürütülmelidir. Bunların yapılabilmesi için örgütlenmenin sağlanması, üreticiyle pazar arasında bir köprü oluşturulması, tarım sigortasının yaygınlaştırılması ve üreticinin pazarlamayla ilgili kaygılarının giderilmesi etkili sonuç verecektir. Bu problemler aşıldığı takdirde ilin sermaye birikimine pozitif yönde etki edilerek il ekonomisinin canlanmasına katkı sağlanacaktır.

4.1.1.5. Gıda Sanayi

Gıda sanayi, tarımsal faaliyetler sonucu elde edilen bitkisel ve hayvansal ürünlerin farklı işlemlerden geçerek tüketilebilecek duruma getirilmesidir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında, tarımsal kaynakların varlığı ve çeşitliliği artmış, genç iş gücü sayesinde gıda sanayisi gelişerek ülke ekonomisine önemli katkı sağlamıştır. Gıda sanayisi “şeker üretimi ve arıtımı, tütün sanayi, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, şeker ve şekerli mamuller, bitkisel ve hayvansal yağlar, yem sanayi, içki sanayi vb.” (Ünal, 2019: 205) faaliyet kollarından oluşmaktadır. Ülke ekonomileri için sanayi kolları önemli bir yere sahiptir. Gıda sanayi, ülkeler için ekonomik yönüyle önemli olduğu kadar insanların beslenmesindeki temel rolü açısından da önemlidir. Dünyadaki nüfus sayısı ve artışı bu önemi daha da arttırmaktadır. 2019’da dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını, gıda sanayisinin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Dünyada salgından önce milyonlarca insanın açlık sorunuyla karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Krizin gıda acil durumuna dönüşebilme riski söz konusudur. Küresel ölçekte koordinasyonla önlemler alınmazsa uzun vadede gıda sistemlerinin işleyişi kesintiye uğrayabilecektir. Ulusal ve yerel tedarik zinciriyle üreticiler korunmalıdır. Kesintisiz gıda arzı ve üretimi garanti altına alınmalıdır (FAO,

2020). Kuşkusuz bitkisel ve hayvansal üretim potansiyeli yüksek olan ülkeler büyük avantaja sahip olacaklardır.

Türkiye gıda sanayi açısından köklü bir geçmişe ve potansiyele sahiptir. Türkiye, gıda sanayisinde hammadde üretebilecek kaynaklara sahip ülkeler arasındadır. Muş ili, bu alanda önemli bir potansiyele sahiptir. Çalışma sahasında, bitkisel ve hayvansal ürünlerin işlendiği farklı ölçekte gıda sanayi kolu bulunmaktadır. “Gıda sektörü, sanayi sicil belgesi alan 41 firmayla ilde öne çıkan sektörler arasında işletme ve çalışan sayısı bakımından ilk sırayı almaktadır. Bu firmaların 34’ü tarımsal ürünleri işlemeye ilgilirken 7’si de hayvansal ürünleri değerlendiren tesislerdir” (Arslan, 2018: 135). İldeki tarımsal üretim faaliyetlerinde sermaye, gıda sanayi entegrasyon ve pazar sorunları girişimcilerin daha temkinli davranmasında etkili olmaktadır. Bu durum, faaliyette bulunan firmaların da pazardaki rekabet gücünü düşürmektedir.

Çalışma sahasında, gıda üretiminde faaliyet yürüten en büyük işletme Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi’ne bağlı olan Muş Şeker Fabrikası’dır. Bu fabrika, 2020 yılında 405 istihdamla 40.501 ton şeker üretmiştir. 2021 yılı için 1.401 çiftçiyle şeker pancarı ekimi konusunda anlaşma sağlanmıştır. Ancak bu anlaşma, yeterli olmamaktadır. Fabrikanın getirdiği kota ve alacağı şekerpancarına getirilen kalibre sınırı ürünün üretimi üzerinde etkili olmaktadır.

Çalışma sahasında, gıda ve yem işletme sayısının 1.480 olduğu görülmektedir. Bu işletmelerden 1.386’sı gıda işletmesi, 52’si de yem işletmesi niteliğindedir. Bütün ilçelerde gıda ve yem işletmesi bulunurken, Hasköy ve Korkut ilçelerinde yem işletmesinin olmadığı görülmektedir (Tablo 4. 33).

Tablo 4. 33: Çalışma Sahasında Gıda ve Yem İşletme Sayıları

İşletme Türü	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
Gıda İşletmesi	177	77	68	185	715	164	1.386
Yem İşletmesi	4	-	-	4	38	6	52
Toplam	181	77	68	189	753	170	1.438

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020

Çalışma sahasında, gıda sektöründe işletme kayıt belgeli olarak faaliyet gösteren işletme sayısı 129'dur. Bu işletmelerin 79'u merkez ilçede yer almaktadır. Daha sonra işletmeler Bulanık 15, Varto 12, Malazgirt 10, Hasköy 7, Korkut 6 şeklinde dağılışı göstermektedir. İlde ekmek ve ekmek çeşitleri üretimi yapan işletme sayısı 76'dır. Daha sonra pasta, börek, hamurlu ve sütlü tatlılarda 18, hazır yemek ve tabldot da ise 12 işletme gelmektedir. Diğer işletme sayılarının 8 ve altında olduğu görülmektedir (Tablo 4. 34).

Tablo 4. 34: Çalışma Sahasında Faaliyet Yürüten Kayıt Belgeli İşletmeler

Gıda Sektörü	Bulanık	Hasköy	Korkut	Malazgirt	Merkez İlçe	Varto	Toplam
Ekmek ve Ekmek Çeşitleri Üretimi	11	5	5	9	38	8	76
Bal, Polen, Arı Sütü, Temel Petek Üretimi ve Ambalaj	-	-	1	-	1	-	2
Pasta, Börek, Hamurlu ve Sütlü Tatlılar	2	1	-	-	15	-	18
Gıda ile Temas Eden Madde Üretimi	-	-	-	-	1	-	1
Hazır Yemek Tabldot Üretimi	1	-	-	-	7	4	12
Şeker Paketleme	1	-	-	-	2	-	3
Şeker Üretimi	-	-	-	-	1	-	1
Şekerleme Üretimi	-	-	-	-	2	-	2
Unlu Mamul Üretimi	-	1	-	1	4	-	6
Gıda Ambalajlama	-	-	-	-	8	-	8
Toplam	15	7	6	10	79	12	129

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020

Çalışma sahasında, gıda sanayinde süt işleme tesislerinin tamamı merkez ilçede bulunmaktadır. Bu tesislerin üretimlerinin kapasitelerinin altında olduğu görülmektedir. Toplam istihdamın 69 olduğu işletmelerin süt işleme kapasitelerinin 26.059 ton/yıl olduğu görülmektedir. İşletmeler, 8.825 ton/yıl süt üretimiyle kapasitelerinin (%33) oranıyla üretim yapmaktadır. İşletmeler arasında 17 çalışan ve 3.100 ton/yıl ile en fazla üretimi Tektaş Sütlüce Süt İşleme Tesisi karşılamaktadır. Daha sonra en fazla üretim yapan işletmeler sırasıyla Meriç Mandıracılık 11 çalışan 3.000 ton/yıl ve MR Rençber Süt ve Süt Ürünleri 10 çalışan 3.000 ton/yıl, DAP Gıda 7 çalışan 5.266 ton/yıl, Hakça Gıda 5 çalışan 2.970 ton/yıl şeklinde sıralanmaktadır (Tablo 4. 35). Bunun dışında evcil tırnaklıların eti Merkez ilçede 2; Bulanık, Varto ve Malazgirt ilçelerinde 1'er olmak üzere toplamda 5 işletme bulunmaktadır. Merkez

ilçede 1 mantı işletmesiyle 1 de yumurta ve yumurta ürünleri işletmesi vardır. İlde işletme kayıt belgeli soğuk hava deposu ve gıda nakliyesi şirketi Merkez ilçede 7, Bulanık'ta 1 olmak üzere toplam 8'dir. İlde 38 gıda depoları ve toptancısı, 8 mandıra ürünleri satış yeri ve 28 şarküteri bulunmaktadır. İlde 2 mezbaha ve hayvan parçalama faaliyeti yürüten işletme bulunmaktadır (İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020).

Tablo 4. 35: Çalışma Sahasında Faaliyet Gösteren Süt İşleme Tesislerinin Dağılışı

	İşletme	İstihdam Sayısı (kişi)	Süt İşleme Kapasitesi (Ton/yıl)	Fiili Kapasite (Ton/yıl)	Üretim Kapasitesi (BG)
1	Tektaş Sütlice Süt İşleme Tesisi	17	6.000	3.100	162,7
2	Meriç Mandıracılık	11	3.000	730	117,6
3	MR Rençber Süt ve Süt Ürünleri	10	3.000	360	50
4	DAP Gıda	7	5.266	0	29,3
5	Hakça Gıda	5	2.970	2.640	10,05
6	Kurtik Süt Ürünleri	5	1.080	240	65,36
7	Rençber Kardeşler Süt ve Süt Ürünleri	5	2.700	450	23,42
8	Rençberler Mandıra	4	1.825	845	14,52
9	Rençberoğlu Süt Ürünleri Gıda	3	128	450	8,75
10	Vitamin Gıda	2	90	10	27,5
	Toplam	69	26.059	8.825	509,2

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020

Çalışma sahasında, gıda ürünleri imalatında 72 işyeri faaliyet göstermekte ve bu işyerlerinde 700 sigortalı çalışan istihdam edilmektedir. Bitkisel ve hayvansal üretimde ise 18 işyeri faaliyet göstermekte ve 223 sigortalı çalışan bulunmaktadır. Balıkçılık ve su ürünleri üretiminde 1 işyeri faaliyet yürütmekte olup 39 sigortalı çalışan vardır (Sosyal Güvenlik Kurumu, 2020).

Çalışma sahasında 19 süt toplama merkezi bulunmaktadır. Bunların tamamı merkez ilçede faaliyet yürütmektedir ve toplam tank kapasiteleri 47.500 ton/yıl iken, makina BG gücü 158,45(kw) olduğu görülmektedir. En büyük tank kapasitesine sahip süt toplama merkezleri Arakonak köyü, Bulanık ilçesi, Esenlik köyü, Erentepe, Rüstemgedik, Uzgörür köyündedir. Bu süt toplama merkezlerinin tank kapasitelerinin 4.000 ton/yıl olduğu görülmektedir. Daha sonra 3.000 ton/yıl ile Kızılağaç Süt Toplama Merkezi gelirken, 2.500 ton/yıl ile Çatbaşı, Eğirmeç ve Sungu süt toplama

merkezleri gelmektedir. Diğer süt toplama merkezlerinin tank kapasitelerinin 2.000 ton/yıl altında olduğu görülmektedir (Tablo 4. 36).

Tablo 4. 36: Çalışma Sahasında Faaliyet Gösteren Süt Toplama Merkezlerinin Dağılışı

	İşletme	Tank Kapasitesi Ton/yıl	Makina BG Gücü (kw)
1	Arakonak Köyü Süt Toplama Merkezi	4.000	14,11
2	Bulanık Merkez Süt Toplama Merkezi	4.000	14,11
3	Esenlik Köyü Süt Toplama Merkezi	4.000	14,11
4	Erentepe Belediyesi Süt Toplama Merkezi	4.000	14,11
5	Rüstemgedik Süt Toplama Merkezi	4.000	14,11
6	Uzgörür Köyü Süt Toplama Merkezi	4.000	14,11
7	Kızılağaç Süt Toplama Merkezi	3.000	8,96
8	Çatbaşı Süt Toplama Merkezi	2.500	8,96
9	Eğirmeç Köyü Süt Toplama Merkezi	2.500	7,31
10	Sungu Beldesi Süt Toplama Merkezi	2.500	7,31
11	Arpayazı Köyü Süt Toplama Merkezi	2.000	6,87
12	Kırıyık Süt Toplama Merkezi	1.500	5,38
13	Ortaken Köyü Süt Toplama Merkezi	1.500	5,38
14	Özdilek Köyü Süt Toplama Merkezi	1.500	5,38
15	Alaaddin Bey Torunları Süt Toplama Merkezi	1.500	2,2
16	Yarpuzlu Süt Toplama Merkezi	1.500	5,38
17	Yoncalı Belediyesi Süt Toplama Merkezi	1.500	5,38
18	Çukurbağ Süt Toplama Merkezi	1.000	2,64
19	Üçdere Köyü Süt Toplama Merkezi	1.000	2,64
	Toplam	47.500	158,45

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020

Çalışma sahasındaki gıda işletmeleri incelendiğinde, genel olarak işletmelerin bazı eksik yönlerinin olduğu, ildeki potansiyeli geliştirip büyük pazarlara hitap edecek vizyon ve kapasiteye sahip olmadığı görülmektedir. İldeki hayvan varlığı ve potansiyeline rağmen et kombinasyonunun olmaması büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. İldeki üreticiler, hayvanlarını Bingöl'deki et kombinasyonuna götürmek mecburiyetinde kalmaktadır. Bu durum, nakliye sorunuyla uğraşma ve kesim sırası bulamama gibi sorunlara neden olmaktadır.

4.1.2. Kırsal Alanların Turizm Potansiyeli

Turizm “dinlenme, eğlenme, görme, tanıma vb. amaçlarla yapılan gezi ve bir ülkeye veya bir bölgeye turist çekmek için alınan ekonomik, kültürel, teknik önlemlerin, yapılan çalışmaların tümü” (TDK, 2020) olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca

kavram, eğlenme (rekreasyon) ile tatil için seyahate çıkma (Tümertekin, 1982: 466), “sürekli kalış şekline dönüşmemek ve gelir sağlayıcı bir meslekle uğraşmamak kaydıyla yabancıların, geçici bir süre için herhangi bir ülkede kalışlarından doğan olay ve ilişkilerin bütünü” (Olalı, 1983: 28) şeklinde de tanımlanmaktadır. Turizmin büyüme ve kalkınmadaki etkisi “1950’li yıllara kadar dikkate alınmamıştır” (Crouch & Ritchie, 1994). Turizm günümüzde “çok boyutlu ve multidisipliner bir ihtisas dalı, önemli bir iktisadi faaliyettir” (Kahraman & Şahin, 2017: 1-2).

Çeşitli turizm alanlarının ortaya çıkması, ekonomik açıdan oldukça büyük bir pazar oluşturmaktadır. Bu pazarların oluşmasıyla Türkiye’de ilk dönemlerde turizm alanında yapılan yatırımlarda değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler gereğinden fazla tesisin yapılmasına neden olmuştur. Böylece çoğalan oteller altyapı ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir. Diğer taraftan tur operatörlerinin izlediği politikalar, Türkiye’nin ucuz bir piyasa haline gelmesine neden olmuş ve bu durum turist profilini değiştirmiştir (Çiçek & Sarı, 2018 :1007). Bilim teknoloji ve iletişimde meydana gelen gelişmeler bu durum üzerinde etkilidir. Küreselleşen dünyada, ülkelerin ve Türkiye’nin turizm sektörünün önündeki en büyük sorunlardan biri popüler turizm kaynaklarına “plaj, tarihi, dini, kültürel” olan talebin artmasıdır. Buna bağlı olarak bu turizm kaynakları aşırı kullanılmaktadır. Bu durum, çevre üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Bununla birlikte ülke içinde bazı yerleşimlerde turistlerin sayısı artmakta, bazı yerleşmelerde ise nüfus birkaç katına çıkabilmektedir. Bu yerleşmelerde nüfusun artması ve katlanması, temel tüketim ürünleri başta olmak üzere kira, emlak, ulaşım, vb. ürün ve hizmetlerin fiyatını etkilemektedir. Bundan dolayı insanların hayatını ikame etmesi güçleşmektedir. Bu sorunlar, ülkeleri turizm kaynaklarını çeşitlendirmeye, turistleri olabildiğince ülke sathına ve turizm sezonunu ise yılın bütün aylarına yaymaya itmektedir (Baytar & Doğan, 2019: 196). Bu bağlamda, turistlerin kırsal turizm kaynaklarına yönlendirilmesi hem bu sorunların çözümü için alternatif oluşturacak hem de kırsal kalkınmaya olumlu etki sağlayacaktır. Bunun için sürdürülebilir kırsal kalkınma modeli çerçevesinde turizm faaliyetlerinin yürütülmesi gerekmektedir.

Kırsal kalkınmada, turizm faaliyetleri önemlidir. Ancak bu faaliyetler yürütülürken kaynakların sürdürülebilirliğine dikkat edilmesi gerekir. “Sürdürülebilir kırsal kalkınma modelinde kırsal turizm önemli bir yer tutmaktadır. Kırsal kalkınmada turizm özelliği olan yörelerin ülke ekonomileri için önemlilik düzeyi yüksek olup, sürdürülebilir kalkınmaya olası etkileri göz ardı edilemez” (Atalay Oral & Kılıç, 2018: 618). Kırsal alanların turizm kaynaklarının en önemli özelliği, şehirlerde yer alan popüler turizm kaynakları kadar ziyaretçisinin olmamasıdır. Genelde kırsal alanların turizm kaynaklarına erişim problemi bulunmaktadır. Bu alanların konaklama imkânları bakımından da yetersiz olduğu bilinmektedir. Kırsal nüfusun gelirini arttırmak, şehirlere olan göçü azaltmak gibi nedenlerle kırsal turizm ortaya çıkmıştır. Çalışma sahası kültür turizmi bakımından çeşitli kaynaklara sahiptir. “Dünya Turizm Örgütü’nün yaptığı tahminlere göre, kültür turizmine yönelik artış trendinin özellikle Avrupa, Ortadoğu ve Asya’da devam edeceği ifade edilmektedir” (Kocalar, 2016:118). Çeşitli kırsal turizm kaynakları ve mekânlarından turizmde yararlanılması, bölgeler arasında görülen gelişmişlik farklarının azalmasına katkı sağlamaktadır (Akova, 2019: 400).

Muş ili ve çevresinde jeoturizm bakımından önemli jeositler bulunmaktadır. “Hamurpet Gölü’nün oluşumunda etkili olan volkanik ve tektonik olaylarla Muş-Varto karayolu üzerinde yer alan fosiller, Bingöl ve Nemrut volkanları, Sergen riyolitleri içerisinde yer alan Mercimekkale domu bakımından önemli jeosit alanı örneği oluşturmaktadır” (Dölek & Şaroğlu, 2017: 1). Çalışma sahasında yer alan jeositlerden yararlanılarak oluşturulacak jeoparklarla doğal zenginliğin kırsal kalkınmaya etkisi arttırılacaktır.

Muş ili, başta Tarihi Murat Köprüsü olmak üzere camiler, hamamlar, öğren yerleri, göller, akarsular, kayak merkezi vb. farklı türden oluşan zengin turizm kaynaklarına sahiptir. Bu turizm kaynaklarının altyapı ve üstyapı eksikliklerinin giderilmesiyle tanıtımlarının yapılması, kırsal kalkınmaya önemli katkılar sağlayacaktır. Bununla birlikte çalışma sahası doğal ve kültürel bakımından önemli kaynaklara sahiptir. Geliştirilme potansiyeline sahip olan yayla turizmi, termal turizm, kültür turizmi, ornitoloji, trekking önemli turizm kaynakları arasında yer almaktadır.

Ancak bu turizm kaynaklarının kısa vadede kırsal kalkınmaya katkısının az olması beklenmektedir. Orta ve uzun vadede ise gelişerek daha çok katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Muş İlindeki kırsal alanlarında öne çıkan turizm kaynakları şunlardır:

Tarihi Murat Köprüsü: Muş-Bingöl-Varto karayolu kenarında, Murat Nehri üzerinde kurulan köprünün il merkezine uzaklığı 14,1 km'dir¹⁴ (Foto 4. 31). “Selçuklular zamanında yapılan köprünün tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Mermer olan kitabesi üzerinde 1871 yılının onarımlarına işaret edildiği tahmin edilmektedir. Uzunluğu 143 m olan köprünün genişliği 4,77 m, yüksekliği ise 16-18 m arasında değişmektedir. Köprü 12 gözden meydana gelmektedir” (Kültür Portalı, 2020). Kitabenin son satırında “Hatun, mükâfat eylesün-1233, devamında H.1233, M.1817” ifadeleri yer almaktadır. Verilen tarihle köprünün tadilatına atıf yapıldığı düşünülmektedir (Çulpan, 2002: 190). Köprünün mimari özelliklerine bakıldığında köprünün plan tipinin çok kemer gözlü olduğu ve kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzandığı görülmektedir. Köprünün 13 ayağı bulunmaktadır. Düz bir uzanışa sahip olmayan köprü, hafif açılı bir şekilde uzanmaktadır (Şen, 2019: 533).

Günümüzde çok sayıda ziyaretçisi olan köprü, il ve ülke turizmine katkı sağlayan tarihi bir yapıdır. Köprü ve çevresindeki mesire alanları ziyaretçiler için önemli bir dinlenme alanıdır. Köprü günümüzde ulaşımda kullanılmamaktadır (Foto 4. 32).

¹⁴ Murat Köprüsü ile Muş İl Valiliği arasındaki uzaklık Google Earth Programı üzerinde hesaplanmıştır.

Kaynak: <https://www.google.com/search?q=Varto+Kayal>

Foto 4. 31: Tarihi Murat Köprüsü (Restorasyon Öncesi)

Kaynak: Ölekli, 2020

Foto 4. 32: Tarihi Murat Köprüsü (Restorasyon Sonrası)

Güzeltepe Kayak Merkezi: Güzeltepe Köyü sınırları içinde yer alan kayak merkezi, köyle Muş Alparslan Üniversitesi kampüsü arasında yer almaktadır. Kayak tesisinin Muş merkeze uzaklığı 10,2 km'dir¹⁵. Muş ilinde kış mevsiminin uzun

¹⁵ Kayak merkezi ile Muş İl Valiliği arasındaki uzaklık Google Earth Programı üzerinde hesaplanmıştır.

sürmesi, karın yerde kalma süresinin uzun olması, kayak sezonunun da uzun olmasına imkân vermektedir. Kayak merkezinin pist eğimi ve kar kalitesinin iyi olması çevre illerden de kayak severlerin ilgisini çekmektedir. Kayak merkezinin en önemli sorunu, üniversitenin ara tatile girdiği aylarda ulaşım bakımından ciddi sıkıntıların yaşanmasıdır (Foto 4. 33).

Foto 4. 33: Güzeltepe Kayak Tesisi

Akdoğan Gölleri: Büyük ve Küçük Hamurpet Gölleri olarak da bilinmektedir. Varto'nun doğusunda yer alan Akdoğan Gölleri'nin yüz ölçümleri ortalama 11 km²'dir. Sazan ve alabalığın yaşadığı gölün etrafında kunduz, ördek ve turna gibi hayvanlar da yaşamaktadır (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020). Göllerin çevresi yaz mevsiminde serin olmaktadır. Ancak araziye ulaşım imkânlarının kısıtlı olması rekreasyon açısından dezavantajlı bir durumdur. Merkez ilçeye uzak olan göller, altyapı çalışmalarının olmaması nedeniyle turizme kazandırılmamıştır (Foto 4. 34).

Kaynak: Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020

Foto 4. 34: Büyük ve Küçük Hamurpet Gölleri

Alparslan 1 ve Alparslan 2 Baraj Gölleri: İki barajın kıyılarında altyapı ve üst yapı hizmetleri bulunmamaktadır. Ancak barajların bazı kısımlarının yerel halk tarafından piknik amaçlı kullanıldığı göze çarpmaktadır. Barajlar çevre düzenlemesi yapıldığı takdirde kısa ve orta vadede ilin önemli turizm kaynakları arasına girme potansiyeli taşımaktadır.

Murat Nehri ve Karasu: Murat Nehri ve Karasu'nun il sınırları içerisinde geçtiği güzergâhlarda görülmeye değer doğal güzellikler bulunmaktadır. Murat Nehri'nin aktığı engebeli arazilerde oluşturduğu derin vadiler görsel açıdan önemli alanlardır. Muş Ovası içinde Murat Nehri ile Karasu birleşmeden önce ve birleştikten sonra ilgi çekici manzaralar ortaya çıkmaktadır. Bu akarsuların kenarları hafta sonları rekreasyon amaçlı olarak kullanılmaktadır. Murat Köprüsü'nün çevresinde rekreasyon amaçlı olarak akarsuyun her iki tarafında yürüyüş yerleri, ışıklandırma, oturma yerleri, restoranlar ve kamelyalar yapılmıştır. Bu rekreasyon alanında yol durumu iyi olmasına karşılık dolmuş seferlerinin yalnızca hafta sonları yapılması, özel aracı olmayanlar için

önemli bir problemdir. Muş Ovası'nda bu akarsuların geçtiği yerlerde tarım yapılabilecek arazilerin olması, bu doğal güzellik içerisinde tarım turizminin gelişmesine uygun alanlar oluşturmaktadır Foto 4. 35).

Foto 4. 35: Murat Nehri (Murat Köprüsü)

Doğantaş Köyü Mağaraları: Malazgirt ilçesinin Doğantaş köyüne yaklaşık 1,5 km mesafede Mağara Deresi'nin geçtiği vadide yer almaktadır. Doğantaş Mağaraları turizm açısından değerlendirilmemektedir. Turizm kaynağı bakımından potansiyeli olan ve çok sayıda mağaranın bulunduğu bu alanın tanıtımına ve ulaşım imkânlarının geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Şayet bunlar yapıldığında mekân turizm açısından önemli alanlar arsına girecektir (Foto 4. 36).

Foto 4. 36: Doğantaş Köyü Mağaraları

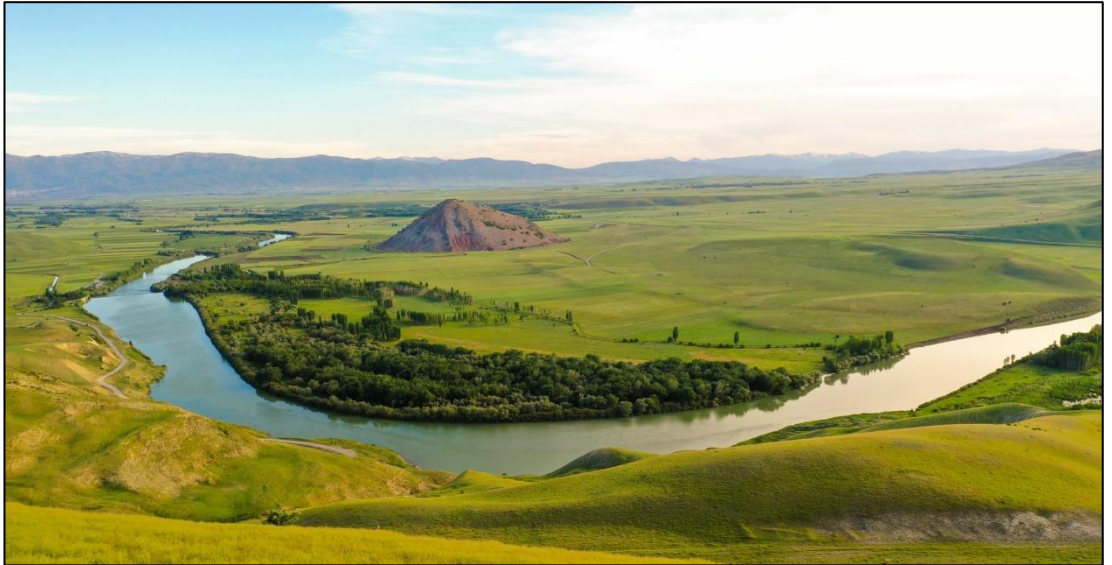
Varto Kayalı Dere Ören Yeri (Kale Şehri): Kayalıkaya köyünde bulunan Kayalı Dere ören yerinin Merkez ilçeye uzaklığı 40 km, Varto'ya olan uzaklığı ise 20 km'dir. Urartular döneminde Urartu Kralı II. Sarduri devrinde (MÖ.764-735) kurulan kale “İngiliz Arkeoloji Enstitüsünce Prof. Dr. Seton Lloyd ve C.A. Burrey başkanlığında, 1965’de yapılan kazıda bulunmuştur. Kazılarda kale, tapınak, şarap mahzeni ve mezarlar bulunmuştur” (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020); (Foto 4. 37).

Kaynak: Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020

Foto 4. 37: Kayalı Kale (Varto)

Mercimekkale: Höyük özelliği gösteren Mercimekkale, merkez ilçe sınırında Muş-Varto yolu üzerinde yer almaktadır. Mercimekkale'nin şehir merkezine uzaklığı yaklaşık 27,5 km'dir¹⁶. Mercimekkale'nin hem jeosit özelliğinde olması hem de Murat Nehri'nin kenarında bulunması ilin turizmi için önemli kaynaklar arasında yer almasını sağlamıştır (Foto 4. 38).

Kaynak: Söylemez, 2020

Foto 4. 38: Mercimekkale (Merkez ilçe)

¹⁶ Mercimekkale ile Muş İl Valiliği arasındaki uzaklık Google Earth Programı üzerinde hesaplanmıştır

Esenlik Camii: Bulanık ilçesinin Esenlik köyünde bulunan caminin planı dikdörtgen şeklindedir. Cami “Miladi 1325 yılında yapılmıştır” (Çetin, 2020: 68). Kemerleri basık ve dört sıra halinde yapılmış olup kemerin üstünde kavsara iki kenarına rozet eklenmiştir¹⁷. Mihrap yarım daire şeklinde yapılmış olup istiridye motifiyle şekillendirilmiştir. Üst kısma da bitkisel motifler, dikdörtgen bir bordur yapılarak iki tarafına rozetler eklenmiştir. Yapının kuzey duvarına iki adet ölçüleri farklı olan kapı nişi yerleştirilmiştir (Foto 4. 39).

Kaynak: Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020

Foto 4. 39: Esenlik Camii

Yünören Camii: Korkut ilçesinin Yünören köyünde bulunan cami, ilçe merkezine 32 km uzaklıkta bulunmaktadır. Yapılış tarihi ve kimin tarafından yaptırıldığı bilinmeyen cami, kesme taşlarla dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Kemer, etrafı silmelerle şekillendirilen giriş kapısı ve cephesi şekillendirilmiştir. Camii kitabesi basık kemerin üst kısmında yazılmıştır. Kitabenin üstü, üçgen formda geometrik ve bitkisel süslemeler yapılarak şekillendirilmiştir. Kitabede caminin yapılış zamanına ve yapan kişiye yer verilmemiştir. Cami halen kullanılmaktadır (Korkut Kaymakamlığı, 2020); (Foto 4. 40).

¹⁷ Taç kapılarda giriş açıklığı az veya çok derin bir niş içine yerleştirilmiş, bu niş de dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Ana niş olarak adlandırılan bu alan derinleştikçe taç kapının mimari etkisi artar. Taç kapı ana nişini örten alana denir (Önkol Ertunç, 2020).

Kaynak: Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020

Foto 4. 40: Yunören Camii

Mollakent Camii, Medresesi ve Mezarlığı: Selçuklular dönemine ait olan cami, medrese ve mezarlık Bulanık ilçesine bağlı Mollakent köyünde yer almaktadır. Bu tarihi eserlerden Mollakent Camii “ilkin Miladi 1290’larda Seyyid Kara Abadal tarafından imar edilmiştir. Cami zamanla ihtiyaca cevap vermekte eksik kalınca yıkılarak Seyyid Şeyh İbrahim tarafından 1876-1878 yılları arasında” yeniden yapılmıştır. Medrese ise camiyle aynı alanda yer almaktadır. Medresenin hazire kısmıyla bitişik olduğu görülmektedir¹⁸. Medresenin girişi taç kapı şeklinde yapılmıştır (Çetin, 2020: 69). Mezarlık da aynı alanda bulunmaktadır. Etrafı duvarla örülü olan mezarlığın içerisinde daha küçük boyutlarda mezarlık öbekleri yer almaktadır. Mezarlıkta “şahideli, sandukalı, aslan, balık, kılıç ve koyun formu mezar taşları” bulunmaktadır (Çetin, 2020: 85). Selçuklu dönemine ait bu yapılar ziyaretçi çekmektedir. Medrese ve yanındaki eklentileri yıkılmış durumdadır (Foto 4. 41).

¹⁸ Hazire vakıf binalarının yanında zamanla teşekkül eden küçük mezarlık (İslam Ansiklopedisi).

Foto 4. 41: Mollakent Camii

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA SAHASININ KIRSAL KALKINMA ÖZELLİKLERİ

5.1. Muş İlinde Kırsal Kalkınma Faaliyetleri

Türkiye’de kırsal kalkınma faaliyetlerinin Avrupa Birliği’ne girme süreciyle hızlandığı görülmektedir. Avrupa’da ise kırsal kalkınmanın gelişim süreci, II. Dünya Savaşı sonrasında savaşın yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak için 1951 yılında Fransa ve Federal Almanya’nın başını çektiği toplamda altı ülkenin katılımıyla “Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu’nun” kurulmasıyla başlamaktadır. Bu gelişme, iki ülke arasında köklü bir sorunu çözüme kavuşturmuştur. Bu ülkeler, topluluğu daha da genişleterek yeni üyelerin katılımıyla 1957 yılında Roma Antlaşması’nı imzalamış “Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)” kurulmuştur. Bu topluluk 1 Kasım 1993 tarihinden itibaren Avrupa Birliği olarak anılmaya başlanmıştır. Bu gelişim sürecini yaşayan birlik, farklı alanlarda değişimler ortaya koymuştur. AB’nin ilk ortak politikası olan “Ortak Tarım Politikası (OTP)” beslenmenin hayati bir işleve sahip olduğu vurgulanarak bütçeden en büyük payın verilmesi sağlanmıştır. Bu girişimlerle AB’nin gıdada dışa bağımlılığın önüne geçilmeye çalışılmıştır (Bakırcı, 2007: 278-279).

Türkiye’de kırsal bölgelerinin geliştirilmesiyle ilgili farklı kurumların faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılan Beş Yıllık Kalkınma Planları, 1972 yılında kurulan Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri ve (Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Yol Su Elektrik (YSE), Toprak Su ve Toprak-İskân)¹⁹, Tarım ve Orman Bakanlığı, Devlet Su İşleri (DSİ), özel idareler ve belediyelerin bu çerçevede kırsal alanlarda bazı faaliyetler yürüttükleri bilinmektedir. Ancak kırsal kalkınma faaliyetleri, beş yıllık kalkınma planları ve özellikle Avrupa Birliği üyelik süreciyle bir şekilde hızlanmıştır. Bu süreçle kurumsal yapılanmalar gerçekleşmiş, AB’den çeşitli fonlar aktarılmıştır. Bu süreçle 2008 yılında Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) kurularak bu süreç daha planlı olarak yürütülmüştür.

¹⁹ Bu kurumlar bir dönem kırsal bölgelerde faaliyet yürüttükten sonra Tarım ve Köy İşleri Bakanlığına bağlanmışlardır. Bakanlık şu anda Tarım ve Orman Bakanlığı ismiyle faaliyet yürütmektedir

Çalışma sahasında yukarıda adı geçen kurumlar tarafından kırsal sahalarda farklı ölçekte faaliyetler yapılmıştır. Ancak Türkiye Tarım Kredi Kooperatifinin Muş ilindeki faaliyetleri, tarım ve orman il ve ilçe müdürlükleri, 2008 yılında Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DKA) kuruluşu, 2012 yılında Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Muş İl Koordinatörlüğü'nün faaliyetlerine başlamasıyla kırsal kalkınma faaliyetleri daha da yoğunlaşmıştır.

Adı geçen kurumlar, farklı şekillerde faaliyet yürüterek kırsal kalkınma üzerinde etkili olmuşlardır. Kırsal kalkınma, kırsal yerleşmelerde yaşayan insanların yaşam standartlarının yükseltilmesidir. Bunun için başta ekonomik imkânlar olmak üzere ulaşım, su, iletişim, sağlık, eğitim vb. şartları geliştirilmesi ve bunların belli bir standardın üzerine çıkarılması gerekmektedir. Bu şartların yetersiz olduğu kırsal yerleşmelerde kaçınılmaz sonuç, kırsal bölgelere göre daha çekici olan büyük şehirlere yaşanan göçtür. Bu durum, beraberinde büyük şehirlerde birçok sorunu ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunun yanında bitkisel ve hayvansal üretimde sorunlara yol açmakta, böylece bu ürünlerde ithalat baskısı oluşturarak kırsal kalkınmaya yapılan faaliyetlerin de etkisini zayıflatmaktadır. Türkiye’de yıllarca büyük şehirde görülen göç dalgasının sorunlarıyla uğraşılırken, kırsal yerleşmelerdeki itici etkenlerin ortadan kaldırılması noktasında etkili bir çözüm üretilmediğinden yerleşmeler göç üretmeye devam etmiştir. Bu sorun ancak büyük şehirlerdeki çekici faktörlerle kırsal yerleşmeler arasındaki itici faktörler arasındaki uçurumun giderilmesiyle çözüme kavuşabilecektir.

Kırsal yerleşmelerin gelişimi “fiziksel, teknolojik, ekonomik, sosyo-kültürel ve kurumsal faktörler arasında işlemlerin nihai sonucudur. Bunun için yaklaşımlar ve stratejiler, öncelikle iyileştirmeler sağlamak için tasarlanmalıdır” (Kapur, 2019: 2). Bu çerçevede kırsal yerleşmelerin kalkındırılması için dünyada ve Türkiye’de farklı çalışmalar yürütülerek farklı politikalar üretilmiştir. Her ülke kendi şartları ve dinamikleri çerçevesinde çalışmalar yürütmektedir.

Avrupa Birliği ve ABD’de daha çok tarımsal sübvansiyonlarla büyük kaynaklar ayırarak doğrudan kırsal kesimi geliştirmeye çalışmışlardır. Bu uygulamalar

ancak kırsal kesimin küçük bir kısmına ulaştırılabildiği için istenen sonucu veremediği görülmüştür (OECD, 2006: 14). Kırsal kalkınmanın etkin bir şekilde sonuç vermesi için toplumlar arasında bilgi paylaşımının gerçekleşmesi ve farkındalığın artmasıyla daha isabetli yatırımlar yapılmalıdır. Bunun için bu çerçevede politika geliştirilmesi, programların ve planlamaların yapılmasıyla hizmet sunulması kırsal kalkınmayı destekler (Dzvimbo, Monga-Dzvimbo & Mashizha, 2017: 46).

5.2. Muş İlinde Kırsal Kalkınmaya Yönelik Kurumsal Faaliyetler

Kırsal kalkınmada kurumlara önemli görevler düşmektedir. Muş ilinde kırsal kalkınmaya dönük farklı kurumlar değişik şekillerde faaliyet yürütmektedir. Kurumların bu faaliyetleri yürütürken koordinasyon içerisinde olması, faaliyetlerin etkin ve verimli kullanılmasına katkı sağlayacaktır. Bu şekilde faaliyetlerin yürütülmesi kırsal kalkınma üzerinde daha etkili sonuçlar verecektir. Hayatın nispeten daha yavaş olduğu ancak sosyal sorunların daha derin olduğu kırsal alanlarda acil olarak profesyonel alan odaklı kalkınma kararlarına ihtiyaç vardır. Sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik küreselleşmenin tarıma getirdiği zorluklardan dolayı kırsal kalkınmayla tarım politikalarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için teorik ve uygulamalı bilimsel araştırmaların yapılması gerekmektedir. Kırsal kalkınmada profesyonel ve yenilikçi faaliyetlere olan talep diğer sektörlerle göre daha yüksektir (Atkociuniene, Vazoniene & Aleksandravicius, 2018: 143). Bu çerçevede gerek bilimsel araştırmalar gerekse profesyonel ve yenilikçi faaliyetler ancak kurumlar tarafından etkin ve verimli olarak gerçekleştirilebilmektedir. Muş ilinde bu amaçlarla başta Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı, Tarım Kredi Destekleme Kooperatifi olmak üzere İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, İlçe Tarım ve Orman Müdürlükleri, Ziraat Bankası, Halk Bankası, İl Özel İdaresi, kooperatif ve birlikler faaliyetlerini yürütmektedir.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK): “Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu” 04.05.2007 tarihinde Resmî Gazete’nin 26526 numaralı sayısında 5648 numaralı kanunla kurulmuştur (www.resmigazete.gov.tr, 2007). İlgili kanuna göre kurumun başlıca görevleri; desteklerin kullanımlarının yaygınlaşmasını sağlamak, proje başvuru süreci ve sonrasını yönetmek, desteklenecek projelerin sözleşme süreçleriyle muhasebe işlemlerini yürütmek, faaliyet projelerinin uygulamasını ve bunların şartlara uyup uymadıklarını denetlemeyle ilerleme ve gelişmelerin “Avrupa Birliği mevzuatı” çerçevesinde belgeyle raporları hazırlayıp ilgili kurumlara sunmaktır.

Muş ilinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu kırsal kalkınmada en aktif rol alan kurumların başında gelmektedir. Kurum IPARD, Avrupa Birliği tarafından aday ve potansiyel aday ülkelere destek olmak amacıyla 2006 yılında oluşturulan Katılım Öncesi Yardım Aracı (Instrument for Preaccession Assistance-IPA) kırsal kalkınma bileşenidir.

IPA'nın başlıca bileşenleri;

- I. Geçiş yardımı ve kurumsal yapılanma
- II. Sınır ötesi işbirliği
- III. Bölgesel kalkınma
- IV. İnsan kaynakları gelişimi
- V. Kırsal kalkınma

(I) ve (II) numaralı IPA bileşenleri altında sağlanan mali yardımlardan, aday ve potansiyel aday ülkeler faydalanabilirken; (III), (IV) ve (V) numaralı bileşenlerden sadece aday ülkelerin yardım alması mümkündür. Avrupa Komisyonu tarafından 2008 yılında onaylanan Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı Türkiye’de sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için faaliyette bulunmaktadır (TKDK Muş İl Koordinatörlüğü, 2019).

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Muş İl Koordinatörlüğü 2012 yılında faaliyetlerine başlamıştır. İl II. faz iller grubunda yer almaktadır. İl Türkiye’deki 42 il koordinatörlüğünden biridir.

IPARD II programı kapsamında kırsal kalkınmaya yönelik farklı kategorilerde hibeler verilmektedir. Verilen hibelerin ortalama olarak (%75) oranından fazlası AB katkı payı olarak verilirken hibelerin geriye kalan oranını da ulusal katkılar oluşturmaktadır. AB’nin en yüksek oranda katkı verdiği alanlar şunlardır: Yerel Kalkınma Stratejilerinin Uygulanması (LEADER) Yaklaşımı (%90), Tarım Çevre İklim Değişikliği ve Organik Tarım (%85), Kırsal Altyapı Yatırımları (%85), Teknik Destek (%85) şeklindedir (TKDK Muş İl Koordinatörlüğü, 2019).

Bu çerçevede ana kategori ve alt kategorilerde IPARD II kapsamında hibe desteği verilmektedir (Tablo 5. 1).

Tablo 5. 1: IPARD II Programı Kapsamında Hibe Başvurusuna Açık Bulunan Destekler²⁰

Hibe Başvurusuna Açık Bulunan Destekler			
Kod	Ana Kategori	Kodu	Alt Kategori
101	Et ve Süt Üretimi	10-1	Süt Üretimi (Sığır, küçükbaş, manda–destek oranı %40-70)
		101-2	Kırmızı Et Üretimi (Sığır, küçükbaş, manda–destek oranı %40-70)
		101-3	Kanatlı Eti Üretimi (hindi, kaz–destek oranı %40-70)
		101-4	Yumurta (sadece mevcut işletmeler–destek oranı %40-70)
103	Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	103-1	Süt ve Süt Ürünleri (işleme toplama–destek oranı %50)
		103-2	Kırmızı Et ve Et Ürünleri (kesimhaneler ve işleme–destek oranı %50)
		103-3	Kanatlı Eti ve ET Ürünleri (kesimhaneler ve işleme–destek oranı %50)
		103-4	Su Ürünleri (işleme–destek oranı %50)
		103-5	Meyve ve Sebze (depolama ve paketlenme–destek oranı %50)
302	Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme	302-1	Bitkisel Üretimin Çeşitlendirilmesi (fide ve fidan, tıbbi aromatik bitkiler, süs bitkileri, mantar–destek oranı %65)
		302-2	Arıcılık (bal ve polen üretimi, paketlenme, kovan ile ana arı üretimi-%65)
		302-3	Zanaatkarlık ve Katma Değerli Ürünler (%65)
		302-4	Kırsal Turizm ve Rekreasyon Faaliyetleri (%65)
		302-5	Su Ürünleri Yetiştiriciliği (tatlı su balığı, su yosunu, kurbağa vb.-%65)
		302-6	Makine Parkları (%65)
		302-7	Yenilenebilir Enerji (1 MW’a kadar %65)

Kaynak: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, 2019

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Muş İl Koordinatörlüğü; Proje Başvuru Yönetim Birimi, Yerinde Kontrol Birimi, Ödeme Talep İşlemleri Birimi, Destek Hizmetleri Birimi gibi birimlerden oluşmaktadır.

IPARD I programı kapsamında toplamda 89 proje desteklenmiştir. Bu projelere 138.234.372 TL kaynak aktarılmıştır. Bu kaynağın 82.571.149 TL’si hibe desteği şeklinde verilmiştir. Yapılan bu desteklerden en büyük payı 36 projeye (%40) Süt Üreten Tarımsal İşletmeleri yatırımları almıştır. Bu projelere yapılan harcama toplam 78.751.446 TL olmuştur. Bu harcamanın 50.672.680 TL’si hibe olarak verilmiştir. Proje dağılımında 21 proje ve (%24) payla çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesi gelmektedir. Bunu 10’ar projeye (%11) paya sahip kırmızı et üreten işletmeler ve kırsal turizme yönelik desteklere yönelik olan projeler

²⁰ Tabloda parantez içerisinde verilen faaliyetler ve destek oranı 2019 yılına aittir.

izlemektedir. Bu projeler dışında yapılan proje sayısı ve destek miktarları toplamda 12 proje ve (%13,7) payla diğer projelerdir (Tablo 5. 2).

Tablo 5. 2: IPARD I Programı Hibe Ödemelerinin Sektör Bazlı Dağılımı

Desteklene Sektör	Proje Sayısı	Proje Payı (%)	Harcama Miktarı (TL)	Hibe Miktarı (TL)
Süt Üreten Tarımsal İşletmeler	36	40	78.751.446	50.672.680
Kırmızı Et Üreten Tarımsal İşletmeler	10	11	15.852.084	10.083.050
Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	3	3,1	6.850.420	3.425.210
Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	2	2	7.609.547	3.804.773
Meyve ve Sebzelerin İşlenmesi ve Pazarlanması	5	6	12.704.545	6.352.272
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi	21	24	3.070.921	1.535.460
Yerel Ürünler ve Mikro İşletmelerin Geliştirilmesi	1	1,3	556.636	278.318
Kırsal Turizm	10	11,3	12.388.573	6.194.286
Kültür Balıkçılığının Geliştirilmesi	1	1,3	450.200	225.100
Toplam	89	100	138.234.372	82.571.149

Kaynak: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, 2019

IPARD I programında ilçe bazlı dağılımda 39 proje (%44) payla merkez ilçe önde gelmektedir. Toplamda 57.638.335 TL harcamanın 33.430.200 TL'si hibe desteği şeklinde olmuştur. Daha sonra 15 proje (%17) payla Malazgirt, 14 proje (%15) payla Varto gelmektedir. Hasköy, Korkut ve Bulanık ilçeleri 7'ser projeyle (%8) oranında paylara sahiptir (Tablo 5. 3).

Tablo 5. 3: IPARD I Programı Hibe Ödemelerinin İlçelere Göre Dağılımı

İlçe Adı	Proje Sayısı	Proje Payı (%)	Harcama Miktarı (TL)	Hibe Miktarı (TL)
Merkez İlçe	39	44	57.638.335	33.430.200
Hasköy	7	8	8.305.521	4.582.102
Korkut	7	8	9.358.957	5.642.977
Malazgirt	15	17	30.377.462	19.687.435
Bulanık	7	8	14.848.657	8.572.059
Varto	14	15	17.705.442	10.656.376
Toplam	89	100	138.234.372	82.571.149

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü, 2019

IPARD I ve IPARD II Programında toplamda 108 proje desteklenmiştir. Bu projelerin dağılışında en büyük payı 55 proje (%50,9) payla merkez ilçe almaktadır.

Merkez ilçe projelerine aktarılan toplam kaynak 77.766.697 TL olurken bunun 47.254.078 TL'si hibe desteği şeklinde yapılmıştır. Daha sonra 16 proje (%15) payla Malazgirt, 14 proje (%12,9) payla Varto gelmektedir. Hasköy ve Bulanık ilçeleri 7'şer proje (%7,4) oranında paylara sahiptir. Korkut ilçesi de 7 proje ve (%6,4) oranla son sırada yer almaktadır (Tablo 5. 4).

Tablo 5. 4: IPARD I ve IPARD II Programı (Konsolide) Hibe Ödemelerinin İlçeler Göre Dağılımı

İlçe Adı	Proje Sayısı	Proje Payı (%)	Harcama Miktarı (TL)	Hibe Miktarı (TL)
Merkez İlçe	55	50,9	77.766.697	47.254.078
Hasköy	8	7,4	9.901.800	5.619.683
Korkut	7	6,4	9.358.957	5.642.978
Malazgirt	16	15	31.553.740	20.516.140
Bulanık	8	7,4	16.615.934	9.819.318
Varto	14	12,9	17.705.443	10.656.377
Toplam	108	100	162.902.571	99.508.574

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü, 2019

Çalışma sahasında yapılan bu desteklerden yararlanan kadın girişimci sayısı çok azdır. Desteklenen 108 proje 162.902.571 TL kaynak ve 99.508.574 TL'lik hibeden kadın girişimciye 14 proje ve (%13) payla aktarılan kaynak 21.985.744 TL (%13,5) olmuştur. Bu kaynağın 13.327.127 TL'lik (%13,4) kısmı hibe şeklinde gerçekleşmiştir. Erkek girişimciye 94 proje ve (%87) payla aktarılan kaynak 140.916.827 TL (%86,5) olmuştur. Bu kaynağın 13.327.127 TL'lik (%86,6) kısmı hibe şeklinde gerçekleşmiştir.

Çalışma sahasında yapılan başlıca destekler: Hanzade Keçi Sütü Üretim Çiftliği/Merkez İlçe, Sungu Gürtürk Besi Çiftliği/Merkez İlçe, Özhan Seyitoğulları Süt Üretim Çiftliği/Bulanık, Mustafa Yalçinkaya Süt Üretim Çiftliği/Varto, Nasip Asatekin Et Üretim Çiftliği/Hasköy, Cüneyt Balkaya Et Üretim Çiftliği/Korkut, Sungu Öz-Erpa Soğuk Hava Deposu/Merkez İlçe, Betül Güler Arıcılık Projesi/Merkez İlçe, OSB Tektaş Süt İşleme Tesisi/Merkez, OSB Mr. Rençber Süt İşleme Tesisi/Merkez.

Malazgirt ilçesinin Gülkuru Köyünde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu tarafından modern çiftliklerin kurulduğu görülmektedir (Foto 5. 1).

Foto 5. 1: TKDK Teşvikiyle Yapılan Büyükbaş Hayvan Yetiştirme Tesisi (Gölkuru Köyü)

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DAKA): Ajans “25.01.2006 tarih ve 5449 sayılı “Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun”a dayanarak 22.11.2008 tarih ve 2008/14306 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuştur” (DAKA, 2020). DAKA, TRB2 bölgesi Hakkâri, Muş ve Bitlis illerini kapsamaktadır. Ajans kamu ve özel sektörle sivil toplum kuruluşları arasında iş birliğini geliştirerek, bölge kaynaklarının etkin olarak kullanılmasını sağlayıp yerel potansiyeli harekete geçirmeyi amaçlamaktadır. Bunu yaparken ulusal kalkınma plan ve programlarındaki ilkelerle ve politikalarıyla uyumlu olacak şekilde sürdürülebilirlik çerçevesinde bölgesel gelişmeyi hızlandırarak bölgeler arasındaki kalkınmışlık farklarını azaltmayı hedeflemektedir. Bölge plan ve programlarına uygun olarak bölgenin kırsal ve yerel kalkınmayla ilgili kapasitesinin geliştirilmesine katkıda bulunmak ve bu kapsamdaki projelere destek sağlamak için çalışmalar yürütmektedir (DAKA, 2020). Merkezi Van’da bulunmaktadır.

Ajans farklı alanlarda ve şekillerde faaliyet yürütmektedir. Ajans kırsal alanda yürütülen önemli faaliyetlerde de bulunmaktadır. 2019 yılında Türkiye’nin en büyük üçüncü ovası olan Muş Ovası yaklaşık 165.000 hektarlık alanıyla kırsal alan faaliyetleri için önemli bir kaynaktır. İlin ovalarında genelde tahıl ve yem bitkileri ekilirken bir kısmı da çayır ve mera vasfındadır. İlin toplam arazisinin (344.842 hektar) yaklaşık 158.215 hektarı (%45,8’i) sulanabilir özelliktedir. Bu potansiyelin ülke ekonomisine kazandırılması amacıyla “Muş Ovası Tarım Master Planı” hazırlama faaliyetleri yürütülmektedir. Bu planın tahmini bütçesi 150.000 TL olarak planlanmaktadır (DAKA, 2020: 41). Ajans 2019 yılında 45.000 TL bütçeyle Kaz Yetiştiriciliği ve Kaz Günü Etkinliği Çalıştaylarını, Muş Alparslan Üniversitesiyle birlikte düzenlenmiştir. 30.000 bütçeli Muş İli Tarım Sektörü ve Yatırım Ortamı Tanıtım Toplantısı düzenlenmiştir. 80.000 bütçeli TRB2 Bölgesi Turizm Eylem Planının Hazırlanması (Muş ve Hakkâri) planlanmaktadır. Bunun dışında Haçlı Gölü ve Bulanık İlçesinde TRB2 Bölgesinde Kelebek ve Kuş Gözlemciliği Turizminin Geliştirilmesi çalışması yapılmıştır (DAKA, 2020).

Doğu Anadolu Kalkınma Ajansının önceki yıllarda yapılan faaliyet raporları incelediğinde çok yönlü ve farklı sektörlerle ilgili faaliyet yürütülmüştür. Bunun kırsal

kalkınmayı gerçekleştirebilecek büyük projelerle çiftçileri kalkındırabilecek etkili projelerin olmadığı daha çok eğitim, tanıtım, toplantı, kurumlar arası ziyaretler ve çalıştaylar şeklinde ilgili kısımdaki bütçenin kullanıldığı görülmektedir

Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri: Kooperatif kelimesi Türk Dil Kurumu Sözlüğünde, “ortaklarının gereksinimlerini uygun şartlarda elde etmelerini sağlamak amacıyla kurulan birlik” olarak tanımlanmaktadır (sozluk.gov.tr, 2020). Tarımsal kooperatifler coğrafi ve kültürel olarak çiftçilerin krediden yararlanmaları için en uygun kurumsal düzenlemedir (Seena, 2020: 1930). Tarım Kredi Kooperatifleri, 1581 numaralı kanunla 1972 yılında kurulmuştur. Ortaklarıyla ve bütün çiftçilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmetlerin zamanında, güvenilir ve kaliteli bir şekilde sağlamaya çabalamaktadır. Bunun için tarım ürünlerini uygun şartlarda pazarlamayı, çevreye ve doğaya saygılı, sürdürülebilir en üretken sektör yapmayı amaçlamaktadır. Kurumun vizyonu Türkiye’nin tarımsal kredi ve girdi lideri, çiftçilerin sosyoekonomik güvencesi olmaktır (Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri, 2020). Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri ortaklarının ekonomik menfaatlerini korumak, ürünlerinin değerlendirilmesine yardımcı olmak, kaliteli ürünler üretmek suretiyle sanayi sektöründe gelişme sağlamak, ortakların refah seviyesini yükseltmek ve çiftçilere kredi desteği sağlamaktadır.

Çalışma sahasında merkez, Hasköy, Bulanık ve Malazgirt ilçelerindeki Tarım Kredi Kooperatifi hizmet büroları hizmet etmektedir. İldeki tarım kredi kooperatifleri gübre, yem, mazot, zirai alet, ilaç ve tohum gibi ürünlere kredi desteği sağlamaktadır.

Çalışma sahasında, bu kurumlar dışında Tarım ve Orman İl ve İlçe Müdürlükleri, başta olmak üzere, Devlet Su İşleri, İl Özel İdaresi, Muş Alparslan Üniversitesi vd. kurumlar farklı şekillerde kırsal bölgelerde faaliyetlerinin olması kırsal kalkınma üzerinde etkili olmaktadır.

5.3. Muş İlinde Kırsal Kalkınmanın Temel Sorunları

Planlama Sorunları: Planlamalarda, bütün paydaşların eşgüdüm içerisinde çalışmaları çok önemlidir. Merkezi yönetimle yerel yönetimler arasındaki koordinasyon, planlamalardaki başarı şansının yükselmesinde etkili olmaktadır.

Türkiye’de 1927 yılında kırsal nüfusun yaklaşık olarak oranı (%76) iken 2019 yılında ise (%7,2)’ye düşmüştür. Bu durum, kırsal bölgelerden şehirlere yapılan göçler sonucunda bu noktaya gelmiştir. 2019 yılında nüfusun yaklaşık (%92,8)’inin şehirlerde yaşaması önemli sorunların doğmasına neden olmuştur (TÜİK, 2020). Bu durum mekânsal planlamaya olan ihtiyacı artırırken aynı zamanda mekânsal planlamaların başarı oranını da düşürmektedir.

Mekânsal planlama yapılırken nüfus miktarı ve nüfusun dağılışı dikkate alınmaktadır. Ancak Türkiye’de yaklaşık 90 yılda kırsal nüfusla şehirselle nüfus oranları o kadar hızlı değişme göstermiştir ki yapılan kamu yatırımlarının da bu değişime ayak uydurması zorlaşmıştır. Kırsal bölgelerde kamu binalarıyla kamu hizmetinden yararlanma oranı ve kamu personeli başına düşen kişi sayısı şehirlerde daha düşük bir değer gösterirken, özellikle de büyük şehirlerde bu oranlar daha yüksek çıkabilmektedir.

Köyden şehre ekonomik nedenli göç yaşanırken, şehirleşmenin hızlanmasında teknolojik gelişmeler de etkili olmaktadır. Bununla birlikte şehirlerin çekici özellikleriyle kırsal bölgenin itici özellikleri sosyo-psikolojik nedenler olarak şehirleşme süreci üzerinde etkili olmaktadır. Planlama ve nüfus arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Dünyada kaynakların sınırlı olmasına karşın, nüfusun hem fazla olması hem de hızlı bir şekilde artması sonucu nüfusun ihtiyaçlarının da çeşitlenerek çoğalması, mekânsal planlamanın ve dünya kaynaklarının planlı bir şekilde kullanımını zorunlu kılmaktadır. Planlama hem mevcut kaynakların tükenmesinin geciktirilmesi hem de bu kaynaklara alternatif olabilecek kaynakların kullanılmasına yönelik alternatiflerin araştırılması yönüyle büyük öneme sahiptir.

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun ve nüfus artış hızlarının yüksek olması, buna bağlı olarak demografik yatırım ihtiyacının fazla olması nedeniyle bu ülkelerin kaynaklarını çok daha akılcı bir şekilde mekânsal planlamayı dikkate alarak kullanmaları gerekmektedir.

Türkiye’de yapılan farklı planlarda hem toplum hem de köyler kalkındırılmaya çalışılmış bunun için tarımsal kalkınma yaklaşımlarıyla sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Yapılan tüm plan ve projeler 1975’ten itibaren kırsal kalkınma kavramı altında kullanılmaya başlanmıştır. Bu çerçevede mekânsal politikanın alanı olarak farklı sektör ve ekonomik sektörleri içine alan yeni politika alanı belirlenmiştir (Yenigül, 2016: 48).

Kırsal alanların korunmasına yönelik planlama yetersizliği hem kırsal bölgeleri hem de şehirleri etkilemektedir. Kırdan şehre yaşanan göç, şehirlerin yatay ve dikey yönlü büyümelerini, yeni sanayi bölgelerinin oluşturulmasını baskılamaktadır. Bu durum, özellikle tarım ve orman alanlarının kullanılmasına sebep olmaktadır. Yapılmış olan mekânsal planlama neticesinde bu alanların geçişgenliklerinin sınırlandırması hatta yasal olarak radikal tedbirlerin alınması gerekmektedir. Çünkü heba edilecek doğal kaynakların telafisi çok kolay olmamaktadır.

Kırsal bölgelerden şehirlere yaşanan göç nüfus artışına da neden olmaktadır. Bu sorunun çözülmesi için farklı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar arasında imar planları önemli yer tutmaktadır. “Türkiye’de mekânsal planlama pratiğinde, özellikle de kentsel ölçekteki planlamalarda en yaygın plan türü imar planı olmuştur. Bugüne kadar; pek çok ortamda tartışılmasına karşın, yerine farklı bir araç da geliştirilemediği için imar planları, yasal belgeler olarak halen önemini korumaktadır. (Gizem & Kiper, 2016: 3). Bu duruma bağlı olarak, sorunların çözümü için imar planları şehirlerin daha yaşanır hale getirilmesi yönüyle önemli bir rol üstlenmektedir. Ancak bu planların uygulama aşamasında bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Yasal olarak bu boşlukların doldurulması pratikte daha sağlıklı sonuçların ortaya çıkmasına olanak sağlayacaktır. Böylece sınırlı olan kaynakların planlı bir şekilde kullanılmasına neden olacaktır. Şehirlerde gerek imar planlarında gerekse diğer planlama ve

faaliyetlerde bu kadar emek, masraf yapılırken asıl sorunu yerinde çözmek için aynı oranda bir çabanın olduğu söylenemez. Kırsaldaki sorunlar yerinde çözülerek ve planlama yapılarak hareket edilebilseydi şehirlerdeki sorunlar bu kadar büyük boyutlara ulaşmazdı.

İnsan faktörü yeryüzünde bir taraftan yapıcı, diğer taraftan da yıkıcı bir özelliğe sahiptir. Her şeyden önce insan yeryüzünde bir tüketicidir. Yeryüzünde gittikçe artan insan faaliyetleri nihayetinde yenilenemeyen kaynakları bitirecektir. Kaynakların tükenişini durdurmak veya tersine çevirmek şimdilik mümkün görünmemektedir. Bu durumda, yapılacak iş bunu geciktirmektir. Bu da kaynakları planlı ve düzenli kullanmakla mümkündür (Bıyık, 2000: 73). Bunun için bazı düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. “Stratejik mekânsal planlama uygulamalarını başarılı veya başarısız kılan en önemli konuların planlama düzeylerine yönelik yasal düzenlemelerle süreci yönlendiren ve denetleyen yönetsel düzenlemeler olduğu ilgili literatürden ve uygulamalardan anlaşılmaktadır” (Sınacı & Sat, 2016: 34-35).

Şehirlerde yapılan mekânsal planlamalarla kırsal bölgelerde yapılan mekânsal planlamalar nüfus miktarının etkisi ve diğer bazı etkenlerle farklılık göstermektedir.

Kırsal alanlardaki sorunlar çok çeşitli olduğu gibi çözümünü de tek bir boyuta indirgenemeyecek kadar karmaşıktır. Kırsal kalkınmada kavramsal çerçeve oluşturulurken hem mekânsal hem de sektörel boyutun göz önünde bulundurulduğu politika alanı oluşturulmalıdır. Yıllarca kırsal alanlarla ilgili yapılan çalışmalarda, politikalarda asıl endişenin kentleşmeyle ortaya çıkan sorunlara çözüm arayışı çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir (Yenigül, 2016: 48). Bu bakış açısı ve buna bağlı planlama, sorunu çok fazla derinleştirmektedir. Şehirlerdeki iş imkânlarının kırsal bölgelere göre daha yüksek olması nedeniyle göç alan yerleşmelerde olumlu koşullar meydana getirirken, göç veren kırsal yerleşmelerde olumsuz koşullar meydana getirmektedir. Bu durum nüfusu ve oluşan nüfus hareketlerini etkilemektedir (Doğan, 2011: 295). Kırsal mekanlarda insanların tutunamamasından dolayı tarımsal üretimin düşmesi beraberinde birçok ürün üzerinde ithalat baskısı oluşmasına neden

olmaktadır. Bu durum kırsaldaki durumu daha da kötüleştirerek şehirlere olan göçün sürmesinde etkili olmaktadır.

Muş, Türkiye’de en fazla göç veren illerin başında gelmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında kuşkusuz planlama sorunu en etkili faktörler arasındadır. Büyük şehirlerin çekiciliği ne kadar etkili olduysa en az onun kadar il kırsalında yaşayan insanların hangi ürünleri yetiştirebilecekleri, verimin nasıl arttırılacağı, pazarlamanın nasıl çözüleceğiyle ilgili planlamaların yapıp uygulanmasındaki sorunlar kırsaldan yaşanan göçü hızlandırmış ve büyük kentlerde önemli sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İldeki tarım arazilerine bakıldığında su kaynakları olmasına rağmen toprakların suyla buluşturulamaması, tarım arazilerinin yerleşmeye açılması gibi durumlar planlama sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bürokratik ve Kurumsal Sorunlar: Kırsal kalkınmada hedeflere ulaşmak için kurumlar arası eşgüdüm ve kurumların bu alandaki sorumlu oldukları sınırları bilmeleri önemlidir. Kalkınmada politikaların merkezi bir yaklaşımla yapılması başarı şansını düşürmektedir. Kırsal kalkınmada yerelin bilinen dinamikleri çerçevesinde yapılacak yerel kalkınmanın daha iyi sonuç verdiği görülmektedir. Türkiye’de kırsal kalkınmadaki hedeflerin birincisi 2007-2014 döneminde, ikincisi de 2014-2020 döneminde Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi (UKKS) kapsamında belirlenmiştir. Bununla dünya eğilimleri, AB uyum süreciyle birlikte ülke içerisindeki deneyimlemelerle bir bütünlük amaçlanmıştır (Özden & Olgun, 2017: 262-263). Böylece daha koordineli, bürokratik ve kurumsal sorunların minimize edildiği bir ortamda amaçlanan hedeflere ulaşmak daha mümkün olacaktır. Günümüzde teknolojik imkânların gelişimi bu durumu daha da kolaylaştırmaktadır.

Çalışma sahasındaki kırsal kalkınma faaliyetlerinin ulusal ölçekte merkezden takip edilmesi, bazı kurumlarda iş ve işlemlerin yavaşlamasına neden olmaktadır. Bürokratik ve kurumsal sorunlar, iş ve işlemleri yavaşlatmaktadır. Çalışma sahasında mera ve yaylaların kullanımıyla ilgili davaların yıllarca sürdüğü bilinmektedir. Kurumlar arası sınır ve yetkiler arasında da zaman zaman ihtilafların olduğu ve bu durumun yargıya intikal ettiği bilinmektedir.

Kırsal kalkınmada faaliyette bulunan kurumlar, işlemlerde kurumların hiyerarşik silsilesini takip etmekte ve bu durum iş ve işleyişi yavaşlatmaktadır. Kurumlar eş güdüm içerisinde hareket edememektedir. Çeşitli yabancı fonlar ve ulusal kaynaklarla verilen kredi, hibe, hayvan desteği, ahır desteği ve diğer tesis proje desteklerinden bazılarında fizibilite çalışmalarının iyi yapılamadığı, teşviklerin doğru kullanılamadığı görülmektedir. Bu teşviklere başvuru alınmasında prosedürlerin yoğunluğu süreci yavaşlatmakta, çiftçinin zaman kaybına neden olmaktadır. Tarım ve hayvancılık konusunda deneyimi ve altyapısı olmayanların teşvik alması, bu konuda yeterli olanların motivasyonunu olumsuz etkilemektedir. Büyük modern çiftlik desteği verilen bazı çiftçiler hayvan temin edemedikleri için bu tesislerin tam kapasiteyle işletilemediği bazı tesislerin de âtıl bir şekilde durduğu görülmektedir. Bunun dışında bazı yatırımların da yarım kaldığı görülmektedir. Yatırımcı teşviki aldıktan sonra bu kişilerin yatırımı yarım bırakıp gittikleri görülmektedir. Bu nedenle yapılan teşviklerin özellikle kırsal alanda faaliyet yürüten, orada ikamet eden kişilere yapılması çok önemlidir. Çalışma sahasında tam kapasiteyle kullanılamayan tesislerin olduğu görülmektedir (Foto 5. 2).

Foto 5. 2: Büyükbaş Hayvan Yetiştirme Tesisi (Gülkuru Köyü)²¹

Yerleşme Yapısı ve Ulaşım Koşullarıyla İlgili Sorunlar: Yerleşmelerde görülen en önemli ve köklü sorunların başında kuruluş aşamasında planlanmanın yanlış yapılması veya buna dikkat edilmemesi gelmektedir. Çalışma sahasında deprem riskinin yüksek olduğu alanlarda yerleşmelerin kurulması önemli sorunlar arasında yer almaktadır. 1966'da yaşanan Varto depremi bu durumu göstermektedir. Yaşanan bu yıkıcı depremden sonra da yerleşmelerin kuruluşunda deprem faktörünün dikkate alınmadığı görülmektedir. Bunun dışında bazı yerleşmeler en önemli tarım alanları olan ovalarda kurulmuştur. Böylece plansızca yerleşmelerin büyümesi tarım arazilerinin yok olmasına neden olmaktadır. Bu durum yol, su ve kanalizasyon sorunlarının çözülmesini güçleştirmektedir.

Çalışma sahasında kurulan bazı yerleşmelerin yine planlama sorunundan dolayı sel tehlikesinin olduğu taşkın havzalarında, deprem riskinin yüksek olduğu alanlarda, kimi yerleşmelerin de çığ tehlikesinin olduğu yamaçlarda kurulduğu

²¹ Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından verilen teşviklerle yapılan sermaye yetersizliği nedeniyle düşük kapasiteyle kullanılan bir tesistir.

görülmektedir. Bununla beraber ildeki bazı yerleşmelerin toprak kaymasının görüldüğü araziler üzerinde kurulduğu, buralarda zaman zaman toprak kaymasının yaşandığı ve evlerin zarar gördüğü örneklerle de rastlamak mümkündür (Foto 5. 3).

Foto 5. 3: Toprak Kayması (Savaşçılar Köyü)

Çalışma sahasında yer alan köy yerleşmelerinin önemli bir kısmı ova, platolarda ve bu alanlara yakın olan yamaç ve vadilerde kurulduğu için çok ciddi ulaşım problemi bulunmamaktadır. Buralarda yol durumu da genel olarak iyidir. Engelibeli arazilerde kurulan yerleşmelerde ulaşım sorunu yaşanmaktadır. Buna örnek olarak merkez köylerden Cevizlidere, Ağıllı, Kayalısu verilebilir. Malazgirt ilçesinde Doğantaş ve Muş merkeze en uzak köy olan İyikomşu gösterilebilir. Varto İlçesinde Eryurdu, Karameşe ve Çayçatı ve Korkut ilçesinde Mollababa ve Taşlıca gösterilebilir.

Çalışma sahasında yer olan bazı yolların yetersiz ve bakımsız olması bazı yerleşmelerin gelişimi üzerinde etkili olmaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri için gerek ot, saman, yem, arpa, ilaç ve gübre gibi girdilerde gerekse yetiştirilen

bitkisel mahsulün, hayvanların ve hayvansal ürünlerin pazarlara ulaştırılmasında sorunlar yaşanmaktadır. Kış mevsiminde bu sorunlar içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Bu sorunlar kırsal kalkınma önündeki en önemli engeller arasında yer almaktadır.

Kırsal Üretim Çeşidiyle İlgili Sorunlar: Çalışma sahasında ve genel olarak üretilen, bilinen belli başlı ürünlerin teşviklerin yapıldığı kırsal ürün çeşitlerinin yetiştirildiği görülmektedir. Yeni ürün çeşitlerinin denenmesinde üreticilerin daha temkinli oldukları gözlemlenmiştir. Yeni ürün çeşitlerinin denemesinde ürünün yetiştirmeme ihtimali ekonomik olarak zorluklar içerisinde olan çiftçiler için daha büyük risk oluşturmaktadır. Piyasayla üretici arasında piyasa taleplerine göre üreticileri ürün çeşitliliği konusunda bilgilendirecek ve yönlendirecek politika veya kurumun olmaması, mevcut kurumların bu konuda altyapısının bulunmaması bu sorunun çözümünü güçleştirmektedir.

Çiftçilerin ziraatını yaptıkları ürünlere bakıldığında iklimle, toprakla uyuşmamasına rağmen mazot ve gübre desteğinden yararlanmak için belirli ürünlere yöneldikleri görülmektedir. Aynı şekilde hayvancılık faaliyetlerinde de belirli ırk hayvanların yetiştirildiği görülmektedir. Yeni hayvan ırklarının denenmesi yerine teşvikin yapıldığı hayvan ırklarının yetiştirilme eğilimin olduğu görülmektedir. Bu sorunun çözülmesi için merkezi teşvik uygulamaları yapılırken teşvikin yapıldığı ürünün ve hayvanın iklimle çevre şartlarına uygun olması, toprak tahlillerinin yoğunlaştırılmasıyla toprağa uygun ürün çeşitlerinin belirlenmesi ve bunların teşvik kapsamına alınması gerekmektedir. Bu konuda kooperatif ve birliklerin yaygınlaştırılması ve bu yapılarda uzman kişilerin istihdam edilmesi ve kurumlar arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesiyle sonuç almak mümkündür.

Üretim ve Pazarlamaya İlişkin Sorunlar: Kırsal alanda yapılan faaliyetlerden olan üretim ve pazarlama unsurları birbirini etkilemekte ve kırsal kalkınma üzerinde belirleyici olmaktadır. Üretilen ürünün iyi bir fiyata pazarlanma ihtiyacı olduğu gibi, pazarlanabilecek ve rekabet edebilecek kalitede ürünün de üretilme ihtiyacı bulunmaktadır. Bunlar birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir. Diğer faaliyetlerle birlikte bu iki faaliyet alanının güçlü olması ancak çiftçilerin kâr etmesine imkân verecektir.

Çalışma sahasında, üretim faaliyetlerinin önündeki en önemli engeller arasında sulama sorunu, kuraklık, girdi maliyetlerinin yükselmesi (makine, tohum, ilaç, gübre), işletme sayısı, işletme yapısı, sermaye sorunu, kredi maliyetlerinin yükselmesi, işletme büyüklüğü, mülkiyet sorunu, parsel küçülmesi bulunmaktadır. Bununla birlikte nüfusun artmasıyla toprağı azalan köylü ve topraksız köylü sorunu ortaya çıkmıştır. Kırsaldan yaşanan göçler nedeniyle arazilerini kiracı ve ortakçı şeklinde işletecekleri çiftçilerle anlaşılakta, kalifiye iş gücü sorunu gibi sorunlar üretim üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır.

Pazarlamada da çiftçilerin örgütlenmemesi, kooperatif ve birliklerin istenen yaygınlıkta, büyüklükte olmaması ve uzmanlaşamama ürünlerin pazarlanmasında sorunların ortaya çıkmasında etkili olmaktadır. Bu durum ulusal ve uluslararası pazarlara açılmada, yeni pazarlar bulmada ve marka ürünlerin oluşmasında en önemli engeller arasında bulunmaktadır.

5.4. Muş İlinde Kırsal Kalkınmanın Geleceği

Muş ili sahip olduğu kırsal kaynaklar bakımından elverişli ve zengin bir potansiyele sahiptir. İlin sahip olduğu bu potansiyelin harekete geçirilememesi ve bilimsellikten uzak geleneksel metotların halen kullanılması kırsal kalkınma önünde kökleşmiş sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sorunlarla tarımın ve tarımın da sigortası kabul edilen hayvancılığın; sayısının, çeşidinin veriminin sürdürülebilirlikten uzak olduğu görülmektedir (Doğan, 2020: 1). İldeki kırsal potansiyelin harekete geçirilmesi ve sürdürülebilir özellikte üretim yapılması için kararlı politikaların yürütülmesi gerekmektedir. Muş ili tarım, hayvancılık potansiyeline sahiptir.

Muş Ovası, Malazgirt Ovası, Bulanık Ovası ve Liz Ovası ilin önemli tarım alanlarını oluşturmaktadır. Bu ovalarla birlikte plato alanlarının tarımsal faaliyetlerin yapılacağı önemli kaynaklar arasında olduğu görülmektedir. İldeki kırsal kalkınmanın geleceği; bu alanda faaliyet yürüten kurumların ve çiftçilerin her konuda desteklenip bilinçlendirmesine bağlıdır. İlin sahip olduğu su kaynaklarının kullanılması suretiyle mevcut projelerin tamamlanması ve ilave projelerin harekete geçirilmesiyle sulama sorunun çözülmesi kuraklığın etkisini azaltacaktır. İlin doğal özelliklerine uygun geliri daha yüksek ürün çeşitlerinin yetiştirilmesinin teşvik edilmesi, katma değeri yüksek olan ürünlerin üreticiler tarafından ekilmesinin sağlanması, marka ürünlerinin üretilmesi, ziraat mühendisi desteği yaygınlaştırılması, faizsiz kredi desteğinin sağlanması, mazot ve gübre fiyatlarının makul seviyeye çekilmesi kırsaldaki potansiyeli harekete geçirmede etkili olacağı gibi çiftçilerin de kalkınmasında yararlı olacaktır.²²

İl, hayvancılıkta da sahip olduğu kaynaklar bakımından büyük potansiyel taşımaktadır. İldeki yem bitkileri ekim alanları, yaylalar, meralar önemli potansiyel oluşturmaktadır. Bu kaynakların verimli kullanılması ilin kırsal geleceği bakımından

²² Tarımsal faaliyetlerde çiftçilere destek olmak amacıyla uygulanmaya başlanan her Köye Bir Ziraat Mühendisi Projesi'nin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Çünkü üreticiler şehir merkezinden ziraat mühendisi göturdüklerinde hem yüksek maliyetle karşılaşmakta hem de ihtiyaçları olduğu zamanlarda ziraat mühendisine ulaşamamaktadırlar.

belirleyici olacaktır. Verimi kanıtlanmış hayvan ırklarının yetiştirilmesi ve il genelinde yaygınlaştırılması; yeni ırk hayvanların denenip tanıtılması; yem, kepek, ilaç maliyetlerinin düşürülmesi; veteriner erişimin kolaylaştırılması; çiftçi üzerinde ağır yük olan kredilerin faizsiz verilmesi durumunda ilin kırsal geleceği çok daha iyi seviyeye çıkacaktır.²³

İlde kırsal alanlarda turizm potansiyeli oluşturacak mekânların tanıtımının yapılıp alt ve üst yapının tamamlanmasıyla buraların kırsal turizme kazandırılması gerekmektedir. İlin sahip olduğu tarım alanları, su kaynakları agro turizminin gelişimine uygundur²⁴. “Kırsal hayata yönelik olarak artan ilgi ve hassasiyet tarım ve turizm sektörleri arasındaki ilişkiyi geliştirerek agro-turizm (tarım turizmi) kavramını ortaya çıkarmıştır. Agro-turizm tarımsal kaynakların (çekiciliklerin) sürdürülebilirlik ilkesiyle turistik amaçlarla kullanılmasını ifade etmektedir. Bu potansiyellerin harekete geçirilmesi ilin kırsal kalkınma geleceğinde etkili olacaktır” (Civelek, Dalgın, & Çeken, 2014: 15).

Muş ilinin sahip olduğu bu önemli kaynakların geliştirilmesine yönelik olarak yapılan teşviklerde daha seçici davranılması ve teşviklerin yerinde yapılması, verilen teşviklerin yerinde ve zamanında kullanılıp kullanılmadığının takip edilmesi durumunda ilin kırsal bölgelerindeki kalkınma ivme kazanacaktır.

İlin sahip olduğu bu kaynakların çiftçi örgütlenmesinin teşvik edilmesiyle kooperatifleşme ve uzmanlaşmanın güçlendirilmesi, marka ürünlerin üretilmesi, güçlü pazar desteğinin sağlanması girdi maliyetlerinin düşürülerek faizsiz kredi desteğinin sağlanması ulusal ve uluslararası güçlü pazar ayağının kurulmasıyla il kırsal kalkınmada çok daha hızlı bir şekilde büyüyecektir. Böylece il ve ülke ekonomisine katkı sağlanacaktır. Bu durum kırsalda yaşanan göçün önüne geçeceği gibi kırsal yerleşmelere tersine göçün de önünü açacaktır.

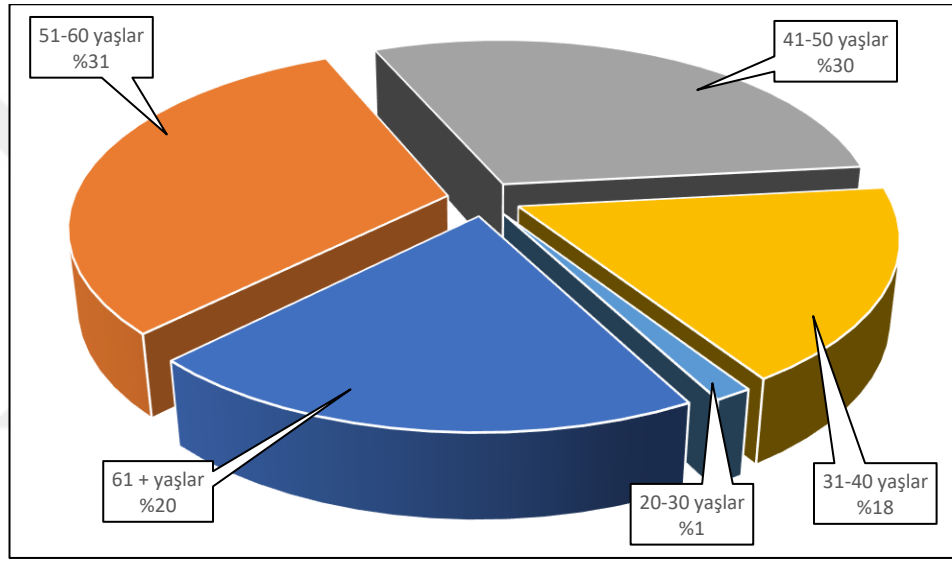
²³ Hayvancılık faaliyetlerinin önündeki en önemli engellerden biri de veteriner erişiminin güç olmasıdır. Şehir merkezinden veteriner götürüldüğünde maliyetler artmaktadır. Acil durumlarda veteriner erişim mümkün olmamakta ve bu durum üreticinin zarar etmesine yol açmaktadır.

²⁴ Agro turizm, sürdürülebilirlik çerçevesinde tarım ürünlerinin yetiştirilme aşamasında, ziyaretçilerin ilgisinin yoğunlaştığı faaliyetlerdir.

ALTINCI BÖLÜM
MUŞ İLİ KIRSAL ALAN POTANSİYELİ VE KALKINMAYA
ETKİSİ (SAHA ARAŞTIRMASI BULGULARI)

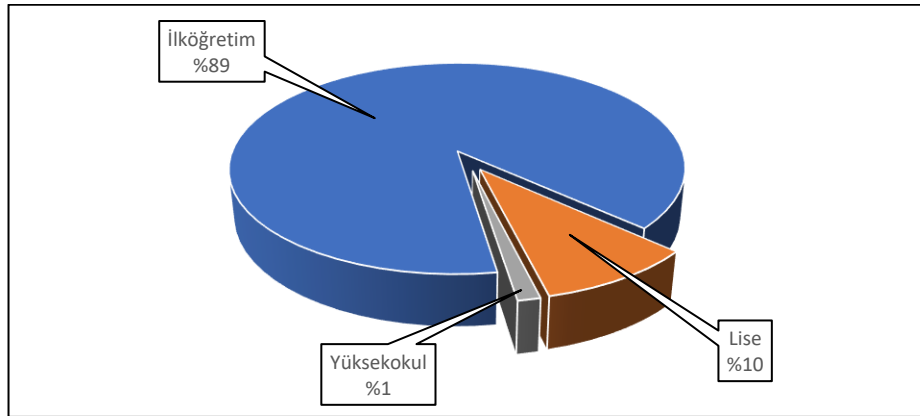
6.1. Araştırmaya Katılan Kişilerin Demografik Özellikleri

Katılımcıların yaş özellikleri incelendiğinde, 23 katılımcının (%31) oranında 51-60 yaş aralığında, 22 katılımcının (%30) oranında 41-50 yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra 15 katılımcının (%20) oranında 61+ yaş üstü; 13 katılımcının (%18) oranında 31-40 yaş aralığında olduğu görülmüştür. En az katılımcının olduğu yaş grubunun ise 1 katılımcıyla (%1) 20-30 yaş aralığında olduğu izlenmiştir (Şekil 6. 1; Tablo 6. 1).

Şekil 6. 1: Katılımcıların Yaş Özellikleri

Katılımcıların eğitim durumu incelendiğinde, 66 katılımcının (%89) ilköğretim mezunu, 7 katılımcının (%10) lise mezunu, 1 katılımcının da (%1) yüksekokul mezunu olduğu tespit edilmiştir (Şekil 6. 2; Tablo 6. 1).

Şekil 6. 2: Katılımcıların Eğitim Durumu

Tablo 6. 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri²⁵

Demografik Bilgiler	Özellik	Frekanslar	Sayı
Yaş Aralığı	20-30	K74	1
	31-40	K7, K11, K20, K28, K35, K36, K44, K47, K48, K65, K67, K68, K71	13
	41-50	K3, K6, K10, K12, K15, K21, K23, K24, K25, K26, K27, K31, K32, K34, K42, K43, K49, K58, K59, K63, K64, K66	22
	51-60	K1, K2, K4, K5, K17, K19, K22, K29, K30, K37, K38, K41, K45, K50, K52, K53, K55, K57, K60, K61, K62, K69, K73	23
	61 +	K8, K9, K13, K14, K16, K18, K33, K39, K40, K46, K51, K54, K56, K70, K72	15
Eğitim Durumu	İlköğretim	K1, K2, K3, K4, K5, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K33, K34, K37, K39, K40, K41, K42, K43, K45, K46, K47, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K59, K60, K61, K62, K64, K65, K66, K67, K68, K69, K70, K72, K74	66
	Lise	K6, K35, K36, K38, K44, K71, K73	7
	Yüksekokul	K63	1
Merkez Köy ve İlçe Köyleri	Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 		

²⁵ Tabloda katılımcıların cinsiyet özellikleri ve medeni durumlarının yer almamasının nedeni katılımcıların tamamının cinsiyetlerinin erkek ve medeni durumlarının evli olmasından kaynaklanmaktadır.

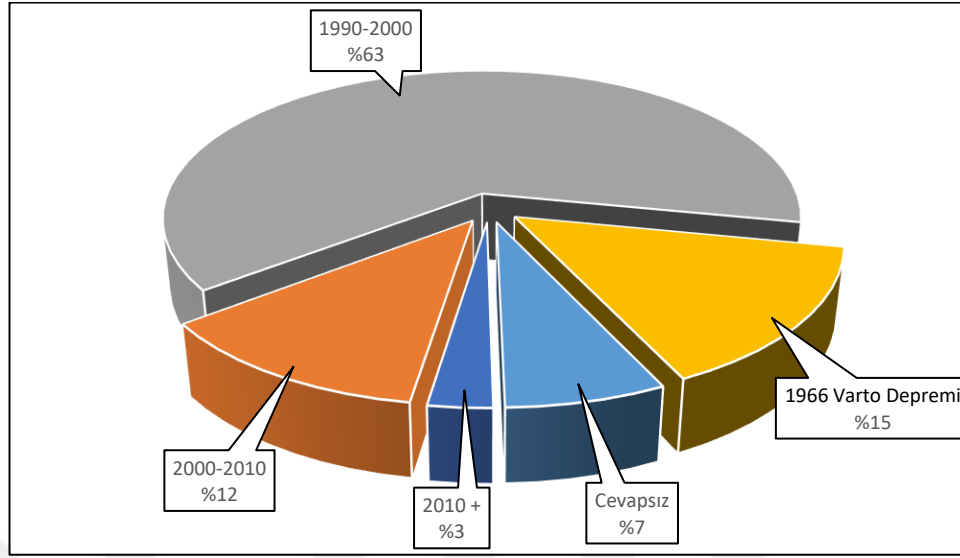
6.2. Nüfus Özellikleri ve Yaşanan Göçlere Yönelik Bulgular*

Katılımcıların göçün en fazla yaşandığı dönemle ilgili görüşleri incelendiğinde, 47 katılımcı (%63) en fazla göçün 1990-2000 yılları arasındaki dönemde olduğunu belirtmiştir. Daha sonra 11 katılımcı (%15) Varto depreminde, 9 katılımcı (%12) 2000-2010 döneminde, 2 katılımcı (%3) da 2010'dan sonra en fazla göçün yaşandığını ifade etmiştir (Şekil 6. 3; Tablo 6. 2).

En fazla göçün yaşandığı dönem hakkında özel nedenlerle 1990 yılı sonrasını işaret eden K20, K42 ve K51 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Evet köyün üçte ikisi göç etmiş. 1990 yılında İstanbul, İzmir, Mersin’e gittiler. Gidenler daha çok arazi sahipleriydi bunlar özel nedenlerden dolayı göç ettiler. Tarım ve hayvancılığı olumsuz etkiledi. İmkânım olsa da göç etmem, düzenimi burada kurdum, maceraya gerek yok”* (K20). *“Sürekli göç veriyoruz. 1977 yılında özel bir nedenle, 1990 yılından sonra daha çok oldu. Eskiye göre göç daha az oluyor köyün şartları kötü. Şehirdeki ücretler düşse de düzenli gelir etkili”* (K42). *“1993-94 yıllarında en fazla göç verdik Bursa, İstanbul Adana’ya. Göçler tarım ve hayvancılığı etkiledi. Köyde yaşamayı düşünüyorum, nereye gidebilirim, düzenim burada, imkânım olsa da göç etmem ancak iyi yaşamayı isterim”* (K51).

En fazla göçün yaşandığı dönemin 1966 Varto depremi sonrası dönem olduğunu düşünen ve göçün tarım ve hayvancılık üzerinde etkisini belirten K5 katılımcısı şunları dile getirmiştir: *“1966 Varto depremiyle çok göç verdik. Sonra 1994 yılında da güvenlik nedeniyle bu dönem göçler tarım ve hayvancılığı sıfıra indirdi”*.

* Katılımcı görüşleri, italik olarak birebir verilmiştir.

Şekil 6. 3: Göçün En Fazla Yaşandığı Dönem

Katılımcıların kırsal bölgelerde şehir yerleşmelerine göçün yaşanma nedeniyle ilgili görüşleri incelendiğinde, 40 katılımcı (%52) en fazla ekonomik nedenlerle göç edildiğini belirtmiştir. 10 katılımcı (%13) güvenlik, 9 katılımcı (%12) doğal afetler, 1 katılımcı (%1) köyün iticilikleri ve daha iyi bir gelecek için, 6 katılımcı (%8) ise bunlar dışındaki diğer nedenlerle göç edildiğini belirtmiştir (Şekil 6. 4; Tablo 6. 2).

Göçün yaşanma nedeninin ekonomik olduğunu düşünen K48 katılımcısı durumu şöyle belirtmiştir: “2007 yılında tütünün tekelin kapanması ile kalkması sonucu İstanbul, Bursa, Muş’a göç oldu. Göçler tarım ve hayvancılığı olumsuz etkiledi çünkü bu işi yapıyorlardı. İmkânım olsa ya İstanbul veya Bursa göç ederim”.

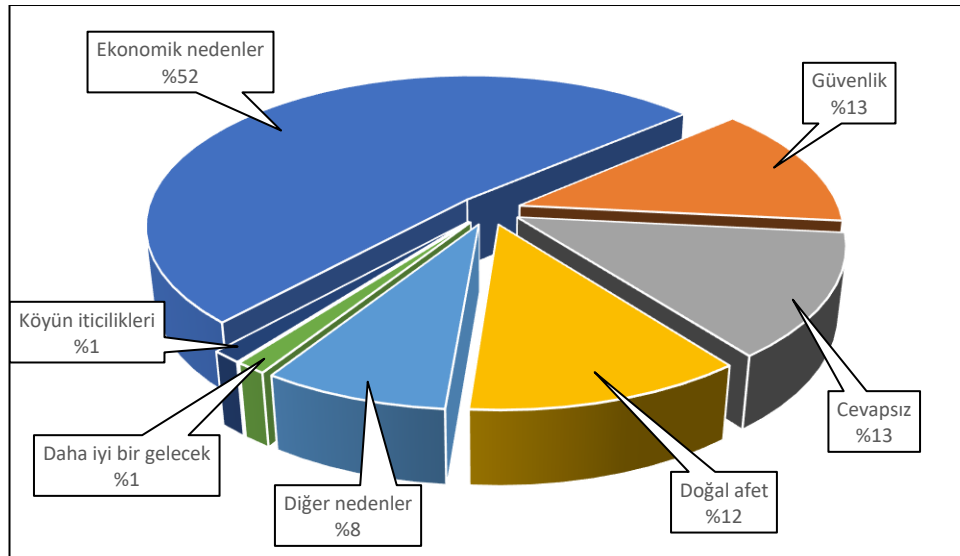
Göçün yaşanmasında arazilerin bölünmesi ve ekonomik nedenler olduğunu düşünen K27 ve K68 katılımcıları şunları belirtmiştir: “1990 yılında arazi bölünmesinden dolayı en fazla göç verdik. 2006-2012 arası da çok göç vardı. Şu anda batıya gidenler zor durumda olduğu için buradakiler artık gitmiyor” (K27). “Ekonomik nedenler, arazilerin bölünmesi. Göçler tarım ve hayvancılığı etkiledi, topraklar boş kaldı.” (K68).

Aynı şekilde göçün ekonomik nedenlerle yaşandığını ve göç yönünde değişmelerin de olduğunu belirten K28 katılımcısı şunları ifade etmiştir: “En fazla 1990’larda göç verdik İstanbul’a. 2003-2004 yıllarında, batıdaki iş imkânı daha iyi

olduğu dönemde ülke ekonomisi iyiydi. Bu dönemde fazla göç verdik. İki yıldır gidenler de dönmek istiyorlar, arazilerini sattıkları için dönemiyorlar az da olsa dönen var”.

Yaşanan göçlerin köyde işsizlikten kaynaklandığını ve bu durumun işçi bulma sorununa neden olduğunu düşünen K18 katılımcısı şunları belirtmiştir: *“Göç veriyoruz 1990’lardan bu yana İstanbul, İzmir, Denizli, Bursa’ya. İşsizlikten dolayı göç yaşandı, yaygınlaşması işçi bulma sıkıntısına neden oluyor. Çoban sıkıntısı çekiyoruz. İmkânım olsa göç etmeyi düşünürüm, gelecek görmüyorum”.*

Göçler üzerinde ekonomik nedenlerin yaşanmasıyla birlikte gençlerin de büyük şehirlere gitme motivasyonlarının etkili olduğunu belirten K22 katılımcısı şunu belirtmiştir: *“1990’lardan beri göç veriyoruz ekonomik nedenlerle. Göçler tarım ve hayvancılığı olumsuz etkiledi. Köyde yaşamayı düşünüyorum ancak gençler gitmek istiyor”.* Ekonomik nedenlerle başlayan göçlerin büyük şehirlerdeki yaşam şartlarının zorlaşmasıyla azaldığını ifade eden K24 katılımcısı şunu belirtmiştir: *“1993-2000 yılları arası çok göç verdik. Yarıdan fazlası ekonomik nedenlerle. Bu dönemde göç azaldı, köy ortamının huzuru geri geldi. Büyükşehirlerdeki hayat şartları zorlaştı. İmkânım olsa da göç etmem”.*

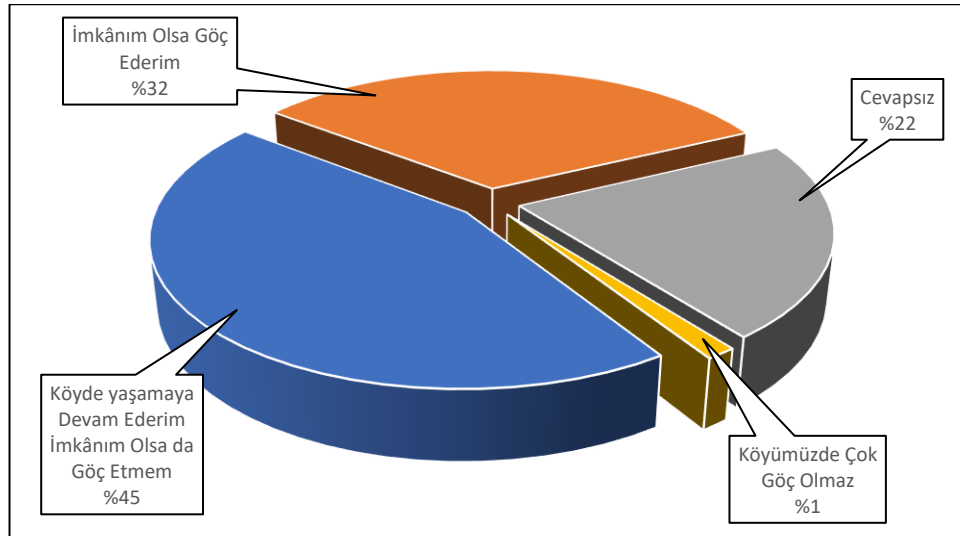
Şekil 6. 4: Göçün Yaşanma Nedeni

Katılımcıların kırsal bölgelerden şehir yerleşmelerine gelecekte göç etme düşüncesiyle ilgili görüşleri incelenmiştir. Bu doğrultuda 33 katılımcı (%45) köyde

yaşamaya devam ederim, imkânım olsa da göç etmem şeklinde düşüncesini belirtmiştir. Daha sonra 24 katılımcı (%32) imkânı olsa göç edebileceğini, 1 katılımcı (%1) köylerinde göçün pek yaşanmadığını, 16 katılımcı (%22) bu konuda fikrinin olmadığını ve bu nedenle cevap vermek istemediğini dile getirmiştir (Şekil 6. 5; Tablo 6. 2).

Katılımcıların göç etme düşüncesiyle ilgili ifadelerine bakıldığında K54 ve K74 katılımcıları, güvenlik nedeniyle köyün boşaldığı dönemde ayrıldıklarını, sonra tekrar geri geldiklerini ifade etmiştir. K54 katılımcısı şunları belirtmiştir: *“1993 yılında güvenlik nedeniyle köy boşaldı. Bursa, Mersin, İzmit, Muş’a göç oldu. Hayvancılık ve tarımı her şeyi bitirdi. Evet köyde yaşamayı düşünüyorum, yeniden geldim, ev ve ahır yaptım”*.

Aynı şekilde K74 katılımcısı da güvenlik nedeniyle bir dönem göçün yaşandığını, imkânı olsa da göç etmek istemediğini söyleyerek şunu belirtmiştir: *“1999-2000 yılları arası güvenlikten dolayı Bursa, İzmir, İstanbul’a göç oldu. Halen azalsa da tek tük oluyor. Tek tük geri gelen de oluyor. Göçler hayvancılığı etkiledi. Köyde yaşamayı düşünüyorum, imkânım olsa da göç etmek istemem. Büyük şehirler artık cazip gelmiyor, doğup büyüdüğüm yerler daha iyi”*.

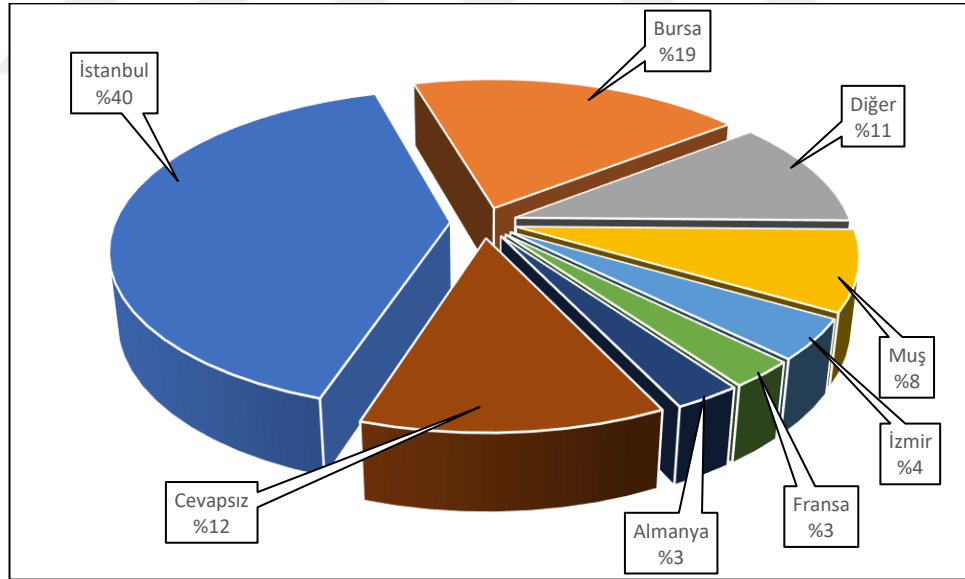
Şekil 6. 5: Katılımcıların Göç Etmeye Dair Düşünceleri

Katılımcıların kırsal bölgelerden göçün daha çok hangi merkezlere olduğuyla ilgili görüşlerine bakıldığında, 30 katılımcı (%40) İstanbul’a göçün yaşandığını

belirtmiştir. Daha sonra 14 katılımcı (%19) Bursa'ya, 6 katılımcı (%8) Muş'a, 3 katılımcı (%4) İzmir'e, 2'şer katılımcı (%3) Almanya ve Fransa'ya göç olduğunu belirtmiştir. 9 katılımcı (%12) bu konuda fikrinin olmadığını, 8 katılımcı da (%11) buralar dışındaki diğer yerlere göç yaşandığını ifade etmiştir (Şekil 6. 6; Tablo 6. 2).

Göçün yaşandığı yerle ilgili K15 katılımcısı, köy yaşamını sağlıklı bulduğunu ve bu nedenle göç etmek istemediğini belirterek şunu ifade etmiştir: *"1966 depreminden sonra en fazla Almanya'ya, İstanbul'a göç verdik. 1991-93'te yine fazla göç verdik. Şu anda göç yok çok kişi kalmadı. Köyde kalmayı düşünüyorum, sağlıklı hayatı seviyorum, köyde her şey organik, imkânım olsa da göç etmem"*.

Göçün yoğunlaştığı yıllarda köyde kalanlarla ilgili K40 katılımcısı şunu belirtmiştir: *Çok göç veriyoruz İstanbul, İzmir'e iş bulma nedeniyle. 1990'lı yıllarda 2007-2010 arasında. Yaşlılar çoğunlukta köyde ve kadınlar kaldı, göç etmeyi düşünmüyorum"*.

Şekil 6. 6: Göçün En Fazla Yaşandığı Merkezler

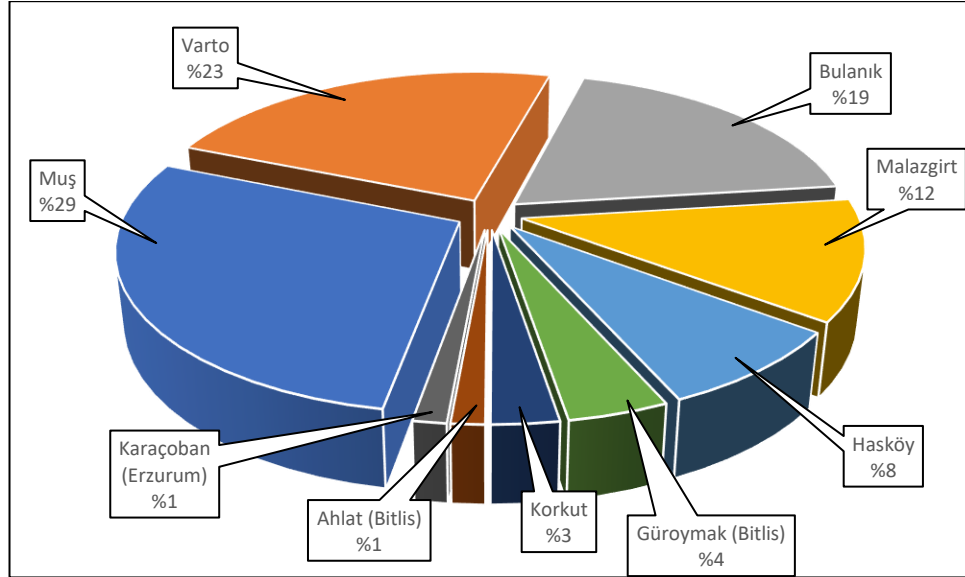
Tablo 6. 2: Kırsal Yerleşmelerin Göç Özellikleri

Tema	Kategori 1	Kategori 2	Frekanslar	Sayı
Göç	Köyünüzde En Fazla Göçün Yaşandığı Dönem	1990-2000	K7, K8, K10, K11, K12, K14, K18, K20, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K30, K32, K33, K34, K38, K40, K42, K44, K45, K46, K47, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K59, K60, K61, K63, K64, K65, K66, K67, K68, K69, K74	47
		1966 Varto Depremi	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K9, K13, K15, K16, K17	11
		2000-2010	K31, K36, K41, K43, K48, K70, K71, K72, K73	9
		Cevapsız	K21, K35, K37, K39, K62	5
		2010 +	K19, K29	2
	Göçün Yaşanma Nedeni	Ekonomik nedenler	K1, K2, K18, K19, K22, K23, K24, K26, K28, K29, K30, K32, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K40, K41, K43, K46, K49, K50, K51, K52, K53, K55, K58, K59, K61, K63, K64, K65, K66, K67, K68, K70, K72, K73	40
		Güvenlik	K8, K10, K11, K12, K14, K44, K47, K54, K56, K74	10
		Cevapsız	K21, K25, K32, K39, K41, K45, K57, K60, K62, K71	10
		Doğal afet	K3, K4, K5, K6, K9, K13, K15, K16, K17	9
		Diğer nedenler	K20, K24, K27, K31, K48, K69	6
		Daha iyi bir gelecek için.	K7	1
		Köyün iticilikleri	K42	1
	Köyden Göç Etmeyi Düşünüyor musunuz.	Köyde yaşamaya devam ederim, imkânım olsa da göç etmem.	K1, K2, K4, K5, K9, K10, K13, K14, K16, K17, K20, K21, K2, K24, K26, K29, K40, K44, K45, K46, K51, K52, K53, K54, K56, K63, K64, K66, K67, K68, K69, K72, K74	33
		İmkânım olsa göç ederim.	K6, K7, K8, K11, K12, K15, K18, K19, K41, K42, K43, K47, K48, K49, K50, K55, K58, K59, K60, K61, K65, K70, K71, K73	24
		Cevapsız	K23, K25, K27, K28, K30, K31, K32, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K57, K62	16
		Köyümüzde çok göç olmaz.	K3	1
	Köyünüzde Göçler Daha Çok Nereye Olmuştur.	İstanbul	K2, K4, K8, K9, K10, K11, K12, K15, K18, K19, K20, K26, K28, K29, K30, K32, K33, K34, K36, K40, K42, K43, K48, K49, K55, K60, K68, K70, K71, K72	30
		Bursa	K1, K5, K23, K50, K51, K52, K53, K54, K56, K57, K58, K69, K73, K74	14
		Cevapsız	K21, K22, K24, K25, K27, K31, K35, K38, K62	9
		Diğer	K37, K41, K59, K63, K64, K65, K66, K67	8
		Muş	K6, K44, K45, K46, K47, K61	6
		İzmir	K7, K16, K39	3
		Fransa	K3, K14	2
	Almanya	K13, K17	2	
Merkez Köy ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 	Malazgirt: 33-43 	Korkut: 63-68
		Bulanık: 17-32 	Merkez Köyler: 44-62 	Hasköy: 69-74

6.3. Ticari Faaliyetler ve Yatırım Özelliklerine Yönelik Bulgular

Katılımcıların alışverişleri için hangi merkezlere gittiklerine yönelik görüşlerine bakıldığında, 21 katılımcı (%29) Muş'a gittiklerini belirtmiştir. Daha sonra 17 katılımcı (%23) Varto, 14 katılımcı (%19) Bulanık, 9 katılımcı (%12) Malazgirt, 6 katılımcı (%8) Hasköy, 3 katılımcı (%4) Bitlis'in ilçesi olan Güroymak' a gittiğini belirtmişlerdir. Bunun dışında 2 katılımcı (%3) Korkut, 1'er katılımcı ise (%1) Erzurum'un ilçesi olan Karaçoban'la Bitlis'in ilçesi olan Ahlat'a gittiklerini ifade etmişlerdir (Şekil 6. 7; Tablo 6. 3).

Muş iline bağlı olmadığı halde sadece mesafe daha yakın olduğundan alışveriş için Bitlis'in Ahlat ilçesine gittiğini belirten K33 katılımcısı şunu ifade etmiştir: *“400 yıldan beri ailemiz bu köyde yaşıyor. Tarım ve hayvancılık yapıyorum. Gelirim yetmiyor. 8 çocuğum var. Çocuklarımdan ikisi İstanbul'da çalışıyor bana destek oluyor. Ahlat'a yakın olduğumdan alışveriş için oraya gidiyoruz. Göç nedeniyle iş gücü sorunu yaşıyoruz”*.

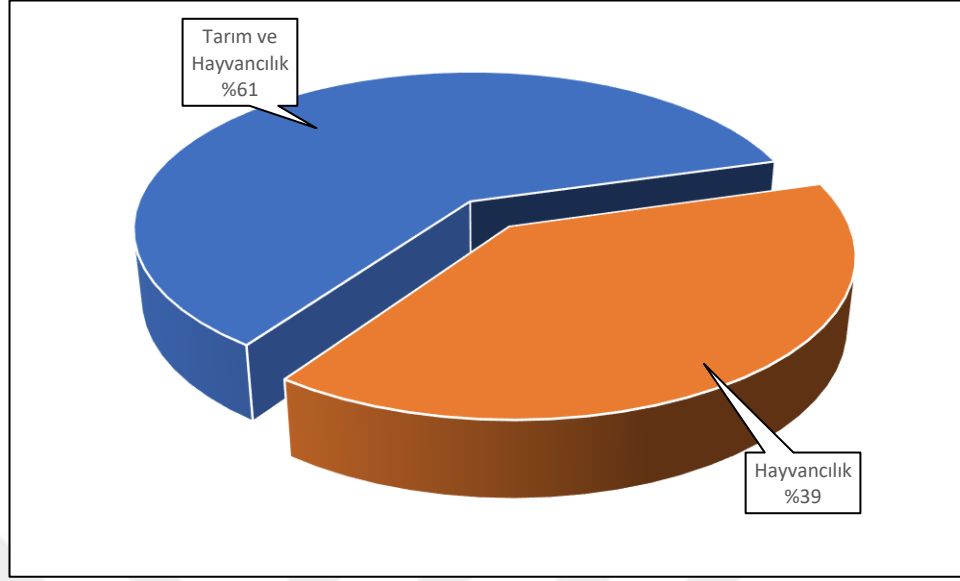
Şekil 6. 7: Katılımcıların Alışveriş Yaptığı Merkezler

Katılımcıların daha çok hangi faaliyetler uğraştıkları ve geçimlerini neyle sağladıklarına yönelik görüşlerine bakıldığında, 45 katılımcı (%61) tarım ve

hayvancılıkla, 29 katılımcı (%39) ise hayvancılıkla uğraştıklarını belirtmiştir (Şekil 6. 8; Tablo 6. 3).

Geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağladığını belirten K5, K19, K62 ve K63 katılımcıları şunları ifade etmiştir: “Geçimimi hayvancılık ve tarımla (yem bitkileri) ile sağlıyorum. Gelirim geçinmeme yetiyor, yatırım yapamıyorum. Mezradan köye 1994 yılında göç ettim. 20 yıl sonra kendi imkânımla köyde ev yaptım” (K5). “Geçimimi tarım ve hayvancılıkla sağlıyorum. Gelirim yetmiyor, yatırım imkânım olmuyor. Eskiden oluyordu, girdilerin yükselmesi yatırımı zorlaştırdı” (K19). “Geçimimi hayvancılık ve tarım (kuru tarım hayvan yemi ve ev ihtiyacı saman, buğday, az miktarda yonca) sağlıyorum. Özellikle son iki yılda çok sıkıntı çekiyoruz, yatırım imkânı bulamıyoruz, maliyetler arttı” (K62). “Geçimimi tarım ve hayvancılıkla sağlıyorum. Bununla beraber meyvecilik yapıyorum köyde, gelirim yetiyor son yıllarda, yatırıma imkân vermiyor” (K63).

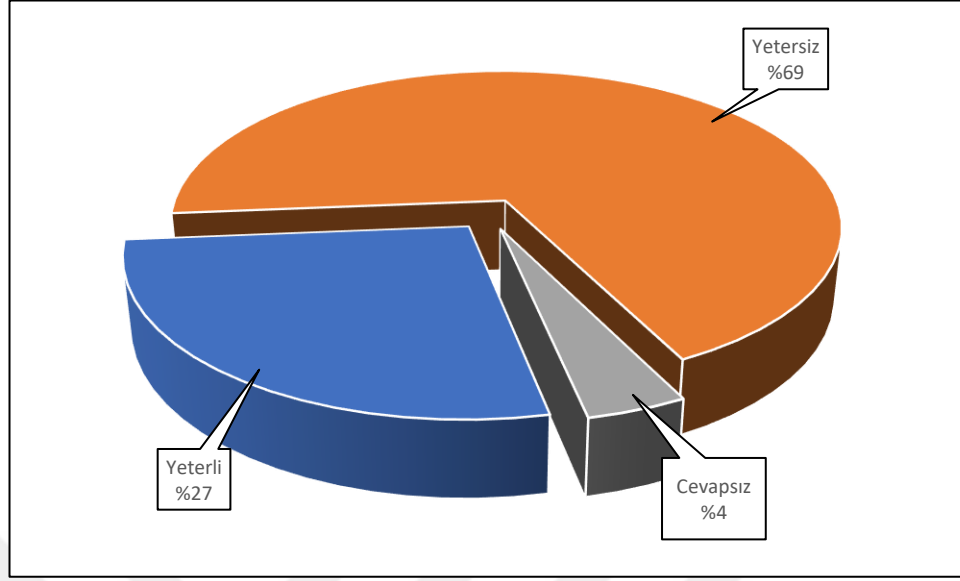
Geçimlerini hayvancılıkla sağladığını belirten K17 katılımcısı şunu ifade etmiştir: “Geçimimi hayvancılıkla sağlıyorum. Daha önce tarım vardı. Barajdan (Alparslan II) dolayı tarımsal faaliyetlerimiz bitti. Gelirim yetiyor, yatırım imkânı buluyorum. Köy daha uygun, işimi büyüttüm”. Geçimini hayvancılıkla sağlaya ve hayvancılık faaliyetlerini yürütebilmek için yem bitkisi ektiğini ifade eden K7 katılımcısı da şunu ifade etmiştir: “Geçimimi hayvancılık ve yem bitkileriyle sağlıyorum. Bu dönem geçimimizi ancak yapıyoruz, daha önce Varto’da arsa alabilmişim şimdi yatırım imkânım yok”.

Şekil 6. 8: Katılımcıların Çalıştığı ve Geçimlerini Sağladıkları Faaliyetler

Katılımcılar, geçimlerini sağlamak için kazançlarının yeterli olup olmadığına yönelik olarak şunları belirtmişlerdir. 51 katılımcı (%69) gelirlerinin yetersiz olduğunu belirtirken, 20 katılımcı (%27) ise gelirin geçimleri için yetersiz olduğunu ifade etmiştir. 3 katılımcı (%4) da bu konuda fikri olmadığını söyleyerek cevap vermemiştir (Şekil 6. 9; Tablo 6. 3).

Hayvancılık faaliyetleriyle geçimini sağlayan, bununla beraber ceviz üreticiliği de yapan ve gelirin yetmediğini dile getiren K47 katılımcısı şunu belirtmiştir: *“Geçimimi ceviz üretimi ve hayvancılıkla sağlıyorum. Köyümüzün tarım arazisi yok. Ulaşım imkânımız zor. Gelirim bana yetmiyor ve yatırım imkânım da yok”*.

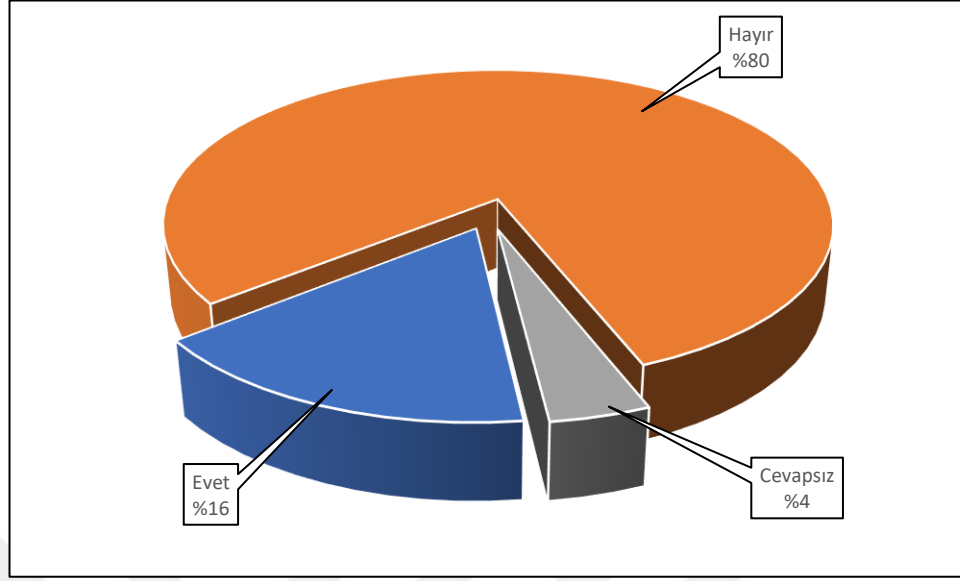

Şekil 6. 9: Katılımcıların Gelir Durumu

Katılımcılar yatırım imkânı bulup bulamadıklarıyla ilgili şunları belirtmişlerdir. 59 katılımcı (%80) yatırım imkânı bulamadıklarını belirtirken, 12 katılımcı (%16) ise gelirleriyle yatırım imkânı bulduklarını belirtmiştir. 3 katılımcı (%4) da bu konuda fikri olmadığını söyleyerek cevap vermemiştir (Şekil 6. 10; Tablo 6. 3).

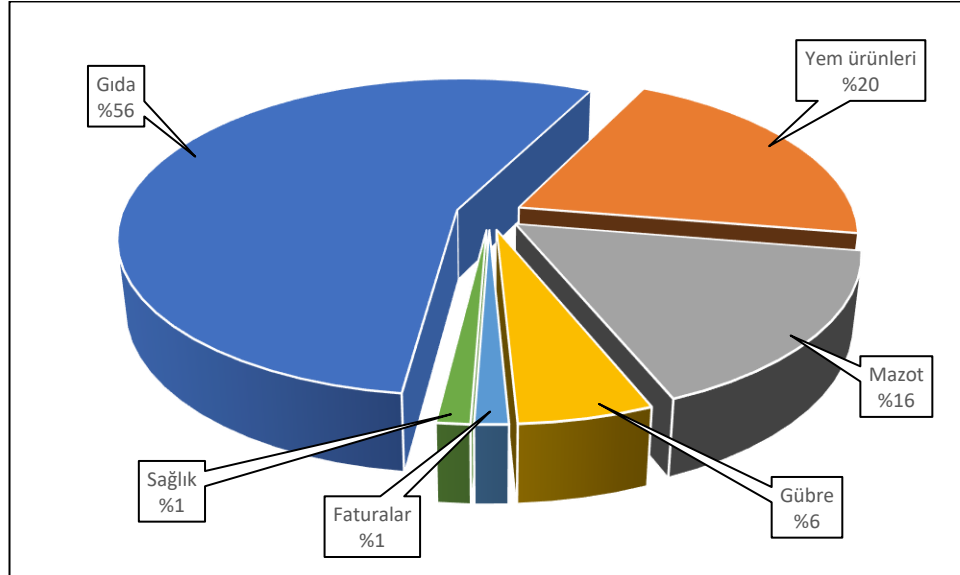
Yatırım yapma imkânlarının olmadığını belirten K5, K19 ve K62 katılımcıları şunları ifade etmiştir: “*Gelirim geçinmeme yetiyor, yatırım yapamıyorum*” (K5). “*Gelirim yetmiyor, yatırım imkânım olmuyor. Eskiden oluyordu, girdilerin yükselmesi yatırımı zorlaştırdı*” (K19). “*Özellikle son iki yılda çok sıkıntı çekiyoruz yatırım imkânı bulamıyoruz maliyetler arttı*” (K62).

Yatırım yapma imkânı bulunduğunu belirten K17 katılımcısı şunu ifade etmiştir: “*Geçimimi hayvancılıkla sağlıyorum. Daha önce tarım vardı. Barajdan (Alparslan II) dolayı tarımsal faaliyetlerimiz bitti. Gelirim yetiyor yatırım imkânı buluyorum. Köy daha uygun işimi büyüttüm*”.

Şekil 6. 10: Katılımcıların Yatırım İmkânı

Katılımcılar, en fazla gider kalemleriyle ilgili olarak şunları belirtmiştir: 41 katılımcı (%56) en önemli gider kalemlerinin gıda maddeleri olduğunu belirtirken, 15 katılımcı (%20) yem ürünleri, 12 katılımcı (%16) mazot, 4 katılımcı (%6) gübre, 1'er katılımcı (%1) ise sağlık gideri ve faturalar olduğunu belirtmiştir (Şekil 6. 11; Tablo 6. 3).

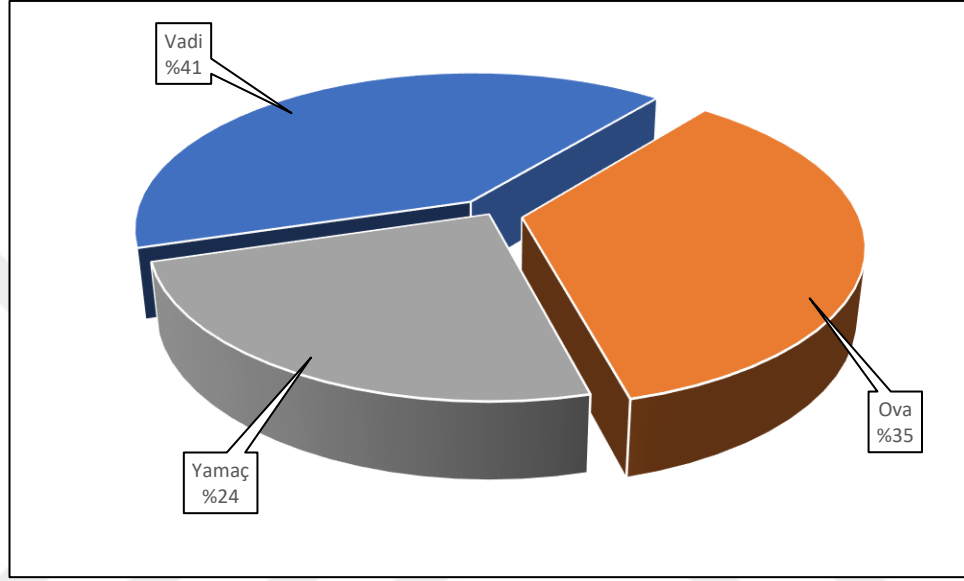
Şekil 6. 11: Katılımcıların En Büyük Gider Kalemleri

Tablo 6. 3: Kırsal Yerleşmelerdeki Ekonomik Özellikler

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
En Fazla Alışveriş Hangi Merkez ile Yapıyorsunuz	Muş	K18, K44, K45, K46, K47, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K59, K60, K61, K62, K68	21
	Varto	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17	17
	Bulanık	K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32	14
	Malazgirt	K34, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42	9
	Hasköy	K67, K70, K71, K72, K73, K74	6
	Güroymak (Bitlis)	K65, K66, K69	3
	Korkut	K63, K64	2
	Ahlat (Bitlis)	K33	1
	Karaçoban (Erzurum)	K43	1
Çalıştığınız Ekonomik Faaliyet	Tarım ve hayvancılık	K5, K14, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K59, K61, K62, K63, K65, K66, K67, K69, K70, K71, K72, K73	45
	Hayvancılık	K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K15, K16, K17, K24, K32, K44, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K60, K64, K68, K74	29
Geliriniz Yeterlimi	Yetersiz	K1, K3, K8, K10, K11, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K41, K42, K43, K44, K47, K48, K49, K50, K51, K52, K54, K55, K57, K58, K59, K60, K61, K65, K69, K70, K71, K72, K73, K74	51
	Yeterli	K2, K4, K5, K7, K9, K13, K15, K16, K17, K40, K45, K46, K53, K56, K62, K63, K64, K66, K67, K68	20
	Cevapsız	K6, K12, K14	3
Yatırım İmkânı Buluyor musunuz	Evet	K4, K9, K15, K16, K17, K45, K46, K53, K56, K64, K66, K68	12
	Hayır	K1, K2, K3, K5, K7, K8, K10, K11, K13, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K47, K48, K49, K50, K51, K52, K54, K55, K57, K58, K59, K60, K61, K62, K63, K65, K67, K69, K70, K71, K72, K73, K74	59
	Cevapsız	K6, K12, K14	3
En Önemli Gideriniz Nedir	Gıda	K3, K6, K8, K10, K11, K13, K14, K15, K20, K21, K22, K23, K25, K30, K31, K32, K37, K44, K45, K46, K47, K48, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K58, K60, K61, K63, K64, K65, K66, K67, K69, K70, K71, K72, K74	41
	Yem ürünleri	K2, K4, K5, K7, K9, K12, K16, K18, K34, K40, K49, K56, K57, K62, K68	15
	Mazot	K1, K19, K24, K29, K33, K35, K36, K38, K39, K41, K42, K43	12
	Gübre	K17, K27, K28, K59	4
	Faturalar	K73	1
	Sağlık	K26	1
Merkez Köy ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

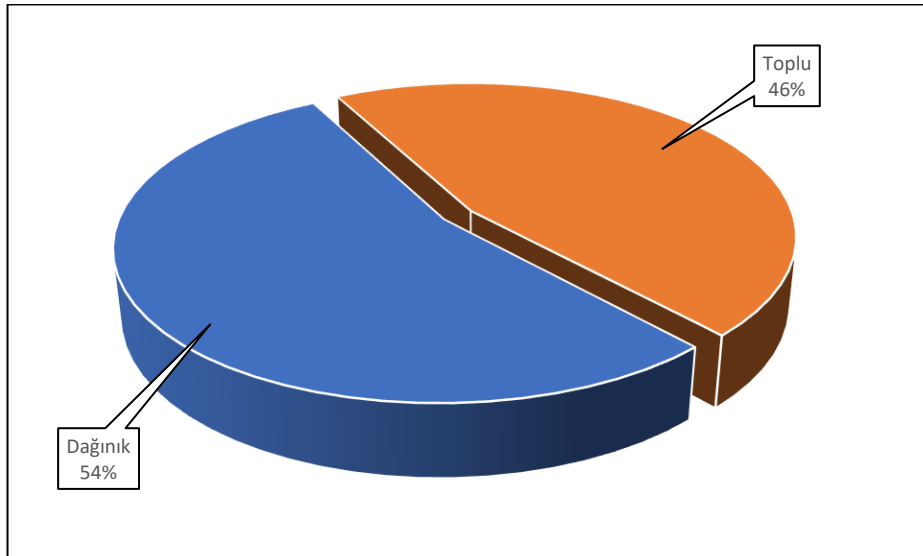
6.4. Yerleşme Özellikleri ile ilgili Bulgular

Katılımcılar, köylerinin kuruluş yeriyle ilgili olarak şunları belirtmiştir: 30 katılımcı (%41) köylerinin vadiide, 26 katılımcı (%35) ovada, 18 katılımcı (%24) ise yamaçta kurulduğunu belirtmiştir (Şekil 6. 12; Tablo 6. 4).

Şekil 6. 12: Katılımcı Köylerinin Kuruluş Yeri

Katılımcılar, köylerinin yerleşme tipiyle ilgili olarak şunları belirtmiştir: 40 katılımcı (%54) köylerinin dağınık yerleşme tipine sahip olduğunu, 34 katılımcı (%46) ise toplu yerleşme özelliklerine sahip olduğunu belirtmiştir (Şekil 6. 13; Tablo 6. 4).

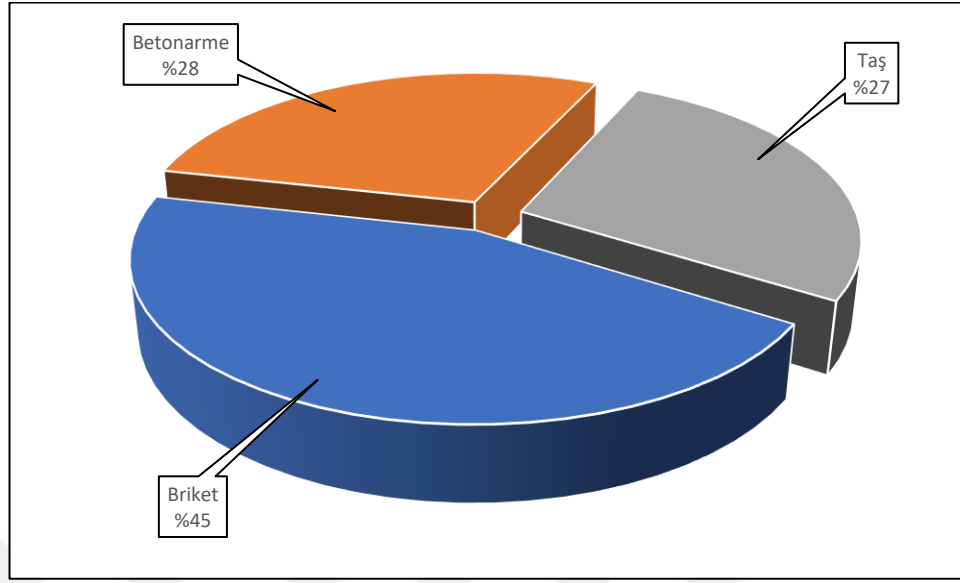
Şekil 6. 13: Katılımcı Köylerinin Yerleşme Tipi

Katılımcılar köylerinde en fazla tercih edilen mesken tipiyle ilgili olarak şunları belirtmiştir: 33 katılımcı (%45) köyde en fazla briket meskenlerin, 21 katılımcı (%28) betonarme meskenlerin tercih edildiğini, 20 katılımcı ise (%27) taş meskenlerin tercih edildiğini belirtmiştir (Şekil 6. 14; Tablo 6. 4).

Katılımcılar, köyde tercih edilen mesken tipiyle ilgili olarak briket meskenlerin daha çok tercih edildiğini belirten K9, K54 ve K65 katılımcıları şunları ifade etmiştir: *“Vadide kurulan köyümüz toplu yerleşme özelliğindedir. Köyümüzde en yaygın olan ev tipi duvarları briket temel taş, üstü ahşap çatılıdır. Deprem (1966 Varto) konutu için aldığımız destekle yaptık. Köyümüzde 5 tane betonarme ev bulunmaktadır. Bunlar da Avrupa’da çalışanlarındır, yazın geliyorlar”* (K9). *“Köyümüz yamaçta kurulmuş ve dağınık yerleşmelidir. Köyümüzde evlerin çoğu duvarları briket üstü beton şeklinde, çoğu betonarme ve çatılı sonra taş üstü ahşap ve toprak çatılı”* (K54). *“Köyümüz vadide kurulmuş ve toplu yerleşme özelliğindedir. Köyümüzde daha çok duvar briket var, sonra Ahlat taşı üstü ahşap çatılı evler. Betonarme ev yaklaşık 50 adet. Ahlat taşını sağlıklı ve sağlam olduğu için tercih ediyoruz ancak çift duvar örülüyor maliyetli”* (K65).

Köylerinde eskiden daha çok taş meskenlerin tercih edildiğini belirten K13 katılımcısı şunu ifade etmiştir: *“Son yıllarda bunların tercih edilmeme nedeni taş işinin zahmetli, taş ustası bulmanın zor ve pahalı olması”*.

Köylerinde en fazla betonarme meskenlerin tercih edildiğini belirten K53 ve K66 katılımcıları şunları söylemiştir: *“Köyümüzde daha çok betonarme evler var. Sonra duvar briket üstü ahşap toprak ve çatılı”* (K53). *“Köyümüzde tamamıyla betonarme ev daha fazladır, yaklaşık 100 adet. Duvarlar Ahlat taşı üstü beton, çatılıdır, yaklaşık 80 adet”* (K66).

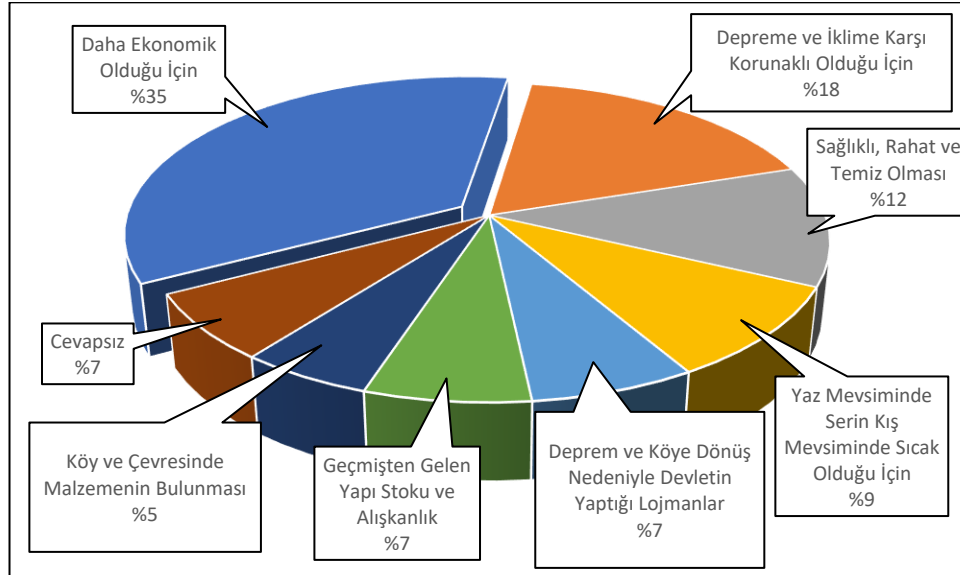
Şekil 6. 14: Katılımcılara Göre Köyde En Fazla Kullanılan Mesken Tipi

Katılımcılar köylerinde yaygın olarak kullanılan mesken tipinin tercih edilme nedeniyle ilgili olarak şunları belirtmiştir: 26 katılımcı (%35) köylerinde en fazla yaygın olan mesken tipinin ekonomik olduğu için tercih edildiğini belirtmiştir. 13 katılımcı (%18) bu meskenlerin depreme ve iklime karşı korunaklı olduğu için, 9 katılımcı (%12) sağlıklı, rahat ve temiz olduğu için, 7 katılımcı (%9) yazın serin kışın sıcak olduğu için tercih edildiğini dile getirmiştir. 5'er katılımcı (%7) geçmişten kalan yapı stokundan, depremle köye dönüş projeleri kapsamındaki yapılardan bahsetmiş ve bu konuda fikrinin olmadığını belirtmiştir. 4 katılımcı ise (%5) köy çevresinde malzemenin bulunmasının etkili olduğunu dile getirmiştir (Şekil 6. 15; Tablo 6. 4).

Köylerinde en fazla meskenin tercih edilmesinde ekonomik nedenler olduğunu belirten K9 ve K13 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Köyümüzde en yaygın olan ev tipi duvarları briket temel taş, üstü ahşap çatılıdır. Deprem (1966 Varto) konutu için aldığımız destekle yaptık. Daha çok deprem riskine karşı sağlam ve ucuz olmasından dolayı tercih ettik. Köyümüzde 5 tane betonarme ev bulunmaktadır. Bunlar da Avrupa’da çalışanlarıdır, yazın geliyorlar” (K9). “Şu an en fazla duvar briket üstü ahşap çatılı evler var. Bunların tercih edilme nedeni taş işinin zahmetli, taş ustası bulmanın zor ve pahalı olmasıdır. Briket daha ekonomik ve iklime uygun olduğu için tercih ediyoruz” (K13).

Köylerinde en fazla meskenin tercih edilme nedeninin depreme ve iklime karşı sağlamlık olduğunu belirten K54, K65 ve K66 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Köyümüzde evlerin çoğu duvarları briket üstü beton şeklinde çoğu betonarme ve çatı, sonra taş üstü ahşap ve toprak çatı. Betonarme evler sağlam (deprem, yangın) yaygın. Köyde 1993 yılında evler yandığı için yangına dayanıklı olduğu için bu ev tipi yaygındır”. (K54). “Köyümüzde daha çok duvarı briket sonra Ahlat taşı üstü ahşap çatılı evler var. Betonarme ev yaklaşık 50 adet. Ahlat taşı sağlıklı ve sağlam olduğu için tercih ediyoruz ancak çift duvar örülüyor maliyetli” (K65). “Köyümüzde tamamıyla betonarme ev daha fazladır yaklaşık 100 adet. Duvarlar Ahlat taşı üstü beton, çatılı yaklaşık 80 adet. Bu yapılar sağlam olduğu için tercih ediyoruz. Ahlat taşı pahalı olduğu için betonarme tercih ediliyor” (K66).

Köye dönüş projesi kapsamında yapılan betonarme meskenlerin daha fazla tercih edildiğini belirten K53 katılımcısı şunu ifade etmiştir: “Köyümüzde daha çok betonarme evler var. Sonra duvarı briket üstü ahşap toprak ve çatılı. Betonarme evlerin fazla olmasının nedeni köye geri dönüş projesidir. Bu kapsamda 40 adet ev yapıldı”.

Şekil 6. 15: Katılımcılara Göre Köyde Yaygın Olarak Kullanılan Meskenler ve Kullanılma Nedeni

Tablo 6. 4: Kırsal Alanların Yerleşme Özellikleri

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
Köyün Kuruluş Yeri Özellikleri	Vadi	K1, K2, K9, K11, K12, K13, K14, K15, K17, K18, K24, K32, K38, K43, K44, K45, K46, K47, K56, K57, K58, K60, K61, K63, K64, K65, K69, K72, K73, K74	30
	Ova	K3, K19, K20, K23, K25, K26, K27, K28, K33, K35, K36, K37, K39, K41, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K59, K62, K66, K67, K70, K71	26
	Yamaç	K4, K5, K6, K7, K8, K10, K16, K21, K22, K29, K30, K31, K34, K40, K42, K54, K55, K68	18
Köyün Yerleşme Tipi Özellikleri	Dağınık	K1, K2, K3, K6, K7, K11, K27, K30, K31, K32, K34, K36, K37, K38, K42, K43, K44, K45, K46, K47, K48, K49, K50, K51, K53, K54, K55, K56, K58, K59, K60, K63, K64, K66, K67, K68, K71, K72, K73, K74	40
	Toplu	K4, K5, K8, K9, K10, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K28, K29, K33, K35, K39, K40, K41, K52, K57, K61, K62, K65, K69, K70	34
Köyde En Çok Kullanılan Mesken Tipi	Briket	K2, K3, K4, K6, K9, K10, K13, K15, K16, K17, K21, K23, K24, K26, K27, K28, K30, K31, K32, K34, K37, K39, K41, K42, K43, K44, K48, K56, K58, K60, K64, K65, K67	33
	Betonarme	K5, K7, K8, K14, K33, K49, K50, K51, K53, K54, K55, K57, K59, K61, K62, K63, K66, K69, K70, K71, K73	21
	Taş	K1, K11, K12, K18, K19, K20, K22, K25, K29, K35, K36, K38, K40, K45, K46, K47, K52, K68, K72, K74	20
Köyünüzde Yaygın Olan Mesken Tipinin Tercih Edilme Nedeni	Daha ekonomik olduğu için.	K2, K3, K4, K10, K13, K21, K22, K23, K24, K26, K28, K29, K30, K31, K32, K36, K37, K38, K41, K42, K43, K52, K60, K67, K72, K74	26
	Depreme ve iklime karşı korunaklı olduğu için.	K9, K15, K17, K49, K50, K51, K54, K59, K62, K66, K69, K70, K71	13
	Sağlıklı, rahat ve temiz olması.	K6, K33, K44, K48, K55, K57, K61, K65, K73	9
	Yaz mevsiminde serin kış mevsiminde sıcak olduğu için.	K16, K20, K25, K35, K39, K56, K6	7
	Deprem ve köye dönüş nedeniyle devletin yaptığı lojmanlar.	K5, K7, K8, K14, K53	5
	Geçmişten gelen yapı stoku ve alışkanlık.	K40, K45, K46, K58, K68	5
	Cevapsız	K18, K19, K27, K34, K64	5
	Köy ve çevresinde malzemenin bulunması.	K1, K11, K12, K47	4
Merkez Köy ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

6.5. Su Kaynakları ve Etkilerine Yönelik Bulgular

Katılımcılar, tarım arazilerini sulamada kullandıkları su kaynaklarıyla ilgili şunları belirtmiştir. 30 katılımcı (%41) akarsu, dere ve barajdan gelen suyla tarımsal arazilerini suladıklarını belirtmiştir. 17 katılımcı (%23) tarım arazisinin olmadığını veya çok az olduğunu, 9 katılımcı (%12) tarım arazilerini sondajla suladığını, 7 katılımcı (%9) su olduğu halde araziye ulaşmadığını, 6 katılımcı (%8) suyun olmadığını söylemiştir. 2'ser katılımcı (%3) arazilerini kaynak suyu ve akarsu, dere den su motoru veya traktörle suladığını, 1 katılımcı ise (%1) arazisini gölden suladığını ifade etmiştir (Şekil 6. 16; Tablo 6. 5).

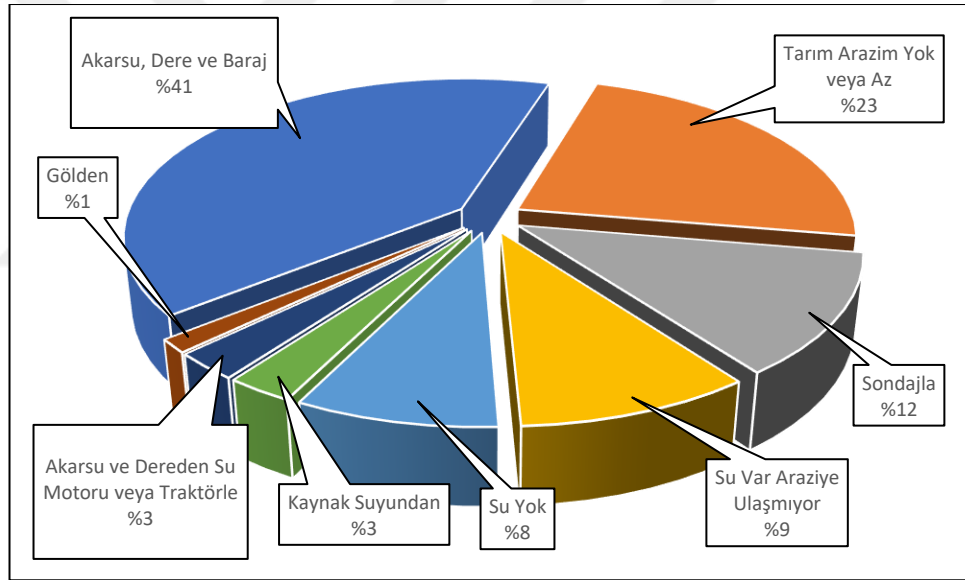
Arazilerini akarsu, dere ve barajdan sulayan K4, K7 ve K36 katılımcıları şunları belirtmiştir. *“Tarım arazilerimizi dağdan gelen dere suyuyla suluyoruz ve yetersiz. Dere üzerinde yarın hes kurulması korkumuz var. Kurulursa oda gider, suyun yönünü değiştiriyor. Su artarsa, yeni kanal yapılırsa başka yerden üretimimiz artar. Geçmişte grup kanal yapıldı 6 köy için yetersiz ve bakımsız olduğu için randıman alınamadı”* (K4). *“Olan arazimizi dere suyuyla suluyoruz. Bu sene kar geç kalktığı için sorun yaşanmadı”* (K7). *“Tarımda sulama suyumuzu Murat Nehri'nden alıyoruz. DSİ kanalından alıyoruz, bazı yerlerde kuyu var. Bütün araziye ulaşmadığı için yetersiz arazinin %60'ına ulaşıyor”* (K36).

Arazilerini sondajla suladığını söyleyen K49, K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Ben arazilerimi sondaj ve su motoruyla suluyorum. Mazot maliyetim artıyor, hakkıyla sulayamıyorum”* (K49). *“Tarım arazilerimizi sondajla, mazotlu motorlarla suluyoruz, maliyet artıyor Murat Nehri'nin kenarında olmamıza rağmen. Su imkânı kanallarla getirilse üretimimizde artar, yetiştirdiğimiz ürünler de değişir, çeşitlenir”* (K51).

Arazilerine suyun ulaşmadığını söyleyen K42 katılımcısı şunu belirtmiştir: *“Tarım için su var ancak araziye ulaşmıyor. Su motoru kullandığımızda mazot fiyatının yüksek olmasından dolayı maliyeti arttırıyor, onun için kuru tarım yapıyoruz”*.

Arazilerini kaynak suyu, dere veya akarsudan su motoruyla suladığını söyleyen K19 ve K70 katılımcıları şunları belirtmiştir: “*Tarım arazilerimi dereden alıyorum, su motoru kiraladım kira bedeli ve yakıt karşısında zorlandım, kazancım düştü. Su imkânı motor, gölet, boru ve ekipman ihtiyaçları karşılırsa verim katlanır*” (K19). “*Tarım arazimi traktörle (traktör santrifüjü) dereden suluyorum. Dere yazın kuruyor, pancar için bazen bin metreden hortumla su çekiyorum. Su imkânı artarsa arazimiz oranında üretimimiz artar*” (K70).

Arazilerini göl suyuyla suladığını belirten K25 katılımcısı şunu belirtmiştir: “*Tarımda sulama suyumuz Haçlı Gölü’nden geliyor DSI tarafından dönüm başı 35 TL alınıyor. Kanal bozuk, su imkânı gelişirse üretimimizde artar.*”

Şekil 6. 16: Katılımcıların Beyanına Göre Tarımsal Arazi Sulama Suyu Durumu

Katılımcılar, hayvanlarını sulamada kullandıkları su kaynaklarıyla ilgili şunları belirtmiştir. 50 katılımcı (%67) akarsu, dere ve barajdan gelen suyla hayvanlarını suladıklarını söylemiştir. 11 katılımcı (%15) hayvanlarını şebeke suyuyla suladığını, 6 katılımcı (%8) kaynak suyu, 2’şer katılımcı (%3) kuyu suyu ve sondaj suyuyla suladığını ifade etmiştir. 3 katılımcı ise (%4) bu konuda fikir beyan etmemiştir (Şekil 6. 17; Tablo 6. 5).

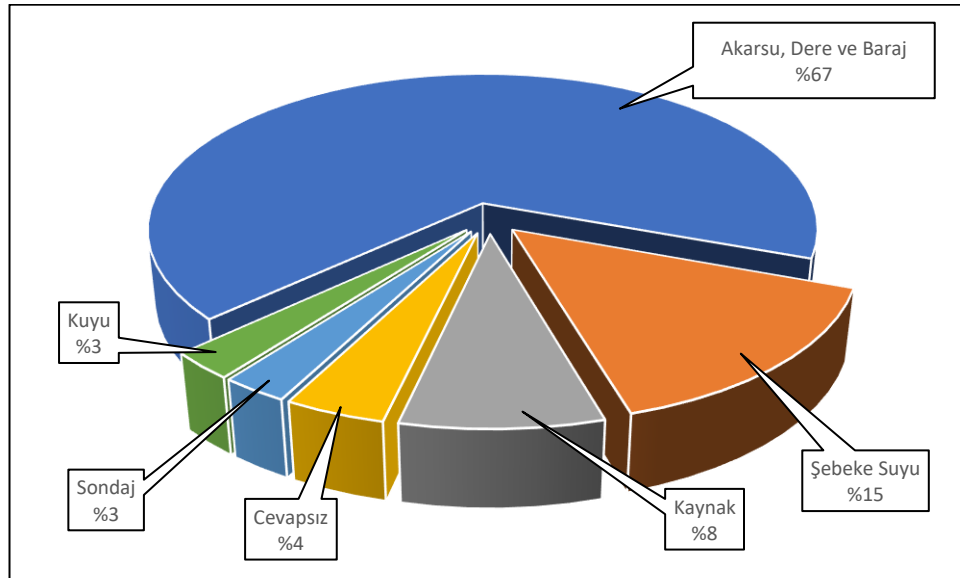
Hayvanlarını akarsu, dere ve barajdan suladığını söyleyen K4, K28, K51 ve K70 katılımcıları şunları belirtmiştir: “*Hayvanlarımızı derede suluyoruz, sulak*

yapılmadığı için yetersiz kalıyor” (K4). “Hayvanları Hınıs Çayı ve Murat Nehri’nde suluyoruz. Arazimizin çoğu yerinde su var. Sadece köy içinde birkaç tane suvat (suluk) var, beklentimiz karşılamadı” (K28). “Hayvanları Murat’ta suluyoruz, kışın sondaj suyuyla suluyoruz” (K51). “Hayvanları derede, yazın ise ev için yaptığımız sondajla çıkardığımız suyla suluyoruz. Alparslan II Barajı’nın bitmesini bekliyoruz” (K70).

Hayvanlarını şebeke suyuyla suladığını belirten K7 ve K25 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Hayvanlarımızı şebeke suyuyla, DAP’ın verdiği su kornalarıyla suluyoruz, o da yetmiyor. Beklentimizin altında kaldı. Su için hayvanı götürdüğümüzde kilo kaybı ve hastalıklar artıyor. Suyu ora da vermeliyiz, imkân yeterli değil” (K7). “Hayvanlarımızı şebeke sularıyla suluyoruz, yetersiz kalıyor” (K25).

Hayvanlarını kaynak suyuyla suladığını söyleyen K59 katılımcısı şunu belirtmiştir: “Hayvanlarımızı imkânımızla kaynak suyu üzerinde yazın da DSİ sulama kanalından dereye akıtılan suyla su içiyor. Yeterli suvatlar (suluk) yetersiz”.

Hayvanlarını sondaj suyuyla suladığını söyleyen K49 katılımcısı şunu belirtmiştir: “Hayvanları yine sondajla çıkardığımız suyu veriyoruz. Nahır dere de su içiyor yeterli değil”.

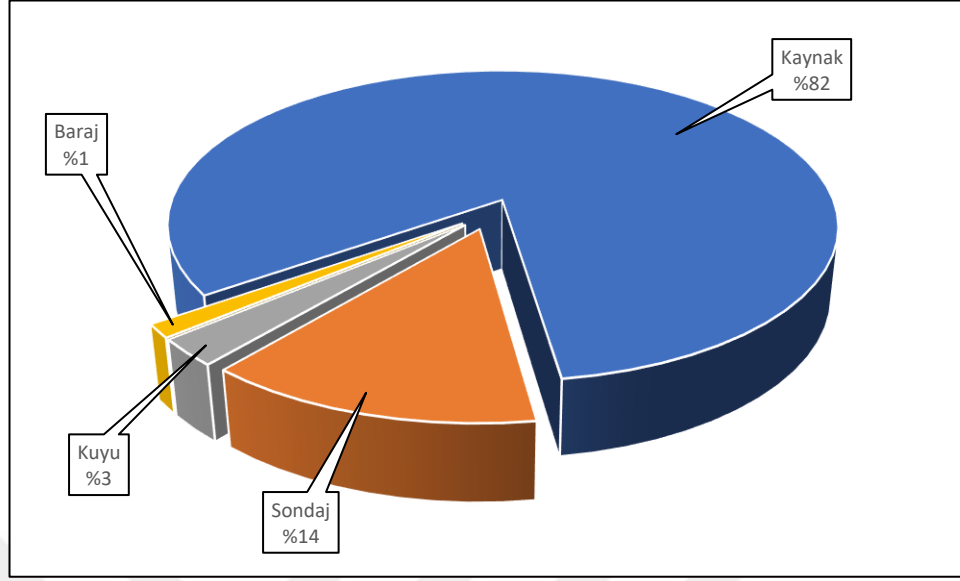

Şekil 6. 17: Katılımcılara Göre Hayvanları Sulama Kaynakları

Katılımcılar, içme ve kullanma suyu kaynaklarıyla ilgili şunları belirtmiştir: 61 katılımcı (%82) içme ve kullanma suyunu kaynaktan köy deposuna gelen suyla, 10 katılımcı (%14) sondajla temin ettiğini söylemiştir. 2 katılımcı (%3) kuyu suyuyla, 1 katılımcı da (%1) barajdan temin ettiğini ifade etmiştir (Şekil 6. 18; Tablo 6. 5).

İçme ve kullanma suyunu kaynak suyuyla temin ettiğini belirten K4, K7, K19 ve K25, katılımcıları şunları belirtmiştir: *“İçme ve kullanma suyumuz dağ kaynağından kapalı hatla köy şebekesine bağlanıyor. Yazın sıkıntı çekiyoruz”* (K4). *“İçme suyumuzu Dağ kaynağından kapalı boruyla köy deposuna, oradan köye dağıtılan şebekeyle karşılıyor, yetersiz, yazın emekliler geldiği ve talep arttığı için yetmiyor”* (K7). *“İçme suyu için dağdan kaliteli bir suyumuz var. Kapalı akar depoya geliyor, yağmur suyu karışıyor, sürekli arıza ve sağlık sorunu yaşanıyor. Köy içindeki şebeke iyi durumda”* (K19). *“İçme suyumuzu dağ kaynağından kapalı hatla depoya, oradan köy şebekesine bağladık; içme suyu depo ve şebeke yetersiz”* (K25).

İçme ve kullanma suyunu sondajla temin ettiğini söyleyen K36, K49, K59 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“İçme suyu için köyün içinde iki kaynak var, yetersiz olduğu için hane başı sondaj vurulmuş, sağlıklı değil. İçme suyu sıkıntısı sular daha fazla kaynatılarak içiliyor, içme suyu analiz sonucu kötü çıktı, içilemeyecek derecede”*. (K36). *“İçme su şebekemiz var, su olmadığı için herkes kendine sondaj vurmuş, yetersiz. Yetkililere öneri sunduk, gelip bir iki sondaj vurdular, su az çıkınca bırakıp gittiler”* (K49) *“Herkes kendi imkânıyla kapısında sondaj vurmuş, içme suyu yeterli”* (K51). *“İçme suyu devletin yaptığı köy sondaj şebekesine bağlı, elektriği köylü ödüyor, yük getiriyor ama yetiyor”* (K59). *“İçme suyu devlet köye birkaç defa toplu sondaj vurdu su çıkmadı, köylü kendi imkânıyla çıkardı, kireçli su, içme suyu sorunu var”* (K71).

Şekil 6. 18: Katılımcılara Göre İçme ve Kullanma Sularını Karşılama Yeri

Tablo 6. 5: Kırsal Alanların Su Kaynağı Özellikleri

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
Tarımsal Sulama Suyunuzu Nereden Karşılıyorsunuz	Baraj, akarsu ve dere	K2, K4, K5, K7, K8, K9, K13, K14, K17, K18, K19, K20, K22, K24, K28, K29, K36, K37, K38, K40, K41, K48, K53, K54, K59, K60, K64, K65, K66, K73	30
	Tarım arazisi az veya yok.	K1, K3, K6, K10, K11, K12, K15, K32, K45, K46, K47, K56, K57, K58, K61, K72, K74	17
	Sondaj ile	K26, K39, K49, K50, K51, K52, K62, K67, K69	9
	Su var araziye ulaşmıyor.	K23, K27, K30, K31, K33, K42, K68	7
	Su yok.	K21, K34, K35, K43, K55, K63	6
	Kaynak suyundan	K16, K44	2
	Akarsudan veya dereden su motoru ve traktörle.	K70, K71	2
	Göl	K25	1
Hayvanların Su İhtiyacını Nereden Karşılıyorsunuz	Akarsu, dere ve baraj	K1, K3, K4, K5, K6, K9, K10, K13, K15, K17, K22, K24, K26, K28, K29, K30, K31, K32, K33, K38, K39, K40, K41, K42, K44, K45, K46, K47, K48, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K59, K60, K61, K64, K65, K66, K67, K69, K70, K71, K72, K74	50
	Şebeke suyu	K7, K8, K12, K18, K20, K21, K25, K35, K43, K68, K73	11
	Kaynak	K11, K14, K16, K19, K36, K63	6
	Cevapsız	K2, K34, K37	3
	Sondaj	K49, K62	2
	Kuyu	K23, K27	2
İçme ve Kullanma Suyunuzu Nereden Karşılıyorsunuz	Kaynaktan depoya oradan köy şebekesine geliyor.	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K18, K19, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K29, K30, K31, K32, K33, K34, K35, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K45, K46, K47, K48, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K61, K63, K64, K65, K66, K67, K68, K69, K70, K72, K73, K74	61
	Sondaj	K20, K36, K49, K50, K51, K52, K59, K60, K62, K71	10
	Kuyu	K27, K28	2
	Barajdan	K37	1
Merkez Köy ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 ■ Malazgirt: 33-43 ■ Korkut: 63-68 ■ Bulanık: 17-32 ■ Merkez Köyler: 44-62 ■ Hasköy: 69-74 ■	

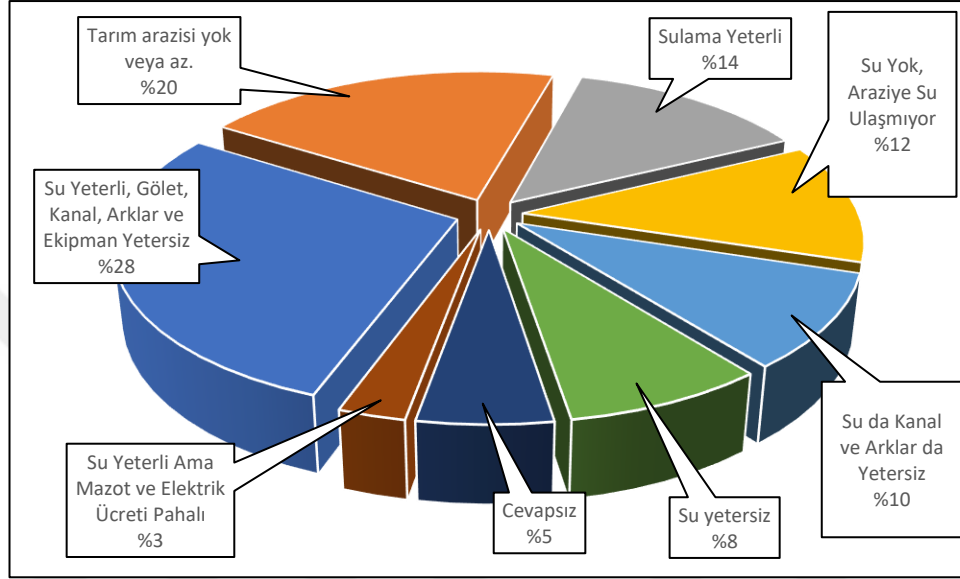
Katılımcılar, tarım arazilerini sulama suyunun durumuyla ilgili şunları belirtmiştir: 21 katılımcı (%28) suyun yeterli ancak kanal, ark ve ekipmanların yetersiz

olduğunu belirtmiştir. 15 katılımcı (%20) tarım arazisinin az olduğunu veya arazisinin olmadığını, 10 katılımcı (%14) sulamanın yeterli olduğunu, 9 katılımcı (%12) suyun olmadığını ve araziye ulaşmadığını ifade etmiştir. 7 katılımcı (%10) su, kanal ve arkların yetersiz olduğunu, 6 katılımcı (%8) suyun yetersiz olduğunu dile getirmiştir. 4 katılımcı (%5) bu konuda fikir beyan etmezken, 2 katılımcı (%) suyun yeterli olduğunu ancak mazot ve elektrik maliyetinin yüksek olduğunu açıklamıştır (Şekil 6. 19; Tablo 6. 6).

Suyun yeterli olduğunu ancak sulama kanalı, gölet ve ekipmanlarının yetersiz olduğunu söyleyen K4, K19, K20, K51 ve K62 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Tarımsal faaliyetlerimizde karşılaştığımız en önemli sorun sulama kanalının olmaması, köyün suyu da az. Önceki sulama kanalından randıman alamadık, onarılmadı zarar gördü sular HES’lere gitti”* (K4). *“Su imkânımız olursa yeni türler deneriz verimli olacağına inanıyorum. Tarımsal faaliyetlerimizin geliştirilmesi için yer tespiti yapılan, temel tahlili yapıp proje aşaması, biten ihale aşamasına gelen iki sulama göleti yapılırsa verimimiz %100 artar ve kalkınmaya etki eder”* (K19). *“Gölet imkânlarının arttırılması, girdi maliyetlerinin düşürülmesi gerekiyor”* (K20). *“Tarımsal faaliyetlerde en önemli sorunumuz sudur ve Murat Nehri’nin kenarında olmamıza rağmen kanal olmadığı için bu yılki kuraklıkla daha çok sorun yaşadık”* (K51). *“Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli engel sulama sorunu olarak duruyor. Arazimiz sulamaya müsait, akarsu veya barajdan su getirilirse üretimimiz çok güzel olur. 10 yıldır devam eden Alparslan II Barajı’nın bitmesini bekliyoruz. Su imkânı geliştirilebilir, özellikle mazot ve diğer kalemlerin pahalı olması ciddi engeldir”* (K62).

Karasu’nun yatağının değişmesi ve yeraltı su seviyesinin düşmesi nedeniyle su sorunu yaşadığını belirten K59 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Karasu yatağının değiştirilmesiyle sulu olan arazilerimizin yarısı kuru duruma geçti (pancar motoruyla çekip suluyorduk), herkes bu sıkıntılardan dolayı sondaj vurunca su seviyesi 6 metreden 40 metreye düştü. DSİ’ye para ödüyoruz”* (K59). *“Sulama imkânı artarsa verimi de daha çok olur, masrafi uğraşı daha az, pancarın masrafi çok. Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli sorun yeraltı su seviyesinin yüksek*

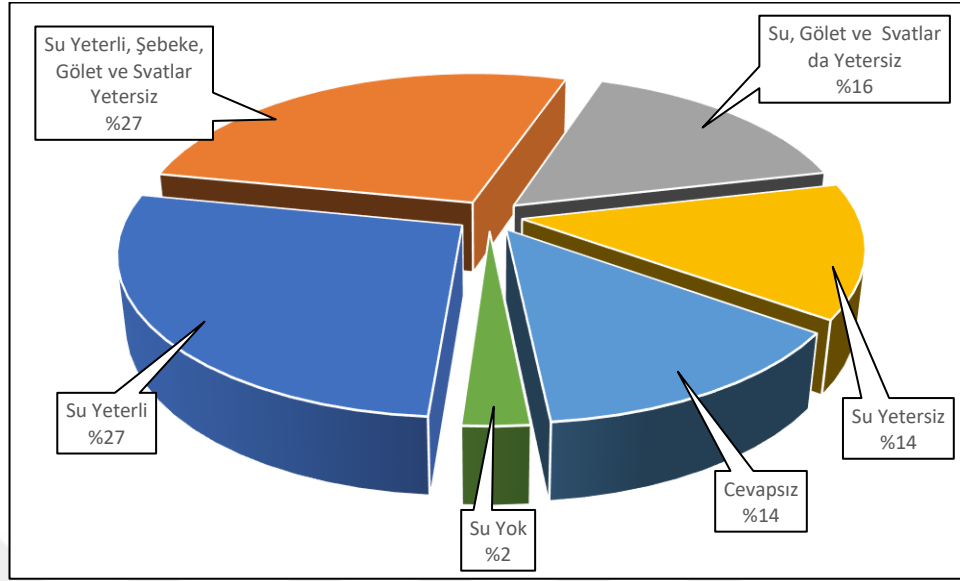
olmasından dolayı sezonu kısaltmasıdır. İlkbaharın ilk aylarında ekime müsaade etmiyor. Arazilerimizin su sorunu, drenaj sorunu, mazot harcayarak su çektiğimizde maliyetlerimiz yükseliyor. DSİ dönüm başına akarsu ve kanallardan çekilen su için 43 TL alıyor” (K71).

Şekil 6. 19: Katılımcılara Göre Tarımdaki Sulama Suyu Durumu

Katılımcılar, hayvanların sulama suyunun durumuyla ilgili şunları belirtmiştir: 20’şer katılımcı (%27) suyun yeterli olduğunu; buna rağmen şebeke, gölet ve suvatların (suluk) yetersiz olduğunu belirtmiştir. 12 katılımcı (%16) suyun da gölet ve suvatların da (suluk) yetersiz olduğunu dile getirmiştir. 10 katılımcı (%14) bu konuda fikir beyan etmezken, 10 katılımcı (%14) suyun yetersiz olduğunu, 2 katılımcı (%2) suyun olmadığını belirtmiştir (Şekil 6. 20; Tablo 6. 6).

Hayvanların sulama suyuyla ilgili K4, K7 ve K23 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Hayvancılık faaliyetlerinin ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engellerden biri de meralarda ve arazilerde su sorunu olması meralarda suvatların (suluk) olmaması” (K4). “Su yetersizdir. Su ihtiyacı sağlanırsa hayvanları su için uzağa götürdüğümüzde hayvanlar zayıflıyor) üretim artar”. (K7). “Mera kanunu ve sulama imkânı oluşur, girdi fiyatları düşerse iyi olur” (K23).

Şekil 6. 20: Katılımcılara Göre Hayvanları Sulama Suyu Durumu

Katılımcılar, içme ve kullanma suyuyla ilgili şunları belirtmiştir: 28 katılımcı (%38) suyun da altyapının da yetersiz olduğunu belirtmiştir. 26 katılımcı (%35) suyun yeterli olduğunu, 17 katılımcı (%23) yeterli ancak altyapının yetersiz olduğunu dile getirmiştir. 3 katılımcı (%4) suyun yetersiz, pahalı ve sağlıklı olmadığını söylemiştir (Şekil 6. 21; Tablo 6. 6).

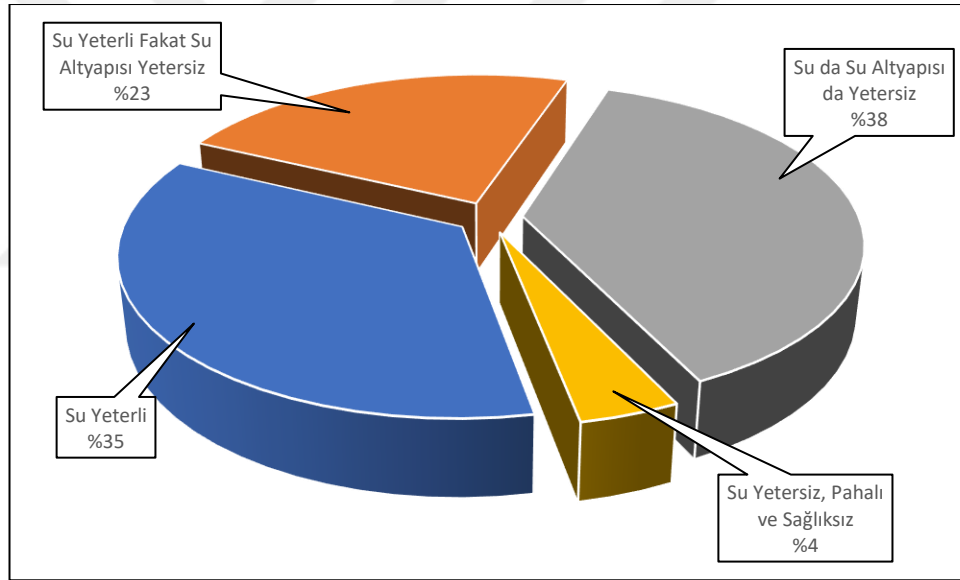
İçme ve kullanma suyunun yetersiz olduğunu belirten K7 ve K25 katılımcıları şunları ifade etmiştir: “İçme ve kullanma suyumuz yetersiz, yazın emekliler geldiği ve talep arttığı için yetmiyor” (K7). “İçme suyumuzu dağ kaynağından kapalı hatla depoya, oradan köy şebekesine bağladık, içme suyu yetersiz, depo ve şebeke yetersiz” (K25).

İçme ve kullanma suyunun yeterli olduğunu, yağmur suyunun buna karıştığını ve sağlıklı olduğunu belirten K19 katılımcısı şunu dile getirmiştir: “İçme suyu için dağdan kaliteli bir suyumuz var. Kapalı akar depoya geliyor, yağmur suyu karışıyor, sürekli arıza ve sağlık sorunu yaşıyoruz. Köy içindeki şebeke iyi durumda”.

İçme ve kullanma suyunun yetersiz olduğunu ve sağlıklı olmadığını belirten K36 katılımcısı şunu ifade etmiştir: “İçme suyu için köyün içinde iki kaynak var, yetersiz olduğu için hane başı sondaj vurulmuş, sağlıklı değil. İçme suyu sıkıntısı daha

fazla, sular kaynatılarak içiliyor, içme suyu analiz sonucu kötü çıktı, içilemeyecek derecede”.

İçme ve kullanma suyunun yetmediğini, su sorununun sondajla giderildiğini söyleyen K49, K59 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: “İçme suyu şebekemiz var, su olmadığı için herkes kendine sondaj vurmuş, yetersiz. Yetkililere öneri sunduk, gelip bir iki sondaj vurdular, su az çıkınca bırakıp gittiler” (K49). “Herkes kendi imkânıyla kapısında sondaj vurmuş, içme suyu yeterli”. “İçme suyu devletin yaptığı köy sondaj şebekesine bağlı, elektriği köylü ödüyor, yük getiriyor ama yetiyor” (K59). “İçme suyu devlet köye birkaç defa toplu sondaj vurdu, su çıkmadı, köylü kendi imkânıyla çıkardı, kireçli su, içme suyu sorunu var” (K71).

Şekil 6. 21: Katılımcılara Göre İçme ve Kullanma Suyu Durumu

Tablo 6. 6: Kırsal Alanlarda Su Kaynakları ve Özellikleri

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
Su Kaynaklarının Yeterliliği	Tarımda Sulama Suyu	Su yeterli, gölet, kanal, arklar ve ekipman yetersiz.	21
		K9, K16, K19, K24, K26, K27, K28, K29, K33, K36, K51, K53, K54, K59, K60, K64, K66, K68, K70, K71, K73	
		Tarım arazisi az / tarım arazisi yok.	15
		K6, K10, K11, K12, K15, K32, K45, K46, K47, K56, K57, K58, K61, K72, K74	
		Sulama yeterli.	10
		K7, K8, K13, K17, K37, K38, K39, K41, K44, K48	
		Su yok / su araziye su ulaşmıyor.	9
		K21, K23, K30, K31, K34, K35, K42, K43, K55	
	Hayvanları Sulama Suyu	Suda kanal ve arklarda yetersiz.	7
		K18, K40, K49, K52, K65, K67, K69	
		Su yetersiz.	6
		K2, K4, K5, K14, K20, K22	
		Cevapsız	4
		K1, K3, K50, K63	
		Su yeterli ama mazot ve elektrik ücreti pahalı.	2
		K25, K62	
	İçme ve Kullanma Suyu	Su Yeterli	20
		K3, K6, K9, K12, K13, K15, K16, K17, K26, K30, K32, K38, K39, K41, K45, K46, K47, K48, K62, K73	
		Su yeterli Şebeke, gölet ve suvatlar yetersiz.	20
		K19, K23, K24, K28, K29, K31, K33, K36, K40, K42, K44, K50, K53, K54, K59, K60, K61, K66, K71, K74	
		Su, gölet ve suvatlar da yetersiz.	12
		K14, K22, K27, K35, K49, K52, K56, K57, K65, K69, K70, K72	
		Su yetersiz.	10
		K2, K4, K5, K7, K8, K18, K25, K43, K55, K68	
	Merkez Köy ve İlçe Köyleri	Cevapsız	10
		K1, K10, K11, K34, K37, K51, K58, K63, K64, K67	
		Su yok.	2
		K20, K21	
	Varto: 1-17	Su da su altyapısı da yetersiz.	28
		K1, K2, K4, K12, K14, K18, K22, K23, K24, K28, K29, K30, K33, K34, K35, K43, K49, K52, K53, K57, K64, K65, K67, K68, K69, K70, K71, K72	
		Su yeterli.	26
		K5, K8, K13, K15, K16, K17, K26, K31, K37, K38, K39, K41, K44, K45, K46, K47, K48, K50, K51, K54, K56, K58, K59, K61, K63, K66	
	Bulanık: 17-32	Su yeterli fakat su altyapısı yetersiz.	17
		K3, K6, K7, K9, K10, K11, K19, K20, K21, K25, K27, K32, K40, K42, K60, K73, K74	
	Malazgirt: 33-43	Su yetersiz, pahalı ve sağlıksız.	3
		K36, K55, K62	
	Korkut: 63-68		
	Hasköy: 69-74		

6.6. Ekonomik Kaynakların Kalkınmadaki Etkilerine Yönelik Bulgular

6.6.1. Tarımsal Faaliyetlerin Kırsal Kalkınmaya Etkilerine Yönelik Bulgular

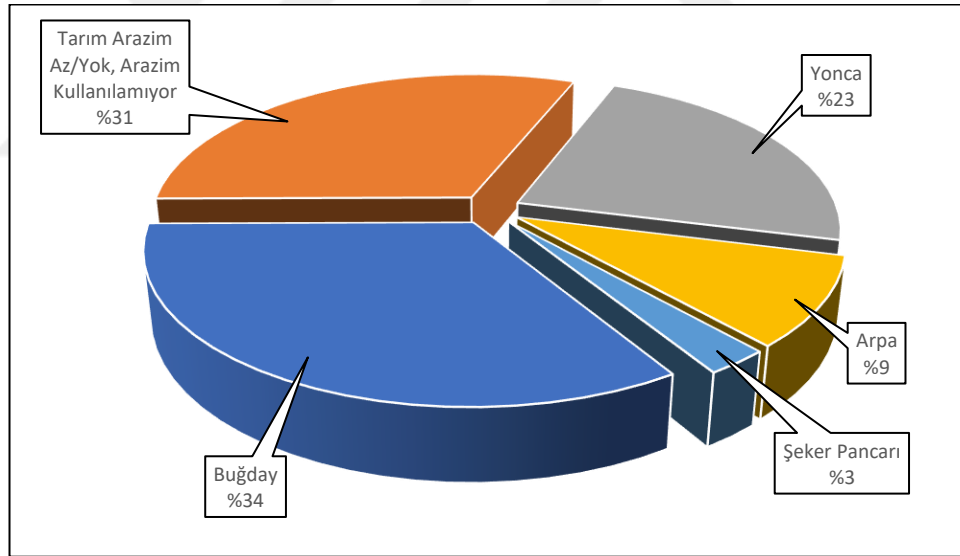
Katılımcılar, en fazla ekim yaptıkları tarım ürünüyle ilgili şunları belirtmiştir: 25 katılımcı (%34) en fazla buğday ektiklerini söylemiştir. 23 katılımcı (%31) tarım arazisinin az olduğunu, arazisinin olmadığını veya kullanılmadığını, 17 katılımcı (%23) yonca ektiğini, 7 katılımcı (%9) arpa ektiğini, 2 katılımcı (%3) ise şekerpancarı ektiğini ifade etmiştir (Şekil 6. 22; Tablo 6. 7).

Katılımcılardan arazisinin yetmediğini, en fazla buğday, arpa vd. ektiğini söyleyen K17, K19, K20, K28, K59 ve K62 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Baraj yapılmasaydı arazim bana yetiyordu. O zaman arazimin tamamını işletebiliyordum. En fazla buğday, şekerpancarı, arpa, silaj, kavun, karpuz ekiyorduk” (K17). “Benim arazim daha önce bana yetiyordu. Mirasla bölününce yetmiyor, hepsini işletiyorum. Yeni tohum altı sıralı verimli, altı sıralı arpa denedik, daha verimli oldu, yoncada kara tohum denedik, ömrü uzundur” (K19). “Arazim yetmiyor. Bazı aileler dışında arazi yetmiyor, bütün arazimi işletiyorum. En fazla buğday, arpa, yeni yeni yonca ve korunga ekilmeye başladık. Geliri iyi olan ürünler, yonca ve korunga daha iyi (destek veriliyor daha iyi diğerine göre). Yeni tür olarak arpa dörtlü ve altılı denedik, kuraklıktan dolayı verim alamadık, imkânımız olursa yeni türler deneriz” (K20). “Arazim bana yetmiyor onun için icara tutuyorum. En fazla arpa, buğday, yulaf, yonca ekiyorum; en fazla geliri arpa veriyor” (K28). “Arazim bana yetmiyor, hepsini işletiyorum. En fazla buğday, arpa, pancar, mısır, kavun, karpuz ekiyorum; en fazla geliri pancar getiriyor mevsimin kısa olması bizi etkiliyor” (K59). “Arazim bana yetmiyor, altı kardeşiz, hepsini işletiyorum. En fazla buğday, arpa ekiyorum, buranın toprağı buğday verimine uygun olduğu için buğday gelir getiriyor” (K62).

Katılımcılardan arazisinin yettiğini, en fazla yonca, buğday vd. ektiğini söyleyen K66 ve K71 şunları belirtmiştir: “Arazim bana yetiyor, hepsini işletemiyorum

otlak olarak. Yonca ve buğday ekıyorum, en fazla yonca gelir getiriyor hayvanlardan dolayı yem olarak” (K66). “Su olursa arazim yeter, hepsini işletiyorum. İşçi sıkıntısı çekiyorum, tutmakta da zorlanıyorum. Yonca, buğday ve pancar ekıyorum, şu anda yonca daha çok gelir getiriyor” (K71).

Katılımcılardan arazisinin yettiğini, en fazla yonca, buğday vd. ektiğini söyleyen K4 ve K51 şunları belirtmiştir: “Arazim bana yetmiyor. Mevcut arazimin hepsini işletemiyorum. Daha çok yonca ve korunga ekıyorum, en fazla yonca gelir getiriyor, sapı daha çok saman veriyor. Korungayı denedim, İsrail tohumu, bu tohuma mahkûm kalmaktan dolayı ve tohum alınmadığından dolayı vaz geçtim” (K4). “Arazim bana ve kardeşlerime yetmiyor. İş gücü sorunu yaşamıyoruz, en fazla yonca ve buğday ekıyoruz, yonca daha çok gelir getiriyor. Yeni ürün çeşidi olarak silaj bazen ekıyorum, imkân olsa yeni türler denerim” (K51).

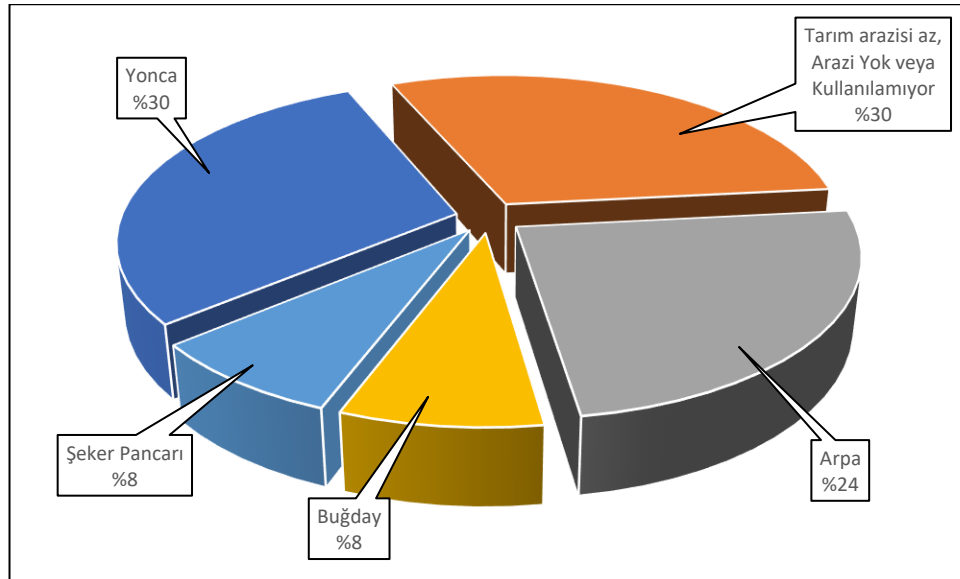
Şekil 6. 22: Katılımcılara Göre En Fazla Ekim Yapılan Tarım Ürünü

Katılımcılar, en fazla tarım ürününün gelir getirdiğiyle ilgili şunları belirtmiştir: 22’şer katılımcı (%30) en fazla yoncanın gelir getirdiğini; tarım arazisinin az olduğunu, arazisinin olmadığını veya kullanılmadığını belirtmiştir. 18 katılımcı (%24) arpanın daha çok gelir getirdiğini, 6’şar katılımcı (%8) şekerpancarı ve buğdayın daha çok gelir getirdiğini ifade etmiştir (Şekil 6. 23; Tablo 6. 7).

Katılımcıların en fazla yoncanın gelir getirdiğini belirten K4, K51, K66 ve K71 şunları belirtmiştir: *“Daha çok yonca ve korunga ekiyorum, en fazla yonca gelir getiriyor, sapı daha çok saman veriyor. Korungayı denedim, İsrail tohumu, bu tohuma mahkûm kalmaktan dolayı ve tohum alınmadığından dolayı vaz geçtim”* (K4). *“Yonca daha çok gelir getiriyor”* (K51). *“En fazla yonca gelir getiriyor, hayvanlardan dolayı yem olarak”* (K66). *“Şu anda yonca daha çok gelir getiriyor. Sulama imkânı artarsa verimi de daha çok olur, masrafı uğraşı daha az, pancarın masrafı çok”* (K71).

En fazla geliri getiren ürünün arpa olduğunu düşünen K19 ve K28 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Yeni tohum altı sıralı verimli, altı sıralı arpa denedik daha verimli oldu, yoncada kara tohum denedik, ömrü uzundur”* (K19). *“En fazla geliri arpa veriyor. Yeni tür tarım ürünü ekmeyi denemedim ama köyde fasulye ve ayçiçeği deneyenler oldu, verim elde ettiler”* (K28).

En fazla geliri getiren ürünün şekerpancarı ve buğday olduğunu düşünen K17, K59 ve K62 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“En fazla geliri şeker pancarı getiriyordu ancak ona kota geldi. Yeni tür ürün yetiştirmeyi denemedim”* (K17). *“En fazla geliri pancar getiriyor mevsimin kısa olması bizi etkiliyor”* (K59). *“Buranın toprağı buğday verimine uygun olduğu için buğday gelir getiriyor”* (K62).

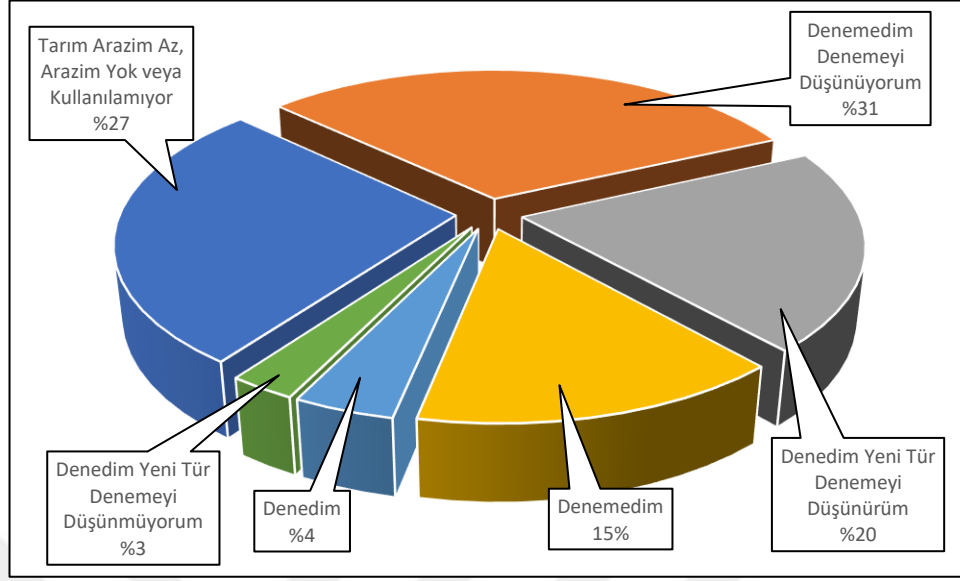

Şekil 6. 23: Katılımcılara Göre En Fazla Gelir Getiren Tarım Ürünleri

Katılımcılar, yeni tarım ürünü çeşidi denemeleriyle ilgili şunları belirtmiştir. 23 katılımcı (%31) yeni tarım ürünü denemediklerini fakat denemeyi düşündüklerini, 20 katılımcı (%27) tarım arazisinin az olduğunu, arazisinin olmadığını veya kullanılamadığını ifade etmiştir. 15 katılımcı (%20) yeni tarım ürünü denediğini, bundan sonra da yeni ürünler deneyebileceğini söylemiştir. 11 katılımcı (%15) yeni tarım ürünü denemediğini, 3 katılımcı (%4) denediğini, 2 katılımcı (%3) denediğini ve bundan sonra yeni ürün denemeyi düşünmediğini belirtmiştir (Şekil 6. 24; Tablo 6. 7).

Yeni tarım ürünü ekmeyi denediğini belirten ve bundan sonrada deneyeceğini söyleyen K4, K20, K51 ve K71 katılımcısı şunları söylemiştir: *“Korungayı denedim, İsrail tohumu, bu tohuma mahkûm kalmaktan dolayı ve tohum alınmadığından dolayı vaz geçtim. Devletin tohum desteği ve bilgi desteği olursa yeni türler denemeyi düşünürüm”* (K4). *“Yeni tür olarak arpa dörtlü ve altılı denedik, kuraklıktan dolayı verim alamadık, imkânımız olursa yeni türler deneriz”* (K20). *“Yeni ürün çeşidi olarak silaj bazen ekiyorum imkân olsa yeni türler denerim”* (K51). *“Yeni tür ürün ekmeyi denemedim, yeni türler tanıtılıp yol gösterilirse düşünürüm”* (K71).

Yeni tarım ürünü ekmeyi denemediğini söyleyen K17, K28, K62 ve K66 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Yeni tür ürün yetiştirmeyi denemedim”* (K17). *“Yeni tür tarım ürünü ekmeyi denemedim ama köyde fasulye ve ayçiçeği deneyenler oldu, verim elde ettiler”* (K28). *“Sulama imkânı olmadığı için yeni türler denemedim, su olursa fazlasıyla düşünürüz”* (K62). *“Yeni tarım ürünü denemedim, düşünüyoruz ama hangi ürünün uyum sağlayacağını bilmiyorum”* (K66).

Şekil 6. 24: Katılımcıların Yeni Tarım Ürünü Ekim Denenmesiyle İlgili Düşünceleri

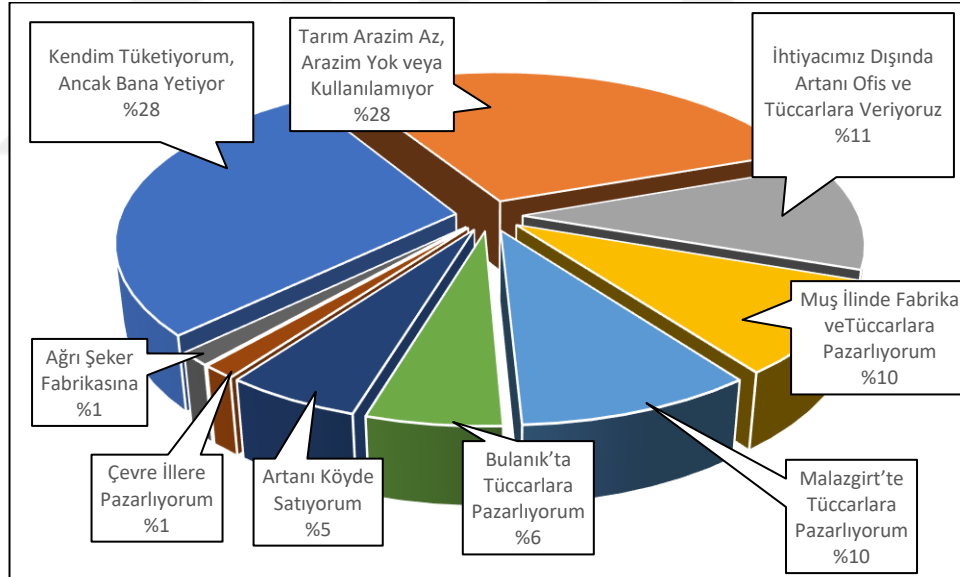
Katılımcılar, ürettikleri tarımsal ürünlerini nasıl değerlendirdikleriyle ilgili şunları belirtmiştir: 21’er katılımcı (%28) ürettikleri tarım ürünlerinin kendilerine ancak yettiğini; tarım arazisinin az olduğunu, arazisinin olmadığını veya kullanılamadığını ifade etmiştir. 8 katılımcı (%11) ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artan ürünlerini ofis ve tüccarlara verdiklerini söylemiştir. 7’şer katılımcı (%10) Muş ilindeki fabrika ve tüccarlar ile Malazgirt’teki tüccarlara pazarladığını belirtirken diğer katılımcılar da artanı köyde, Bulanık ve çevre illerde pazarladıklarını belirtmişlerdir. (Şekil 6. 25; Tablo 6. 7).

Ürettikleri ürünlerin kendilerine ve hayvanlarına ancak yettiğini belirten K51 ve K62 katılımcıları şunları söylemiştir: “*Tarımsal ürünlerimizin bazılarını hayvanlara veriyoruz, buğdayı da kendimize un yapıyoruz*” (K51). “*Tarım ürünlerini hayvanlara veriyoruz, buğdayı kendimiz tüketiyoruz*” (K62).

İhtiyaçları dışındaki ürünleri pazarladığını söyleyen K4, K17 ve K20 katılımcıları şunları belirtmektedir: “*Tarımsal faaliyetlerle elde ettiğim ürünleri yem ve samana dönüştürüp hayvanlara yediriyoruz. Hayvan beslemediğim zamanlarda çevre köylere satıyorum*” (K4). “*Ürettiğimiz şeker pancarını Muş Şeker Fabrikasına veriyorduk. Arpayı hayvanlarımıza veriyoruz, buğdayı da kendimiz tüketiyoruz*”

(K17). “Ürünlerimizin kullanım fazlasını köy dışında şirketlere veriyoruz. Bu köy genelde ofise vermiyor, Muş ve çevre illerin tüccarlarına veriliyor” (K20).

Ürettikleri ürünleri fabrikalara, ofise, tüccarlara pazarladığını söyleyen K19, K28, K66 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Arpayı Muş ilindeki yem fabrikalarına, buğdayı aramızda satıyoruz köyde” (K19). “Ürünlerimi, buğdayı özellikle ofise veriyorum, belli aralıklarla kapanıyor, tüccarlara mahkûm kalıyoruz. Tüccarlar, faturasız şekilde fırsatçılık yapıyorlar. Diğer ürünleri Bulanık’ta tüccara veriyoruz” (K28). “Buğdayı Muş ofise ve yemliğe veriyoruz, ofis bizden kg başına 1 TL alıyor, bize 3 TL’den fazlaya veriyor” (K66). “Buğdayı ofise veriyorum, memnunum, diğer bazı arkadaşlar tüccarlara veriyorlar. Şeker pancarını fabrikaya veriyorum, digestion (şeker oranı) sınırlaması getirilmiş, fiyatı buna göre belirleniyor” (K71).

Şekil 6. 25: Katılımcıların Tarımsal Ürünlerini Kullanma ve Pazarlama Durumu

Katılımcılar, tarımsal üretimin önündeki en önemli sorunlarla ilgili olarak şunları belirtmiştir: 25 katılımcı (%34) en büyük sorunun su sorunu ve kuraklık olduğunu söylemiştir. 18 katılımcı (%24) en büyük sorunun mazot ve gübre fiyatlarının yüksek olduğunu, 17 katılımcı (%23) tarımsal arazi azlığını ifade etmiştir. 5'er katılımcı (%7) su azlığıyla mazot ve gübre fiyatlarının yüksekliğini, bu konuda

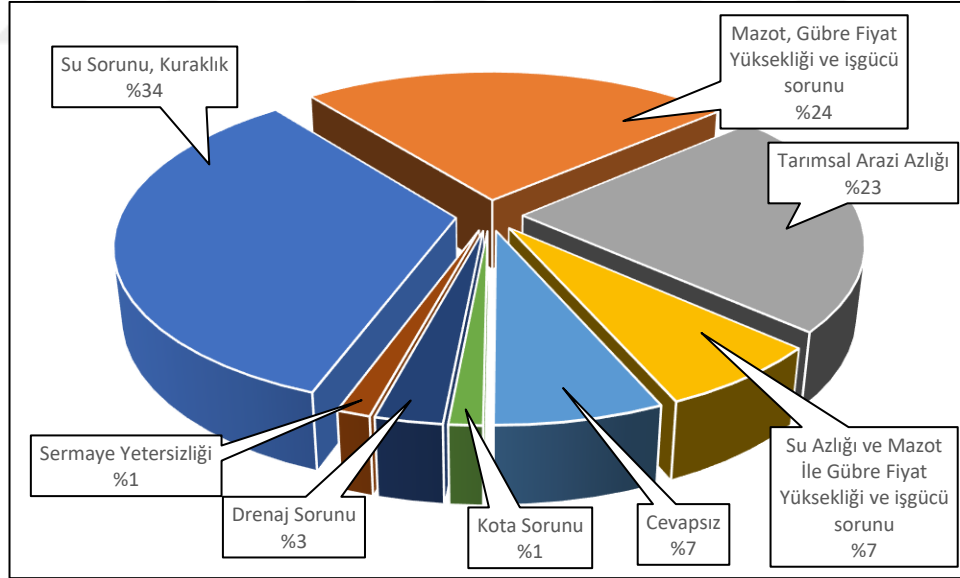
fikir beyan etmemeyi, 2 katılımcı (%3) drenaj sorununu, 1'er katılımcı (%) ise sermaye sorunu ve kota sorununu belirtmiştir (Şekil 6. 26; Tablo 6. 7).

Su sorunu ve kuraklığın en büyük sorun olduğunu belirten K4, K19, K51 ve K62 katılımcıları şunları söylemiştir: *“Tarımsal faaliyetlerimizde karşılaştığımız en önemli sorun sulama kanalının olmaması, köyün suyu da az. Önceki sulama kanalından randıman alamadık, onarılmadı, zarar gördü, sular HES'lere gitti. Bu köyde tarımsal sorunlar fazladır”* (K4). *“Su imkânımız olursa yeni türler deneriz, verimli olacağına inanıyorum. Gübre kullanımı fiyatlar arttığı için kullanımı %50 düşürdük. Kuraklık bu yıl çok etkili oldu, mazot pahalı, çok arazi işleyemiyorum”* (K19). *“Tarımsal faaliyetlerde en önemli sorunlarımız sudur ve Murat Nehri'nin kenarında olmamıza rağmen kanal olmadığı için bu yılki kuraklıkla daha çok sorun yaşadık”* (K51). *“Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli engel sulama sorunu olarak duruyor. Arazimiz sulamaya müsait, akarsu veya barajdan su getirilirse üretimimiz çok güzel olur. 10 yıldır devam eden Alparslan II Barajı'nın bitmesini bekliyoruz”* (K62).

Tarımsal faaliyetlerde en önemli sorunun mazot ve gübre fiyatının yüksek olması ve işgücü sorunu olduğunu belirten K20, K28 ve K66 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Tarımsal faaliyetlerde karşılaştığımız en önemli sorunlar mazot, gübre ve teknolojik cihaz kirası gibi maliyetlerin yüksek olması”* (K20). *“Tarımsal faaliyetler ve kalkınmanın önündeki en önemli sorunlar gübre ve mazot fiyatının yüksek olması ve alım gücümüzün düşmesidir”* (K28). *“Tarımsal faaliyetlerin önündeki en önemli engel gübre ve mazot pahalılığıdır, arazimin hepsini işletemiyorum, iş gücü sorunu yaşıyorum, bir bölgede su sorunu yaşıyoruz, suyumuz boldur, araziye ulaşmıyor, arazimizin yaklaşık 45.000 dönümü sazlık halindedir, drenaj sorunu bulunmaktadır. Buğdayı Muş ofise ve yemliğe veriyoruz, ofis bizden kg başına 1 TL alıyor bize 3 TL'den fazlaya veriyor. Dönüme 17 TL gübre ve mazot desteği alıyoruz. Eğer girdi fiyatları düşürülürse, sulama durumu geliştirilirse, ektiğimiz ürünlerimizi pazarlamaya yardımcı olacak kooperatif kurulursa (ofis ucuza alıyor) pazar alternatifimiz gelişirse üretimde artış sağlanır herkes bu nedenlerle ekmiyor”* (K66).

Tarımsal faaliyetlerinin önündeki en büyük sorunun şekerpancarına konulan kota ve şeker fabrikasının özelleşmesi olduğunu belirten K17 ve K59 katılımcıları şunları belirtmiştir. “Köyümüzde tarımsal faaliyetlerin önündeki en önemli sorun şeker pancarına konulan kota sorunudur” (K17). “Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli sorunlarımız şeker fabrikasının özelleşmesidir. Devlet Su İşleri sulama başkanlığının sisteminde her köyden bir üye olması suyun adil dağılımını sağlar. Biz eşit bir şekilde sudan istifade edemiyoruz, kanalların temizlenmemesi ciddi sorun, Karasu yatağının değiştirilmesiyle sulu olan arazilerimizin yarısı kuru duruma geçti (pancar motoruyla çekip suluyorduk), herkes bu sıkıntılardan dolayı sondaj vurunca su seviyesi 6 metreden 40 metreye düştü, DSİ’ye para ödüyoruz” (K59).

Tarımın önündeki diğer bir soruna değinen K20 katılımcısı şunları belirtmiştir: “Toprak sahiplerinin İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde yaşamaları, köyde yaşayanlara sıkıntıdır ve araziler başka köylere kiraya veriliyor, bu engeldir. Kalıcı ciddi adımlar olmazsa gelişimin olmayacağını düşünüyorum”.

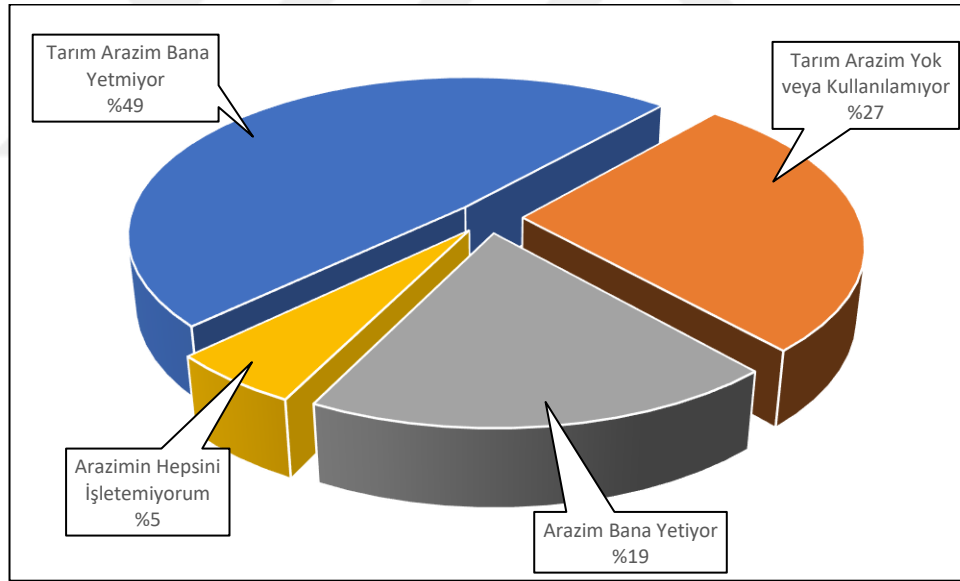

Şekil 6. 26: Katılımcıların Tarımsal Üretimin Önündeki Sorunlarla İlgili Düşünceleri

Katılımcılar, arazi durumuyla ilgili olarak şunları belirtmiştir: 36 katılımcı (%49) arazisinin kendine yetmediğini. 20 katılımcı (%27) tarım arazisinin az olduğunu veya kullanmadığını, 14 katılımcı (%19) arazisinin kendine yettiğini, 4 katılımcı (%5) arazisinin hepsini işletemediğini söylemiştir (Şekil 6. 27; Tablo 6. 7).

Tarım arazisinin yetmediğini belirten K4, K17, K19, K20, K28, K51 ve K62 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Arazim bana yetmiyor. Mevcut arazimin hepsini işletemiyorum” (K4). “Baraj yapılmasaydı arazim bana yetiyordu. O zaman arazimin tamamını işletebiliyordum” (K17). “Benim arazim daha önce bana yetiyordu. Mirasla bölününce yetmiyor hepsini işletiyorum” (K19). “Arazim yetmiyor. Bazı aileler dışında arazi yetmiyor, bütün arazimi işletiyorum” (K20). “Arazim bana yetmiyor onun için icara tutuyorum, teknolojik aletlerden dolayı iş gücü sorunu çekmiyorum” (K28). “Arazim bana ve kardeşlerime yetmiyor. İş gücü sorunu yaşamıyoruz” (K51). “Arazim bana yetmiyor, altı kardeşiz hepsini işletiyorum” (K62).

Arazilerinin kendilerine yettiğini söyleyen K66 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Arazim bana yetiyor hepsini işletemiyorum, otlak olarak kalıyor” (K66). “Su olursa arazim yeter, hepsini işletiyorum” (K71).

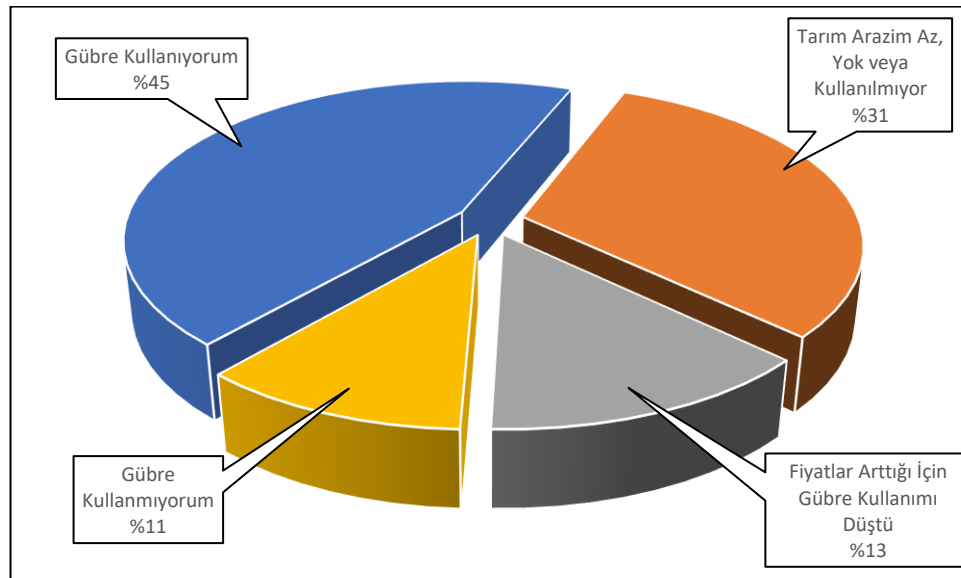

Şekil 6. 27: Katılımcıların Arazileri Hakkındaki Görüşleri

Katılımcılar, arazi durumuyla ilgili olarak şunları belirtmiştir: 33 katılımcı (%45) gübre kullandığını, 23 katılımcı (%31) tarım arazisinin az olduğunu veya kullanmadığını, 10 katılımcı (%13) fiyatların artmasından dolayı gübre kullanımının düştüğünü, 8 katılımcı (%11) gübre kullanmadığını söylemiştir (Şekil 6. 28; Tablo 6. 7).

Suni ve doğal gübre kullandığını belirten K19, K20, K51 ve K59 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Gübre kullanımını fiyatlar arttığı için %50 düşürdük” (K19). “Gübre kullanıyoruz, verim düştüğünden fiyat yüksekliğinden kullanımımız düşüyor. Tarımsal faaliyetlerde karşılaştığımız en önemli sorunlar mazot, gübre maliyetlerin yüksek olması” (K20). “Doğal ve suni gübre kullanıyorum, suni gübre verimi azalttı, toprağı çoraklaştırdığı için daha çok hayvan gübresi kullanıyorum” (K51). “Sadece fenni gübre kullanıyorum, hayvan gübresini kışın yakacak olarak kullanıyorum” (K62). “Hem doğal gübre hem de suni gübre kullanıyorum” (K59).

Daha çok hayvan gübresi kullandığını belirten K28, K66 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Ben organik gübre kullanıyorum, diğer gübreler toprağı çoraklaştırdı gübreye mahkûm etti. Tarımsal faaliyetler ve kalkınmanın önündeki en önemli sorunlar gübre ve mazot fiyatının yüksek olması ve alım gücümüzün düşmesidir. Tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi için gübre ve mazot fiyatının yarısı devletçe karşılanabilir” (K28). “Daha çok hayvan gübresi olmak üzere suni gübre de kullanıyorum. Tarımsal faaliyetlerin önündeki en önemli engel gübre ve mazot pahalılığı” (K66). “Fiyatlardan dolayı gübre kullanımım çok düştü, arazi de daha çok gübre istiyor” (K71).

Şekil 6. 28: Katılımcıların Gübre Kullanım Durumu

Katılımcılar, tarımın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin arttırılmasına yönelik şunları belirtmiştir: 25 katılımcı (%35) sulama kanal ve gölet imkânın geliştirilmesi gerektiğini, 22 katılımcı (%30) tarım arazisinin az olduğunu, arazisinin olamadığını veya kullanamadığını, 18 katılımcı (%24) gübre ve mazot fiyatlarının düşürülmesi gerektiğini söylemiştir. 3'er katılımcı (%4) yeni tür ve tohum desteği ve teşviklerin verilmesi gerektiğini, 1'er katılımcı (%1) sermaye, gübre ve mazot desteği verilmeli; sulama ve pazarlama sorunu çözülmeli; drenaj sorununun çözülmesi gerektiğini belirtmiştir (Şekil 6. 29; Tablo 6. 7).

Tarımın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin arttırılması için başta sulama, kanal ve göletlerinin geliştirilmesi gerektiğini söyleyen K4, K19, K51 ve K62 katılımcılar şunları belirtmiştir: *“Tarımsal faaliyetlerimizin geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin arttırılması için sulama kanalı ve su getirilebilir. Önceki sulama kanalından randıman alamadık onarılmadı, zarar gördü, sular HES'lere gitti. Bu köyde tarımsal sorunlar fazladır. Tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin arttırılması için yeni bir sulama kanalı yapılmalı. Proje var ödenek yok (altı grup köy). Bunun dışında yerli tohumların geliştirilmesi gerekmektedir”* (K4). *“Tarımsal faaliyetlerimizin geliştirilmesi için yer tespiti yapılan, temel tahlili yapıp proje aşaması biten, ihale aşamasına gelen iki sulama göleti yapılırsa verimimiz %100 artar ve kalkınmaya etki eder. Tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin olması için yem, saman, ot üretimimiz artarsa hayvancılığı da etkiler. Pazar geliştirilebilir, şeker fabrikalarının ürün almasını öneriyorum, bekletiliyor. Girdilerin fiyatının düşürülmesi, makine desteği sunulması, su motoru ekipman geliştirilmesi gerekir”* (K19). *“Tarım faaliyetlerinin gelişmesi için suyun arazimize ulaştırılması, maliyetlerin düşürülmesi (maliyetten dolayı ekim zamanında taban gübresi kullanamıyorum)”* (K51). *“Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli engel sulama sorunu olarak duruyor. Arazimiz sulamaya müsait, akarsu veya barajdan su getirilirse üretimimiz çok güzel olur. 10 yıldır devam eden Alparslan II Barajı'nın bitmesini bekliyoruz. Hava alanı meralarımızı aldı tapu olmadığı için faydası olmadı. Su imkânı geliştirilebilir, özellikle mazot ve diğer kalemlerin pahalı olması ciddi engeldir. Teşviklerin iyi araştırılıp bu işi yapacak olana ve hak edene verilmesini*

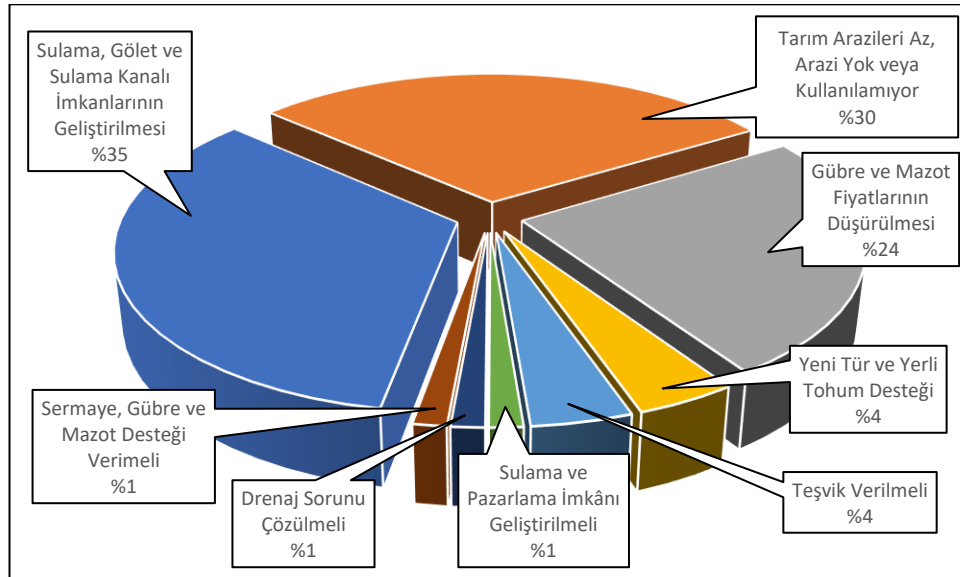
istiyorum; teşviklerin bir kısmı başka alanlarda kullanılıyor, önerim bunun tespit edilmesi ve önüne geçilmesi” (K62).

Tarımın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması için gübre ve mazot fiyatlarının yüksek olduğunu ve bunun düşürülmesinin gerektiğini belirten K28 ve K66 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Tarımsal faaliyetler ve kalkınmanın önündeki en önemli sorunlar, gübre ve mazot fiyatının yüksek olması ve alım gücümüzün düşmesidir. Buğdayı özellikle ofise veriyorum, belli aralıklarla kapanıyor, tüccarlara mecbur kalıyoruz. Tüccarlar, faturasız şekilde fırsatçılık yapıyorlar. Diğer ürünleri, Bulanık’ta tüccara veriyoruz. Tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi için Gübre ve mazot fiyatının yarısı devletçe karşılanabilir, arazi toplulaştırılması gerekiyor. Çiftçinin ürünü elinde kalmasın diye önü açılmalıdır. İthalatın yapılması sonucu ürünlerimiz elimizde kalabiliyor, geçen yıl oldu. İthalat kesilirse çiftçinin girdi fiyatlarına katkı sağlanırsa ve pazar ayağı garantilenirse daha rahat olacağız ve üretmeye başlayacağız. Buna ek olarak fiyat istikrarı, geliri yüksek yeni ürünlere yönlendirme, ziraat mühendisi desteği verilmeli” (K28). “Tarımsal faaliyetlerin önündeki en önemli engel gübre ve mazot pahalılığıdır, arazimin hepsini işletemiyorum, bir bölgede su sorunu yaşıyoruz, suyumuz boldur araziye ulaşmıyor, arazimizin yaklaşık 45.000 dönümü sazlık halindedir, drenaj sorunu bulunmaktadır. Buğdayı Muş ofise ve yemliğe veriyoruz ofis bizden kg başına 1 TL alıyor, bize 3 TL’den fazlaya veriyor. Dönüme 17 TL gübre ve mazot desteği alıyoruz. Eğer girdi fiyatları düşürülürse, sulama durumu geliştirilirse, ektiğimiz ürünlerimizi pazarlamaya yardımcı olacak kooperatif kurulursa (ofis ucuza alıyor) pazar alternatifimiz gelişirse üretimde artış sağlanır herkes bu nedenlerle ekmiyor” (K66).*

Tarımın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması için K59 katılımcısı şunları belirtmiştir: *“Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli sorunlarımız Şeker fabrikasının özelleşmesi ve Devlet Su İşleri sulama başkanlığının sisteminde her köyden bir üye olması, suyun adil dağılımını sağlar. Biz eşit bir şekilde sudan istifade edemiyoruz, kanalların temizlenmemesi ciddi sorun, Karasu yatağının değiştirilmesi sulu olan arazilerimizin yarısı kuru duruma geçti (pancar motoruyla çekip suluyorduk), herkes bu sıkıntılardan dolayı sondaj vurunca su seviyesi 6 metreden 40*

metreye düştü DSI'ye para ödüyoruz. Teşviklerin zamanında yapılması, doğru kişiye ve bu işi yapana verilmesi önemlidir. Hazine arazilerinin satışını istiyoruz, hemen sonuçlanmasını istiyorum, hazine arazisini işletenler de çiftçi olarak görülmediği için teşviklerden yararlanamıyor”

Tarımın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması için K71 katılımcısı şunları belirtmiştir: “Tarımsal faaliyetlerimizin önündeki en önemli sorun, yeraltı su seviyesini yüksek olmasından dolayı sezonun kısa olmasıdır, ilkbaharın ilk aylarında ekime müsaade etmiyor. Köyde daha çok tarlası olmayan kişiler icara yarı yarıya kiralık olarak yapıyor, kazanmıyor. Sulama sorunu arazi içerisine kanal gerekiyor. Araziler çorak, ilkbaharda su arazide bekleyerek bozuyor. Arazilerimizin su, drenaj sorunu çözülmeli, mazot harcayarak su çektiğimizde maliyetlerimiz yükseliyor, DSI dönüm başına akarsu ve kanallardan çekilen su için 43 TL alıyor. Bu şartlarda gelecekle ilgili gelişme beklenemez, insanlar maliyetin sürekli artmasından dolayı bırakmak istiyor. Arazimize drenaj yapılması, kanal yapılması, barajın bir an önce bitirilmesi önemlidir. Arazi toplulaştırılması çözüm olmadı, çünkü çok parçalanmış ailelere az arazi düşüyor”.

Şekil 6. 29: Katılımcıların Tarımın Geliştirilmesi ve Kalkınmaya Etkisinin Arttırılmasına Yönelik Önerileri

Tablo 6. 7: Kırsal Alanların Tarımsal Faaliyet Özellikleri

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
En Fazla Hangi Tarım Ürünü Ekiyorsunuz	Buğday	K17, K18, K20, K21, K22, K23, K24, K29, K30, K31, K33, K35, K39, K40, K41, K43, K59, K60, K61, K62, K64, K65, K67, K68, K70	25
	Tarım arazim az/yok, arazim kullanılamıyor.	K3, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K32, K44, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K74	23
	Yonca	K1, K2, K4, K38, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K63, K66, K69, K71, K72, K73	17
	Arpa	K19, K25, K26, K27, K28, K34, K42	7
	Şeker pancarı	K36, K37	2
Hangi Tarım Ürünleri Daha Çok Gelir Getiriyor	Yonca	K1, K2, K4, K8, K9, K20, K38, K39, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K63, K65, K66, K69, K70, K71, K72, K73	22
	Tarım arazim az/yok, arazim kullanılamıyor.	K3, K5, K6, K7, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K32, K44, K45, K46, K47, K54, K55, K56, K57, K58, K74	22
	Arpa	K18, K19, K22, K23, K25, K27, K28, K30, K31, K33, K34, K35, K40, K43, K60, K61, K64, K68	18
	Buğday	K21, K24, K26, K29, K42, K62	6
	Şeker pancarı	K17, K36, K37, K41, K59, K67	6
Yeni Tarım Ürünü Çeşidi Denediniz mi	Tarım arazim az/yok, arazim kullanılamıyor.	K3, K5, K6, K7, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K32, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K74	20
	Denemedim denemeyi düşünüyorum.	K1, K9, K23, K27, K31, K34, K36, K38, K40, K41, K42, K43, K49, K53, K54, K60, K62, K63, K66, K69, K71, K72, K73	23
	Denedim yeni tür denemeyi düşünürüm.	K2, K4, K18, K19, K20, K21, K22, K24, K29, K30, K33, K35, K51, K64, K67	15
	Denemedim.	K8, K17, K25, K28, K44, K48, K52, K61, K65, K68, K70	11
	Denedim.	K37, K39, K59	3
	Denedim yeni tür denemeyi düşünmüyorum.	K26, K50	2
Tarımsal Ürünlerinizi Nasıl Değerlendiriyorsunuz, Nerede Pazarlıyorsunuz	Kendim tüketiyorum ancak bana yetiyor.	K1, K2, K4, K5, K8, K24, K31, K34, K48, K49, K50, K51, K52, K54, K60, K61, K62, K68, K70, K72, K73	21
	Tarım arazim az/yok, arazim kullanılamıyor.	K3, K6, K7, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K32, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K59, K74	21
	İhtiyacımız dışında artanı ofis, tüccarlara veriyoruz.	K18, K20, K21, K22, K23, K28, K36, K71	8
	Muş ilinde fabrika, tüccarlara pazarlıyorum.	K17, K19, K44, K53, K64, K66, K67	7
	Malazgirt'te tüccarlara satıyorum.	K35, K38, K39, K40, K41, K42, K43	7
	Bulanık'ta tüccarlara.	K25, K26, K27, K29	4
	Artanı köyde satıyorum.	K30, K33, K63, K65	4
	Çevre illere.	K69	1
	Ağrı şeker fabrikasına.	K37	1
Tarımsal Üretim Önündeki En Önemli Sorun	Su sorunu, kuraklık.	K4, K5, K9, K14, K15, K18, K19, K21, K22, K23, K26, K30, K31, K34, K40, K42, K43, K51, K54, K59, K61, K62, K68, K72, K73	25
	Mazot, gübre fiyat yüksekliği ve işgücü sorunu.	K20, K25, K27, K28, K29, K33, K35, K36, K37, K38, K39, K41, K48, K49, K52, K60, K64, K66	18
	Tarımsal arazi azlığı.	K1, K2, K7, K10, K12, K13, K16, K32, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K63, K74	17
	Su azlığı ve mazot ile gübre fiyat yüksekliği.	K24, K65, K67, K69, K70	5
	Cevapsız	K3, K6, K11, K17, K44	5
	Kota sorunu.	K17	1
	Drenaj Sorunu.	K53, K71	2
	Sermaye yetersizliği.	K8	1
Arazi Durumu	Tarım arazim bana yetmiyor.	K1, K2, K4, K8, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K34, K36, K37, K39, K40, K42, K43, K49, K50, K51, K59, K60, K61, K62, K64, K65, K68, K70, K72	36
	Tarım arazim yok veya kullanılamıyor.	K3, K6, K7, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K32, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K74	20
	Arazim bana yetiyor	K25, K33, K38, K41, K44, K48, K53, K54, K63, K66, K67, K69, K71, K73	14

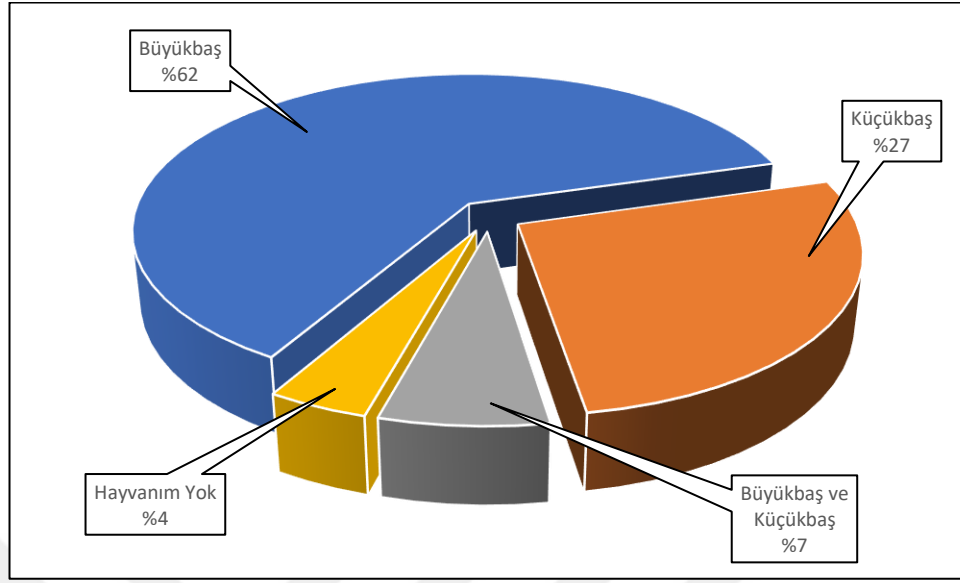
	Arazimin hepsini işletemiyorum.	K5, K9, K35, K52	4
Gübre Kullanım Durumu	Gübre kullanıyorum.	K1, K2, K8, K23, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K50, K51, K52, K53, K54, K59, K61, K62, K65, K66, K68, K69	33
	Tarım arazim az/yok, arazim kullanılmıyor.	K3, K4, K5, K6, K7, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K32, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K73, K74	23
	Fiyatlar arttığı için kullanım düştü.	K19, K20, K21, K33, K48, K49, K60, K64, K71, K72	10
	Gübre kullanmıyorum	K9, K18, K22, K24, K44, K63, K67, K70	8
	Sulama, gölet ve sulama kanalı imkânlarının geliştirilmesi.	K2, K9, K18, K21, K22, K23, K24, K29, K31, K34, K42, K43, K44, K51, K54, K59, K60, K61, K62, K65, K68, K69, K70, K72, K73	25
Tarım Faaliyetlerinin Geliştirilmesi ve Kalkınmaya Etkisinin Arttırılması Konusunda Ne Yapılabilir	Tarım arazim az/yok, arazim kullanılmıyor.	K1, K3, K6, K7, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K17, K32, K45, K46, K47, K55, K56, K57, K58, K63, K74	22
	Gübre ve mazot fiyatlarının düşürülmesi.	K25, K26, K27, K28, K33, K35, K36, K38, K39, K40, K41, K48, K49, K50, K52, K53, K64, K66	18
	Yeni tür ve yerli tohum desteği.	K4, K20, K30	3
	Teşvik verilmeli.	K5, K37, K67	3
	Sulama ve pazarlama imkânı geliştirilmeli.	K19	1
	Drenaj sorunu çözülmeli.	K71	1
	Sermaye, gübre ve mazot desteği verilmeli.	K8	1
	Merkez Köy ve İlçe Köyleri	Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

6.6.2. Hayvancılık Faaliyetlerinin Kırsal Kalkınma Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bulgular

Katılımcılar en fazla besledikleri hayvan türüyle ilgili şunları belirtmiştir: 46 katılımcı (%62) büyükbaş hayvancılık, 20 katılımcı (%27) küçükbaş hayvancılık faaliyetini yaptığını söylemiştir. 5 katılımcı (%7) büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetlerini birlikte yaptığını, 3 katılımcı (%4) hayvanının olmadığını ifade etmiştir (Şekil 6. 30; Tablo 6. 8).

Büyükbaş hayvancılık faaliyetiyle uğraştıklarını belirten K3, K28, K36, K39, K44, K48 ve K59 katılımcıları şunları açıklamıştır: “*En fazla beslediğim hayvan türü inek olup en verim aldığım ırk ise simentadır. Simenta buzağı, et ve süt geliri bakımından yüksektir*” (K3). “*Montofon ve motofon melezi 58 büyük baş hayvanım var. Bunları verimli meraya daha fazla gönderebiliyorum, güneşte durabiliyor simentada bu durumlara uyum göstermiyor*” (K23). “*Montofon melezi, montofon, simenta ve simenta melezi 43 büyükbaş hayvanım var. İmkânlarımız dahilinde büyükbaş daha verimli*” (K28). “*15 büyükbaş simenta hayvanım var. Köyde yerli karasığır hayvan besleniyor, benimki verimi yüksek olan simenta ırkıdır*” (K36). “*100 büyük baş simenta ve simenta melezi hayvanım var. En fazla simenta verimlidir*” (K39). “*7 büyük baş hayvanım var, hepsi yerli, bu hayvanlar araziye daha çok uyum sağlıyorlar ancak montofon daha çok gelir getiriyor*” (K44). “*12 büyük baş hayvanım var, çoğu simenta melezi ve simentadır. Simenta ırkının et süt ve pazar durumu daha iyidir*” (K48). “*15 büyük baş montofon ve montofon melezi hayvanım var. Bir dönem hoştayn ırkı getirdik, piyasada tutulmadığı için bilinmiyordu, elimizden çıkardık*” (K59).

Küçükbaş hayvancılık faaliyetiyle uğraştıklarını belirten K4 ve K7 katılımcıları şunları belirtmiştir: “*100 küçükbaş (mor koyun) hayvanım var. Bu bölgede mor koyun daha verimlidir. Bir dönem Karaman koyunu denendi, araziye ve iklime uyum sağlamadı*” (K4). “*80 küçükbaş hayvanım var (mor koyun, kangal kırma, yerli), mor koyun daha çok gelir getiriyor*” (K7).

Şekil 6. 30: Katılımcıların En Fazla Besledikleri Hayvan Türü

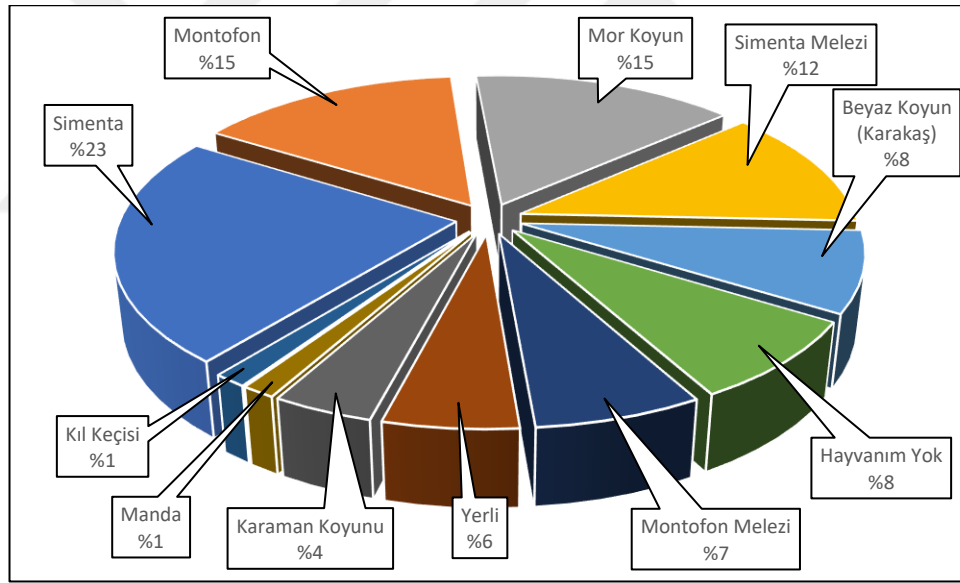
Katılımcılar en fazla besledikleri hayvan ırkıyla ilgili şunları belirtmiştir: 17 katılımcı (%23) en fazla simenta ırkı inek beslediğini, 11'er katılımcı (%15) montofon ve mor koyun beslediğini, 9 katılımcı (%12) simenta melezi beslediğini, 6 katılımcı (%8) beyaz koyun (karakaş) ve hayvanının olmadığını söylemiştir. 5 katılımcı (%7) montofon melezi, 4 katılımcı (%6) yerli hayvan, 3 katılımcı (%4) Karaman koyunu, 1'er katılımcı (%1) ise manda ve kıl keçisi beslediğini ifade etmiştir (Şekil 6. 31; Tablo 6. 8).

En fazla simenta ırkı besleyen K3, K17, K36, K39 ve K48 katılımcıları şunları belirtmiştir: “En fazla beslediğim hayvan türü, inek olup en verim aldığım ırk ise Simenta’dır. Simentanın, buzağı, et ve süt geliri bakımından yüksektir” (K3). “300 küçükbaş (mor koyun), 30 büyükbaş (simenta) hayvanım var” (K17). “15 büyükbaş simenta hayvanım var. Köyde yerli karasığır hayvan besleniyor, benim verimi yüksek olan simenta ırkıdır” (K36). “100 büyükbaş simenta ve simenta melezi hayvanım var. En fazla simenta verim getiriyor” (K39). “12 büyükbaş hayvanım var çoğu simenta meleziyle simentadır. Simenta ırkının, et, süt ve pazar durumu daha iyidir” (K48).

En fazla montofon ırkı besleyen K23, K28, K44 ve K59 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Montofon ve montofon melezi 58 büyükbaş hayvanım var. Bunları daha fazla verimli olan meraya gönderebiliyorum güneşte durabiliyor, simentada bu

durumlara uyum göstermiyor” (K23). “Montofon melezi, montofon, simenta ve simenta melezi 43 büyükbaş hayvanım var” (K28). “7 büyükbaş hayvanım var hepsi yerli bu hayvanlar araziye daha çok uyum sağlıyorlar, ancak montofon daha çok gelir getiriyor” (K44). “15 büyükbaş montofon ve montofon melezi hayvanım var. Bir dönem hoştayn ırkı getirdik, piyasada tutulmadığı için bilinmiyordu, elimizden çıkardık” (K59).

En fazla mor koyun ırkı besleyen K4 ve K7 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“100 küçükbaş (mor koyun) hayvanım var. Bu bölgede mor koyun daha verimlidir. Bir dönem Karaman koyunu denendi, araziye ve iklime uyum sağlamadı” (K4). “80 küçükbaş hayvanım var (mor koyun, kangal kırma, yerli) mor koyun daha çok gelir getiriyor” (K7).*

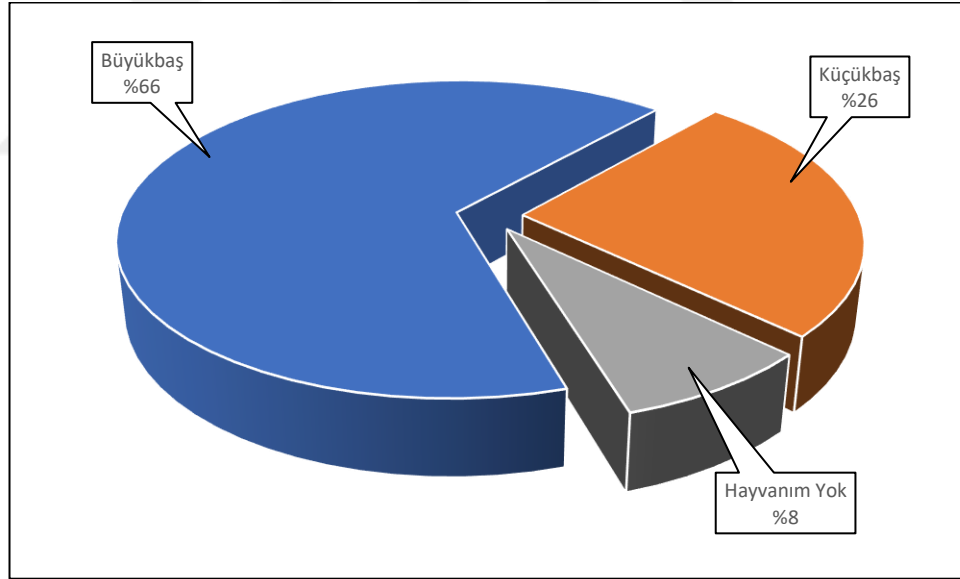
Şekil 6. 31: Katılımcıların En Fazla Besledikleri Hayvan İrki

Katılımcılar en fazla verim getiren hayvan türüyle ilgili şunları belirtmiştir: 49 katılımcı (%66) büyükbaş hayvancılığın, 19 katılımcı (%26) küçükbaş hayvancılığın daha çok verim getirdiğini, 6 katılımcı (%8) ise hayvanının olmadığını açıklamıştır (Şekil 6. 32; Tablo 6. 8).

En fazla verim getiren hayvan türünün büyükbaş olduğunu belirten K3, K23, K28, K36, K39, K44 ve K48 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“En verim aldığım ırk ise Simentadır. Simentanın buzağı, et ve süt geliri yüksektir” (K3). “Montofon ve*

montofon melezi, 58 büyükbaş hayvanım var. Bunlar daha fazla verimli olan meraya gönderebiliyorum, güneşte durabiliyor, simentada bu durumlara uyum göstermiyor” (K23). “Montofon melezi, montofon, simenta ve simenta melezi 43 büyükbaş hayvanım var. İmkânlarımız dahilinde büyükbaş hayvan daha verimlidir, buzağı desteği alıyoruz” (K28). “Köyde yerli karasığır hayvan besleniyor, benim hayvanım, verimi yüksek olan simenta ırkıdır” (K36). “100 büyükbaş simenta ve simenta melezi hayvanım var. En fazla simenta verim getiriyor” (K39). “7 büyükbaş hayvanım var, hepsi yerli, bu hayvanlar araziye daha çok uyum sağlıyorlar ancak montofon daha çok gelir getiriyor” (K44). “. Simenta ırkının et, süt ve pazar durumu daha iyidir” (K48).

En fazla verim getiren hayvan türünün küçükbaş olduğunu belirten K4 katılımcısı şunları ifade etmiştir: “Bu bölgede mor koyun daha verimlidir. Bir dönem Karaman koyunu denendi araziye ve iklime uyum sağlamadı”.

Şekil 6. 32: Katılımcılara Göre En Çok Verim Getiren Hayvancılık Türü

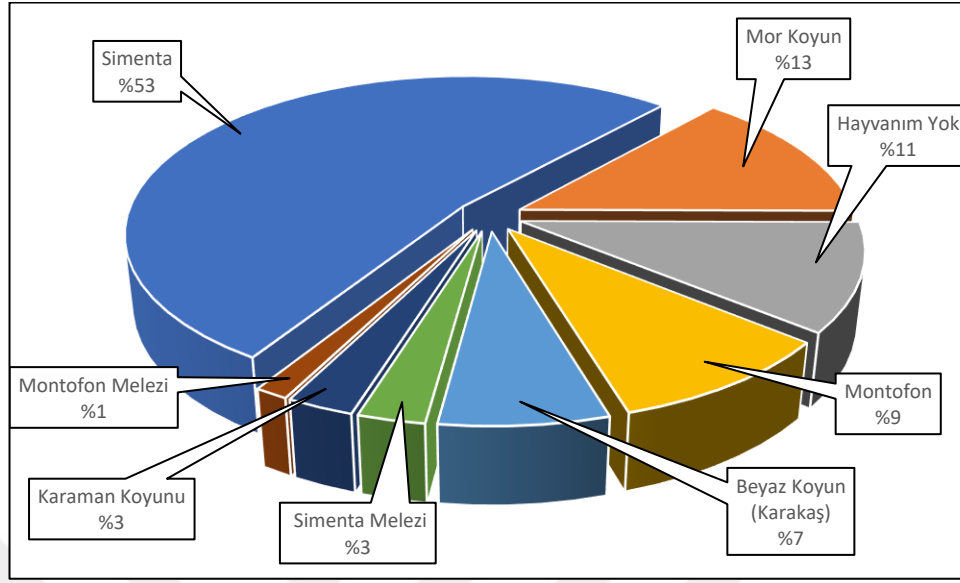
Katılımcılar en fazla verim getiren hayvan ırkı ilgili şunları belirtmiştir: 39 katılımcı (%53) en fazla simenta ırkı ineğin, 10 katılımcı (%13) mor koyunun daha çok gelir getirdiğini belirtmiştir. 8 katılımcı (%11) hayvanının olmadığını söylemiş, 7 katılımcı (%9) montofon ineğinin daha çok gelir getirdiğini ifade etmiştir. 5 katılımcı (%7) beyaz koyunun (karakaş), 2’şer katılımcı (%3) Karaman koyunu ve simenta

melezi ineğinin daha çok verim getirdiğini belirtmiştir. 1 katılımcı (%1) ise montofon melezi ineğin daha çok gelir getirdiğini dile getirmiştir (Şekil 6. 33; Tablo 6. 8).

En fazla simenta ve simenta melezi ineklerin gelir getirdiğini söyleyen K3, K36, K39 ve K48 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“En fazla beslediğim hayvan türü inek olup en verim aldığım ırk ise Simenta’dır. Simenta buzağı, et ve süt geliri bakımından yüksektir. Hayvansal ürünler ancak bize yetiyor, canlı hayvanı bazen Varto’ya götürüp kasaba veriyorum. Köyde bazı ailelerin hayvanlarını kurbanlık için batı şehirlerine götürdükleri oluyor. Köyde daha çok küçükbaş hayvancılık yapılıyor. Köyün sınırında HES yapılmış. Hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesi ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engeller mera alanlarında susuzluk sorunun olmasıdır. Köyün suyu meraya taşınabilir. Hayvancılığın gelişmesi için yeni cins hayvan desteği verilmeli ve ithalatın kesilmesinden dolayı uzun vadeli kredi desteği sağlanmalı”* (K3). *“15 büyükbaş simenta hayvanım var. Köyde yerli karasığır hayvan besleniyor, benimki verimi yüksek olan simenta ırkıdır”* (K36). *“100 büyük baş simenta ve simenta melezi hayvanım var. En fazla simenta verimlidir”* (K39). *“12 büyük baş hayvanım var, çoğu simenta melezi ve simentadır. Simenta ırkının et süt ve pazar durumu daha iyidir”* (K48).

En fazla morkoyonun gelir getirdiğini söyleyen K4 katılımcısı şunları belirtmiştir: *“100 küçükbaş (mor koyun) hayvanım var. Bu bölgede mor koyun daha verimlidir. Bir dönem Karaman koyunu denendi, araziye ve iklime uyum sağlamadı”*.

En fazla montofon ineğinin gelir getirdiğini söyleyen K23 ve K44 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Montofon ve motofon melezi 58 büyükbaş hayvanım var. Bunları daha fazla verimli olan meraya gönderebiliyorum, güneşte durabiliyor, simenta bu şartlara uyum göstermiyor”* (K23). *“7 büyükbaş hayvanım var, hepsi yerli, bu hayvanlar araziye daha çok uyum sağlıyorlar ancak montofon daha çok gelir getiriyor”* (K44).

Şekil 6. 33: Katılımcılara Göre En Çok Verim Veren Hayvan Irkı

Katılımcılar canlı hayvanlarını nasıl değerlendirdikleriyle ilgili şunları belirtmiştir: 22 katılımcı (%30) köyde bulunan ve köye gelen tüccarlara pazarladığını belirtmiştir. 17 katılımcı (%23) hayvanının olmadığını, 15 katılımcı (%20) hayvanlarını bağlı olduğu ilçeye pazarladığını, 9 katılımcı (%12) hayvanlarını Muş'a götürerek pazarladığını, 8 katılımcı (%11) hayvanlarını büyük şehirlere götürerek pazarladığını, 2 katılımcı (%3) hayvanlarının kendisine ancak yettiğini, 1 katılımcı (%1) ise Bingöl Et ve Balık Kurumu'na götürdüğünü söylemiştir (Şekil 6. 34; Tablo 6. 8).

Canlı hayvanlarını nasıl değerlendirdikleriyle ilgili K4 katılımcısı şunları belirtmiştir: *"Canlı hayvanı komşu köylerden ve farklı illerden gelen tüccarlara veriyoruz, bazen kurbanlık olarak batı şehirlerine veriyoruz. Bir pazarımız yok, gelenler ucuz fiyata alıyor"*.

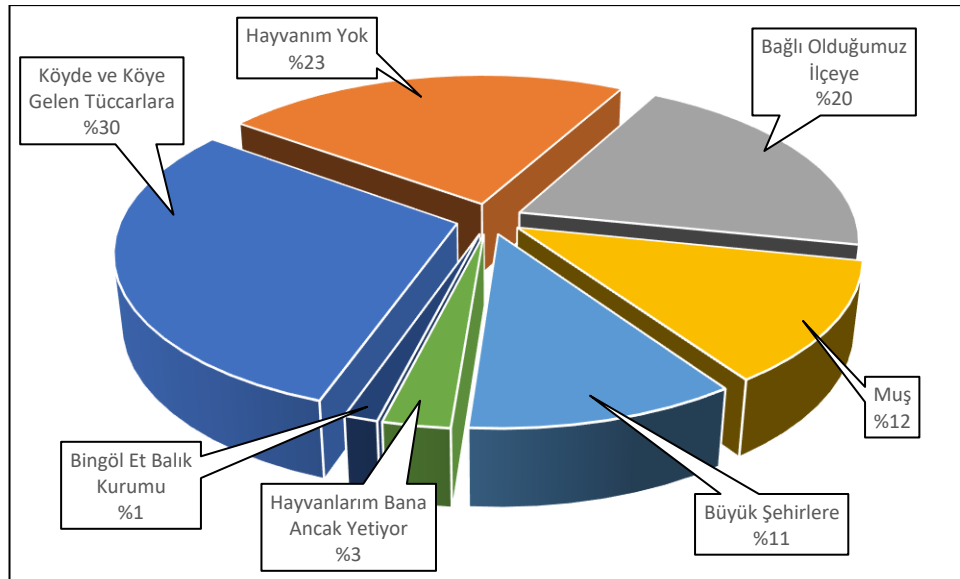
Katılımcılardan canlı hayvanlarını bağlı oldukları ilçeye pazarladıklarını ilgili K3, K23 ve K36 şunları belirtmiştir: *"Canlı hayvanı bazen Varto'ya götürüp kasaba veriyorum. Köyde bazı ailelerin hayvanlarını kurbanlık için batı şehirlerine götürdükleri oluyor"* (K3). *"İhtiyacım dışındaki hayvanı satıyorum, pazarlayacak yer bulamıyoruz. Bulanıkta da satamıyoruz herkesin olduğu için, pazar sorunu yaşıyoruz, uzak şehirlere pazarlayamıyoruz, her zaman tüccar ve mandıracı bulamıyoruz"* (K23).

“Canlı hayvanı Malazgirt’e götürüp satıyoruz. Et Balık Kurumu sebep oluyor, kesim yapmıyor. Beklentimiz ürettiğimiz hayvanların ve hayvansal ürünlerin değerinde satılması, mandıracılığın geliştirilmesi, pazar sorunun çözülmesi gibi” (K36).

Katılımcılardan canlı hayvanlarını büyük şehirlere götürüp pazarladıklarını belirten K7 ve K39 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Canlı hayvanı Diyarbakır’a veriyorum, bazen kurbanlık için büyük şehirlere veriyorum” (K7). “Hayvanları büyük şehirlere kurbanlık olarak götürüyoruz, bu yıl satamadık yarısını, bir yıllığına borç verip geldik, hayvansal ürünleri evde tüketiyoruz, arta kalanı köyde satıyoruz. Yem pahalı, ilaç, Et Balık Kurumu fiyatının düşük, ancak devletin teşviki gerçek mala ve üreticiye, umutluyum” (K39).

Katılımcılardan canlı hayvanlarını Muş merkeze götürüp pazarladığını söyleyen K44 ve K48 şunları belirtmiştir: “Canlı hayvanları Muş merkezde satıyorum. Dışarıdan araçlar geliyor, köyün ekonomisine katkısı olmuyor” (K44). “Canlı hayvanı da Muş’ta istediğimiz fiyata satamıyoruz, zarar ediyoruz, pazarlama sorunu var, ithalat fiyatlarımızı düşürdü” (K48).

Hayvancılıkla ilgili K17 katılımcısı şunları belirtmiştir: “Köyde sekiz ev balıkçılıkla uğraşıyor, kimisi yol kenarındaki alabalık restoranında pazarlıyor, kimisi Muş’a götürüyor”.

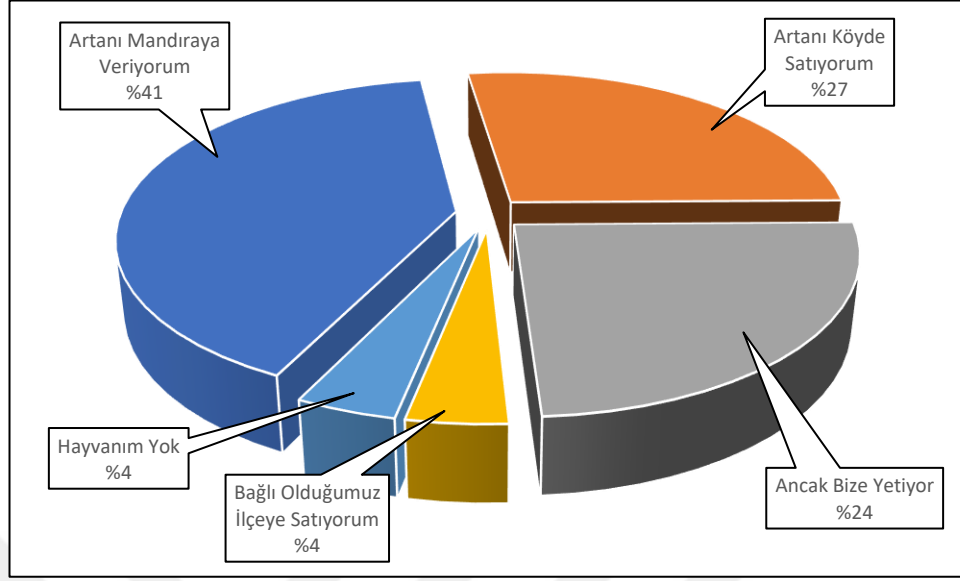
Şekil 6. 34: Katılımcılara Göre Canlı Hayvanların Değerlendirilme Durumu

Katılımcılar hayvansal ürünlerini nasıl değerlendirdikleriyle ilgili şunları belirtmiştir: 30 katılımcı (%41) hayvansal ürünlerinden artanı mandıraya verdiğini, 20 katılımcı (%27) ihtiyacını karşıladıktan sonra artan hayvansal ürünlerini köyde sattığını, 18 katılımcı (%24) hayvansal ürünlerinin ancak kendilerine yettiğini, 3'er katılımcı (%4) hayvansal ürünlerini bağlı oldukları ilçeye götürüp pazarladıklarını ve hayvanının olmadığını söylemiştir (Şekil 6. 35; Tablo 6. 8).

Hayvansal ürünleri mandıracıya verdiklerini söyleyen K48 ve K59 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Hayvansal ürünlerimiz genelde elimizde kalıyor, mandıracılar Muş merkezden gelip ucuz fiyatına alıyorlar, alternatif yok”* (K48). *“Hayvansal ürünlerimizi mandıracı gelip alıyor. İki grup mandıracı var, ikisi sağlam, ucuz alıyor, ikisi biraz fazla verip parayı vermiyor. İki yıldır para alamayan var”* (K59).

Hayvansal ürünleri köyde pazarladığını söyleyen K28, K36 ve K39 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Süt, yoğurt, peyniri pazarlayamıyoruz, mandıra olmadığı için köyde veriyoruz, nadiren Bulanık'a götürüyoruz”* (K28). *“Hayvansal ürünler ancak bize yetiyor, artanı köyde satıyoruz, canlı hayvanı Malazgirt'e götürüp satıyoruz. Beklentimiz ürettiğimiz hayvanların ve hayvansal ürünlerin değerinde satılması, mandıracılığın geliştirilmesi, pazar sorunun çözülmesi gibi”* (K36). *“Hayvansal ürünleri evde tüketiyoruz, arta kalanı köyde satıyoruz”* (K39).

Hayvansal ürünlerle ilgili K3 katılımcısı şunları belirtmiştir: *“Hayvansal ürünler ancak bize yetiyor”. Köyümüzde 1 kişi arıcılıkla uğraşıyor, 200 kovanı var balını köyde perakende, bazen de toptancılara satıyor”*.

Şekil 6. 35: Katılımcılara Göre Hayvansal Ürünlerini Değerlendirilme Durumu

Katılımcılar hayvancılık faaliyetlerinin önündeki en önemli sorunlarla ilgili şunları belirtmiştir: 28 katılımcı (%38) hayvancılık faaliyetlerinin önündeki en önemli sorunun yem ve yem ürünlerinin fiyatının yüksek olduğunu, 13 katılımcı (%17) mera ve yaylaların hem yetersiz hem de verimsiz olduğunu, 8 katılımcı (%11) su, gölet ve suvat (suluk) probleminin daha fazla olduğunu, 7 katılımcı (%9) hayvancılık faaliyetlerinde en önemli sorunun pazarlama sorunu olduğunu dile getirmiştir. 6 katılımcı (%8) en önemli sorunun ahır sorunu olduğunu söylemiş, 5 katılımcı (%7) sermaye ve teşviklerin yetersiz olduğundan kaynaklandığını belirtmiştir. 2’şer katılımcı (%3) merada yol, su ve kamulaştırma sorunu olduğunu ve şap ve benzeri hastalıkların en önemli sorun olduğunu ifade etmiştir. 2 katılımcı (%3) hayvanının olmadığını, 1 katılımcı (%1) ise mera ve yaylaların mülkiyet sorunun en önemli sorun olduğunu söylemiştir (Şekil 6. 36; Tablo 6. 8).

Hayvancılığın önündeki en önemli sorunun yem ve yem ürünleri fiyatlarının yüksek olduğunu belirten K23 ve K28 katılımcıları şunları söylemiştir: “*En önemli engeller yem bitkilerinin pahalı olmasıdır. Sebebi su olmadığı için yonca, korunga ve mısır ekemememizdir, için maliyetimiz artıyor kalitemiz düşüyor*” (K23). “*Yem girdi fiyatlarının yüksek olması, pazar sorunu ve ahırların yetersiz ve sağlıklı olması*” (K28).

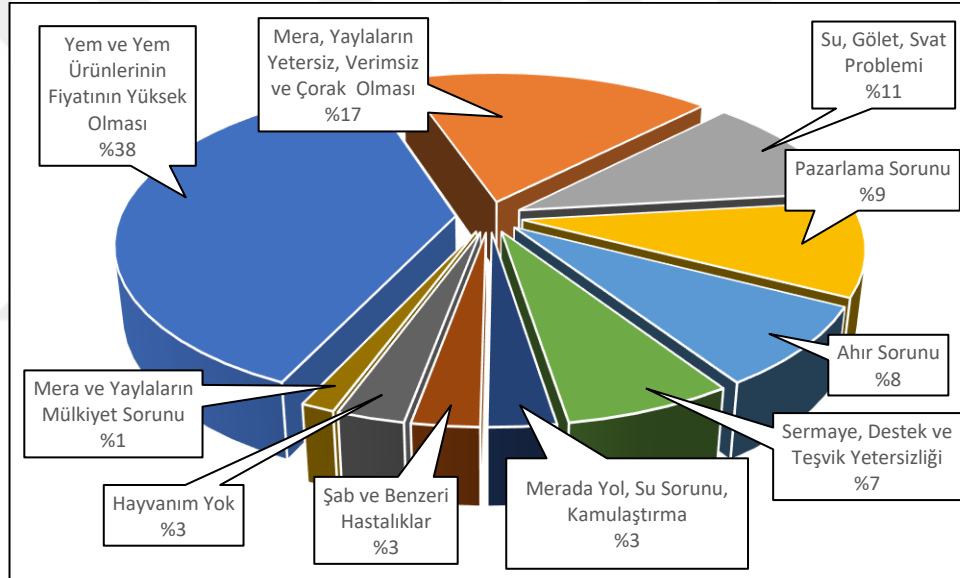
Hayvancılığın önündeki en önemli sorunun mera ve yaylaların yetersiz olduğunu belirten K3 katılımcısı şunları ifade etmiştir: *“En önemli engeller mera alanlarında susuzluk sorunun olmasıdır. Köyün suyu meraya taşınabilir. Hayvancılığın gelişmesi için yeni cins hayvan desteği verilmeli ve ithalatın kesilmeli, uzun vadeli kredi desteği sağlanmalı”*.

Hayvancılığın önündeki en önemli sorunun pazarlama sorunu olduğunu belirten K4, K7 ve K39 katılımcıları şunları söylemiştir: *“Bir pazarımız yok, gelenler ucuz fiyata alıyor. En önemli engeller pazarlama sorunu”* (K4). *“Mandıra olmadığı için köyde komşularıma pazarlıyorum, pazar olmadığı için heba oluyor. Canlı hayvanı Diyarbakır’a veriyorum, bazen kurbanlık için büyük şehirlere götürüyorum”* (K7). *“Hayvanları büyük şehirlere kurbanlık olarak götürüyoruz, bu yıl satamadık, yarısını bir yıllığına borç verip geldik, hayvansal ürünleri evde tüketiyoruz, arta kalanı köyde satıyoruz. Yem pahalı, ilaç pahalı, Et Balık Kurumunun verdiği fiyatın düşük olması, ancak devlet teşvik gerçek mala ve üreticiye umutluyum. Desteğin ehline verilmemesi, hayali kişilerin varlığı, gerçek üreticiye ulaşılamaması büyük sorundur. Teşvikler verilince, yetkililer akşam köy ahırlarını gezsın, mevcut hayvanlara verilsin, hayaliye değil”* (K39).

Hayvancılığın önündeki en önemli sorunun teşvik olduğunu söyleyen ve desteklerin yapılınca iyi araştırılması gerektiğini belirten K44 ve K48 katılımcıları şunları ifade etmiştir: *“Devlet destekli köye dönüş gerçekten yapılacaksa gerçekten dönecek kişilerin tespit edilip onlara kazanabilecekleri oranda küçük ve büyükbaş hayvan desteği yapılmalı, genç çiftçi projesine başvuru yapmama rağmen alamadım, köyde yaşamayanlar aldı, başkasına sattı”* (K44). *“30.000 TL hibe aldım, hayvan alıp bana verdiler, müteahhit aracılığıyla hayvanları alıp bana verdiler hayvanlar ancak 15.000 TL ediyordu, şu anda çeviremiyorum. Hayvansal ürünlerimiz genelde elimizde kalıyor, mandıracılar Muş merkezden gelip ucuz fiyata alıyorlar, alternatif yok. Canlı hayvanı da Muş’ta istediğimiz fiyata satamıyoruz, zarar ediyoruz, pazarlama sorunu var, ithalat fiyatlarımızı düşürdü”* (K48).

Hayvancılığın önündeki en önemli sorunun çoban bulma olduğunu belirten K17 katılımcısı şunları belirtmiştir: “5.500 irili ufaklı hayvanımız var, çoban bulamıyoruz. Eğer hazine arazisi meraya dönüştürülürse hibe destekleri artar ve Muş ilinde Et ve Balık Kurumu kurulursa, sulama kanallarımız yapılırsa -eskisi sular altında kaldı- üretimimiz artar”.

Hayvancılığın önündeki en önemli sorunun mülkiyet ve tapu sorunu olduğunu belirten K59 katılımcısı şunları söylemiştir: “Hayvancılık faaliyetlerinde en büyük sorunumuz tapunun baba ve dedenin adına olmasıdır. Bu nedenle çocuklar çiftçi görünmüyor, destek alamıyor”.

Şekil 6. 36: Katılımcılara Göre Hayvancılık Faaliyetlerinin Önündeki En Önemli Sorunlar

Katılımcılar hayvancılığın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması için şunları belirtmiştir. 21 katılımcı (%28) destek ve teşviklerin artırılması, 12 katılımcı (%16) yem ve yem bitkilerinin maliyetinin düşürülmesi, 8 katılımcı (%11) mera ve yayla yetersizliğinin çözülmesi gerektiğini söylemiştir. 7’şer katılımcı (%9) su ve pazar sorununun çözülmesi ve kooperatiflerin yaygınlaştırılması, 5’er katılımcı (%7) canlı hayvan ve yeni hayvan ırkı desteğinin sağlanması gerektiğini belirtmiş, 3 katılımcı (%4) yayla ve meralarda su sorunun çözülmesi gerektiğini, 2’şer katılımcı (%3) su ve yol probleminin ve göçer sorununun çözülmesi gerektiğini açıklamıştır. 2 katılımcı (%3) ise hayvanının olmadığını belirtmiştir (Şekil 6. 37; Tablo 6. 8).

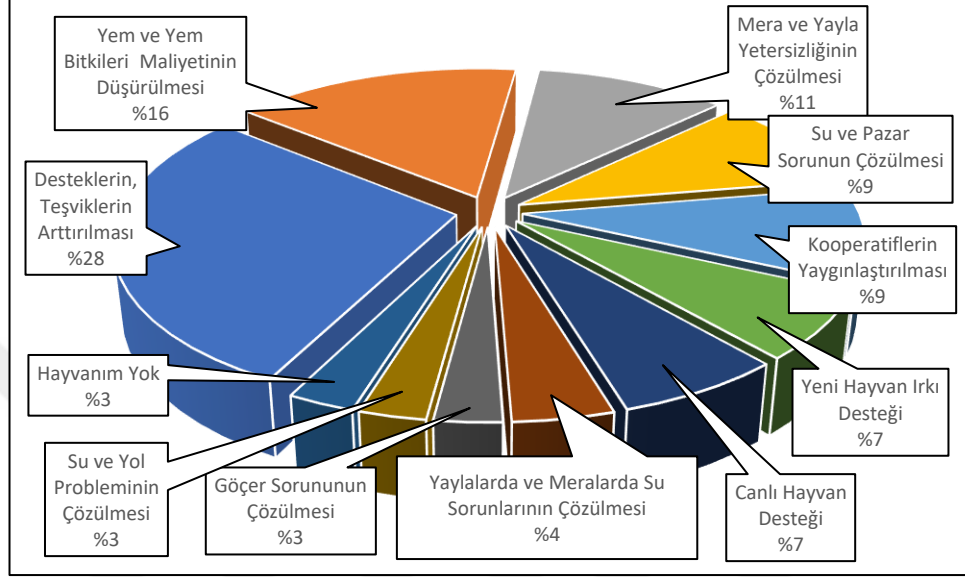
Hayvancılığın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisi için kredi ve teşviklerin arttırılması ve teşvik verilecek kişilerin iyi tespit edilmesi gerektiğini belirten K44 ve K48 şunları söylemiştir: “Köyümüzün hayvancılık potansiyeli çok yüksek ancak alım gücümüz olmadığı için kazanacağımız oranda hayvan sayısını arttıramıyorum. Böyle devam ederse hayvancılık bitecek. Devlet destekli köye dönüş gerçekten yapılacaksa gerçekten dönecek kişilerin tespit edilip onlara kazanabilecekleri oranda küçük ve büyük baş hayvan desteği yapılmalı Genç çiftçi projesine başvuru yapmama rağmen alamadım, köyde yaşamayanlar aldı, başkasına sattı” (K44). “Tarım İl Müdürlüğünden 30.000 hibe aldım, hayvan alıp bana verdiler, müteahhit aracılığıyla hayvanları alıp bana verdiler, hayvanlar ancak 15.000 TL ediyordu, şu anda çeviremiyorum. Hayvansal ürünlerimiz genelde elimizde kalıyor, mandıracılar Muş merkezden gelip ucuz fiyata alıyorlar, alternatif yok. Canlı hayvanı da Muş’ta istediğimiz fiyata satamıyoruz, zarar ediyoruz pazarlama sorunu var, ithalat fiyatlarımızı düşürdü. Hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesi ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engeller mazot fiyatının yüksek olmasına bağlı olarak yem ve diğer girdilerin de fiyatının yüksek olması, diğer illerden de tüccarların gelebileceği bir pazarın olmamasıdır. Hayvansal girdi fiyatlarının makul bir seviyeye çekilmesi, teşviklerin arttırılması, teşviklerin para olarak verilmesi, araçların girmemesi gerekir. Kendi hayvanımızı kendimiz almak istiyoruz. Pazarlama garantisi ve il kombinasyonunun kurulması ulusal ve uluslararası markaların bu potansiyele sahip olan Muş ilinde yatırım yapması lazım” (K48).

Hayvancılığın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin arttırılması için yem ve yem bitkilerinin fiyatının düşürülmesi, yayla, mera sorununun çözülmesi gerektiğini belirten K3, K7, K28 ve K36 katılımcıları şunları söylemiştir: “Hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesi ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engeller, mera alanlarında susuzluk sorunun olması, köyün suyu meraya taşınabilir. Hayvancılığın gelişmesi için yeni cins hayvan desteği ve ithalatın kesilmesi, uzun vadeli kredi desteği verilmelidir” (K3). “Hayvancılık faaliyetlerinin ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engeller köyün mera ve yayla sıkıntısıdır, bunlar yeterli ve verimli değil, dışarıdan göçerlere veriliyor. Elâzığ ve Diyarbakır’dan

geliyorlar, yayladan yararlanamıyorum, komşu köylerin hayvanı olmadığı için göçerlere kiraya veriyorlar, göçerlerin geliş ve dönüşlerde güzergâh üzerindeki otlaklarımıza zarar veriyorlar. Küpe takip sisteminin düzensiz olması, tarıma gittiğimizde küpenin başka ilde çıkması sıkıntılıdır. Cinsler arasında küpe karışabiliyor. Eğer göçerlerin hayvanlarını araçlarla getirilmesi sağlanırsa, verimi yüksek ve bölgeye uygun yeni cinsler getirilirse, veteriner desteği sağlanırsa, su ihtiyacı giderilirse (hayvanları su için uzağa götürdüğümüzde hayvanlar zayıflıyor) üretimimiz artar” (K7). “Hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesi ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engeller yem girdi fiyatlarının yüksek pazar sorunu ve ahırların yetersiz ve sağlıklı olmasıdır. Meralarımızda ot çıkmıyor, artık neredeyse 12 ay samanla besliyoruz, onun için köyümüze ait yayla ve otlakların sağlanması gerekir. Eskiden küçükbaş hayvan yaygındı, şimdi büyükbaşa çevirdik, para etmediği için masrafı ve uğraşısı çok olduğu için” (K28). “Hayvancılık önündeki en önemli sorunlar yayla yokluğu ahırların yetersiz ve uygun olmaması, sermaye yetersizliği, veteriner eksikliği, verilen desteklerin çiftçi dışında ehil olmayan kişilere verilmesi gibidir. Bu şekilde devam ederse çok da umutlu değilim, sebebi yem pahalı, uygun fiyata satamıyorum Et Balık Kurumu sebep oluyor, kesim yapmıyor” (K36).

Hayvancılığın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin arttırılması için pazar sorununun çözülmesi gerektiğini belirten K4 ve K59 katılımcıları şunları ifade etmiştir: “Bir pazarımız yok, gelenler ucuz fiyata alıyor. Hayvancılık faaliyetlerinin ve kalkınmaya yansımalarının önündeki en önemli engeller pazarlama sorunu, meralarda ve arazilerde su sorunu, meralarda suvatların (suluk) olmaması, sağlıklı ve bilinçli desteklerin yapılmamasıdır. Eskiye kıyasla gücümüz azaldı, girdi fiyatları çok yükseldi. Batıya açılacak toplu pazarlama imkânının açılması ve kesimhane imkânı sağlanmasıyla ithalatın önünün kesilmesi önümüzü açacaktır” (K4). “Diğer önemli engel kombinanın olmamasıdır. Pazar alternatifinin olmamasının nedeniyle ürünlerimizi pazarlayamıyoruz, mecbur kalıp bu dört mandıracıya faturasız veriyoruz. Hayvancılıkta böyle giderse iyi görünmüyor. Ancak Bingöl’de kurulan Süttaş Süt Fabrikası biterse, iyi bir pazar olursa üretimimiz artar. Teşviklerin faizsiz verilmesi gerekiyor. Ancak herkes alamıyor, çünkü memur kefil bulamıyorlar, bunun yerine

başka bir üreticinin kefilliğiyle verilse daha çok kişi yararlanır. Teşviklerin doğru kişiye verilmesi ve herkesin gücüne göre hayvan alabilmesi gerekiyor. Hayvancılık geçmişi olan çiftçilerin tecrübesine başvurulmalı ve desteklenmeli” (K59).

Şekil 6. 37: Katılımcıların Hayvancılığın Geliştirilmesi ve Kalkınmaya Etkisinin Arttırılmasıyla İlgili Görüşleri

Tablo 6. 8: Kırsal Alanlarda Hayvancılık Faaliyetlerinin Özellikleri

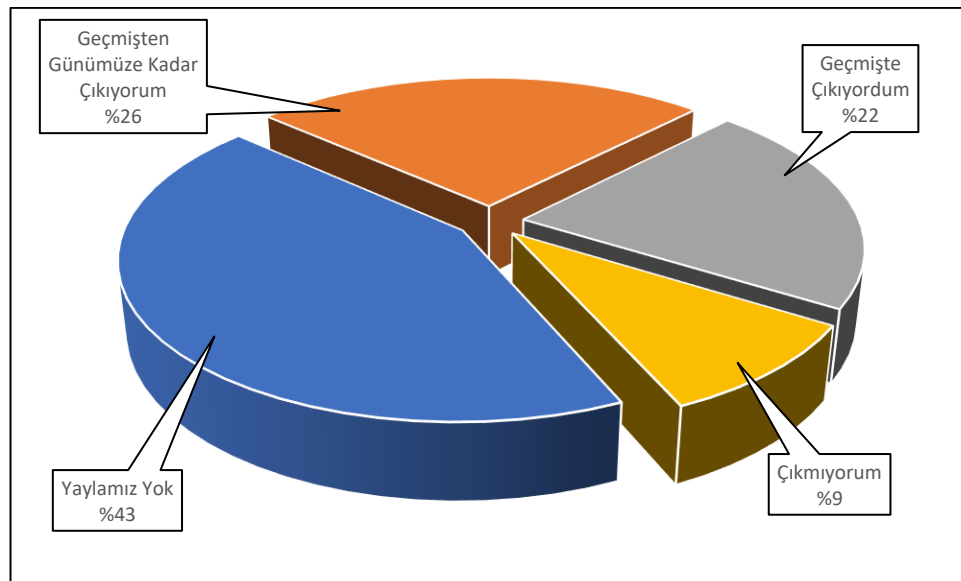
Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
En Çok Beslediğiniz Hayvan Türü	Büyükbaş	K3, K6, K8, K10, K14, K15, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K26, K27, K28, K30, K31, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K59, K60, K62, K63, K66, K67, K68, K69, K70, K71, K73, K74	46
	Küçükbaş	K1, K2, K4, K5, K7, K9, K11, K12, K13, K29, K32, K33, K34, K46, K55, K56, K57, K58, K61, K65	20
	Büyükbaş ve küçükbaş	K16, K17, K25, K45, K64	5
	Hayvanım yok.	K47, K54, K72	3
En Çok Beslediğiniz Hayvan ırkı	Simentalı	K3, K6, K8, K14, K16, K19, K26, K36, K38, K39, K40, K49, K52, K60, K63, K67, K68	17
	Montofon	K18, K21, K23, K35, K37, K41, K42, K59, K62, K69, K70	11
	Mor koyun	K1, K5, K7, K9, K11, K12, K17, K33, K34, K58, K61	11
	Simentalı melez	K15, K20, K22, K24, K30, K48, K51, K53, K71	9
	Beyaz koyun (karakas)	K45, K46, K56, K57, K64, K65	6
	Hayvanım yok.	K2, K4, K10, K47, K54, K72	6
	Montofon melez	K25, K27, K28, K31, K50	5
	Yerli	K43, K44, K73, K74	4
	Karaman koyunu	K13, K29, K32	3
	Manda	K66	1
	Kıl keçisi	K55	1
En Çok Verim Getiren Hayvan Türü	Büyükbaş	K3, K6, K8, K11, K14, K15, K16, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K30, K31, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K45, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K59, K60, K62, K63, K66, K67, K68, K69, K70, K71, K73, K74	49
	Küçükbaş	K2, K4, K5, K7, K9, K12, K13, K17, K32, K33, K34, K46, K55, K56, K57, K58, K61, K64, K65	19
	Hayvanım yok.	K1, K10, K29, K47, K54, K72	6
En Çok Verimli Olan Hayvan ırkı	Simentalı	K3, K6, K8, K14, K16, K18, K19, K20, K21, K24, K25, K26, K27, K30, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K45, K48, K49, K50, K51, K52, K53, K60, K62, K63, K66, K67, K68, K71, K72, K73	39
	Mor Koyun	K4, K5, K7, K9, K12, K17, K33, K34, K56, K58	10
	Hayvanım yok.	K1, K2, K10, K28, K29, K47, K54, K61	8
	Montofon	K11, K23, K44, K59, K69, K70, K74	7
	Beyaz Koyun (Karakas)	K46, K55, K57, K64, K65	5
	Simentalı Melez	K15, K22	2
	Karaman Koyunu	K13, K32	2
	Montofon Melez	K31	1
Canlı Hayvanlarımızı Nasıl Değerlendiriyorsunuz	Köyde ve köye gelen tüccarlara.	K4, K5, K9, K13, K15, K16, K18, K19, K20, K25, K28, K29, K42, K43, K45, K52, K62, K64, K66, K67, K71, K74	22
	Hayvanım yok.	K2, K10, K11, K12, K33, K34, K37, K47, K54, K59, K61, K63, K65, K68, K69, K72, K73	17
	Bağlı olduğumuz ilçeye.	K1, K3, K6, K21, K22, K23, K26, K31, K32, K35, K36, K38, K40, K41, K70	15
	Muş	K44, K46, K48, K49, K50, K51, K55, K57, K60	9
	Büyük şehirlere kurbanlık olarak gönderiyoruz.	K7, K8, K24, K27, K39, K53, K56, K58	8
	Hayvanlarım bana ancak yetiyor.	K14, K30	2
	Bingöl et balık kurumu.	K17	1
Hayvanlarımın	Artanını mandıraya veriyorum.	K2, K4, K13, K17, K18, K29, K32, K33, K34, K35, K38, K46, K48, K49, K51, K52, K53, K55, K56, K57, K59, K61, K62, K64, K65, K66, K67, K68, K69, K73	30

	Artanı köyde satıyorum.	K6, K7, K11, K12, K15, K16, K19, K20, K21, K22, K23, K26, K28, K36, K39, K42, K45, K58, K60, K63	20
	Ancak bize yetiyor.	K3, K5, K8, K10, K14, K24, K25, K27, K30, K31, K37, K40, K43, K44, K50, K70, K71, K74	18
	Bağlı olduğumuz ilçeye.	K1, K9, K41	3
	Hayvanım yok.	K47, K54, K72	3
Hayvancılık Faaliyetlerinin Önündeki En Önemli Sorun	Yem ve yem ürünlerinin fiyatının yüksek olması.	K6, K16, K23, K24, K25, K28, K30, K35, K37, K39, K40, K42, K45, K46, K48, K49, K50, K53, K55, K58, K61, K62, K63, K68, K69, K70, K72, K74,	28
	Mera ve yayla yetersizliği, verimsizliği, çoraklığı.	K1, K7, K9, K27, K31, K38, K41, K43, K51, K56, K64, K65, K71	13
	Su, gölet, suvat sorunu.	K2, K3, K11, K12, K14, K22, K29, K57	8
	Pazarlama sorunu.	K4, K8, K10, K18, K32, K52, K59	7
	Ahır sorunu.	K19, K21, K34, K36, K66, K73	6
	Sermaye, destek ve teşvik yetersizliği.	K15, K26, K33, K44, K67	5
	Merada yol, su sorunu, kamulaştırma.	K13, K17	2
	Şab ve benzeri hastalıklar.	K20, K60	2
	Hayvanım yok.	K47, K54	2
	Mera ve yaylaların mülkiyet sorunu.	K5	1
Hayvancılık Faaliyetlerinin Geliştirilmesi ve Kalkınmaya Etkisinin Arttırılması Konusunda Yapılabilecek En Önemli Çalışma	Desteklerin, teşviklerin arttırılması.	K2, K6, K13, K15, K24, K25, K33, K34, K35, K37, K39, K42, K44, K55, K57, K59, K63, K67, K69, K71, K73	21
	Yem ve yem bitkileri maliyetinin düşürülmesi.	K1, K23, K48, K50, K52, K56, K58, K60, K62, K65, K68, K70	12
	mera ve yayla yetersizliğinin çözülmesi.	K17, K27, K28, K31, K38, K41, K43, K46	8
	Su ve pazar sorunun Çözülmesi.	K4, K8, K9, K12, K21, K29, K36,	7
	Kooperatifçiliğin yaygınlaştırılması.	K5, K16, K19, K26, K49, K51, K53	7
	Yeni hayvan ırkı desteği.	K3, K18, K22, K45, K66	5
	Canlı hayvan desteği.	K20, K30, K32, K72, K74	5
	Yaylalarda ve meralarda su sorunlarının çözülmesi.	K10, K11, K40	3
	Göçer sorunu.	K7, K64	2
	Su ve yol probleminin çözülmesi.	K14, K61	2
	Hayvanım yok.	K47, K54	2
Merkez Köy ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

6.6.2.1. Yaylacılık Faaliyetlerinin Hayvancılığa ve Kalkınma Üzerindeki Etkisine Yönelik Bulgular

Katılımcılar, yaylaya çıkışlarıyla ilgili şunları belirtmiştir: 32 katılımcı (%43) yaylalarının olmadığını, 19 katılımcı (%26) geçmişten günümüze kadar yaylaya çıktıklarını, 16 katılımcı (%22) geçmişte yaylaya çıktıklarını, 7 katılımcı (%9) yaylaya çıkmadığını söylemiştir (Şekil 6. 38; Tablo 6. 9).

Yaylaya çıkışlarıyla ilgili K4, K16, K54, K58 ve K61 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Geçmişte yaylalardan daha fazla yararlanırdık, geliri daha fazlaydı. Şimdi göçerler zorbalıkla yaylalarımızı kullanıyorlar. 1990 yılından sonra yaylalar göçerlerin hakimiyetine geçti. 1990’larda 6-7 yıl sınırlandırma geldi ancak bu dönemde göçerler geldiler, onlara sınırlama yapılmadı. Hayvancılık bitme noktasına geldi, çok ciddi hastalık ve telef durumu oldu. Yaylalarda göçer sorunuyla birlikte ulaşım sorunu da çekiyoruz. Yaylaya bazen gidildiğinde göçerlerce otlaklarda hayvanlarının otlatıldığı görülüyor, verim alınmadan dönülüyor” (K4). “Bingöl Dağları yaylasına gidiyoruz, geçmişten günümüze kadar çıkıyoruz” (K16). “Geçmişten beri yaylaya çıkıyoruz, yaylamızın adı ‘sirok’ (günde üç defa hayvan sağma anlamında) gelmektedir” (K54). “Şerafettin Dağları Yaylası’na eskiden beri çıkıyoruz” (K58). “Hebu yaylası geçmişten günümüze gittiğimiz yayladır” (K61).

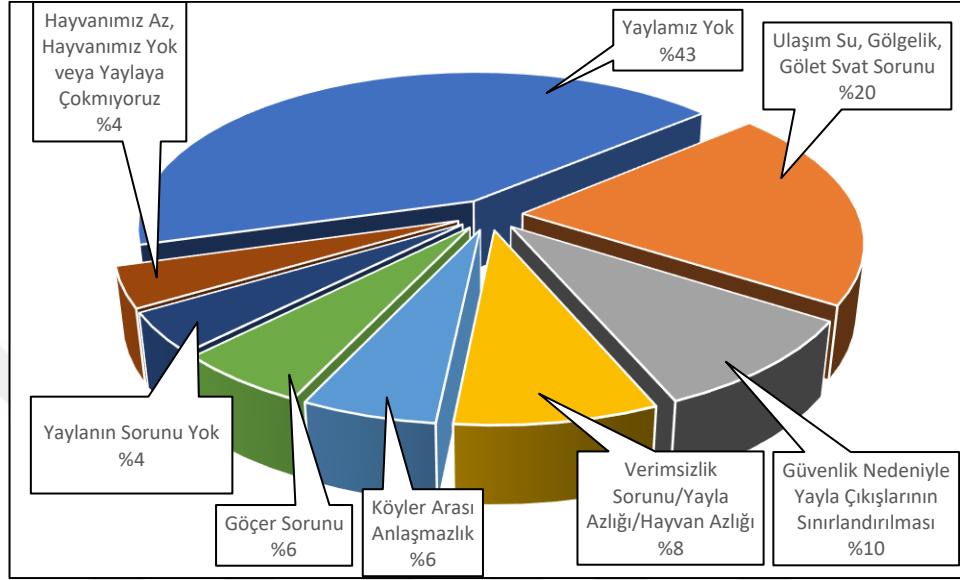
Şekil 6. 38: Katılımcıların Yayla Çıkışlarıyla İlgili Görüşleri

Katılımcılar, yaylacılık faaliyetlerinin gelişmesinin önündeki en önemli sorunları şöyle belirtmiştir: 32 katılımcı (%43) yaylalarının olmadığını, 15 katılımcı (%20) ulaşım, su, gölgelik, gölet ve suvat (suluk) gibi sorunların olduğunu, 7 katılımcı (%10) güvenlik nedeniyle yaylalara çıkışın sınırlandırıldığını, 6 katılımcı (%8) yayla ve hayvan azlığıyla yaylaların verimsiz olduğunu, 4'er katılımcı (%6) köyler arası anlaşmazlık ve göçer sorununun olduğunu, 3'er katılımcı (%4) hayvanlarının az olduğunu, hayvanlarının olmadığını, yaylaya çıkmadığını ve yaylanın sorununun olmadığını ifade etmiştir (Şekil 6. 39; Tablo 6. 9).

Yaylacılık faaliyetinin önündeki önemli sorunlarla ilgili K3, K4, K11, K54, K58 ve K61 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“1990-1992’de güvenlik nedeniyle yayla sınırlandırması oldu, hayvancılık olumsuz etkilendi, o dönemde hayvanlar yaylaya götürülemediği için hayvanlar sıcaklıktan sarılık geçirdi”* (K3). *“Geçmişte yaylalardan daha fazla yararlanırdık, geliri daha fazlaydı. Şimdi göçerler zorbalıkla yaylalarımızı kullanıyorlar 1990 yılından sonra yaylalar göçerlerin hakimiyetine geçti. 1990’larda 6-7 yıl sınırlandırma geldi ancak bu dönemde göçerler geldiler, onlara sınırlama yapılmadı. Hayvancılık bitme noktasına geldi çok ciddi hastalık ve telef durumu oldu. Yaylalarda göçer sorunuyla birlikte ulaşım sorunu da çekiyoruz. Yaylaya bazen gidildiğinde göçerlerce otlaklarda hayvanlarının otlatıldığı görülüyor verim alınmadan dönülüyor”* (K4). *“Yaylamız var, Karapınar köyüyle mahkemelik olduğumuz için kullanılmıyor, eskiden çıkılıyordu, sonra çıkılmadı. Yayla çıkışları 1995’te sınırlandırıldı, halen çözülmemiş, kullanamıyoruz. Gidemediğimiz için hayvancılık olumsuz etkilendi”* (K11). *“1993-2000 yılları arasında köy, mezra ve yaylalar sınırlandırıldı. Hayvan sayısı az”* (K54). *“1993-1998 yılları arasında sınırlandırma oldu, hayvancılık olumsuz etkilendi, köylülerin çoğu hayvanlarını sattı”* (K58).

Yaylacılık faaliyetlerinde herhangi bir sorunları olmadığını belirten K16 ve K61 katılımcıları şunları söylemiştir: *“Bingöl Dağları yaylasına gidiyoruz geçmişten günümüze kadar çıkıyoruz. Yayla çıkışı sınırlandırılmadı. Suyumuz da otumuz da ulaşım da iyi bir sıkıntımız yok”* (K16). *“Hebu Yaylası geçmişten günümüze gittiğimiz yayladır. Hem su hem de otu iyi. Yaylamızda herhangi bir sınırlandırma olmadı,*

yaylaya mayısın ikinci haftasında çıkılır, ağustosun ikinci haftasında yayladan dönülür. Köyümüzde büyük baş hayvan eskiden vardı, hastalıktan sonra son 25 yıldır yok, küçükbaşa dönüldü” (K61).

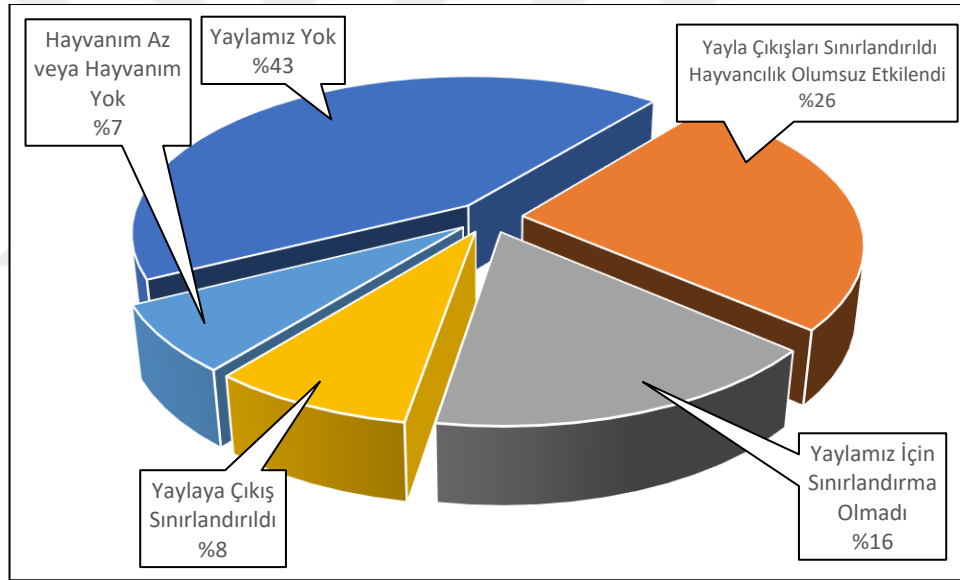
Şekil 6. 39: Katılımcıların Yaylacılık Faaliyetlerinin Önündeki Sorunlarla İlgili Görüşleri

Katılımcılar, güvenlik nedeniyle yayla çıkışlarının sınırlandırılmasıyla ilgili şunları belirtmiştir: 32 katılımcı (%43) yaylalarının olmadığını, 19 katılımcı (%26) yaylalara çıkışların sınırlandırıldığını ve bu durumun hayvancılığı olumsuz etkilediğini, 12 katılımcı (%16) yaylalara çıkışlarla ilgili herhangi bir sınırlandırmanın olmadığını, 6 katılımcı (%8) yaylaya çıkışın sınırlandırıldığını, 5 katılımcı (%7) ise hayvanının az olduğunu veya hayvanının olmadığını söylemiştir (Şekil 6. 40; Tablo 6. 9).

Güvenlik nedeniyle yayla çıkışlarının sınırlandırılması ve bunun etkileri hakkında K3, K11, K54 ve K58 katılımcıları şunları belirtmiştir: “1990-1992’de güvenlik nedeniyle yayla sınırlandırması oldu, hayvancılık olumsuz etkilendi, o dönemde hayvanlar yaylaya götürülemediği için hayvanlar sıcaklıktan sarılık geçirdi” (K3). “Yaylamız var Karapınar köyüyle mahkemelik olduğumuz için kullanılmıyor, eskiden çıkılıyordu, sonra çıkılmıyor. Yayla çıkışları 1995’te sınırlandırıldı, halen çözülmemiş kullanamıyoruz. Gidemediğimiz için hayvancılık olumsuz etkilendi” (K11). “Geçmişten beri yaylaya çıkıyoruz, yaylamızın adı ‘Sirok’ (günde üç defa

hayvan sağma anlamında) gelmektedir. 1993-2000 yılları arasında köy, mezra ve yaylalar sınırlandırıldı. Yaylada su da ot da bol, sadece hayvan sayısı az” (K54). “Şerafettin Dağları Yaylası’na eskiden beri çıkıyoruz. 1993-1998 yılları arasında sınırlandırma oldu, hayvancılık olumsuz etkilendi, köylülerin çoğu hayvanlarını sattı. Yaylalarımızda tohumlama yapılmalı, eski verimi yok, su göleti yapılmalı” (K58).

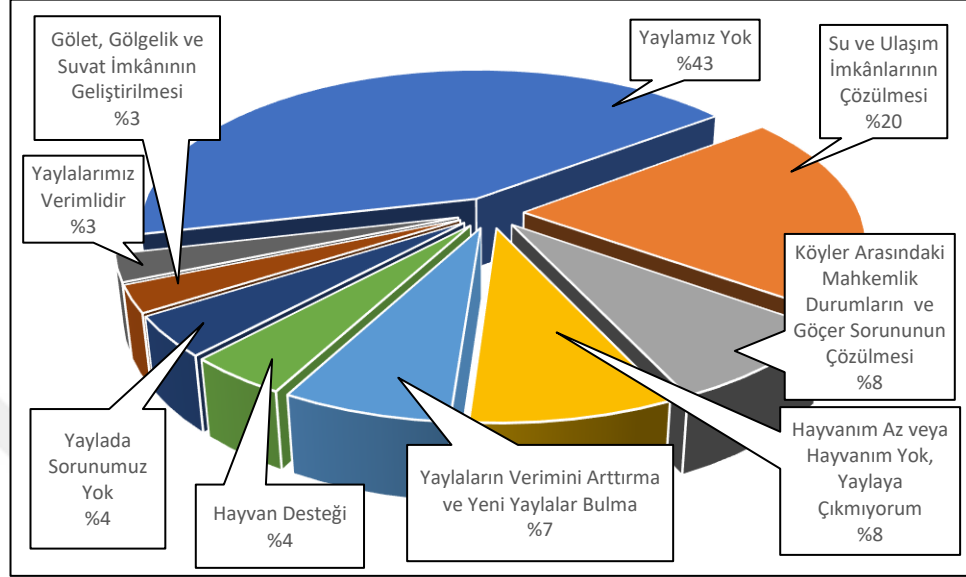
Güvenlik nedeniyle yayla çıkışlarının sınırlandırılmadığını söyleyen K16 ve K61 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Bingöl Dağları yaylasına gidiyoruz, geçmişten günümüze kadar çıkıyoruz. Yayla çıkışı sınırlandırılmadı” (K16). “Hebu Yaylası geçmişten günümüze gittiğimiz yayladır. Yaylamızda herhangi bir sınırlandırma olmadı” (K61).

Şekil 6. 40: Katılımcıların Güvenlik Nedeniyle Yaylaya Çıkışlarının Sınırlandırmasıyla İlgili Görüşleri

Katılımcılar, yaylalardan daha fazla verim almak için yapılması gerekenlerle ilgili şunları belirtmiştir: 32 katılımcı (%43) yaylalarının olmadığını, 15 katılımcı (%20) su ve ulaşım imkânlarının geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 5 katılımcı (%7) yayla veriminin arttırılması ve yeni yayla bulunması gerektiğini açıklamıştır. 6’sar katılımcı (%8) köylerin aralarında mahkemelik olma durumunun ve göçer sorununun çözülmesi gerektiğini, hayvanının olmadığını veya az olduğunu, yaylaya çıkmadığını belirtmiştir. 3’er katılımcı (%4) yaylada sorunlarının olmadığını, hayvan desteği verilmesi gerektiğini, 2’ser katılımcı (%3) gölet gölgelik ve suvat (suluk)

imkânlarının geliştirilmesi gerektiğini, yaylalarının verimli olduğunu, bunun için bir şey yapılmasına gerek olmadığını söylemiştir (Şekil 6. 41; Tablo 6. 9).

Şekil 6. 41: Katılımcıların Yaylalardan Daha Fazla Verim Almak İçin Yapılması Gerekenlerle İlgili Görüşleri

Tablo 6. 9: Yaylacılık Faaliyetlerinin Hayvancılık Üzerindeki Etkisi

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
Yaylaya Çıkıyor musunuz	Yaylamız yok.	K17, K18, K19, K20, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K34, K35, K36, K37, K41, K43, K49, K50, K51, K53, K55, K57, K59, K60, K63, K64, K65, K66, K67, K70	32
	Geçmişten beri çıkıyorum.	K2, K4, K7, K9, K21, K24, K39, K40, K44, K45, K46, K48, K54, K58, K61, K62, K68, K69, K73	19
	Geçmişte çıkıyordum.	K5, K8, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K22, K32, K38, K42, K47, K52, K56, K71	16
	Çıkıyorum.	K1, K3, K6, K16, K23, K72, K74	7
Yaylacılığın Öündeki En Önemli Sorunlar	Yaylamız yok.	K17, K18, K19, K20, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K34, K35, K36, K37, K41, K43, K49, K50, K51, K53, K55, K57, K59, K60, K63, K64, K65, K66, K67, K70	32
	Ulaşım su, gölgelik, gölet suvat sorunu.	K1, K2, K7, K8, K9, K14, K21, K23, K24, K32, K38, K39, K40, K46, K62	15
	Güvenlik nedeniyle yayla çıkışlarının sınırlandırılması.	K3, K11, K12, K13, K22, K69, K71	7
	Verimsizlik sorunu/yayla azlığı/hayvan azlığı.	K45, K48, K54, K56, K58, K68	6
	Köyler arası anlaşmazlık.	K10, K15, K42, K52	4
	Göçer sorunu.	K4, K5, K6, K44	4
	Yaylanın sorunu yok.	K16, K61, K73	3
	Hayvanımız az-yok/yaylaya çıkıyoruz.	K47, K72, K74	3
Güvenlik Nedeniyle Yaylalara Çıkışlarda Sınırlandırma Oldu mu Olduysa Hayvancılık	Yaylamız yok.	K17, K18, K19, K20, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K34, K35, K36, K37, K41, K43, K49, K50, K51, K53, K55, K57, K59, K60, K63, K64, K65, K66, K67, K70	32
	Yaylaya çıkışlar sınırlandırıldı, hayvancılık olumsuz etkilendi.	K1, K3, K5, K6, K9, K10, K11, K12, K13, K21, K22, K32, K42, K48, K58, K68, K69, K71, K73	19
	Hayır yaylamız için sınırlandırma olmadı	K2, K7, K8, K14, K16, K23, K24, K38, K39, K45, K61, K62	12
	Yaylaya çıkış sınırlandırıldı.	K4, K15, K40, K44, K46, K54	6
	Hayvanımız veya hayvanım yok.	K47, K52, K56, K72, K74	5
Yaylalarla Daha Fazla Verim Almak İçin Ne Yapılabilir	Yaylamız yok.	K17, K18, K19, K20, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K34, K35, K36, K37, K41, K43, K49, K50, K51, K53, K55, K57, K59, K60, K63, K64, K65, K66, K67, K70	32
	Su, Ulaşım imkânının Geliştirilmesi.	K1, K2, K5, K7, K8, K13, K14, K21, K23, K32, K38, K39, K40, K42, K46	15
	Köyler arasındaki mahkeme sorununu ve göçer sorununun çözülmesi.	K4, K6, K9, K10, K24, K52	6
	Hayvanım az veya hayvanım yok, yaylaya çıkıyorum.	K15, K22, K47, K71, K72, K74	6
	Yayla verimini arttırma (tohumlama, gübreleme) / yeni yayla bulma.	K45, K48, K56, K58, K68	5
	Hayvan desteği verilmesi.	K11, K12, K54	3
	Yaylada sorunumuz yok.	K16, K61, K73	3
	Gölet, gölgelik, suvat imkânın geliştirilmesi.	K62, K69	2
	Yaylalarımız verimlidir.	K3, K44	2
Merkez Köy ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

6.6.3 Turizm Kaynaklarının Kırsal Kalkınmaya Etkilerine Yönelik Bulgular

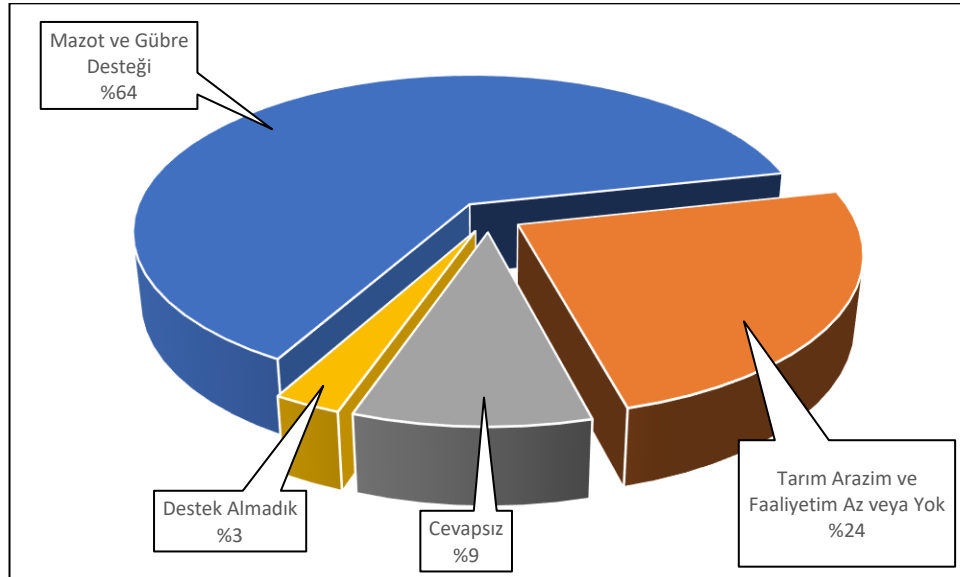
Kırsal alanda bulunan turizm kaynaklarına yönelik K10, K14, K17, K19, K21, K30, K31, K33, K34, K42, K44, K48, K60 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Köyümüzde sadece Bizans? döneminden kalma kale yıkıntısı bulunmaktadır” (K10). “Köyümüzde sadece Urartu döneminden kalma mağara bulunmaktadır” (K14). “Köyümüz Murat Nehri kenarında yer almaktadır. Turizme uygun geliştirilmesi lazım, balık tesislerine teşvik ve tanıtım olursa iyi olur” (K17). “Köyümüz Selçuklu köyüdür. Selçuklulardan kalma medrese camii, Akkoyunlu ve Karakoyunlu kalıntıları, Urartu kalesi ve daha eski mezarlıklar var” (K19). “Köyümüz Haçlı Gölü kenarındadır. Rekreasyon için geliştirilebilir” (K21). “Köyümüz baraj kenarındadır, bir şey yok, potansiyel var” (K30). “Köyümüz baraj kenarındadır, potansiyel var, talep ve arz yok” (K31). “Köyümüzde 80 m² çapında tandır gibi yerde soğuk buhar çıkıyor. Su kesildiğinde oradan gelen kokuyla hayvanlar düşüp telef oluyor” (K33). “Köyümüzde buzlu mağara var, tanıtıma ihtiyacı var” (K34). “Köyümüzde mağaralar var, 2015 yılında sit alanı oldu” (K42). “Köyümüzde iki kilise var, ulaşımı yok” (K44). “Köyümüzde bir kilise var, ancak etrafı zarar görmüş tanıtılmaya ve bakıma ihtiyacı var” (K48). “Köyümüz baraj kenarındadır. Kullanılmıyor gelen giden olmuyor ileride belki olabilir” (K60). “Köyümüzde bir kilise var, ancak gelen olmuyor, zarar görmüş” (K71).

6.7. Kırsal Yerleşmelerdeki Kurum Faaliyetlerine Yönelik Bulgular

Yetkili kurumların tarımsal faaliyetlere yönelik destekleri hakkında katılımcılar şunları belirtmiştir: 47 katılımcı (%64) mazot ve gübre desteği (dönüm/17 TL) aldıklarını, 18 katılımcı (%24) tarım arazisi ve faaliyeti olmadığını söylemiştir. 7 katılımcı (%9) herhangi bir fikir belirtmemiş, 2 katılımcı (%3) ise destek almadıklarını ifade etmiştir (Şekil 6. 42; Tablo 6. 10).

Dönüm başı mazot ve gübre desteği aldığını söyleyen K17, K62 ve K63 katılımcıları şunları belirtmiştir: “*Tarımsal faaliyetlerde silaj, yonca ve çayıra dönüm başı destek aldım*” (K17). “*Mazot ve gübre desteği desteğini alıyoruz*” (K62). “*Mazot ve gübre desteğiyle meyve ağacı desteği aldım*” (K63).

Dönüm başı mazot ve gübre desteği aldığını söyleyen K66, K67 ve K71 katılımcıları şunları belirtmiştir: “*Mazot ve gübre desteği aldım*” (K66). “*Mazot ve gübre desteği aldım*” (K67). “*Mazot ve gübre desteği aldım*” (K71).

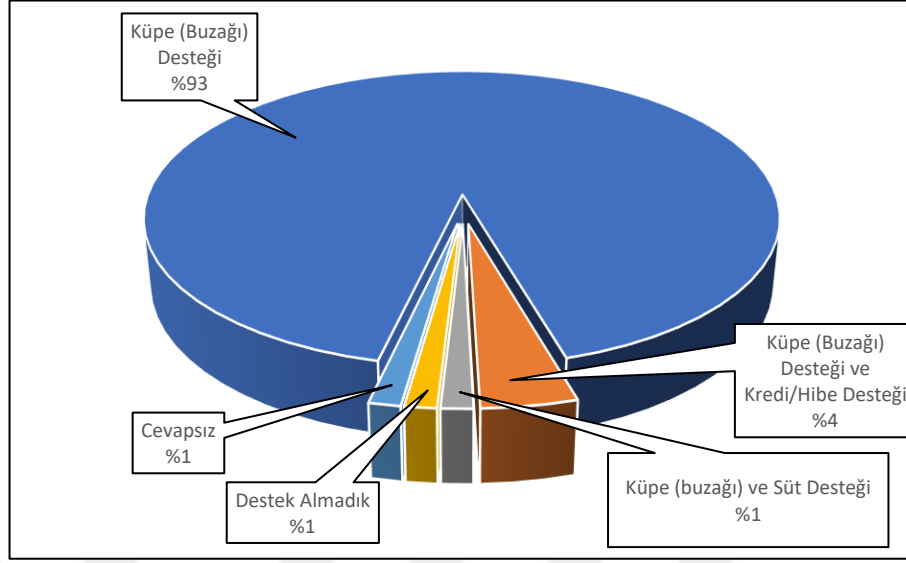

Şekil 6. 42: Katılımcıların Yetkili Kurumların Tarımsal Faaliyetlere Destekleri ile İlgili Görüşleri

Yetkili kurumların hayvancılık faaliyetlerine yönelik desteklerle ilgili katılımcılar şunları belirtmiştir: 68 katılımcı (%93) küpe (buzağı) desteği aldıklarını,

3 katılımcı (%4) küpe (buzağı) ve hibe desteği aldıklarını, 1 katılımcı (%1) küpe (buzağı), süt desteği aldığını söylemiştir. 1'er katılımcı (%1) ise destek almadığını; bu konuda fikri olmadığını belirtmiştir (Şekil 6. 43; Tablo 6. 10).

Kurumların hayvancılık destekleri için K17, K62, K62, K64, K66, K69 ve K73 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Hayvanlarda küpe dışında büyük başta hibe desteği oldu. İki üç aile 49 baş büyük simenta desteği aldık, bir aileye de 25 mor koyun kaymakamlık tarafından verildi”* (K17). *“Hayvanlara verilen küpe desteğini alıyoruz”* (K62). *“Hayvancılıkta ziraat bankasının faizsiz desteğinden yararlandık, çiftlik inşaat desteği DAP kapsamında tarım bakanlığından %50 hibe aldım. Köyümüzde 6 kişi toplam 287 kovanı var. Ziraat Bankası'nın hayvancılığa faizsiz desteğinden yararlandık. TKDK çevreye dezavantaj veriyor. Önce proje hazırlatıp çiftçinin hayvanlarını sattırıp masrafa sokuyor (250 başvuru alarak masraf yapılıyor), maksimum on kişiye proje çıkıyor. 250 kişinin sermayesini ve hayvanını elinden alıp on kişiye imkân sağlıyor. TKDK'dan proje alanların tesislerinin doluluk oranı %10 civarında”* (K63). *“Modern ahır olmadığı için besi hayvancılığı yapamıyoruz. Güney Doğu Anadolu bölgesi sıcak olduğu için göçerler hayvanlarını bu tarafa getiriyor. Köyde oturmadıkları halde birkaç aile göçerlerin hayvanlarını tarım il ve ilçe müdürlüklerinde küpe ayarlatarak, ikinci ikametgâhı köyde gösteriyor. O aileler satın aldıklarını belgeleyip göçerlere kiralyorlar. Bu durumda otlaklarımız, meralarımız yetmiyor. Evrakta 1000 hayvan görüldüğü halde 4-5 bini bulabiliyor. Bu durumda biz hayvancılık yapamıyoruz, sermayeden yiyoruz”* (K64). *“Küpe desteği aldım. Yüzüncü Yıl Üniversitesinde manda birliği sertifikası aldım”* (K66). *“Devletin yaptığı destekler müteahhit üzerinden yapılan genç çiftçi desteğinde en kötü hayvanlar yüksek fiyata gösterilerek verildi. O hayvanları piyasaya göre 3 kat daha pahalıya verildi. Bize para verilseydi Tarım İl Müdürlüğü yoluyla 5 yerine 10'dan fazla alırdık”* (K69). *“Küpe desteği, süt desteği aldım (birliğe üye olanlar için), Orman Müdürlüğünden çatı, güneş enerjisi ve yalıtım desteği aldım”* (K73).

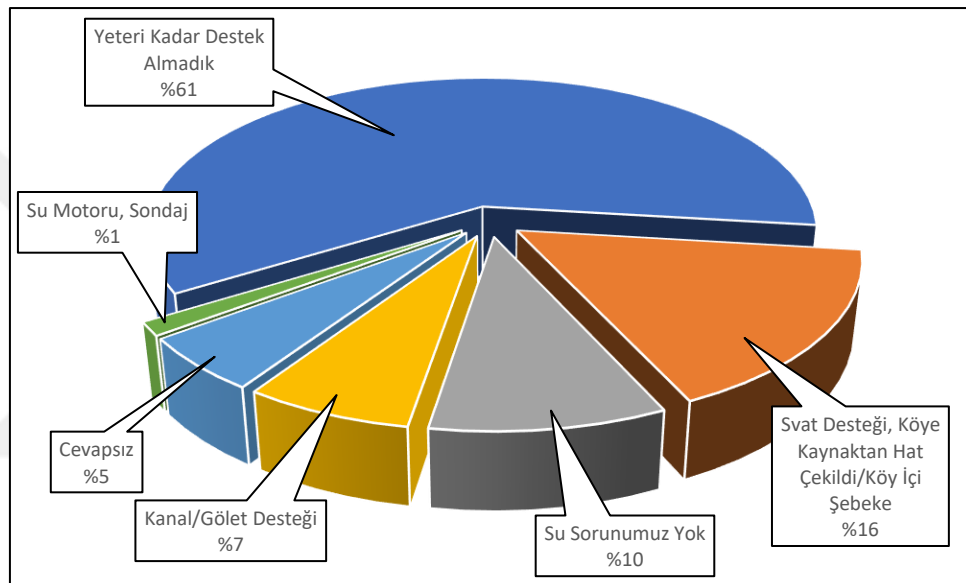
Şekil 6. 43: Katılımcıların Yetkili Kurumların Hayvancılık Faaliyetlerine Yönelik Destekleri ile İlgili Görüşleri

Yetkili kurumların suyla ilgili yaptığı desteklere yönelik katılımcılar şunları belirtmiştir: 45 katılımcı (%61) suyla ilgili yeteri kadar destek almadıklarını, 12 katılımcı (%16) suvat (suluk) desteği, köye kadar şebeke hattı, köy içi şebeke çekildiğini söylemiştir. 7 katılımcı (%10) su sorununun olmadığını, 5 katılımcı (%7) kanal, gölet desteği verildiğini söylemiştir. 4 katılımcı (%5) bu konuda fikir belirtmemiş, 1 katılımcı (%1) ise su motoru, sondaj desteği aldığını açıklamıştır (Şekil 6. 44; Tablo 6. 10).

İlgili kurumların sulamayla ilgili yaptıkları destekler hakkında K62 ve K71 katılımcıları şunları belirtmektedir: “*Tarımsal sulamada herhangi bir destek almadık, içme suyu için devlet sondaj vurarak şebekeyle evlere dağıtmış, hayvanlar için de sondajların vurulduğu yerlerde sulama yeri yaptı. 10 tane suvat (suluk) verildi, daha önce de 5 tane verilmişti*” (K62). “*Sulamayla ilgili araziye su motoruyla suluyorum, saatte 8 TL mazot harcıyorum, dönüm başı 47 TL DSİ’ye ödüyorum, su motorunu %50 hibeyle aldım, köyde üç kişiye verildi. Köye toplu sondaj vuruldu. Devlet birkaç defa sondaj vurdu, temiz su çıkmadı, sonra köylü imkânlarıyla çıkardı*” (K71).

İlgili kurumların sulamayla ilgili destek yapmadığını belirten K17, K67 ve K69 katılımcıları şunları belirtmektedir: “*Tarımsal arazileri Murat Nehri suyuyla suluyoruz, destek almadık, suyumuz yeterli*” (K17). “*Sulamayla herhangi bir destek*

almadım, sondaj suyuyla arazilerimizi suluyoruz, hayvanları dereye ve tulumbayla suluyoruz, içme suyumuz Nemrut Dağı'ndaki kaynaktan köy deposuna, oradan şebekeyle köye dağılıyor, sadece bir mahalle yararlanıyor, yaklaşık 70 evin suyu yok, şebekeden yararlanamıyor. Sulama sorunuyla ilgili herhangi destek almadık” (K67). “Bitlis tarafından açılan barit madeninden dolayı kirli çamurlu su dereye karışıyor, hayvanları olumsuz etkileyerek ineklerin telef olmasına ve düşük yapmasına neden oluyor” (K69).

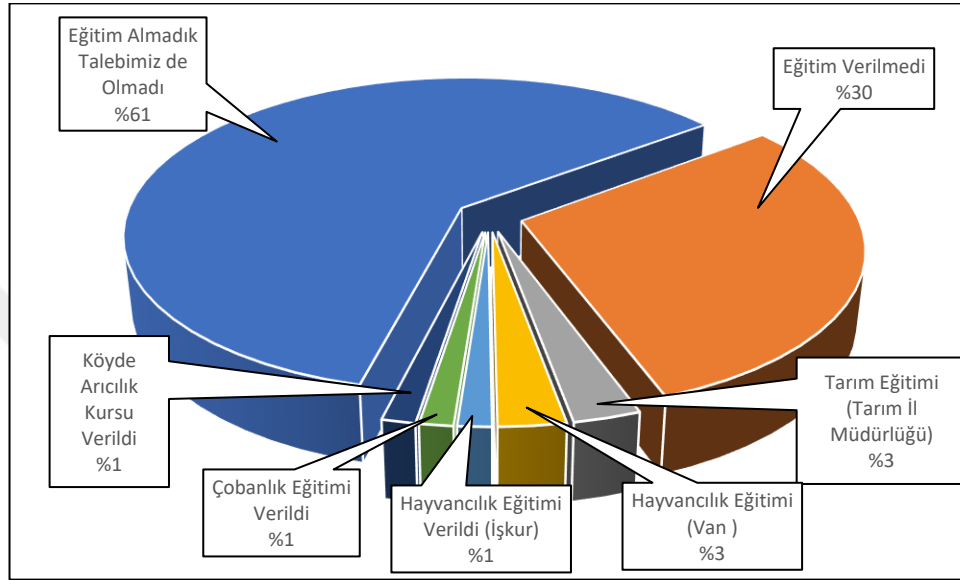

Şekil 6. 44: Katılımcıların Yetkili Kurumların Suyla İlgili Desteklerine Yönelik Görüşleri

İlgili kurumların eğitim faaliyetleriyle ilgili katılımcılar şunları belirtmiştir: 45 katılımcı (%61) eğitim almadıklarını bu konuda taleplerinin de olmadığını söylemiştir. 22 katılımcı (%30) herhangi bir eğitimin verilmediğini, 2’şer katılımcı (%3) Tarım İl Müdürlüğü tarafından eğitim verildiğini ve hayvancılık eğitimi (Van) verildiğini ifade etmiştir. 1’er katılımcı (%1) Hayvancılık eğitimi (İş Kur) ve Köyde arıcılık kursuyla çobanlık eğitimi verildiğini belirtmiştir (Şekil 6. 45; Tablo 6. 10).

Kurumların eğitim faaliyetleriyle ilgili K17, K62, K66, K67, K71 ve K73 katılımcıları şunları belirtmiştir: “Eğitim için damızlık birliği birkaç kez Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesinde eğitim verdi” (K17). “Eğitim olarak sadece tarımda 2-3 yıldır veriyorlar, faydası oluyor. Hayvancılıkla ilgili eğitim vermediler, eğitim talebimiz olmuştur” (K62). “Yüzüncü Yıl Üniversitesinde manda birliği sertifikası

aldım” (K66). “Ekonomik faaliyet kollarıyla ilgili herhangi bir eğitim almadık, eğitim talebinde de bulunmadık, bildiğimizi düşünüyoruz” (K67). “Ekonomik faaliyet kollarıyla ilgili eğitim talep ettik, sonuç alamadık, sadece konferanslara gittik” (K71). “Ekonomik faaliyet kollarıyla ilgili eğitim almadım, talebim de olmadı” (K73).

Şekil 6. 45: Katılımcıların İlgili Kurumların Ekonomik Faaliyet Kollarıyla Sundukları Eğitimler Hakkındaki Görüşleri

Tablo 6. 10: Katılımcıların Kırsal Yerleşmelerdeki Kurum Faaliyetlerine Yönelik Görüşleri

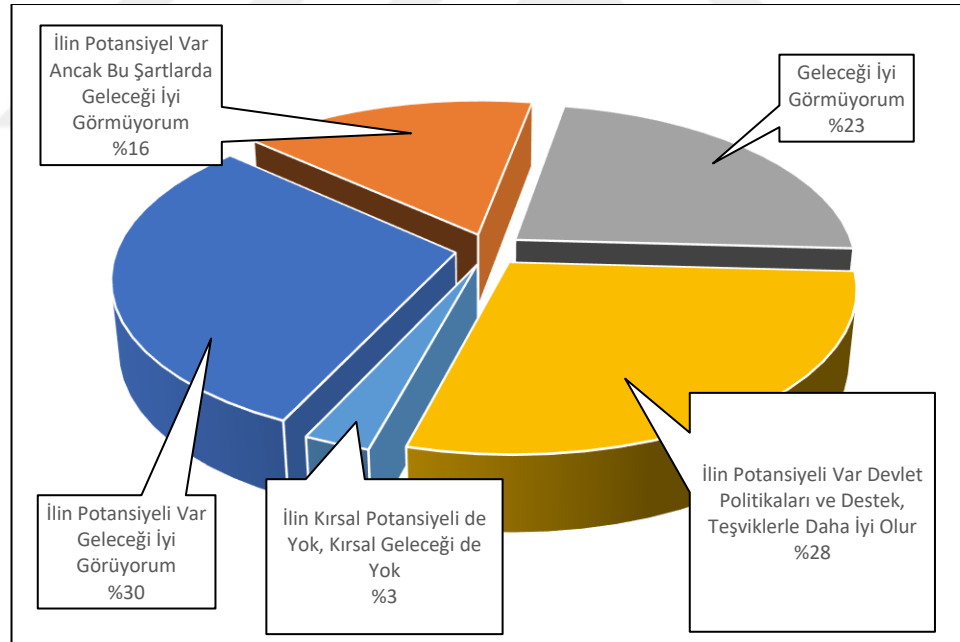
Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
Yetkili Kurumların Tarımsal Faaliyetleriniz İçin Nasıl Desteği oldu	Mazot ve gübre desteği (dönüm/17 tı)	K1, K4, K5, K7, K17, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K62, K63, K64, K65, K66, K67, K68, K69, K70, K71	47
	Tarım arazim/ faaliyetim az/yok	K2, K3, K6, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K32, K45, K46, K47, K56, K57, K58, K74	18
	Cevapsız	K8, K48, K59, K60, K61, K72, K73	7
	Destek almadık	K9, K44	2
Yetkili Kurumların Hayvancılık Faaliyetleriniz İçin Nasıl Desteği oldu	Küpe (buzağı) desteği	K1, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K30, K31, K32, K33, K34, K35, K36, K37, K38, K39, K40, K41, K42, K43, K44, K45, K46, K49, K50, K51, K52, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K59, K60, K62, K61, K64, K65, K66, K67, K68, K69, K70, K71, K72, K74	68
	Küpe (buzağı) desteği ve kredi/hibe desteği	K17, K48, K63	3
	Küpe (buzağı) desteği ve süt desteği	K73	1
	Destek almadık	K47	1
	Cevapsız	K2,	1
Yetkili Kurumların Su İhtiyacınız İçin Nasıl Desteği oldu	Yeteri kadar destek almadık	K1, K2, K3, K6, K8, K9, K10, K11, K15, K16, K18, K19, K20, K21, K22, K23, K25, K27, K29, K30, K31, K32, K34, K37, K38, K40, K42, K43, K44, K49, K51, K52, K55, K56, K57, K58, K63, K64, K65, K67, K68, K69, K70, K72, K73	45
	Suvat desteği, köye kaynaktan hat çekildi/köy içi şebeke	K7, K14, K17, K28, K35, K39, K47, K53, K59, K60, K62, K61	12
	Su sorunumuz yok	K13, K41, K45, K48, K50, K54, K66	7
	Kanal/gölet desteği	K12, K24, K26, K33, K36	5
	Cevapsız	K4, K5, K46, K74	4
	Su motoru, sondaj	K71	1
İlgili Kurumlar Tarafından Ekonomik Faaliyet Kolları ile İlgili Eğitim Verildi mi	Eğitim almadık talebimiz de olmadı	K3, K5, K6, K10, K12, K15, K16, K19, K20, K21, K22, K23, K24, K25, K26, K27, K28, K29, K31, K32, K33, K39, K41, K42, K43, K44, K45, K46, K47, K50, K51, K53, K54, K55, K56, K57, K58, K59, K61, K65, K67, K68, K70, K72, K73	45
	Hayır verilmedi	K1, K2, K4, K7, K8, K11, K13, K14, K17, K18, K30, K34, K35, K36, K37, K38, K40, K60, K63, K64, K71, K74	22
	Tarım Eğitimi (Tarım İl Müdürlüğü)	K52, K62	2
	Hayvancılık eğitimi (Van)	K49, K66	2
	Hayvancılık eğitimi (İş kur)	K48	1
	Köyde arıcılık kursu	K69	1
	Çobanlık eğitimi verildi	K9	1
	Merkez Köy ve İlçe Köyleri	Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

6.8. Çalışma Sahasının Kırsal Potansiyeli ve Geleceğiyle İlgili Bulgular

Muş ilinin kırsal potansiyeli ve geleceğiyle ilgili katılımcılar şunları belirtmiştir: 22 katılımcı (%30) ilin kırsal potansiyelinin olduğunu, geleceği iyi gördüğünü ifade etmiştir. 21 katılımcı (%28) ilin potansiyelinin olduğunu, devletin politika teşvikleriyle daha iyi olacağına inandıklarını dile getirmiştir. 17 katılımcı (%23) geleceği iyi görmediğini, 12 katılımcı (%16) ilin potansiyelinin olduğunu ancak bu şartlarda iyi görmediğini, 2 katılımcı (%3) ilin potansiyelinin de geleceğinin de olmadığını belirtmiştir (Şekil 6. 46; Tablo 6. 10).

Muş ilinin kırsal alan potansiyeli ve geleceğiyle ilgili potansiyelinin olduğuna ilin kırsal geleceğinin daha iyi olacağına inandığını söyleyen K7, K13, K19, K20, K22 ve K24 katılımcıları şunları belirtmiştir: *“Muş ilinin kırsal potansiyeli var, geleceği ilgili yeni ve değeri yüksek ürünler ekilirse geleceği iyi görüyorum. Ceviz, elma, yeni cins hayvanlar ve tarım ürünü olursa ilin geleceği iyi olur”* (K7). *“Muş Türkiye’de en büyük potansiyele sahip yerlerinden biridir. Bu maliyetlerin yükselmesi, şartların zorlaşmasıyla gelecek görmüyorum. Ürünlerde kota olduğu için Muş’un kırsal geleceği olumsuz etkileniyor”* (K13). *“Muş ilinin kırsal anlamda önemli bir potansiyeli var, değinilen sorunlar çözülürse geleceği çok iyi görüyorum, özellikle sulama göleti”* (K19). *“Muş ilinde kırsal potansiyel var. Bu konudaki önerim yeni bir projeyle meyve fidesi, ceviz ile hibe desteklerinin ve bunun gibi projelerin hayata geçirilmesidir. Öncelikle yatırımın köye yapılması, destek alan kişilerin köyde kalması, zenginlerin köyde kalması gerekir”* (K20). *“Özellikle su imkânı geliştirilirse çok iyi bir gelecek görüyorum. Teşvikler yerinde ve herkese ulaştırılmalı, potansiyel var”* (K22). *“Muş ilinde kırsal potansiyel var, ancak sulama alanlarının az olması gelişimi engelliyor. Kışın uzunluğu engel oluşturuyor”* (K24).

Muş ilinin kırsal alan potansiyeli ve geleceğiyle ilgili ilin kırsal potansiyelinin olduğuna ancak ilin kırsal geleceğinin iyi olmayacağına inandığını söyleyen K36, K41, K48, K61 ve K67 katılımcıları şunları belirtmiştir: “İyi görmüyoruz, kırsal destekler çok yetersiz, eğitim yok, kalifiye eleman yok (veteriner ziraat mühendisi)” (K36). “Bu gidişle kötü, Malazgirt çiftçisi %80 civarında Ziraat ve Deniz bankalarına borçlu, tarım aletleri krediyle alınmış, bu yıl kurak geçtiği için borçlar ödenemedi, Muş için 'de öyle” (K41). “Alparslan II Barajı'yla daha da iyi olacak, bu şartlarda ilin geleceğinden ümitli değilim. Şeker fabrikası, tütün fabrikasının, BERCE'nin özelleşmesi çiftçinin belini kırdı, umudunu zayıflattı” (K48). “Potansiyel Muş ilinde var, bu iki yıldır kriz oluşturuyor. Bu yılki kuraklıkla beraber gelişim durdu. Böyle devam ederse elimdekini de tüketir” (K61). “Gelecek görmüyorum, gittikçe bitme noktasına geliyor. Potansiyel var. Baraj suyu gelirse, meralar hayvanlara açılırsa (hepsini yerleşmeye açmışız ekin ekiyoruz) geleceği olur” (K67).

Şekil 6. 46: Katılımcıların Muş ilinin Kırsal Potansiyeli ve Geleceğiyle İlgili Görüşleri

Tablo 6. 11: Katılımcıların Muş İlının Kırsal Potansiyeli ve Geleceğine Yönelik Görüşleri

Tema	Kategori	Frekanslar	Sayı
Muş İlının Kırsal Potansiyeli ve Geleceği	İlin potansiyel var geleceği iyi görüyorum.	K7, K8, K9, K10, K14, K15, K17, K19, K20, K21, K22, K23, K26, K33, K44, K46, K51, K55, K59, K62, K68, K74	22
	Potansiyeli var devlet politikaları ve destek, teşviklerle daha iyi olur.	K4, K5, K6, K16, K27, K28, K30, K32, K34, K37, K38, K39, K45, K47, K50, K54, K60, K67, K69, K70, K71	21
	Geleceği iyi görmüyorum.	K3, K12, K31, K35, K36, K40, K41, K42, K52, K56, K57, K58, K64, K65, K66, K72, K73	17
	İlin potansiyel var ancak bu şartlarda geleceği iyi görmüyorum.	K11, K13, K18, K24, K25, K29, K43, K48, K49, K53, K61, K63	12
	Potansiyel de gelecek de yok.	K1, K2	2
Merkez Köyler ve İlçe Köyleri		Varto: 1-17 Malazgirt: 33-43 Korkut: 63-68 Bulanık: 17-32 Merkez Köyler: 44-62 Hasköy: 69-74 	

6.9. Mülakat Bulgularının Değerlendirilmesi

Araştırmanın amacına çerçevesinde elde edilen bulgulara ve katılımcılara yöneltilen sorulara verilen cevaplara bakıldığında çalışma sahasının kırsal alan potansiyelinin yüksek olduğu ancak bu potansiyeli tam olarak harekete geçirecek faaliyetlerde verim alınamadığı görülmüştür. Kırsal nüfusun refah seviyesinin yeterli seviyede olmadığı ve bunun kırsal kalkınmaya etkisinin nispeten düşük kaldığı için kırsal bölgelerden bir dönem hızlanan göç azalsa da devam etme eğilim ve motivasyonu taşıdığı anlaşılmıştır. Araştırmada bu hususlara bağlı olarak söz konusu boyutlar kapsamlı olarak incelenmiştir.

Katılımcıların Demografik Özellikleri: Araştırmada, kırsal faaliyetlerle uğraşan katılımcıların yaş özelliklerine incelendiğinde katılımcıların daha çok 41 yaş üstü özelliğe sahip olduğu (%81) ve kırsal faaliyetlerle uğraştığı görülmüştür. Yapılan saha çalışması sırasında da kırsal yerleşmelerdeki yaşlı nüfus oranının yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında başta ekonomik olmak üzere güvenlik vd. nedenler etkili olmaktadır. Kırsal bölgelerden büyük şehirlere yaşanan göç dalgasının sonucunda böyle bir tablo ortaya çıkmıştır. Sertkaya Doğan, (2009: 11) da çalışmasında “kırsal alanda yaşayan insanların şehirlere göç etmesindeki en büyük sebep ekonomik yoksunluktur” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. 41 yaş altındaki nüfusun göç etme motivasyonunun yüksek olmasında çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bu yaş altı grubun tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle uğraşmak istememesi, şehir hayatına daha meraklı olması, şehirlerde daha rahat iş bulma imkânı, bu gençlerin şehirlerin çekici motivasyon kaynaklarından daha çok etkilenmesi sonucunda böyle bir sonuç ortaya çıkmıştır. Kırsal alandan şehirlere yaşanan göç hedef göçün kaynağında sorunlara neden olduğu gibi hedef yerleşmelerde de sorunlara yol açmaktadır. Dolayısıyla kırsal alanlardan şehirlere yaşanan göç şehirlerdeki sorunların daha da büyümesine neden olmaktadır. Eren Yalçın & Öcal Kara (2016: 157) çalışmalarında “göç sadece kentsel alanlar için bir sorun olarak algılansa da kırsal alanlarda yaşayanlar içinde önemli bir sorundur” şeklinde bir belirlemede bulunmuştur. Kırsalda yaşanan göçün yıllarca büyük şehirlerde sorunlara sebep olduğu bilinmektedir. Bununla beraber kırsal alanlarda yaşanan göç, sahada bitkisel

ve hayvansal üretiminin düşmesi, bu ürünlerde ithalat baskısının artması gibi sorunların yaşanmasına zemin hazırlamaktadır. Çalışma sahasında eğitim durumuna bakıldığında katılımcıların (%89) oranında ilköğretim mezunu olduğu görülmektedir. Bu durum, kırsal alanlardaki faaliyetlerin eğitim seviyesi düşük olan insanlar tarafından yapılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Üreticilerin eğitim seviyesinin düşük olması geleneksel üretim metotlarının sürdürülmesi, üretim aşamasından pazarlama aşamasına bütün süreçte sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda buna bağlı olarak ilgili kurumlar tarafından verilen eğitimlerde verim alınamaması, yeni teknolojileri kullanmada isteksizlik ve yersizlik durumu ortaya çıkmaktadır. Bu durum beraberinde kalifiye iş gücü sorunun çözümünü daha da zorlaştırmaktadır. Kalıpçı, Özdemir & Öztaş, (2011: 181) çalışmalarında şu hususu belirtmiştir: “Üniversitelerde eğitim görenlerinin ise köy ve kasaba şartlarında yaşamayı tercih etmediklerinden ve çiftçiliği meslek edinmek istememeleri nedeniyle ülkemizdeki çiftçilerin eğitim durumunun düşük seviyede olmasına sebep olmaktadır”. Bu araştırmacılar, çalışmalarında ilköğretim mezunu çiftçilerin (%82,4) olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Eğitim seviyesi yüksek olan genç nüfusun kırsal alanda yürütülen faaliyetlerden uzak durduğu görülmüştür. Bu nedenle eğitim seviyesi düşük olan çiftçiler bu işi yapmaktadırlar. Bu durum, çiftçilerin yeniliklere karşı daha dirençli davranarak geleneksel metotları kullanma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların Nüfus Özellikleri ve Göç Durumları: Araştırmada göçün en fazla yaşandığı dönemle ilgili görüşler incelendiğinde, katılımcıların (%63) en fazla göçün 1990-2000 yılları arasındaki dönemde olduğunu belirttikleri görülmüştür. Bu dönemde yaşanan göçün temel nedenleri ekonomik, güvenlik vd. durumlardır. Araştırmada katılımcıların (%52)’si en fazla ekonomik, daha sonra güvenlik nedeniyle göçün yaşandığı belirtmiştir. Bu nedenler, çalışma sahasında kırsal faaliyetleri olumsuz etkilemiş, kırsal kalkınma faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Yamak & Yamak, (1999: 23) çalışmalarında “%37’lik oranla göç sosyal, kültürel, coğrafik, demografik ve gelir dengesizliği dışındaki ekonomik faktörlere bağlanabilir” sonucuna varmıştır. Aynı şekilde Eren Yalçın & Öcal Kara da (2016: 154)

çalışmalarında “özellikle ekonomik kökenli nedenlerle köyden kente göç gerçekleşmektedir” tespitinde bulunmuştur. Genel olarak göçlerde doğal afetlerin rolü olsa da göçün en büyük nedeni ekonomiktir. Bu durum çalışma sahamızda da görülmüştür. Doğal afetler de göç üzerinde etkili olmaktadır. Çalışmamızda da katılımcılar doğal afetlerin göçte etkili olduğunu belirtmiştir. Muş ilinde yaşanan göç üzerinde etkili olan ikinci neden Varto ilçesinde 1966 yılında yaşanan depremdir. Varto depremi sonrasında göç olayı yaşanmıştır. Bu doğal felaketten sonra dış ülkelerden en fazla göç Almanya ve Fransa’ya verilmiştir. Söz konusu dönemde devletin işçi olarak bu ülkelere gönderdiği kişiler belirleyici olurken daha sonraki dönemlerde göç eden kişilerin akrabaları ve yakınları da bu ülkelere göç edilmesinde etkili olmuştur. Yıldız, Deniz, Parin & Erdoğan (2017: 1440) doğal afetlerin göç üzerindeki etkileriyle ilgili olarak 2011 yılında meydana gelen Van depremi sonucunda “depremzedelerin (%41)’inin göç ettikleri” ni belirtmiştir. Kırsal bölgelerden göçün daha çok hangi merkezlere olduğuyula ilgili görüşlerine bakıldığında katılımcılar en fazla İstanbul’a göçün yaşandığını belirtmiştir. Daha sonra sırasıyla Bursa, Muş ve İzmir’e göçün olduğunu görüşü hakimdir. Zeybek & diğerleri (2017: 856) şunu belirtmiştir: “İlden olan bu göç, daha çok diğer yörelerimiz gibi İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlere olmuştur”.

İnsanlar genelde alışık oldukları, bildikleri ortamda yaşamayı tercih etmektedirler. Katılımcıların kırsal bölgelerden şehir yerleşmelerine gelecekte göç etme düşüncesiyle ilgili görüşleri incelendiğinde, (%45) oranında köyde yaşamaya devam ederim, imkânım olsa da göç etmem şeklinde açıklamalarla karşılaşmıştır. Daha sonra katılımcıların imkânı olsa göç edebileceğini belirttikleri görülmektedir. Katılımcıların bu görüşleri son derece önemlidir. Çünkü halen kırsalda olan çiftçilerin önemli bir kısmının kırsal yerleşmelerinde yaşamak istemesi çok değerli bir düşüncedir. Ancak ikinci sırada yer alan çiftçilerin göç etmek istemeleri hem kırsal alanlar hem de şehirlerdeki sorunların daha da büyümesi sonucunu doğuracaktır. Henüz fırsat varken bu grup çiftçiye kırdaki tutmak çok önemlidir. Bu durumla ilgili Yılmaz (2017: 1021) da şunları belirtmiştir: “Kırdaki çiftçi nüfus kaybedildiğinde bunun telafisi yoktur. İleride büyük şirketlerin kırsal kesimde kuracakları çiftlikler ve

buralarda çalıştıracakları tarım işçileri hariç tutulursa, kırdan ayrılan köylünün şehir hayatından sonra tekrar kıra dönüp üretici olmasını beklemek ham hayaldir. Vakit çok geçmeden, kırsal nüfus kıyı tamamen terk etmeden, gerçekten kırsalı bilen ve tarımsal bilgiye sahip olan bir miktar nüfusun kırsalda tutulabilmesi için ne gerekiyorsa yapılmalıdır”.

Katılımcıların Ticari Faaliyetleri ve Yatırım Durumu: Katılımcıların alışveriş için en fazla hangi merkezlere gittiklerine yönelik görüşlerine bakıldığında, en büyük oranın (%29) Muş’a gitmek olduğu görülmüştür. Kırsal yerleşmelerle şehir arasında sıkı bir ilişkinin olduğu yoğun bir ulaşım ile her gün düzenli seferlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, hem ilçelerde karşılayamadıkları ihtiyaçlarını temin etmek hem de ilçelerde bulunmaya kurumlardaki iş ve işlemlerden dolayı gerçekleşmektedir. Tarihi süreçte yol imkânlarının, taşıtların gelişmediği dönemlerde bu durum çok sınırlı kalmaktaydı. Teknolojide ve ulaşım da yaşanan gelişmeler kırsal yerleşmelerde şehir merkezine ulaşım imkânı arttırmıştır. Bu konuda Doğan, (2019: 173). “bilgi ve iletişim teknolojileri yerler arasındaki mesafeyi etkili bir şekilde küçültmüştür” tespitinde bulunmaktadır.

Katılımcılar, alışveriş için merkez ilçeden sonra sırasıyla Varto, Bulanık, Malazgirt, Hasköy, Korkut ilçelerine, Erzurum’un ilçesi olan Karaçoban ve Bitlis’in ilçesi olan Ahlat’a gittiklerini belirtmiştir. Katılımcıların en fazla alışveriş yaptıkları merkezlere bakıldığında kırsal yerleşmelere en yakın yerleşmeyi tercih ettikleri görülmüştür. Bunun nedeni, bulundukları yere mesafenin maliyeti arttırması ve daha uzak merkezlerin yorgunluk oluşturmalarıdır. Katılımcılardan bazılarının bağlı oldukları il veya ilçeye değil de Bitlis’in ilçesi olan Güroymak’a, aynı şekilde Erzurum’un ilçesi olan Karaçoban’a ve Bitlis’in ilçesi olan Ahlat’a gitmeleri bu yerleşmelerin katılımcılara daha yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda Akbulut, (2016: 342) şunu belirtmiştir: “Uzun mesafelerde ulaşım maliyetleri artarken, taşıma hizmetinin etkinliği ve verimliliği azalmaktadır”. Bu durum çalışma sahasındaki ticaret faaliyetlerinde etkisini göstermiştir.

Katılımcıların büyük kısmı (%61) tarım ve hayvancılıkla uğraştıklarını ve geçimlerini bununla sağladıklarını belirtmişlerdir. Daha sonra (%39) sadece hayvancılıkla uğraşıp geçimlerini bununla sağladıklarını bildirmişlerdir. Bu durum kırsal alanların ortak özellikleri arasında yer almaktadır. Genelde şartlar uygun olduğunda tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin birlikte yapıldığı bilinmektedir. Bu faaliyetleri yürüten katılımcılar gelirleriyle ilgili olarak açıklamada bulunmuşlardır. Katılımcıların önemli bir kısmı gelirlerinin yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Bu durum da özellikle son dönemlerde girdi fiyatlarının yükselmesi ve pazarlama sorunu gibi hususlardan dolayı çiftçilerin daha az kazanmalarına veya zarar etmelerine neden olmaktadır. Bu durum, katılımcıların büyük bir kısmının yatırım imkânı bulamadıklarını belirtmeleri üzerinde etkili olmuştur.

Çalışma sahasında katılımcılar en önemli gider kalemlerinin sırasıyla gıda, yem ürünleri, mazot, gübre, sağlık gideri ve faturalar olduğunu belirtmiştir. Ancak genel olarak kırsal alanda faaliyet gösteren çiftçilerin en önemli gider kalemleri olmasına rağmen çiftçilerin yürüttükleri faaliyete göre bu sıralama değişebilmektedir. Sahada yapılan gözlem ve görüşmelerde özellikle gıda maddelerinin giderinin fazla olmasında ailenin büyüklüğü etkili olmaktadır. Bazı üreticiler, tarım yaptığı arazilerinin fazla olması ve yetiştirdiği hayvan sayısının fazla olduğu durumlarda bu durumun değişebileceğini söylemiştir.

Çalışma sahasında bulunan köylerin gerek katılımcıların belirttikleri ve gerekse sahadaki gözlemler göre sırasıyla vadi, ova ve yamaçta kurulduğu görülmektedir. Bu durum, yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde tarımsal arazileri muhafaza etme endişesi taşınmadığının en önemli ispatıdır. Özellikle başta Muş Ovası olmak üzere ovalarda kurulan köyler evleriyle, eklentileriyle, alet parklarıyla ve yollarıyla tarım alanlarının yok olmasında etkili olmaktadır. Yerleşme tipi olarak dağınık yerleşme daha fazla pay alırken toplu yerleşme daha sonra gelmektedir. Bakırcı 2019: 68) topografya yerleşmelerin toplu yerleşme veya dağınık yerleşme özelliği göstermesinde en önemli faktörün doğal olduğunu belirtmiştir. Bu durumun görülmesinde insanların kendi arazisini koruma ve kendini daha rahat hissetmesi etkilidir. Özellikle Muş Ovası'ndaki yerleşmelerde sondajla suyun daha az derinlikte

çıkması, diğer nedenlerle beraber dağınık yerleşme üzerinde etkili olmaktadır. Yerleşmelerde en fazla briket meskenler, daha sonra betonarme ve taş meskenler tercih edilmiştir. Meskenlerde daha çok briket meskenlerin tercih edilme nedenleri hem taş işçiliğinin zor ve maliyetli olması hem de betonarme meskenlerin pahalı olmasıdır. Katılımcılar mesken tercihlerinde sırasıyla en fazla ekonomik olma; depreme ve iklime karşı korunaklı olma; sağlıklı, temiz, ve rahat olmasıyla yazın serin, kışın sıcak olmanın etkili olduğunu belirtmişlerdir. Her ne kadar genel olarak alım gücünün nispeten yükselmesi, teknoloji ve ulaşım imkânları modern meskenlerin kırsal alanlarda kullanımını arttırsa da ekonomik kaygılar ve şartlar briket meskenlerinin daha fazla tercih edilmesinde belirleyici olmaktadır.

Katılımcılar, tarım arazilerini sulamada sırasıyla akarsu, dere ve barajdan gelen su, sondaj, kaynak suyu, akarsu ve dereden su motoru veya traktörle cevabını vermişlerdir. Bu durum gerek bitkisel üretim gerekse buna bağlı kırsal kalkınma üzerinde en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Çalışma sahsındaki arazilerin bir kısmında sulama sorunundan dolayı sulu tarım yapılabilecekken kuru tarım ve nadas faaliyetleri yürütülmektedir. Bununla birlikte üreticilerin bir kısmı akarsu ve derelerden su motoru ve traktörle su çekmektedir. Bu durum, çiftçilere yüksek oranda mazot ve elektrik faturaları çıkarmakta ve sonuç olarak onların bu işten zarar etmelerine, bankalara ve çevrelerine borçlanmalarına neden olmaktadır. Özkan, (2016: 419) “tarımsal sorunlar daha çok üreticilerin emeklerinin karşılığı alamaması veya tarımsal üretimi sürdürece kadar meta üretememesi bağlamında ele alınmaktadır”. şeklinde bir açıklamada bulunmaktadır. Çalışma sahasındaki sulama için baraj, kanal, göl vb. çalışmalarda büyük eksiklik bulunmakta, bu durum üreticiyi olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Katılımcılar hayvanlarını sulamada kullandıkları su kaynaklarıyla ilgili olarak sırasıyla akarsu, dere ve barajdan gelen su, şebeke suyu, kuyu suyu, sondaj suyu cevabını vermişlerdir. Su imkânının olmadığı yerlerde şebeke kuyu, sondaj suyuyla hayvanların sulanması hayvan üreticilerinin maliyetini arttırmaktadır. Bununla birlikte yayla ve meralardaki su sorunları ve suvat (suluk) sorunu üreticiyi olumsuz etkilemektedir. Katılımcılar içme ve kullanma sularını sırasıyla kaynaktan köy deposuna gelen su, sondaj, kuyu suyu ve baraj suyundan temin

ettiğini belirtmiştir. Bu su kaynaklarının hem yetersiz hem de bazı yerleşmelerde sağlık açısından da sorunlu olduğunu ifade etmişlerdir.

Tarımsal Faaliyetlerin Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Çalışma sahasında katılımcılar en fazla ekim ve üretimini yaptıkları tarım ürünüyle ilgili sırasıyla buğday, yonca, arpa ve şekerpancarını belirtmiştir. Ekilen tarım ürünlerinin gelir getirme durumuna bakıldığında sırasıyla yonca, arpa, şekerpancarı ve buğdayın geldiği açıklanmıştır.

Çalışma sahasında buğday üretiminin yüksek olmasının sebebi sulama problemi, insan ve hayvanın temel besin maddesi olması ve üretiminin nispeten daha az masraflı olmasıdır. Suyun tarımsal faaliyetlerdeki önemiyle ilgili Balcı Akova, (2019: 206) şunları belirtmiştir: “Her bir bitkinin toprağa tutunabilmesi, gelişimini sürdürmesi, ürün verebilmesi için belli bir su miktarına ihtiyacı vardır. Su kullanımı tarımsal faaliyetlerin verimli bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için zorunlu temel bir kaynaktır”. Sulamanın yapıldığı arazilerde buğday üretimi artarken, sulama imkânının olmadığı arazilerde verimi daha düşük olmasına rağmen buğday tarımı yapılmaktadır. Hayvancılıkta da yem bitkisi olarak kullanıldığı için ekim alanı geniştir. Buğday en fazla ekilen tarım ürünü olurken gelir getirmede diğer ürünlerin gerisinde kalmaktadır.

Yonca ekimi buğdaydan sonra gelirken, gelir getirmede buğdayın önünde yer almaktadır. Yoncanın daha çok gelir getirmesinin nedenleri bu ürünün çok yıllık olmasının maliyetini düşürmesidir. Yoncanın daha az bakım istemesi ve bir defa ekildikten sonra birkaç yıl ürün alınabilmesi giderini düşürmektedir. Haliyle yonca gelir getirmede öne çıkmaktadır.

Şeker pancarı, çalışma sahasında üretimi yapılan tarım ürünleri arasında en fazla gelir getirenlerin arasındadır. Bu ürünün hem şeker üretiminde kullanılması hem de küspesinin hayvan yemi olarak tüketilmesi gelirinin yüksek olmasında etkili olmaktadır. Ancak kota uygulanan bir ürün olması, fazla su istemesinden ekimi de sınırlı kalmaktadır.

Katılımcılar yeni tarım ürünü denemeleriyle ilgili sırasıyla yeni tarım ürünü denemediklerini fakat düşündüklerini, yeni tarım ürünü denediklerini bundan sonra da

yeni ürünler deneyebileceklerini, yeni tarım ürünü denemediklerini belirtirken ve yeni tarım ürünü denediklerini bundan sonra yeni ürün denemeyi düşünmediklerini belirtmiştir. En fazla katılımcının yeni tür denemediği fakat denemeyi düşündükleri görüşü açıklanmıştır. Bu durum, üreticinin bu konuda ekonomik güç olarak yetersiz, yeni türleri denemede bilgisiz ve ürünün tutmama riskinden dolayı cesaretsiz olduklarını gösteriyor. Bu konuda ilgili kurumların destek ve bilgilendirmeleri sonuç verecektir. Üreticilerin bir kısmının yeni türleri denediğini, bundan sonra yeni türleri deneyebileceğini belirtmesi önemli bir gelişmedir. Bunun yaygınlaşması diğer üreticileri de cesaretlendirecektir.

Katılımcılar, ürettikleri tarımsal ürünlerini nasıl değerlendirdikleriyle ilgili sırasıyla ürettikleri tarım ürünlerinin kendilerine ancak yettiğini, tarım arazisinin az olduğunu, arazisinin olmadığını veya kullanılmadığını belirtmektedir. Bu durum, arazilerin yetersiz olmasıyla birlikte su sorunu ve üreticinin ekonomik gücü nedeniyle daha da olumsuz bir hal almaktadır. Üretici gübre, mazot, ilaçlama gibi konularda kısıtıldığı için verimin düşmesinde bunlar etkili olmaktadır. Katılımcılar ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artan ürünlerini ofis ve tüccarlara verdiklerini belirtmiştir. Muş ilindeki fabrika ve tüccarlara, Malazgirt'teki tüccarlara; artanı köyde, Bulanık ve çevre illerde pazarladıklarını belirtmişlerdir. Çalışma sahasında üreticilerin ürünlerini farklı yerlerde pazarlamaları ne kadar istikrarsız bir pazarın olduğunu göstermektedir. Bu durumun ne üretimde artışa ve verime ne de kırsal kalkınmaya tam anlamıyla etki etmesi beklenebilir.

Çalışma sahasında verimi yüksek olan ürünlere bakıldığında yoncanın başta geldiği görülmektedir. Üreticinin bu üründen yüksek gelir almasının nedeni bir defa toprağı kazıp mazot, işçi vb. giderle ekimini yaptıktan sonra birkaç yıl artık bu maliyetlerden kurtulmasıdır. Yonca bitkisinin hayvan yemi olarak kullanılması, ilde hayvancılık faaliyetlerinin yapılması bu ürüne olan talebi de arttırdığından en fazla gelir getiren ürün olmasında etkili olmaktadır. Dolayısıyla bu ürünlerin en fazla verim getirmesi, verimi yüksek ürünlerin ilde yaygınlaşmamasından kaynaklanmaktadır. Üreticinin kazanabilmesi ve her alanda kalkınması için verimi yüksek yeni türlerin tarımının yapılması ve bu ürünlerden daha yüksek verim alınması gerekmektedir

Katılımcılar, tarımsal üretimin önündeki en önemli sorunlarla ilgili olarak şunları belirtmiştir: Sırasıyla su ve kuraklık sorunu, mazot ve gübre fiyatlarının yüksek olması, tarımsal arazi azlığı, sermaye sorunu, kota sorunu dile getirilmiştir. Doğan, (2019: 134) günümüzde yapılan tarımsal faaliyetlerde en büyük tarımsal girdiler arasında mazot kullanımının gösterilebileceğini ifade etmiştir. Katılımcıların da sırasıyla belirttikleri gibi en önemli sorunun su ve kuraklık olduğu görülmektedir. Bu konuda büyük proje yatırımları gerekmektedir. En büyük yatırım projelerinden olan Alparslan II Barajı su tutmaya başlamıştır. Ancak suyun araziyle buluşturulması için gerekli sulama ve kanal ağları henüz yapılmamıştır. Bu projenin tamamlanmasıyla Muş Ovası'nda su sorununa önemli oranda çözüm bulunmuş olacaktır. Bu projenin kırsal kalkınmaya önemli etkisi olması beklenmektedir. Bunun ardından mazot ve gübre fiyatlarının yüksek olması sorunu da üreticiyi çok olumsuz şekilde etkilemektedir. Mazot, üretimin her aşamasında kilit role sahip bir girdidir. Ekim döneminden başlanarak hasada kadar her aşamada mazot önemli bir girdi yer tutmaktadır. Gübre de aynı şekilde verimlik üzerinde doğrudan etkisi olan bir girdidir. Gübre ve mazot fiyatlarının arttığı dönemlerde üreticiler gübre ve mazot kullanımını kısımtadırlar. Ancak katılımcıların önceledikleri sorunlar arasında görünmeyen pazar sorunu ve yüksek faizli krediler en önemli sorunlardandır. Çünkü üretici zor şartlarda ürünlerini çok ucuz fiyata belli yerlerde pazarlamak zorunda kalmaktadır. İyi fiyata pazarlayabildiği oranda bir sonraki yıl üretim motivasyonu ortaya çıkacaktır. Bu sorunun çözümü için kooperatiflerin yaygınlaştırılması zaruri bir ihtiyaçtır. Çalışma sahasında bankalara borcunu ödeyemediği için haciz aşamasında olan üreticilerin olduğu görülmektedir. Diğer bir sorun da miras yoluyla bölünmesi sonucu arazilerin küçülmesidir. Bu sorunun çözümü için arazi toplulaştırılması sürecinin çok yavaş ilerlediği belirtilmektedir.

Çalışma sahasında tarımsal faaliyetleri geliştirilmesi, ilin sahip olduğu potansiyele ulaşması ve bunun kırsal kalkınmaya yansması için üretici ve ilgili kurumlara çok önemli iş düşmektedir. Bununla birlikte ilde en önemli sorunlar olarak öne çıkan sulama kanal ve gölet sorunu, gübre ve mazot fiyatlarının düşürülmesi konularının çözüme kavuşturulması için azami gayret gerekmektedir. Ancak üreticiler

fiyatların artmasından dolayı gübre kullanımının düştüğünü belirtilmektedir. Çok fazla miktarda gübre kullanımı da toprak, su ve verim üzerinde olumsuz etkilere sebep olmaktadır. Üreticiler fiyatların yükselmesiyle gübre kullanımlarının düştüğünü ifade etmektedir. Bu durumun üretimi olumsuz etkilediği sonucuna varılabilir ancak çok gübre kullanmak yerine ölçülü gübre kullanımının önemli olduğu da unutulmamalıdır. Çünkü aşırı gübre kullanımın toprağa, suya ve üretime olumsuz etkileri söz konusudur. Bu bağlamda Yılmaz, (2005: 5) şunu belirtmiştir: “Tekniğine uygun olmayan kimyasal gübre kullanımının toprak, su ve bitki sağlığı açısından oluşturduğu zararı, tarımsal üretimi sınırlayan bir unsur olarak ele almak; üretim artışı için gereğinden fazla kullanılan gübrenin uzun vadede, çoraklaşma ve tuzlanmaya neden olarak tarımsal üretimi geri dönülmez bir şekilde sınırlayacağının farkında olmak konunun özünü oluşturmaktadır”.

Çalışma sahasında bu sorunlardan sonra yapılması gereken yeni tür ve tohum desteği, teşviklerin verilmesi, pazarlama sorunlarının kararlı adımlarla kısa sürede çözülmesidir. Avrupa Birliği üyelik sürecinin hızlandığı dönemde olduğu gibi kırsal kalkınmaya yönelik büyük proje yatırımlarının tekrar hızlanması gerekmektedir. Bitkisel üretime yönelik teşviklerde ve kredilerin verilmesinde daha hassas davranılması önemlidir. Bu destekler kapsamında dönüm başı mazot ve gübre desteği (17 TL) hem kayda değer bir rakama çıkarılmalı hem de denetiminin iyi yapılması gerekmektedir. Bütün bunlarla birlikte üreticinin önünü görmesiyle faaliyetlerinde daha iyi kâr elde etmesi kırsal kalkınmada daha etkili sonuçlar verecektir.

Hayvancılık Faaliyetlerinin Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Katılımcılar en fazla besledikleri hayvan türüyle ilgili daha çok büyükbaş sonra da küçükbaş hayvancılık faaliyetini yaptıklarını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinin birlikte yapıldığı da görülmektedir.

İlde hayvan varlığı olarak büyükbaşın küçükbaştan daha az olmasına rağmen, bu hayvancılık türünün daha çok yapılmasının nedeni üreticilerin büyük çoğunluğunun günlük ihtiyaçları olan hayvansal ürünleri bunlardan temin etmesidir. Doğan, (2019: 146) şeker pancarı küspesinin büyükbaş hayvanların beslenmesinde etkili olduğu için

şeker pancarı üretim alanlarının çevresinde büyükbaş hayvancılığın gelişim göstermesine vurgu yapmaktadır. Bakımının daha rahat, masrafının az olması ve özellikle güvenlik sorunlarının yoğunlaştığı dönemlerde yaylalarda yapılan küçükbaş hayvancılığın bırakılmasıyla büyükbaş hayvancılığa dönülmesi de bu durumda etkili olmuştur. Çalışma sahasında en fazla beslenen hayvan ırkının sırasıyla simenta, montofon, simenta melezi, montofon melezi ve yerli hayvan olduğu görülmektedir. Simenta ırkının daha fazla yetiştirilmesi, ilde mera hayvancılığından ahır hayvancılığına bir kaymanın olduğunun göstergesidir. Meralarda gezen hayvanların et ve süt kaybı yaşamaları etkili olmaktadır. Doğa şartlarına en fazla uyum gösteren büyükbaş hayvan ırkı yerli hayvanlardır. Ancak onlarında et ve süt verimleri düşüktür. Büyükbaş hayvanların verimliliğinde ise sırasıyla simenta, montofon, simenta melezi, montofon melezi ve yerli hayvan şeklinde olduğu görülmektedir. Bu hayvan ırkları arasında en fazla simentanın et ve süt verimi yüksektir. Ancak bu hayvanın ahırlarda, çiftliklerde yetiştirilme zorunluluğu ve dışarıya, doğa şartlarına, meraya uyum sağlamaması bakım maliyetinin daha yüksek olmasına yol açmaktadır.

Çalışma sahasında katılımcılar, ikinci olarak küçükbaş hayvancılık faaliyetlerini yaptıklarını belirtmişlerdir. Buna rağmen ilde hayvan varlığı bakımından küçükbaş birinci sırada gelmektedir. Sertkaya Doğan, (2009: 3) Türkiye’de 1950 sonrasında ulaşım imkânlarının da nispeten gelişmesinin kırsal alanlardan şehirlere göç üzerinde etkisi olduğunu dile getirmiştir. Çalışma sahasında ulaşım imkânının gelişmesiyle göçler yaşanmış, bununla beraber daha sonraki dönemlerde göç hızlanmıştır. 1990’lı yıllardan sonra kırsal alanlardan yaşanan göç ve güvenlik sorunlarının artmasıyla özellikle yaylaların sınırlandırılması bu hayvancılık türüne büyük darbe vurmuştur. Üreticiler o dönemde sürülerce küçükbaş hayvanını satarak büyük şehirlere göç etmiştir. Bu nedenlerin dışında göçe neden olan başka nedenler de bulunmaktadır. Yılmaz (2015: 163) “tarımda makineleşme, tarım arazilerinin miras yoluyla sürekli olarak bölünerek küçük üniteler haline gelmesi, şehirlerin iş, eğitim ve sağlık olanakları başta olmak üzere çok sayıda etken kırdan kente yönelik göçlerin başlıca nedenleri arasındadır”. Küçükbaş hayvan sayısı bakımından halen 1990-2000 yılları sayısına ulaşamamıştır. Bu tür hayvancılık birkaç hayvanla yapılmaz, sürü

halinde beslemenin daha ekonomik olması bakımından önemlidir. Büyükbaş hayvancılıkta olduğu gibi birkaç küçükbaş hayvan beslemek kazançlı olmamaktadır. Bu nedenle sayı daha fazla olmak durumundadır. Küçükbaş hayvan yetiştirmede ve verimde katılımcılar sırasıyla mor koyun, beyaz koyun (karakaş), Karaman koyunu, kıl keçisini sıralamışlardır. En fazla mor ve beyaz koyun (karakaş), yetiştirilmesindeki neden çalışma sahasının doğa şartlarına daha çok uyum göstermesi ve verimlerinin yüksek olmasıdır.

Yapılan görüşmelerde hiçbir katılımcının geçim faaliyetleri içerisinde arıcılık ve balıkçılık ilk sıralarda yer almamıştır. Görüşme yapılan bazı köylerde ekonomik değeri çok yüksek olmayan köyün ekonomisine ve kalkınmasına ciddi katkısı bulunmayan arıcılık ve balıkçılık faaliyetlerinin yapıldığı görülmüştür. Bunların genel olarak ek gelir getirebilecek faaliyetler şeklinde olduğu görülmektedir. Bu durumun görülmesinde ilin kış aylarında kapalı alanlarda hayvancılık faaliyetlerinin yapılmasına rağmen arıcılıkta bu mümkün olmadığından başka şehirlere gitme mecburiyetinin bulunması etkili olmaktadır. Balıkçılığın önemli bir ekonomik kaynak olmamasında ise ilde kültür balıkçılığının gelişmemesinden kaynaklanmaktadır.

Katılımcılar, canlı hayvanlarını birinci sırada (%30) köyde bulunan ve köye gelen tüccarlara pazarladığını belirtmiştir. Hayvansal ürünlerini birinci sırada (%41) kendilerinin tükettiğini, sonra artanı mandıraya verdiğini ve köyde sattığını, bağlı oldukları ilçeye pazarladıklarını ifade etmişlerdir. Benzer bir çalışmada Demir, (2019: 5) “üreticilerin %76,2 gibi büyük bir çoğunluğu ürünlerini tüccar olarak ifade edilen aracılara satmaktadır” tespitinde bulunmaktadır. Gerek bu çalışma gerekse Demir’in çalışmasında üreticilerin büyük kısmının ürünlerini tüccarlara, yani aracılara pazarladıkları görülmektedir. Bu durum, üreticilerin kazancının düşmesinde en temel nedenler arasında yer almaktadır.

Katılımcılar, daha sonra hayvanlarını bağlı oldukları ilçeye, Muş’a ve büyükşehirlerle götürerek pazarladığını belirtmiştir. Hayvansal ürünlerinin pazarlanmasında yaşanan sorunlar, bitkisel ürünlerin pazarlanmasında yaşananlarla benzerlik göstermektedir. Muş ilinde Et ve Balık Kurumunun olmaması, bu durumda

üreticilerin hayvanlarını Bingöl Et ve Balık Kurumu'na mecbur bırakmakta böyle farklı yerlerde pazarlanma mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Üreticinin amacı iyi fiyata pazarlamaktan çok düşük fiyata satmakla yetinmek zorunda kalıyor.

Katılımcılar, hayvancılık faaliyetlerinin önündeki en önemli sorunlarla ilgili sırasıyla yem ve yem ürünlerinin fiyatının yüksek olması; mera ve yaylaların hem yetersiz hem de verimsizliği; su, gölet ve suvat (suluk) yetersizliği; pazarlama sorunu; ahır sorunu; sermaye ve teşviklerin yetersizliğini belirtmişlerdir. Çalışma sahasında dile getirilen bu sorunlardan yem ve yem fiyatlarının yüksekliği maliyetleri arttırdığı için pazarlama imkânı yeterince gelişmemekte üreticinin kazancı düşmektedir. Özellikle son yıllarda mera ve yaylalardan yeterince yararlanılamaması hayvansal üretimde maliyeti yükseltmektedir. Yaylacılık faaliyetlerinin azalması, yaz sıcaklarında hayvanların sıcaktan kilo kaybı ve hastalanmasına neden olmaktadır. Çalışma sahasında yaptığımız görüşmelerden bazı köyler arasında mera ve yaylaların mülkiyet sorunlarının olduğu anlaşılmıştır. Bu durum, hayvancılığın gelişimini olumsuz etkilemektedir. Yapılan teşvik ve destekleri yetersiz gören katılımcılar, bu teşviklerin bir kısmını hayvancılıkta tecrübeli olanların alamadıklarını belirtmektedirler. Teşviklerde az sayıda kişiye daha fazla hayvan verileceğine, bu işte tecrübesi olanlara daha az sayıda hayvan verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Kırsal kalkınma faaliyetleri için kurumlar tarafında farklı kategorilerde destek ve teşvikler yapılmaktadır. Bu teşvikler farklı amaçlarla yapılmaktadır. Desteklemelerin amacını Torgut, Annayev & Türkekul, (2019: 30) şöyle açıklamıştır: “Hayvan ıslahı, kaba yem üretiminin artırılması, et ve süt verimliliğinin artırılması, işletmelerin ihtisaslaşması, işletmelerde hijyen şartlarının sağlanması, hayvan sağlığı ve refahı, hayvan kimlik sisteminin teşviki, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması, hayvancılık işletmelerinin modernizasyonu ve çevresel iyileştirmeler gibi amaçlara yönelik olarak desteklemeler yapılmıştır”. Katılımcılar hayvancılığın geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması için destek ve teşviklerin olması gerektiğini belirtmişlerdir. Hayvan başı yapılan (buzağı) destek hem yetersiz hem de sınırlı kalmaktadır. Bununla birlikte yem ve yem bitkilerinin maliyetinin düşürülmesi önemlidir. Bunun için yem bitkilerinin ekiminin arttırılması, girdi maliyetlerinin

düşürülmesi gerekmektedir. Mera ve yayla yetersizliği ve verimsizliğiyle mücadele edilmelidir. İldeki mera ve yaylaların azami ölçüde kullanılması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Bunun için yayla ve meralarda su, yol, göçer sorunlarının çözülmesi gerekmektedir. Yaylası olmayan üreticilerin yaylalardan yararlanmasına imkân verilmesi üretime önemli katkı sağlayacaktır. Ulusal ve uluslararası pazar desteği sağlanmalıdır. Bunun yapılmasıyla üretici yerel pazarlara olan bağımlılıktan kurtulacak, emeğinin karşılığını alarak daha büyük pazarlara ulaşma ümidini kazanacaktır. Teşviklerin daha çok canlı hayvan şeklinde verilmesi ve yeni hayvan ırkı desteğinin sağlanması gerekmektedir. Canlı hayvan desteğinin verilmesi üretime daha somut katkı sunacaktır. Verimi yüksek yeni hayvan ırklarının beslenmesinin teşvik edilmesi, üreticinin kazancında artış sağlayacaktır. Kooperatifleşmenin yaygınlaştırılması, marka ürünlerin üretiminin gerçekleşmesi, ulusal pazar payının artırılması ve uluslararası pazarlara açılma imkânının olması ilin sahip olduğu hayvancılık potansiyelinden daha yüksek oranda yararlanılma imkânı doğuracaktır. Bu hususların kırsal kalkınmaya daha çok etkisi olacaktır.

Turizm Kaynaklarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Çalışma sahasında kırsalın ekonomisine katkı sağlayan sınırlı sayıda turizm kaynağı bulunmaktadır. Tarihi Murat Köprüsü ve Güzeltepe Kayak Tesisi'nin daha çok ziyaretçi çektiği bilinmektedir. Bu turizm kaynaklarının kırsal kalkınmaya etkisi sınırlıdır. Bunların dışında Muş Ovası'nda Murat Nehri ve Karasu'nun geçtiği kesimlerin agro turizminin (tarım turizmi) geliştirilmesine uygun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınmanın aracı olarak görülen ekoturizmde geliştirilme potansiyeli bulunmaktadır. Çalışma sahasında mağara, cami, kilise, kale ve baraj gölleri bulunmaktadır. Ancak bu kaynakların kırsal alanda faaliyet gösteren insanlara kısa vadede etkisinin olamayacağı gibi, orta ve uzun vadede olabileceği söylenebilir.

Kırsal Yerleşmelerdeki Kurum Faaliyetlerinin Etkisi: Yetkili kurumların tarımsal faaliyetlere yönelik destekleriyle ilgili katılımcıların büyük kısmı mazot ve gübre desteğinde (dönüm için 17 TL) aldıklarını belirtmiştir. Suvat (suluk) desteği aldıklarını, köye kadar şebeke hattı geldiğini, köy içine şebeke çekildiğini ifade etmiştir. Az oranda üretici ise destek almadıklarını belirtmiştir. Sadece tapu sorunu

olan ve arazisi olmayan çiftçilerin bu destekten yararlanamadığı görülmektedir. Yetkili kurumların hayvancılık faaliyetlerine yönelik destekleriyle ilgili olarak katılımcılar, yine aynı şekilde büyük oranda küpe (buzağı) desteği aldıklarını belirtmiştir. Daha sonra da hibe aldıklarını, süt desteği gördüklerini, aldıklarını kanal, gölet, su motoru, sondaj desteği verildiğini belirtmiştir. Köylerde genel olarak kaynaktan köy deposuna oradan şebekeyle evlere suyun verildiği ve yolların yapıldığı görülmüştür. Ancak nüfusun artmasıyla şebekesi ve suyu yersiz olan şebeke arızalarının sık sık meydana geldiği köyler bulunmaktadır. Destek almadığını belirtenler az oranla son sırada yer almıştır. Gerek katılımcı görüşleri gerekse saha gözlemlerine bakarak şunu belirtmek mümkündür: Bütün bu destek ve teşviklere bakıldığında ilgili kurumların üreticiyi kalkındırıp kırsal kalkınmaya güç vermek için çok çeşitli başlıklarda ve mevcut kaynaklar çerçevesinde faaliyet yürüttükleri görülmektedir. Ancak bu teşvikler üreticinin kırsalda kalarak uzun vadede de üretim planı yapması ve refah seviyesini yükseltmesi için çok yetersizdir. Bir yandan da yapılan hibe ve teşviklerin heba olduğu belirlenmiştir. Yarım kalan büyük projeler, kapasitesinin çok altında faaliyet yürüten işletmelerin olduğu görülmüştür. Bunun yanında dönüm başı mazot, gübre desteği aldığı halde şehirde yaşayan ve bu destekleri alan örnekler de görmek mümkündür. Aynı zamanda üreticilerin bir kısmında verilen teşviklerden o alanda üretim kapasitesi ve tecrübesine sahip olan kişilerin yararlanmadığı düşüncesi olduğu görülmüştür.

Kırsal kalkınma alanında faaliyet yürüten kurumların üreticilere yönelik eğitim faaliyetleri için katılımcılar, en fazla eğitim almadıklarını, bu konuda taleplerinin de olmadığını belirtmiştir. Üreticilerin eğitim talebinde bulunmamaları, ilgisiz olmaları, eğitim seviyesinin düşük olması, kırsal faaliyetlerde kendilerini yeterli görmeleri etkili olmaktadır. Üretimde verim ve süreklilik talep edilmese de eğitim verilmesi şarttır. Bazı katılımcılar, aldıkları eğitimle ilgili olarak Tarım İl Müdürlüğü tarafından eğitim, hayvancılık eğitimi (Van) verildiğini belirtmiştir. Hayvancılık eğitimi (iş kur), köyde arıcılık kursu, çobanlık eğitimi verildiğini ifade etmiştir. Kaya, (2020: 1) bu hususta şunu belirtmiştir: “Genç çiftçilere verilecek olan eğitimlerle teknolojiye yaşanan yeniliklerin kolayca uygulanması sağlanacaktır. Genç çiftçi adayları alacakları

eğitimlerle bulunduğu ortamda tarımsal uygulamalarda kullanacağı alet ekipman, gübre, sulama sistemleri ve ilaçlama da çevrenin etkisinde kalmayıp eğitimler neticesinde bilinçli bir şekilde teknolojiyi takip edecek, teknolojik karmaşıklıklardan kurtulacaktır”. Elde edilen bulgulara ve saha gözlemlerinde çiftçi eğitimi sağlıklı yürütülmediği gibi çiftçilerin de bu konuda ilgisiz oldukları görülmektedir. Çiftçilerin eğitim seviyelerinin düşük olması ve yaş ortalamasının yüksek olması, çiftçi eğitimine ilgiyi olumsuz etkilemektedir.

Kırsal faaliyetler konusunda faaliyet yürüten kurumsal yapılara bakıldığında bu alanda faaliyet yürüten Tarım ve Orman Bakanlığı’nın tarihi süreç içerisinde sürekli isminin ve görev alanının değiştiği; ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte çok farklı kurumların bu alanda faaliyet yürüttüğü; temel amaçlarının üreticiyi kalkındırmak olmasına rağmen yeterli olmadığı görülmektedir. Katılımcılarla yapılan görüşmelerde halen bir önceki yılın teşviklerinin alınmadığı, sürecin çok yavaş işlediği, belirtilmiştir. Üreticilerin her konuda destek beklediği, şikâyet ettiği, desteklerin yerinde ve yeterli olmadığını düşündüğünü, memnuniyetsiz olduğunu, bazı konuları abarttığını hesaba katmak gerekmektedir. Son birkaç yıldır dünyada ve Türkiye’de yaşanan ekonomik krizin üreticiler üzerinde olumsuz etkiler bıraktığı bilinmektedir. Bu duruma 2019 yılındaki COVID-19 salgının etkileri eklenince ekonomik sorunlar daha da derinleşmiştir. Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü (IFPRI) (2020)’ne göre “Mevcut COVID-19 krizinde, bazı ulusal hükümetlerin gıda ihracatını kısıtlama yönünde bir hareketi olmuştur. Bu davranış, bir bütün olarak, gıda ithal eden ülkelerdeki savunmasız insanlar için beklenmedik korkunç sonuçlara yol açabilir, fiyatları artırabilir ve COVID-19 salgınıyla zaten alevlenen gıda güvensizliği sorunlarını şiddetlendirebilir. İhracatı kısıtlayan ülkelerdeki üreticileri de olumsuz etkileyebilir”. Gerek dünyadaki kriz gerekse pandemi sürecinin de etkisiyle kırsal faaliyet teşvikleri yetersiz kalmış, büyük proje yatırımları ötelenmiş, bu durum yaşanan sorunların derinleşmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte piyasanın daralması, arz talep dengesindeki bozulma vb. nedenlerle üretici olumsuzluklar yaşamıştır. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen sahadaki gözlemler şikâyetlerinde haklılık payı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu gelişmeler gösteriyor ki çalışma

sahsında özelde üreticinin kalkınması, genelde bunun kırsal kalkınmaya yansması ve beraberinde ülke ekonomisine katkı sağlaması için kırsal kalkınma faaliyetlerinin sağlıklı işleyebilmesi gerekir. Tek elden koordinasyonu ve denetlemeyi yapacak ve bu alandaki destek ve teşviklerin şeffaf yürütülmesini sağlayacak kurumsal bir yapının tesisi zorunlu görülmektedir. Bu gerçekleştirilemediği takdirde hem kaynaklar heba olacağı hem de istenen seviyede kırsal kalkınma faaliyeti gerçekleştiremeyeceği için bitkisel ve hayvansal üretimde dışa bağımlılığımız daha da artacaktır.

Çalışma Sahasının Kırsal Potansiyeli ve Geleceği: Şehirlere yaşanan yoğun göçler nedeniyle kırsal alanın öneminin azaldığı algısı yaratılsa da günümüzde kırsal kalkınmaya hiç olmadığı kadar ihtiyaç olduğu unutulmamalıdır. Kaan & diğerleri, (2020: 688) bu konuda şunu ifade etmiştir: “Kırsal kalkınma alanında ortaya çıkan paradigma değişimleri kalkınma kavramının boyutunu ve araçlarını değiştirmiş olup kırsal kalkınmaya yönelik stratejilerin çok sektörlü olması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Sadece tarıma değil, aynı zamanda kırsal alanda sanayi ve hizmetlere ve hatta kır-kent ilişkilerine de odaklanacak üst düzey stratejilere ihtiyaç duyulmaktadır”. Çalışma sahasının kırsal alan potansiyeli ve kırsal kalkınmanın geleceğiyle ilgili katılımcılar, büyük oranda ilin kırsal potansiyelinin olduğunu, geleceği iyi gördüğünü belirtmiştir. Bu görüşler son derece değerlidir. Üreticilerin içerisinde bulunduğu bütün zorluklara rağmen ilin kırsal alan potansiyeline güvenmeleri, kırsal kalkınmanın geleceğine güvenlerinin devam etmesi oldukça önemlidir. İkinci sırada yer alan katılımcı grubu da ilin kırsal alan potansiyeline sahip olduğunu, devletin politika teşvikleriyle daha iyi olacağına inandıklarını belirtmiştir. Devletin politika ve teşviklerine, kırsal üretim faaliyetlerinde kullanılan aletlerin gerekliliğine değinilmiş ancak kırsalda akıllı teknolojilerin kullanım ve gerekliliğine değinilmemiştir. Akıllı teknolojilerin kırsalda da yaygınlaşacağı kaçınılmazdır. Bu konuda Slee, 2019; aktaran, Bosworth & diğerleri (2020: 587) şunu belirtmiştir: “Gelişmekte olan dijital ve ulaşım teknolojileriyle desteklenen gelecekteki bir kırsal hareketlilik stratejisi, ‘akıllı şehir’ e benzer ancak ondan farklı bir ‘akıllı kırsal’ bağlamında kırsal büyümeyi kolaylaştırabilir ve yönlendirebilir”. Bu gruptaki katılımcılar ildeki kırsal alan potansiyelinin farkında olduklarını ancak bu konuda uygun politikaların yapılması ve

teşviklerin arttırılmasıyla kalkınmanın mümkün olacağını belirtmişlerdir. En son sırada yer alan katılımcılar, kırsal potansiyelin de kalkınmanın da mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Ancak bu konuda Kan & diğerleri, (2020: 687) şunu belirtmiştir: “Kırsal alanlar 21. yüzyılda insanların geleceği açısından çok büyük fırsatlar içermekte olup geleceğin inşasında önemli rol oynayacaklardır”. Saha gözlemleri ve görüşmeler, bu grupta yer alan üreticilerin önemli bir kısmının arazisinin az olduğu, borçlarının bulunduğu, girdi maliyetlerinden dolayı üretimde zorlandığı görülmüştür.

Swot Analizi (strengths weaknesses opportunities threats).

Kırsal alan potansiyeline yönelik çalışmalarda swot analizini yapmak faydalı olacaktır. Swot analizi, ele alınan çalışma sahasına ait bilgilere bütüncül bir bakış sunmaktadır. Bu çerçevede çalışma sahasının swot analizi yapılmıştır.

Güçlü Yönler (strengths)	Zayıf Yönler (weaknesses)
✓ Başta Muş Ovası olmak üzere Malazgirt, Bulanık ve Liz ovalarının çalışma sahasının ve Türkiye'nin önemli tarım alanları arasında yer alması. ✓ Çalışma sahasının ekolojisine uyum sağlamış “buğday, arpa, şekerpancarı, yonca, korunga, fiğ, mısır, nohut, elma vb.” bitkisel ürünlerin geniş alanda yetişebilmesi. ✓ Çalışma sahasında geçmişten gelen bir tarım kültürünün bulunması ve tarım alanlarının kirlenmemiş olması. ✓ Çalışma sahasında yayla ve meraların geniş yer kaplamasına bağlı olarak hayvancılık potansiyelinin yüksek olması. ✓ Çalışma sahasında Murat Nehri ve Karasu gibi önemli su kaynaklarının bulunması. ✓ Bitkisel ve hayvansal hammaddenin bol olması, fiyatının uygun olması ve bunlara erişim kolaylığının gıda sanayisinin gelişimine avantaj sağlaması. ✓ Çalışma sahasında genç nüfusun fazla olması ve işçi ücretlerinin nispeten düşük olması. ✓ Muş'un ulusal ve uluslararası yollar üzerinde bulunması ve il içerisindeki ulaşım imkânının gelişmiş olması. ✓ Çalışma sahasının çevresinde Diyarbakır, Erzurum, Van gibi büyük şehirlerin yer almasına bağlı olarak önemli pazar potansiyelinin bulunması.	✓ Çalışma sahasında, planlanan tarım sulama projelerinin henüz tamamlanamamasından kaynaklanan sulama problemi. ✓ Çalışma sahasında “vejetasyon süresinin” kısa olması ve kış mevsiminin sert geçmesi. ✓ Tarımsal arazilerin parçalı olması ve köyler ve köylüler arasındaki arazi anlaşmazlıkları. ✓ Çalışma sahasında örgütlenme ve kooperatifçiliğin gelişmemesi, teknoloji kullanımının yetersizliği. ✓ Çiftçi eğitiminin yetersiz olmasından kaynaklı bilinç seviyesinin düşüklüğü ve planlamanın yetersiz olması. ✓ Çalışma sahasında hammadde kaynaklarına erişim kolaylığına rağmen gıda sanayisinin yeteri kadar gelişmemesi. ✓ Çalışma sahasında sermaye, pazarlama ve nitelikli iş gücü eksikliği. ✓ Turizm kaynaklarına yönelik tanıtımın, planlamanın ve altyapının yetersiz olması. ✓ Çalışma sahasında faaliyet yürüten çiftçilerden önemli bir kısmının kazançlarını işlerini büyütüp modernizasyon ve teknolojiye harcamaktansa şehirlerde yatırım yapmayı tercih etmesi.

✓ Çalışma sahasının İran, Irak, Azerbaycan ve Gürcistan gibi dış pazarlara nispeten yakın olması ve bunun sağladığı pazarlama avantajı. ✓ Çalışma sahasında “doğal, kültürel, tarihi ve alternatif” turizm kaynaklarının bulunması. ✓ Çalışma sahasında sıcak su kaynaklarının olması, turizm ve örtü altı tarıma imkânın bulunması. ✓ Çalışma sahasında kurulan ve hayvancılık alanında pilot üniversite seçilen “Muş Alparslan Üniversitesi’nde tarım ve hayvancılık alanında araştırmaların yapıldığı “Uygulamalı Bilimler Fakültesi’nin” bulunması. ✓ Çalışma sahasında kırsal kalkınmayı destekleyen kurum ve kuruluşların bulunması ve bunların yaptığı teşvik ve destekler.	
Fırsatlar (opportunities)	Tehditler (threats)
✓ Çalışma sahasındaki tarım ve hayvancılık potansiyelinin kullanılması ile marka ürünlerin üretilmesi durumunda artacak üretimle iç pazar payının yükselmesi ve dış pazarlara açılabilme imkânının bulunması. ✓ Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapılabileceği geniş tarım alanları ve yaylaların varlığı. ✓ Kırsal kalkınma için gerekli potansiyelin varlığı. ✓ Çalışma sahasında faaliyet yürüten üreticilerin geleneksel tarım yöntemini sürdürmeleriyle birlikte organik tarım, getirisi yüksek yeni hayvan türü ve tarım ürünlerini denemeye istekli olmaları. ✓ Çalışma sahasında kırsal faaliyetlerde örgütlenme, planlama, çiftçi eğitiminin gerçekleştirilmesiyle üretimde kalite ve verimin artması. ✓ Çalışma sahasında kırsal faaliyetleri yürütebilecek genç işgücü potansiyelinin varlığı.	✓ Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde temel girdiler arasında olan mazot, gübre, yem, ilaç fiyatlarının yüksek olması. ✓ Çalışma sahasında kış mevsiminin sert geçmesi ve uzun sürmesi. ✓ Kırsal kalkınma faaliyetlerinde üretilen ürünlerin ucuz olması ve pazar alternatifinin yetersiz olması. ✓ Sermaye ve pazarlama sorunu nedeniyle üreticinin önünü görememesi. ✓ Genç işgücünün işsizlikten dolayı göç etmesi. ✓ Güvenlik nedeniyle bazı yaylalardan yararlanılamaması. ✓ Yaylardan tam yararlanılamamasına bağlı olarak üreticilerin hem üretim maliyetlerinin artması hem de küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinden uzaklaşması ✓ Destek ve teşviklerin verilmesinde ve takibinde ortaya çıkan sorunlar.

✓ Çalışma sahasının çevresinde yer alan Diyarbakır, Erzurum, Van gibi büyük şehir ve İran, Irak, Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkelerin potansiyel pazar oluşturması. ✓ Çalışma sahasında faaliyet yürüten çiftçilerin mümkün oldukça göçe sıcak bakmamaları ve üretime devam etmek istemeleriyle birlikte verilecek eğitim, destek ve yeniliklere açık olmaları. ✓ Nüfusun artmasına bağlı olarak dünyada ve Türkiye’de tarımsal ve hayvansal hammaddelere dayalı gıda maddelerine olan talebin artması ve bu durumun gıda sanayisinin büyümesine olumlu etkisi. ✓ Nüfus artışı ve göçe bağlı olarak şehirlerin aşırı büyümesi, kırsal turizm kaynaklarına olan talebin artması.	✓ Çalışma sahasında kırsal kalkınma faaliyetlerinin yeterli oranda geliştirilememesine bağlı olarak birikimli çiftçilerin bir kısmının bu işi bırakıp göç ederek başka işlere yönelmesi. ✓ Çiftçiliğin geleceğinin olmaması düşüncesi, bu mesleğin sıradan iş olarak görülmesi ve çiftçilerin kazancının düşük olması nedeniyle çiftçi çocuklarının bu mesleği sürdürmek istememesi.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kalkınma, insanların yaşam standardının yükseltilmesi için daha çok gelir getiren ürünler üretilmesi ve bu kaynakların toplumdaki farklı gelir seviyesine sahip insanlar arasında adaletli olarak dağıtılıp insanların yaşam standardının yükseltilmesi olarak ifade edilebilir. Ülkelerin farklı birçok alanda ölçsüzce kalkınma çabası içerisinde olması çevre üzerinde tahribatlara yol açarak doğal kaynakların ve doğal dengenin görmezden gelinmesine neden olmaktadır. Bu durumun uzun vadede telafisi mümkün olmayacak sonuçlar doğuracağı muhtemeldir. Bu nedenle sahip olduğumuz doğal kaynakları kullanırken, bizden sonraki nesillerin bunlar üzerinde hakkı olduğu unutulmamalıdır. Eğer gerekli önlemler alınmazsa sınırlı olan doğal kaynaklarımız, her geçen gün çeşitlenen ve artan ihtiyaçlarımıza cevap veremeyecektir. Bu durumla karşılaşmamak için kaynakları kullanırken doğal dengenin ve gelecek kuşakların gözetildiği dengeli ve bilinçli üretim ve tüketim kültürünün kazanılması büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınmanın önemi anlaşılmaktadır.

Kalkınma kavramının bir boyutunu kırsal kalkınma oluşturmaktadır. Kırsal kalkınma, kesin sınırlarla ayıramayan, kırsal alanlarda yoksulluğu azaltmak, bu alanlarda yaşayan insanların gelirlerini, yaşam standardını arttırarak iş imkânları oluşturmak şeklinde değerlendirilebilir. Çalışma sahası da kırsal kalkınma çerçevesinde ele alınacak bir özellik göstermektedir. Çalışma sahası olan Muş ili doğal çevre özellikleri bakımından farklı özelliklere sahiptir. Engebeli yapı özelliğinde olan Muş, güneyinde Bitlis Dağları (en yüksek nokta 2725 metre) ve Muş Güneyi Dağları (Güneydoğu Toros Dağlarının uzantıları), kuzeyinde ise Şerafettin ve Akdoğan (Hamurpet) dağları, kuzeybatıda Bingöl Dağlarla çevrilidir. Bu engebeli dağlık araziler arasında önemli ova ve paltoluk alanlar yer almaktadır. Çalışma sahasında topografyanın elverişsiz olduğu, engebenin ve yükseltinin arttığı yerlerde hayat şartları zorlaşmaktadır. Ova ve platoluk alanlarda yerleşmeler yoğunlaşmakta ekonomik faaliyetler yürütülmektedir. Alüvyon çöküntü ovası olan Muş, Malazgirt, Bulanık ve Liz Ovaları tarımsal faaliyetler bakımından çok önemli bir potansiyele sahiptir. Doğal çevre özellikleri beşerî faaliyetler üzerinde etkilidir. Bu açıdan bakıldığında yer şekilleri ve iklim, beşerî faaliyetler üzerinde büyük etki bırakan etmenler arasında

bulunmaktadır. Bunların etkisini en fazla gösterdiği yerlerden biri olan Muş Ovası, Muş ilinin ve Türkiye'nin önemli tarım potansiyeline sahip alanları arasındadır. Yer şekillerinin bu özelliği ve engebeli yüksek alanlar, ilin hayvancılık potansiyelinde bir öneme sahiptir. Bu engebeli araziler arasında yer alan ova ve platolar önemli tarım alanlarını oluşturmaktadır. Bu durum çalışma sahasının gelişmesinde lokomotif görevi görerek ilin kırsal kalkınma potansiyelinin oluşmasına imkân vermektedir.

Çalışma sahası, genel olarak Doğu Anadolu ikliminin karakteristik özelliklerini gösterse de bazı yönleriyle farklıdır. Muş ilinde sisli gün sayısı, yaz mevsimi sıcaklığı ve kış soğukluğu Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer bazı şehirlere göre daha fazladır. Bu durum, yaz ve kış mevsimleri arasındaki sıcaklık farklarının artmasına neden olmaktadır. Muş ilinde yıllık ortalama sıcaklık 9,6 °C, yıllık en yüksek sıcaklık ortalaması 15,8 °C, en düşük sıcaklık ortalaması ise 4,0 °C'dir. En fazla yağışın ilkbahar ve kış mevsimlerinde, en az yağışın yaz mevsiminde düşmesi tarımsal faaliyetlerde su ihtiyacını oldukça arttırmaktadır. Ortalama yağış ise 761 mm olarak gerçekleşmiştir. Muş ilinde en fazla yağış 819 mm ile güneyde yer alan dağlık alanlarda görülmektedir.

İl, önemli su kaynaklarına sahiptir. Fırat Nehri'nin kolu olan Murat Nehri ve Karasu tarımsal potansiyelinin önemli kaynağı olan ovaların sulanması için sulama projeleri tamamlandıktan sonra büyük katkı sağlayacaktır. İlin diğer su kaynaklarıysa Büyük Hamurpet ve Küçük Hamurpet gölleriyle Kazan (Haçlı) Gölüdür.

Çalışma sahasının nüfusu 1935 yılında yapılan ilk sayımda 143.899 olarak tespit edilmiştir. 1940 yılında Muş'a bağlı ilçeler olan Bingöl ve Bitlis'in il olması, nüfusun 73.939'a düşmesine neden olmuş ve ilde nüfus (%48) oranında azalmıştır. 2000 yılında 400.000'i geçen nüfus, 2019'da 408.809 olarak gerçekleşmiştir. İlin kır nüfusu 1935 yılında 122.987 ve (%85,5) olarak gerçekleşirken şehir nüfusun da 20.912 ve (%14,5) olduğu kaydedilmiştir. 2019 yılında kır nüfusu 219.707 ve (%53,7) olarak gerçekleşirken, şehir nüfusu 189.102 ve (%46,3) olarak izlenmiştir. Kırsal nüfus değişimine bakıldığında 1935 yılına göre 2019'da kırsal nüfus artarken, nüfus

içerisindeki kırsal nüfus oranında düşme yaşanmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında kırsal alanlardan şehirlere yaşanan yoğun göçler etkili olmaktadır.

Çalışma sahası Türkiye’de en fazla göç veren iller arasında yer almaktadır. Verilen göçlerde en önemli nedenin ekonomik olduğu görülmektedir. Daha sonra 1990-2000 yılları arasında güvenlik nedeniyle yoğun göçün yaşandığı bilinmektedir. Bunlar dışında farklı nedenlerle (eğitim, sağlık, kan davaları vb.) de göç yaşanmaktadır. 1966 yılında yaşana Varto Depremi de göçe neden olan doğal bir afet olmuş ve göç hızını yükseltmiştir. Muş’ta yaşanan göç hızı, her zaman Türkiye ortalamasına göre yüksek olmuştur. İlde göç hızının en yüksek olduğu dönem 1985-1990 yılları arasında görülmüştür. Bu yıllarda 46.254, en yüksek göçün yaşandığı dönemde de (1990-2000) 37.448 kişi göç etmiştir.

Çalışma sahası, kırsal alan potansiyeli yüksek olan iller arasında yer almaktadır. Bitkisel üretimin yapılabileceği geniş tarım alanları ve hayvancılık faaliyetlerinin gerçekleştirileceği çok sayıda yayla ve mera sayısıyla Muş ili çok daha yüksek üretim yapabilecek potansiyele sahiptir.

Muş’ta, başta Muş Ovası olmak üzere Malazgirt, Bulanık Ovası ve Liz Ovaları, Türkiye’nin önemli tarım alanları arasında yer almaktadır. Muş’ta 866.833 hektar arazi bulunmaktadır. Araziler arasında en büyük payla 357.342 hektarla (%41,2) tarım arazileri gelmektedir. Daha sonra 336.062 hektarla (%38,8) mera alanları gelmektedir. 79.999 hektarla (%9,2) orman alanları üçüncü sırada gelirken, dördüncü sırada yer alan çayır alanları 72.099 hektarlık (%8,3) alanı kaplamaktadır. Muş ilinde en büyük paya tarım arazilerinin sahip olması bitkisel üretim potansiyelinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Çalışma alanı küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık faaliyetleri bakımından da önemli bir potansiyele sahiptir. Gerek hayvan yetiştirme faaliyetleri gerekse hayvansal ürün üretimi bakımından ilin potansiyelinin yüksek olduğu görülmektedir.

2002 yılında büyükbaş hayvan sayısı 226.103 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl küçükbaş hayvan sayısının (1.531.826) en yüksek olduğu yıl olmuştur. Halen 2002 yılı seviyesine ulaşılmayan küçükbaş hayvan sayısı 2019 yılında 1.084.591 (%56,54)

olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl büyükbaş hayvan sayısı 325.067 (%16,94) ile ikinci sırada yer almıştır. 300.908 (%15,69) adet tavuk üretimiyle üçüncü sırada yer almıştır. Muş 2019 yılında küçükbaş hayvan sayısında Türkiye’de on iki, büyükbaş hayvan sayısında on beşinci, manda sayısında altıncı, kaz sayısında üçüncü, ördek sayısında ikinci ve hindi sayısında ise dokuzuncu sırada yer almıştır.

Çalışma sahasında, Tarihi Murat Köprüsü başta olmak üzere cami, hamam, göl, akarsu, kayak merkezi vb. gibi farklı türden oluşan zengin turizm kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklarla birlikte yayla turizmi, termal turizmi, kültür turizmi, ornitoloji, trekking vb. gibi geliştirilme potansiyeline sahip önemli turizm kaynakları arasında bulunmaktadır. Bu kaynaklar kırsal kalkınma için önemli değere sahiptir.

Gerek Türkiye’de gerekse çalışma sahasında kırsal kalkınmaya yönelik farklı kurumlar süreç içerisinde faaliyet yürütmektedir. Bu konuda Tarım ve Orman Bakanlığı, Devlet Su İşleri (DSİ), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (DKA), Ziraat Bankası, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) faaliyetler yürütmektedir. Çalışma sahasında söz konusu kurumlar, kırsal kalkınma faaliyetlerine farklı ölçekte ve farklı alanlarda katkı sunmaktadır. Bu kurumların çalışma sahasındaki il ve ilçe müdürlükleri, özel idare ve belediyeler de kırsal kalkınmada farklı faaliyetler yürütmektedir.

Çalışma sahasında yapılan gezi gözlem ve mülakatların değerlendirilmesinin sonuçları şu şekildedir:

Çalışma sahasında yapılan araştırmada kırsal faaliyetlerde bulunan üreticilerin (%81) oranında 41 yaş üstüne sahip olduğu ve eğitim seviyesinin düşük olduğu (%89) oranında ilköğretim mezunu) belirlenmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında özellikle 1985-2000 yılları arasında yaşanan yoğun göç ve sonraki dönemlerde de bunun devam etmesi etkili olmaktadır. Genç ve eğitilmiş nüfusun kırsal faaliyetlerde çalışmada geliri az bulmalarının da etkisiyle gösterdikleri isteksizlik de bunda etkilidir. Bu durum, kalifiye iş gücü sorunun çözümünü de önemli sorun haline gelmektedir. Böylece eğitim seviyesi daha düşük olan çiftçiler bu faaliyetleri yürütmektedirler. Bundan dolayı kırsal faaliyetlerde yeni yöntemleri, yeni uygulamaları ve teknolojileri

kullanmada direnç, yetersizlik ve isteksizlik meydana gelmekte eski uygulama ve teknikleri kullanma eğilimleri devam etmektedir.

Çalışma sahasında yapılan görüşmelerde katılımcıların en fazla göçün yaşandığı dönemi 1990-2000 (%63) arasındaki yıllar olarak açıkladığı görülmektedir. Göçte en etkili olan faktörlerin ekonomik nedenler daha sonra da güvenlik olduğu görülmektedir. Katılımcılar arasında en fazla göçün başta İstanbul olmak üzere daha sonra, Bursa, Muş ve İzmir'e olduğu görüşü hakimdir. Kırsal yerleşmelerde yurtdışına da göçlerin yaşandığı ve en fazla göçün Almanya ve Fransa'ya olduğu görülmüştür. Katılımcılar, (%45) oranla düzenlerini kurdukları, alışık oldukları kırsal yerleşmelerde yaşamaya devam etmek istedikleri ve bu nedenle göç etmek istemediklerini belirtmişlerdir.

Kırsal alanlarda insanların temel geçim kaynakları genelde tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanmaktadır. Bu iki faaliyet genelde birlikte yapılmaktadır. Çalışma sahasında yaptığımız görüşmelerde katılımcıların büyük kısmının tarım ve hayvancılık faaliyetlerini birlikte yaptıkları görülmektedir. Bu özellik çiftçilerin ekonomik gelirlerinin artmasında ve giderlerinin düşmesinde etkili olmaktadır.

Çalışma sahasında yapılan gözlem ve görüşmeler neticesinde köylerin sırasıyla vadi, ova ve yamaçta kurulduğu görülmektedir. Ovalarda kurulan köylerin yatay yönde tarım arazileri içerisinde öbekler halinde dağılarak tarım alanlarını olumsuz şekilde etkilemektedir. Yerleşmelerin daha çok dağınık yerleşme özelliği gösterdiği, daha sonra toplu yerleşme özelliğine sahip olduğu izlenmiştir. En fazla briket meskenlere yönelimin olduğu anlaşılmaktadır. Briket meskenler ekonomik, sağlıklı ve temiz oldukları için tercih edilmektedir. Taş meskenlerin işçiliğinin ağır ve maliyetli olması, ahşap malzemenin bulunmaması, betonarme meskenlerin de pahalı olmasından dolayı briket meskenler daha yaygın olarak kurulmaktadır.

Çalışma sahasında tarım arazileri akarsu, dere ve baraj suyu, sondaj, kaynak suyu ve akarsu ve derelerden su motoru traktörle su çekmek suretiyle sulanmaktadır. Bu durum maliyeti arttırmaktadır. Ancak sulama imkânı yeterince gelişmediği için

sulu tarıma uygun olan arazilerin büyük bölümünde, sulama imkânı gelişmediği için kuru tarım ve nadas faaliyetleri yapılmaktadır. Hayvancılık faaliyetleriyle uğraşan çiftçilerin hayvanlarını da söz konusu kaynaklardan suladıkları görülmektedir. Bu durumda hem bitkisel üretimde sulama problemi yaşanmakta hem de hayvancılık faaliyetlerinde mera ve yaylalarda su imkânı ve suvat (suluk) eksikliği olduğu anlaşılmaktadır. İçme ve kullanma suyunda önemli sorunların yaşanmadığı, daha çok kaynaktan köy deposuna getirilen suyun şebekeyle köye dağıtıldığı izlenmiştir. Az sayıda köyde sondajla ve kuyuyla su ihtiyacının giderildiği görülmektedir.

Bitkisel üretim bakımından çalışma sahasında katılımcılar, daha çok sırasıyla buğday, yonca, arpa ve şeker pancarı tarımı yapmaktadır. Bu ürünlerin gelir getirmesinde ise sırasıyla yonca, arpa, şeker pancarı ve buğdayın bulunmaktadır. Buğday üretiminin yüksek olmasının nedeni sulama imkânlarının yeterince gelişmemesidir. Daha kolay ekilmesi ve az masraflı olması, insan ve hayvanların temel besin maddesi olmasını doğurmuştur. Yoncanın ekim alanı bakımından ikinci, gelir getirmede önde olmasının nedeni çok yıllık olması ve ilde hayvancılık faaliyetlerinin yaygın olması nedeniyle pazar payının yüksek olması, maliyetini düşürmektedir. Şeker pancarının geliri yüksek olmasına rağmen çok su isteyen bir ürün olması ve kota sorunundan dolayı diğer ürünler kadar geniş alanlarda tarımı yapılmamaktadır. Katılımcılar da yeni tarım ürünü türlerinin denemek istedikleri belirtmişlerdir ancak ürünlerin yetişip yetişmeyeceğinden emin olmadıkları için zarar etmeden korktukları için temkinli davranmaktadırlar. Bitkisel faaliyetleri yapan üreticiler su sorunu, mazot ve gübre fiyatlarının yüksek olması ve pazar sorunundan dolayı üretimde çok ciddi sıkıntılar çekmektedir. Bu konuda ilgili kurumlara büyük iş düşmektedir. Kooperatiflerin yaygınlaştırılması ve bu tarz sorunlara çözüm üretilmesi gerekmektedir. Bunların yapılmasının ilin kırsal kalkınma sürecinin hızlanmasında önemli etkisi olacaktır.

Çalışma sahasında daha fazla büyükbaş hayvancılık faaliyetleri yapılmasına rağmen hayvan varlığı bakımından küçükbaş hayvan sayısı daha fazladır. Çiftçilerin büyük bir çoğunluğu, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetlerini birlikte yapmaktadır. Katılımcıların sırasıyla simenta, montofon, simenta melezi, montofon

melezi ve yerli hayvan beslemektedir. En fazla simenta ırkı yetiştirilmesinin nedeni simentanın et ve süt veriminin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu hayvan türünün doğal ortama (mera, yayla, çayır) uyum problemi yaşadığı için kapalı mekânlarda (ahır ve çiftliklerde) yetiştirilmesi gerekmektedir. Doğal ortamdaki otlaklara daha çok yerli ırklar ve melez ırklar uyum sağlamakta, hayvanlar çok yürüdüğü için et ve süt verim kaybı yaşanmaktadır. Büyükbaş hayvanlar arasında en fazla verim getiren hayvan ırkları sırasıyla simenta, montofon, simenta melezi, montofon melezi ve yerli hayvan şeklinde sıralanmaktadır. Küçükbaş hayvancılıkta hayvan sayısı ve verim bakımından sırasıyla mor koyun, beyaz koyun (karakaş), Karaman koyunu, kıl keçisi görülmektedir. Mor ve beyaz (karakaş), koyunun yaygın olmasındaki neden ilin doğa şartlarına daha çok uyum göstermesi ve veriminin yüksek olmasıdır. Hayvancılık faaliyetlerinde de yem ve yem bitkileri fiyatının yüksek olması, sermaye ve pazar sorunu en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Yaylacılığın yaygınlaştırılması ve köyler arasındaki mülkiyet sorunlarının çözülmesi gerekmektedir. Bu sorunların çözümü hayvancılık faaliyetlerinin artmasına, üreticinin gelir seviyesinin yükselmesine katkı sağlayarak kırsal kalkınmanın hızlanmasında etkili olacaktır.

Çalışma sahsında bulunan Tarihi Murat Köprüsü, Güzeltepe Kayak Merkezi, Mollakent Selçuklu Mezarlığı ziyaretçi çeken turizm kaynakları arasında bulunmaktadır. Ancak buraların ilin ekonomisine çok büyük katkı sağladığı söylenemez. İlde çok sayıda mağara, camii, kilise bulunmakta olup bu turizm kaynakları çok bilinmemektedir. İldeki bu turizm kaynaklarının tanıtıma ve yatırıma ihtiyacı bulunmaktadır. Bu kaynakların orta ve uzun vadede ilin ekonomisine katkısının artacağı düşünülmektedir. Ayrıca Murat Nehri ve Karasu'nun bazı kesimlerinde agro turizm (tarım turizmi), baraj göllerinin etrafında rekreasyon faaliyetleri önem arz etmektedir. Bunun dışında ilin yayla turizmi, termal turizmi, kültür turizmi, ornitoloji, trekking gibi turizm potansiyeli bulunmaktadır.

Çalışma sahasında katılımcıların önemli bir kısmı, ilin kırsal alan potansiyeline sahip olduğunu ve geleceğe yönelik umutlarının olduğunu belirtmektedir. Bu durum önem arz etmektedir ve ilin kırsal kalkınmasına büyük katkı sağlayacaktır. Kırsal

faaliyetleri sürdüren üreticilerin su sorunu, mazot, gübre, yem ve yem bitkilerinin fiyatının yüksek olması, pazarlama, diğer girdi fiyatlarının yüksekliği gibi büyük sorunlara rağmen bu düşünceyi taşımaları önemlidir. Son yıllarda kırsalda kullanılan alet-ekipman teknolojilerinin geliştiği bilinmektedir. Bu alanda kırsalda dijital teknolojilerin kullanımı yaygınlaştırılarak bazı alanlarda planlama ve takip sisteminde verim arttırılabilir. Bu şekilde kırsal büyümeye ivme kazandırılabilir.

Çalışma alanında kırsal kalkınma faaliyetlerinin gelişmesiyle ilin ve ülkenin ekonomisine katkı sağlaması için değerlendirilmesi gereken öneriler şunlardır:

✓ Çalışma sahasında kırsal alanda tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde bulunan üreticilerin eğitim seviyelerinin düşük olduğu görülmektedir. Bu durum modern tarım yöntemlerini kullanmada ve verilen eğitimlerden verim alınmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle eğitim seviyesi yüksek insanların bu alanda faaliyet yürütmeleri desteklenmelidir.

✓ Kırsal alanda faaliyet yürüten üreticilerin yaş ortalamalarının yüksek olduğu tespit edilmiştir. Gençler daha çok göç ettiği için üretimi yapmak daha çok ileri yaştaki insanlara kalmıştır. Bu nedenle daha genç yaştaki üreticiler desteklenmeli ve üretime dahil edilmelidir.

✓ Çalışma sahasından özellikle 1985-2000 yılları arasında yoğun göçün yaşandığı ve sonraki yıllarda da göç hızında yavaşlama olsa da bunun devam ettiği görülmektedir. Büyük şehirlerdeki iş imkânlarının azalmasıyla az da olsa tersine göçün yaşandığı izlenmektedir. Bu durumda etkili teşviklerle göç tersine çevrilmelidir.

✓ Arazilerin planlandığı gibi amacına uygun kullanılmasına dikkat edilmelidir. Özellikle tarım alanlarının yerleşmeye açılarak yok edilmesinin önlemi alınmalıdır.

✓ Çalışma sahasındaki en önemli sorunlardan birinin sulama sorunu olduğu bilinmektedir. Alparslan 2 Barajı'nın inşası tamamlanarak su tutmaya başlanmıştır. Bu projeye Muş Ovası'ndaki su sorunu önemli ölçüde çözülecektir ancak suyu araziyle buluşturacak altyapı ve üstyapı projelerinin çok kısa zamanda hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte diğer tarım alanlarında su sorunu çözülmelidir.

✓ Çalışma sahasında buğday, arpa, yonca gibi ürünlerin tarımı daha çok yapılmalıdır. Bu ürünlerin dışındaki ürünlerin de yetiştirilmesi teşvik edilmelidir.

✓ Çalışma sahasında son zamanlarda denenen ve verimi yüksek olan (tritikale+macar fiği) karışımıyla, (fiğ+arpa) karışımı yem bitkilerinin ekimi yaygınlaştırılmalıdır.

✓ Tarımsal üretimde, başta mazot ve gübre olmak üzere girdi fiyatlarının yüksek olması üreticiyi olumsuz etkilemektedir. Bu soruna çözüm bulunmalıdır.

✓ Çalışma sahasında büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği en yoğun yapılan hayvancılık faaliyetleridir. Küçükbaş hayvan sayısı halen 2002 yılı öncesi seviyesine ulaşamamıştır. Yayla ve meraların sorunları çözülerek hayvan üretimi artırılmalıdır.

✓ Çalışma sahasında son yıllarda denenen ve verimi yüksek olan Morkaraman koyun üretimi yaygınlaştırılmalıdır.

✓ Çalışma sahasının Korkut ilçesinin Altınova Belediyesi Sazlıkbaşı Köyü arazileri ilin doğal manda üretim alanıdır. Bu alan manda üretiminde yüksek potansiyel sahip olup potansiyelin değerlendirilmesi gerekmektedir.

✓ Verimi yüksek koyun türü olan ve ortalama olarak bir omuru fazla olan, daha iri olan kangal Akkaraman koyunun ilin doğal şartlarına adaptasyon çalışmasının yapılması olumlu netice alınması durumunda üretimi yaygınlaştırılmalıdır.

✓ Köyler arasında yaylaların mülkiyet sorunu vardır. Kullanılamayan yayla ve mera sorunu çözülmeli, mera ve yaylası olmayan köylere bu konuda destek verilmelidir.

✓ Tarım ve hayvancılıkta pazarlama önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Bu çerçevede kooperatifler yaygınlaştırılmalıdır. Marka ürünlerin üretilmesi, teşvik edilmesi; bitkisel ve hayvansal ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlara ulaşılması pazarlama sorununu çözebilir.

✓ Çalışma sahasında bulunan: mağara, cami, kilise, kale, yayla, baraj, göl ve agro turizm (tarım turizmi) kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklar ekoturizm çerçevesinde geliştirildiği takdirde kırsal kalkınmaya önemli katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

✓ Çalışma sahasında, en fazla gelişime gösteren sanayi kolu, gıda sanayisi olmasına rağmen çok yetersiz olduğu görülmektedir. Ancak hammadde avantajına rağmen ulusal ve uluslararası pazarlara ulaşma sıkıntısı yaşanmaktadır. Gıda

güvenliğine azami hassasiyet gösterilmesi ve bu sanayi kolundaki istihdam payının arttırılarak pazar payının genişletilmesi gerekmektedir.

✓ Çalışma sahasında, gıda sanayisinde faaliyet yürüten işletme ve fabrika sayısının arttırılarak il geneline yayılması sağlanmalıdır. Böylece hem istihdam sorununa hem de üreticilerin pazar sorununa çözüm olacaktır.

✓ Muş ilinde, kış mevsiminin uzun sürmesi ve yılın büyük bölümünde sıcaklık ortalamalarının nispeten düşük olması, gıda maddeleri için soğuk hava depolama faaliyetleri yönüyle önemli avantaj oluşturmaktadır. İlin, karayolu ve demiryolu ağı bakımından uygun bir konumda olması, bu alanda sahip olduğu önemi arttırmaktadır.

✓ Kırsalda dijital teknolojilerinin kullanımı yaygınlaştırılarak “akıllı kırsal” çerçevesinde kırsal büyüme sağlanabilir.

✓ Çalışma sahasında verilen destek ve teşvikler yaygınlaştırılmalıdır. Bunların zamanında ve kırsal alanda faaliyet yürüten ehil kişilere verilmesi için gayret gösterilmelidir.

✓ Kırsal alanda faaliyet yürüten üreticilerin büyük bir kısmı zor şartlarda birikim yapabilmektedir. Bu birikimlerini gerek kırsal alanda yatırımda gerekse üretim araçlarının modernizasyonunda kullanmadıkları görülmektedir. Bu birikimlerini şehirlerde farklı alanlarda yatırım yaparak kullanmayı tercih etmektedir. Kırsal kalkınmanın önündeki bu sorunun çözülmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak çalışma sahası kırsal kaynaklar bakımından önemli potansiyele sahiptir. Ancak il 1985’li yıllardan sonra yaşanan göç dalgasından olumsuz etkilenmiştir. Bu durum ilin sahip olduğu potansiyele ulaşma bir yana eski seviyenin de altına gerilemeye neden olmuştur. İlde yıllarca zor şartlarda kırsal faaliyetler yürütülmeye çalışılmıştır. Kırsal alanda sulama-su problemi halen başta tarım olmak üzere hayvancılığın önünde önemli sorun olarak durmaktadır. Doğal kaynaklara dayalı olan ve kırsal yerleşmelerde bulunan kırsal turizmin çalışma sahasında ekoturizm çerçevesinde geliştirilememesi kırsal kalkınmanın önündeki sorunlar arasında bulunmaktadır. Bu ve benzer sorunların çözülerek ildeki potansiyelin harekete geçirilmesi için kararlı olunmalı ve büyük projeler hayata geçirilmelidir. Bu bağlamda

yukarıda ortaya konulan sorunlar ve çözüm önerilerinin dikkate alınması çalışma sahsında kırsal kalkınma için yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abreu, I., & Mesias, F. (2020). “The Assessment of Rural Development: Identification of an Applicable Set of Indicators Through a Delphi Approach”. **Journal of Rural Studies** (80), 578-585.
- Acemoğlu, D., & Dell, M. (2010). “Productivity Differences Between And Within Countries”. **American Economic Journal: Macroeconomics**, 2(1), 168-188.
- Akay Ertürk, S. (2009). “Zeytinbağı (Trilye)’nda Turizm İmkânları” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, (19), 1-27.
- Akbulut, F. (2016). “Kentsel Ulaşım Hizmetlerinin Planlanması ve Yönetiminde Sürdürülebilir Politika Önerileri”. **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, (11), 336-355.
- Akbulut, G. (2019). Türkiye'nin Ulaşım Coğrafyası. Ed: S. Doğanay, & M. Alım, **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası** (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Akova, İ. (2019). Turizm Coğrafyası. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Aksan Kanat, N. (2018). “Midyat İlçesi’nin Kırsal Yerleşim Sistemi Üzerine Bir Araştırma”. **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Van.
- Aktaş, H., ve diğerleri. (2017). “Bazı Kışlık Ekmeklik Buğday Genotiplerinin Tane Verimi ve Bazı Kalite Özellikleri Bakımından GGE Biplot Analiz Yöntemi İle Değerlendirilmesi”. **Türk Doğa ve Fen Dergisi**, (6), 43-51.
- Albayrak ve diğerleri, M. (2010). Küresel Rekabet Açısından Türkiye’de Tarım ve Gıda Ürünleri Pazarlama Sistemlerine Bakış: Mevcut Yapı, Sorunlar, Fırsatlar, Hedefler. **ZMO 7.Teknik Kongresi**, (s. 1305-1320). Ankara.
- Alston, J. M., & Pardy, P. G. (2020). “Innovation, Growth and Structural Change in American Agriculture”. National Bureau of Economic Research. 1-62
- Altınlı, E. (1966). “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi”. **MTA Dergisi**, (66), s. 35-74.

- Anderson, W., Bostancı, R., & Alili, O. (2018). “Anklav Turizm ve Gelişmekte Olan Destinasyonlar Üzerindeki Etkileri”. **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 29(1), 90-105.
- Apak, S., & Uyar, M. (2010). “IMF-Türkiye İlişkileri ve Bankacılık Sektörü”. **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, 41-57.
- Ardos, M. (1984). **Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi**. İstanbul: İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Ardos, M. (1985). “Jeomorfoloji Açısından Türkiye Ovalarının Oluşumları ve Gelişimleri”. **Coğrafya Dergisi**, 111-126.
- Arslan, . (2018). “İktisadi Kalkınmada Bir Başarı Öyküsü: Tayvan”. **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, 10(2), 62-75.
- Arslan, 2017; aktaran, Yılmaz, M., & Bayram, G. (2019). Farklı Peg Konsantrasyonlarının Bazı Yonca Eşitlerinin Çimlenme Özelliklerine Etkileri. *Muş Ovası Uluslararası Tarım Kongresi* (s. 105-009). Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Arslan, İ. (2005). “Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları”. **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 7(2), 275-294.
- Arslan, Ö. (2018). “Muş İli Özelinde Doğal Tarım ve Hayvancılığa Dayalı Sürdürülebilir Bir Ekonomik Gelişim”. **Anemon Sosyal Bilimler Dergisi**, 75-90.
- Atalay, İ. (1983). **Muş Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Toprak Coğrafyası**. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Atalay, İ. (1983). “Muş-Palu Arasındaki Murat Nehri Vadisi Boyunca Oluşan Kütle Hareketleri”. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, (20-21), 263-279.
- Atalay, İ. (2008). **Ekosistem Ekolojisi ve Coğrafyası**. (Cilt 1). İzmir: Meta Basım Matbaacılık.
- Atalay Oral, M., & Kılıç, R. (2018). “Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma Aracı Turizm: Elmalı İlçesi Örneği”. **TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Dergisi**, 10(40).

- Atkociuniene, V., Vaznoniene, G., & Aleksandravicius, A. (2018). "The Role of Rural Development Administrators in Rural Institutions". **Management Theory and Studies For Rural Business and Infrastructure Development**, (40), 143-154.
- Atmış, E. (1997). "Ortak Geleceğimiz" Raporu'nda ve BM Çevre Kalkınma Konferansı'nda Ormanlar. **TMMOB Orman Mühendisleri Odası Yayını**, s. 27-32.
- Avcı, S. (2000). Planlamadaki Yanlışlıklar ve Yol Açtığı Sorunlara Bir Örnek: 1998 Selinde Filyos Çayı Havzasındaki Etkileri ve Sonuçları . 9. *Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi*. Trabzon.
- Ayanoğlu, İ. (2008). "Kırsal Kalkınma ve Türkiye İçin Bir Kalkınma Modeli". **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara.
- Aykaç, A. (2009). **Yeni İşler, Yeni İşçiler: Turizm Sektöründe Emek**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aykan, G. (2010). **Muş Almancağı**. Muş: Nesil Matbaacılık.
- Aykan, G. (2017). **Muş Sancağı**. Ankara: Üç S Reklam.
- Bakırcı, M. (1999). "Çoruh-Kelkit Oluk Vadilerinin Kuzeyindeki Dağlık Sahada (Doğu Karadeniz) Kır Yerleşmeleri ve Fonksiyonel Özellikleri". **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul.
- Bakırcı, M. (2007). **Türkiye'de Kırsal Kalkınma**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bakırcı, M. (2019). Kır Yerleşmeleri. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bakırcı, M. (2019). Ulaşım Coğrafyası. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Balcı, A. (2018). "Hayat Hikâyelerindeki Coğrafi Bilgi: Sözlü Coğrafya". **International Journal of Geography**, (38), 40-57.
- Balcı Akova, S. (2019). Tarım Coğrafyası. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegam Akademi.

- Barro, 2000; aktaran Gökten, S. (2018). “Ekonomik Kalkınma Teorisi İle Muhasebedeki Paradigma Kayması Arasındaki Etkileşim: Saptanan Ayak İzleri ve Çıkarımlar”. **İşletme Araştırmaları Dergisi**, 10(3), 848-873.
- Başkaya, F. (1994). **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. İstanbul: İmge.
- Başıyigit, T. (2000). **Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları**, Ankara: Yeni Türkiye Araştırma Merkezi.
- Bayartan, M. (2019). Tarihi Coğrafya. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Bayartan, M. (2018). Mekân. Ed. O. Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını.
- Baytar, İ. (2020). Nüfus ve Göç Yapısı Bakımından “Bulanık”. Ed: İ. S. Yuca, **Bulanık (Kop)**. Çizgi Kitabevi.
- Baytar, İ., & Doğan, M. (2019). “Bahçesaray İlçesinin Turizm Kaynakları ve Cittaslow Potansiyeli” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Özel Sayı, 177-199.
- Besler, N. (1998). **Uygun Yatırım Alanları Araştırması Muş**. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası.
- Beyazıt, M. (2003). **Hidroloji** (1 b.). İstanbul: Birsen Yayınevi.
- Bıyık, C. (2000). Bölge Planlaması ve Uygulamalarının Önemli Bir Altyapısı: Kadastro Bilgi Sistemi. *Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi*. İstanbul.
- Bilgili, M. (2006). “Doğu Akdeniz Kıyısında (Suriye, Lübnan, İsrail) Yaşanan Göçler ve Devlet Oluşum Süreçlerine Etkileri”. **Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü**. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul.
- Bosworth, G., Price, L., Collison, M., & Fox, C. (2020). “Unequal futures of rural mobility: Challenges for a Smart Countryside”. **The Journal of the Local Economy Policy Unit**, 35(6), 586-608.
- Boudeville, 1966; aktaran Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2015). **Ekonomik Coğrafya** (14 b.). İstanbul: Çantay.
- Bozkoyun, M., Baytar, İ., & Erginyürek, M. (2019). “Gevaş İlçesinde Tarımsal Arazi Kullanımı ve Planlamasına Yönelik Öneriler”. **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**. 7(96), 428-442.

- Bozkoyun, M. (2019). “Hoşap Çayı Havzası’nda (Van) Arazi Kullanımı ve Planlamasına Yönelik Öneriler”. **Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**. Yayınlanmamış doktora tezi. Şanlıurfa.
- Bridsall, N., & Fukuyama, F. (2011). The Post-Washington Consensus: Development After The Crisis. *Foreign Affairas*, 90(2), 45-53.
- Caetano ve diğerleri, J. (2018). “Geographical models in climate and agricultural technology increase soybean productivity in Brazil”. **Journals Plos**
- Can ve diğerleri, M. (2014). “Tarım İşletmelerinin Pazarlama Kabiliyetlerini Geliştirmek için Verilen Hibelerden Yararlanma Durumu”. **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5(1), 109-132.
- Civelek, M., Dalgın, T., & Çeken, H. (2014). “Agro-Turizm ve Kırsal Kalkınma İlişkisi: Muğla Yöresindeki Agro-Turizm Alanlarında Bir Araştırma”. **Turizm Akademik Dergisi**, 1(1), 15-28.
- Crouch, G., & Ritchie, J. (1994). *Destination Competitiveness: Exploring Foundations for a Long-Term Research Program*. . Calgary: The University of Calgary Faculty of Management.
- Çekül Vakfı. (2012). Anadolu'da Kırsal Mimarlık. *Kırsal Yaşam, Kırsal Mimari Sempozyumu*. 7, s. 1-26. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, Tarihi Kentler Birliği ve Çekül Vakfı işbirliği.
- Çetin, H. (2020). Bulanık/Kop'ta Turistik Değeri Olan Yerler. Ed: İ. S. Yuca, **Bulanık (Kop)**. Çizgi Kitabevi.
- Çiçek, D., & Sarı, Y. (2018). “Kalkınma Kuramları ve Turizmin Gelişimi”. **Journal of Tourism and Gastronomy Studies**, 993-1015.
- Çulpan, C. (2002). Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Sonuna Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Davis, M. (2007). **Gecekondü Gezegeni**. (G. Koca, Çev.) İstanbul: Metis.
- Demir, Y. (2019). “Üreticilerin Toptancı Hallerine ve Hal Yasasına Bakış Açılırları”. **Toprak Su Dergisi**, 8(1), 1-10.
- Dengiz, O., & Ekberli, İ. (2017) “Bazı vertisol alt grup topraklarının fizikokimyasal ve ısısal özelliklerinin incelenmesi” **Akademik Ziraat Dergisi**, 6(1), 45-52.

- Deniz, O. (2009). **Uluslararası Göçler ve Türkiye'ye Yansıması** (1 b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Dibo, M., & Aytaç, D. (2017). “Çin'de Büyüme ve Kalkınma: Binyıl Kalkınma Hedefleri Kapsamında Bir Değerlendirme”. **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 165-186.
- Doğan, K., & Doğan, M. (2020). “İstanbul'da Yerleşme-Ulaşım İlişkisine Coğrafi Bakış”. **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, 3(2), 320-344.
- Doğan, M. (2005). “Türkiye Ziraatında Makineleşme: Traktör ve Bıçerdöverin Etkileri”. **İstanbul Üniversitesi Edebiyet Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, (14), 66-75.
- Doğan, M. (2011). “Türkiye'de Uygulanan Nüfus Politikalarına Genel Bir Bakış”. **Marmara Coğrafya Dergisi**, 293-307.
- Doğan, M. (2011). **Mengen Havzasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**. İstanbul: Mengen Köylere Hizmet Götürme Birliği.
- Doğan, M. (2019). Türkiye'de Tarım, Hayvancılık ve Ormancılık. Ed: S. Doğanay, & M. Alım, **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası** (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Doğan, M. (2019). Ekonomik Coğrafya. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Doğan, M., & Ayhan, F. (2019).” Esenyurt İlçesinde Nüfusun Gelişimi ve Bu Gelişimde Rol Oynayan”. **Kent Kültürü ve Kent Yönetim Dergisi**, 12(1), 67-81.
- Doğan, M. (2020). “Sustainable Livestock Farming in Turkey and Pınarhisar Gene Center”. **Journal of Geography**, (40), 1-7.
- Doğanay, H., & Coşkun, O. (2013). “Türkiye Yaylacılığındaki Değişme Eğilimleri ve Başlıca Sorunları”. **Doğu Coğrafya Dergisi**, (30), 1-28.
- Doğanay, H., & Coşkun, O. (2015). **Tarım Coğrafyası**. Ankara: Pegem Yayınları.
- Dölek, İ., & Şaroğlu, F. (2017). “Muş İli ve Yakın Çevresinde Jeoturizm Açısından Değerlendirilebilecek Jeositler”. **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2(27), 1-16.

- Dölek, İ., Avcı, V., & Harunoğulları, M. (2008). “Nüfusun ve Yerleşmelerin Yükseltiye Göre Değişimi: Muş İli Örneği”. **Anemon Sosyal Bilimler Dergisi**, (6), 1011-1022.
- DPT. (1962). *Birinci Beşyillik Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1967). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1972). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1978). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1984). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- DPT. (2018). *On Birinci Kalkınma Planı*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Durmuş, E., & Çağlıyan, A. (2019). Muş İlinde Yaylaların Dağılışı. **Turkish Studies**, (14), 325-353.
- Dzvimbo, M., Monga-Dzvimbo, M., & Mashizha, T. (2017). “The Link between Rural Institutions and Rural Development”. **IOSR journal of Humanities and Social Science**, (22), 46-53.
- Edwards, W., & Duffy, P. (2014). *Encyclopedia of Agriculture and Food System*. Elsevier. California.
- Eğilmez, M. (1996). *IMF, Dünya Bankası ve Türkiye*. İstanbul: Tütünbank Finans Dünyası Yayınları.
- Emeksiz ve diğerleri, F. (2005). Türkiye’de Tarımsal Ürünlerin Pazarlama Kanalları ve Araçlarının Değerlendirilmesi. *Tarım Haftası’2005 Kongre VI.Teknik Kongre*, (s. 1155-1171). Ankara.
- Eren Yalçın, G., & Öcal Kara, F. (2016). “Kırsal Göç ve Tarımsal Üretime Etkileri”. **Harran Tarım ve Gıda Dergisi**, 2(20), 154-158.
- Erinç, S. (1951). “Türkiye’de Kontinentalitenin Tesirleri”. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi**, 1(2), 6-68.

- Erinç, S. (1953). "Doğu Anadolu Coğrafyası". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, (15).
- Erkan, H. (1995). **Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Türkiye'nin Bölgesel Kalkınma Politikası**. Ed: T. İşgüden, F. Ercan, & M. Türkay, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Erol, O. (2004). **Genel Klimatoloji** (6 b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Erol, A. (2007). "Türkiye'de Arazi Kullanımı ve Havza Yaklaşımı". **Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 2(1), 21-25.
- Ertek, A. (2016). Toprakların Oluşumu. Ed: M. Hayır Kanat, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği** (1 b.). Ankara: Nobel.
- Eser, M. (2013). "İlk Dönem İslam Tarihinde Muş ve Çevresi". **İstem Dergisi**, 22, s. 43-67
- Eser, M. (2014). "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi". **Turkish Studies**, 9(1). s. 185-207.
- Eskikurt, A., & Ceylan, M. (2018). Malazgirt Meydan Muharebesi ve Sultan Alparslan. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Eşiyok, A. (2010). "Dünya Ekonomisinin Alacakaranlığında Güney Kore'nin Kalkınma Deneyimini Yeniden Düşünmek". **Mülkiye Dergisi**, 34(268), s. 329-352.
- Eşkinat, R. (2015). Binyıl Kalkınma Hedeflerinden Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine. *Paper Presented At The Ey International Congress On Economics II*. Ankara.
- Garipağaoğlu, N. (2017). **Bölge Planlama ve Türkiye'de Mekânsal Planlama**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Genç, V. (2019). "Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı". **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 8(5), 41-50.
- Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı. (2011). *Türkiye ve Ab'de Kırsal Kalkınma: Bir Mevzuat Derlemesi*. Ankara: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü.
- Giray, F., Akın, A., & Gün, S. (2004). Kırsal Kalkınmada Yeni Perspektifler. *Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi*, (s. 161-168). Tokat.

- Gizem, G., & Kiper, H. (2016). Türkiye'nin Seksen Yıllık Kent Planlama Serüveninde Son Otuz Yılın Değerlendirilmesi İller Bankası Deneyimleri. *Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Yayını*, s. 3-18.
- Gladwin, T., Kennelly, J., & Krause, T. (1995). "Shifting Paradigms For Sustainable Development: Implications For Management Theory And Research". **Academy Of Management Review**, 20(4), 874-907.
- Glaeser, E., La Porta, R., Lopez De Silanes, F., & Shleifer, A. (2004). "Do Institutions Cause Growth". **Journal Of Economic Growth**, 9(3), 271-303.
- Gökgür, P., & Yazar, L. (2000). Bölge Planlarında Risk Faktörünün Ele Alınması. 9. *Ulusal Bölge Bilimi/ Bölge Planlama Kongresi*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü Şehircilik anabilim Dalı.
- Gökten , S. (2018). "Ekonomik Kalkınma Teorisi İle Muhasebedeki Paradigma Kayması Arasındaki Etkileşim: Saptanan Ayak İzleri ve Çıkarımlar". **İşletme Araştırmaları Dergisi**, 10(3), 848-873.
- Göney, S. (1977). **Şehir Coğrafyası**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Gülçubuk, B. (2012). Kırsal Kalkınma Politikaları ve Yönetişim. *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu* (s. 45-53). Ankara: Tepav Yayınları.
- Gülçubuk, B. (2010). Organik Tarım ve Kırsal Kalkınma. *Türkiye IV. Organik Tarım Sempozyumu*. Erzurum.
- Gürer, G. (2015). AB ve Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Sorununa Yönelik Gelişmeler ve Bölgesel Kalkınma Ajanslarının Kamu Ekonomisine Katkısı. 3. *Uluslararası Bölgesel Kalkınma Sempozyumu* (s. 187-205). Bingöl: Fırat Kalkınma Ajansı ve Bingöl Üniversitesi.
- Han, E., & Kaya, A. (2004). **İktisadi Kalkınma ve Büyüme**. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Harrison, D. (2015). "Development Theory and Tourism in Developing Countries". **What Has Theory Ever Done For Use**, 11(1), 53-82.
- Hayır Kanat, M. (2016). **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**. Ed: M. Hayır Kanat, Ankara: Nobel.
- Hoşgören, Y. (2015). **Hidrografiya’nın Ana Çizgileri** (Cilt 2). İstanbul: Çantay Kitabevi.

- İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. (2020).
- İmga, O. (2003). “Türkiye’deki Bölge Kalkınma Projesi Deneyimleri”. **Türk İdare Dergisi**, (440).
- Inskeep, E. (1991). *Tourism Planing: An Integrated And Sustainable Development Approach*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Işık, N., & Kılınç, E. (2012). “İnovasyon-Güdümlü Kalkınma: Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme”. **Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi**, 1(1), 31-68.
- İzbırak, R. (1989: 1). **Sular Coğrafyası** (Cilt 2). İstanbul: Öğretmen Kitapları Dizisi.
- Jensen ve Shumway, 2010; aktaran Yavan, N. (2014). Örneklem ve Örneklem Yöntemleri. Ed: Y. Arı, & İ. Kaya, *Coğrafya Araştırma Yöntemleri*. Balıkesir.
- Kalıpçı, E., Özdemir, C., & Öztaş, H. (2011). “Çiftçilerin Pestisit Kullanımı ile İlgili Eğitim ve Bilgi Düzeyi ile Çevresel Duyarlılıklarının Araştırılması”. **Türk Bilim Araştırma Vakfı TUBAV Bilim Dergisi**, 4(3), 179-187.
- Kan, M., Kan, A., Nizam, D., Perkin, A. Y., Everest, B., & Taşçıoğlu, Y. (2020). Dünyada ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma Uygulamalarındaki Mevcut Durum ve Gelecek. *Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi* (s. 687-710). Ankara: Ankara Üniversitesi Basın Yayın Müdürlüğü.
- Karaçay, H. (2016). “Bretton-Woods Kuruluşları, New York Uzlaşısı ve Yoksullukla Mücadele Politikaları”. **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 34(1), 93-114.
- Karluk, R. (2002). **Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar** (5. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Kaştan, Y. (2019). Cumhuriyet Döneminde Muş’ta Eğitimin Taihi Gelişimi. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu* (s. 25-42). Muş: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kaya, S., & Denetçi, U. (2003). “Dünya Bankası ve Dünya Bankası Kredilerinin Denetimi”. **Sayıştay Dergisi**, 46-47, 3-42.
- Kayaduvar, M., & Ergun, İ. (2018). “Küresel Kapitalizmin Sosyalleştirilen Yüzü: Birleşmiş Milletler 2015 Sonrası Kalkınma Gündemi Örneği”. **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisat ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 33(1), 163-195.

- Kayan, A. (2013). 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü. 37. *Kolokyumu Kent Yönetim ve Planlama*. İzmir: TMMOB Trabzon Şubesi.
- Kayhan, H. (2018). Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu* (s. 31-34). Muş: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kaynak, M. (2009). **Kalkınma İktisadı** (3 b.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazan, H. (2016). **Bilimsel Araştırma Teknikleri**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Keleş, R. (2010). **Kentleşme Politikası** (11 b.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. (2019). Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik. Ed: A. Mengi, & D. İşcioğlu, **Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik**. Ankara: A. Ü. Ernst Reuter İskan ve Şehircilik Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Keleş, R., & Mengi, A. (2017). **Avrupa Birliğinin Bölge Politikaları** (2 b.). İstanbul: Cem Yayınevi.,
- Kıran, A. (2020). "Bedlis Mirliği Hâkimiyetinde Muş". **Anemon Sosyal Bilimler Dergisi**, 8, 163-177.
- Kocalar, A. O., (2016). "Ortadoğu Coğrafyasında Turizm". **Yeni Türkiye**, 82, 117-125.
- Kongar, E. (2016). **Küresel Terör ve Türkiye: Küreselleşme, Huntington, 11 Eylül, Etnikçi ve Mezhepçi Terör Kapanında Türkiye**. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KOP Eylem Planı. (2014-2018).
- Kozak, M., Evren, S., & Çakır, O. (2013). "Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması". **Anatolia : Turizm Araştırmaları Dergisi**, 24(1), 7-22.
- Köse, A. (2004). "Dünya Bankası ve Benzer Kuruluşların Raporlarında Yoksulluk, Ne İçin, Ne zamandır Var". **Toplum ve Hekim Dergisi**, 19(1), 23-26.
- Kraus, E. (1958). "Doğu Anadolu Orojenleri ve Bunların". **Maden Tetkik ve Arama Dergisi**, 1-6.
- Lo, 2009; aktaran Yavan, N. (2014). Örneklem ve Örneklem Yöntemleri. Ed: Y. Arı, & İ. Kaya, Balıkkessir.
- Marangos, J. (2007). "Was Shock Therapy Consistent With the Washington Consensus". **Comparative Economic Studies**, 49(1), 32-58.

- Meteoroloji İl Müdürlüğü. (2019). *Meteoroloji Raporu*. Muş.
- Mihci, H. (1996). “Kalkınma: Bir Terim Neyi Anlatır”. **Ekonomik Yaklaşım**, 7(23), 65-86.
- Muş İl Yıllığı. (1967). Muş: Muş Valiliği Yayını.
- Muş İl Yıllığı. (1973). Muş: Muş Valiliği Yayını.
- Muş İl Yıllığı. (1989). Muş: Muş Valiliği Yayını.
- Muş Milli Eğitim Müdürlüğü. (2020). *Muş Milli Eğitim Müdürlüğü, Stratejik Plan 2019-2023*.
- Nişancı, A. (1990). **Klimatoloji**. Samsun.
- North, D., & Coelho, P. (1973). *The Rise Of The Western World: A New Economic History*. **Cambridge University Press**, 23(1).
- Nyerere, aktaran Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2015). **Ekonomik Coğrafya** (14 b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- OECD. (2006). *The New Rural Paradigm*. Paris: Organisation For Economic Co-Operation And Development.
- Oğuztürk, B. S., & Özaslan, A. (2018). “Kalkınma ve İnovasyon İlişkisi: Türkiye, Almanya, İngiltere, Çin, Güney Kore, Japonya ve Singapur Üzerine Bir Araştırma”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 23(1), 79-96.
- Olalı, H., & Timur, A. (1986). **Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri**. İzmir: Enka Spor, Eğitim ve Sosyal Yardım Vakfı.
- Olalı, H. (1983). **Dış Tanıtma ve Turizm**. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Olusola, A. T. & diğerleri. (2020). “Soil conservation techniques among arable crop farmers in Odo Otin local government area, Osun state: A multinomial logit approach” **Journal of Soil Science and Environmental**, 11(2), 50-56.
- Orman ve Su İşleri Bakanlığı Devlet Su İleri Genel Müdürlüğü. (2016). *DSİ 17. Bölge Takdim Raporu*,. Van: Devlet Su İleri 17. Bölge Müdürlüğü.
- Orman ve Su İşleri Bakanlığı Hassas alanlar Daire Başkanlığı. (2012). *İron Sazlığı Sulak Alan Alt Havzası Biyolojik Çeşitlilik Araştırma Alt Projesi*. Muş.

- Ökçün, A. (1968). “1923 Yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar”. **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 53-100.
- Özcan, Ü. (1997). “Zonguldak-Bartın-Karabük Gelişme Projesinin Öteki Yüzü”. **İletkent Kent Planlamacıları İletişim Dergisi**, 2(3).
- Özçağlar, A. (2014). **Coğrafyaya Giriş**. Ankara: Ümit Ofset.
- Özdemir, Ü. (2016). **Türkiye’nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası** (2 b.). Ed: S. Doğanay, & M. Alım, Ankara: Pegem Akademi.
- Özden , F., & Olgun, F. (2017). “Kırsal Kalkınmada Yerel Yönetimler İle Üretici Örgütlerinin İşbirliği Olanakları Üzerine Bir İnceleme: İzmir İli Örneği”. **Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi**, 52 (Özel Sayı), 257-283.
- Özen, P. (2005). **Bölge Kalkınma Ajansları**. Ankara: Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.
- Özer, Y. (2008). “Küresel Rekabet-Bölgesel Kalkınma Ajansları ve Türkiye”. **Review of Social, Economic Business Studies**, 9(10), 389-408.
- Özgüven, A. (1988). **İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması**. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkan, A. (2016). “Türkiye Tarımında Yaşanan Sorunlar ve Alternatif Tarımsal Üretim Anlayışlarının Değerlendirilmesi”. **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 411-430.
- Özkan, E. (2018). 19. Yüzyılda Muş’un İdari Yapısındaki Değişikliklerin Tespiti. *Tarih ve kültür bağlamında Muş* (s. 209-217). Muş: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Öztürk, Y., & Akgöz, S. (2015). Bölgesel Kalkınmada serbest Bölgeler ve Sınır Ticaretinin Önemi ve Ülke Ekonomisine Katkıları. *3. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Sempozyumu* (s. 287-294). Bingöl: Fırat Kalkınma Ajansı ve Bingöl Üniversitesi.
- Ünal, Ç. (2019). Türkiye’de Sanayi ve Ticaret. Ed: S. Doğanay, & M. Alım, **Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası (2. Baskı)**. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Pearce, D. (1989). **Tourist Development**. İstanbul: Detay.

- Poostchi, 1986; aktaran Bakırcı, M. (2007). **Türkiye'de Kırsal Kalkınma**. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- Resmi Gazete. (1929). Vilayet Teşkil Kanunu No:1509.
- Roney, S. (2011). **Turizm: Bir Sistemin Analizi**. Ankara: Detay yayıncılık.
- Rostow, W. (1980). Ekonomik Gelişmenin Merhaleleri (1. Baskı). (E. Güngör, Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rostow, aktaran Kayaduvar, 2018. **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**.
- Saad-Filho, A. (2010). Growth, Poverty And İnequality: From Washington Consensus To İnclusive Growth. **Economic & Social Affairs**, 1-22.
- Sağdıç, M. (2016). Türkiye'nin İklimi. Ed: M. Kanat, **Türkiye Coğrafyası ve jeopolitiği**. Ankara: Nobel.
- Sahoo ve diğerleri. (2020). "Critical Review on Cooperative Societies in Agricultural Development in India". **Current Journal of Applied Science and Technology**, 22(39), 114-121.
- San, S. (1947). **Geçmişte Muş**. Kayseri: Erciyes Matbaası.
- Seena, B. (2020). "Central Co Operative Banks in Tamilnadu – Present Status". **Journal og Cricital Reviews**, 1930-1932.
- Sekin, S. (2013). Toprak Coğrafyası. Ed: H. Akengin, & İ. Dölek, **Genel Fiziki Coğrafya**. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Sert, O. (2014). "Bölge, Türkiye'de Bölge Kavramı ve Kalkınma Ajanslarının Yapısı". **Sosyal Bilimler Dergisi**, 2(4), 119-146.
- Sertkaya Doğan, Ö. (2009). Nüfus Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Silivri. **Marmara Coğrafya Dergisi**, (20), 1-19.
- Sheldon, P., & Var, T. (1984). "Resident Attitudes to Tourism in North Wales". **Tourism Management**, 5(1), 40-47.
- Sınacı, F., & Sat, A. (2016). **Kapsamlı Planlamadan Stratejik Mekânsal Planlamaya: Türkiye Örneği**. Ankara: Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Yayını.
- Sönmez, M. (2010). "Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları". **Türk Coğrafya Dergisi**, (55), 45-57.

- Sönmez, M. (2014). Muş Ovası'nın Tarımsal Potansiyeli ve Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler. Ed: E. Çağlayan, **Makalelerle Muş**, (s. 5-32). Muş: Muş Alparslan Üniversitesi.
- Sørensen, J. T., Edwards, S. A., Noordhuizen, J. & Gunnarsson, S., (2006). "Animal production systems in the industrialized World". *Revue dcientifique et technigue* (International Office of Epizootics). 25(2). 493-503.
- Şahin, G., & Kahraman, M. (2017). "Hakkârî'nin Turizme Yönelik Potansiyelleri Hakkında Bir Değerlendirme" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi**, (34), 1-21.
- Şaroğlu, F., & Güner, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler ; Jeomorfoloji, Tektonik, Volkonizma İlişkileri. **Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni**, 24, s. 39-50.
- Şaroğlu, F., & Yılmaz, Y. (1986). "Doğu Anadolu'Da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim Ve Havza Modelleri". **MTA Dergisi**, (107), s. 73-94.
- Şen, K. (2019). "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muş Köprüleri". **Türkiyet Mecmuası**, 29(2), s. 525-552.
- Şengün, H. (2019). Kırsal Kalkınma ve Kadın Kooperatiflerinin Önemi: Artvin Kadın Girişimciler Turizm Geliştirme Kooperatifi. Ed: A. Mengi, & D. İşçioğlu, **Kırsal Kalkınma ve Kooperatifçilik** (s. 573-588). Ankara: A.Ü. Ernst Reuter İskan ve Şehircilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Şenses, F. (2004). Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi? **ERC Working Paper in Economic**, 1-27.
- Şenses, F. (2009). **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tanoğlu, A. (1969). **Nüfus ve Yerleşme** (2. Baskı) (Cilt 1). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, Taş Matbaası.
- Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü. (2003). *İl Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi, Muş Tarım Master Planı*. Muş: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Muş İl Müdürlüğü.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2011). *2011 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara.
- Tarım ve Orman Müdürlüğü. (2020).

- Taştekin, A. (2007). “Avrupa Birliği'nde Bölgeselleşme Politikaları ve Türkiye'de Bölgesel Stratejiler”. **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü**. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir.
- Taştekin, A. (2018). “Türkiye'de Bölgesel Kalkınma Stratejileri ve Bölge İdareleri”. **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, 1(1), 69-83.
- Tekeli, İ. (1972). **Bölge Planlama Üzerine**. İstanbul: Teknik Üniversite Matbaası.
- Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlama Aşamasına Geldi. *Türkiye'de İçgöç* (s. 7-21). Bolu: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Tekeli, İ. (2011). **Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihi**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Teker, M. (1990). **Sulamanın Önemi ve Muş İli Tarımsal Potansiyeli**. Muş: Umur Yayınları.
- Tekin, H. (2006). Nitel Araştırma Yönteminin Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Derinlemesine Görüşme.
- Telfer, D. (2002). **Development Touries And Tourism Theory**.
- TKDK Muş İl Koordinatörlüğü. (2019). Brifing Raporu. 2-4.
- Tolunay, A., & Akyol, A. (2006). “Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar”. **Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, (2), 116-127.
- Torgut, E., Annayev, S., & Türkecul, B. (2019). “Türkiye’de Uygulanmakta Olan Hayvancılık Desteklemelerinin Süt Sığırcılığı Yapan İşletmelere Etkisi: İzmir İli Örneği”. **Ziraat Fakültesi Dergisi**, 14(1), 29-45.
- Tuncel, M. (2006). Muş. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (31). İstanbul.
- Tunçdilek, N. (1985). **Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü.
- Tunçdilek, N. (1967). **Türkiye İskan Coğrafyası, Kır İskanı: Köyaltı İskan Şekiller**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayını.
- Tümerteki, E., & Özgüç, N. (2004). **Beşeri Coğrafya**. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Tümertekim, E., & Özgüç, N. (2015). **Ekonomik Coğrafya**. İstanbul: Çantay Kitabevi.

- Tümertekin, E. (1982). **Ekonomik Coğrafya**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tümertekin, E. (1987). **Ulaşım coğrafyası** (2 b.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2015). **Ekonomik Coğrafya** (14 b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2016). **Beşeri Coğrafya** (16 b.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Türe, İ. (1998). “Türkiye’de Bölge Yönetiminin Niteliği, Sorunları ve Çözüm Arayışları”. **Amme İdaresi Dergisi**, 31(2), 63-79.
- Türk Dil Kurumu. (1988). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. **Türkçe Sözlük**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1998). Türk Dil Kurumu (TDK). **Türkçe Sözlük**, 2, 1302. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Türkeş, M. (2017). **Genel Klimatoloji**. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Türkiye İstatistik Kurumu Raporu. (2018).
- Türkiye İstatistik Kurumu Raporu. (2020).
- Uçkun, G., & Türkay, O. (2003). Alternatif Turizm Türlerinin Sürdürülebilirliği. *Türkiye’nin Alternatif Turizm Potansiyeli ve Güncel Sorunları Konferansı*. Çankırı: Turizm Araştırmaları Dergisi.
- Urry, J. (1999). **Mekanları Tüketmek**. (R. Ögdül, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Vesal, 2014; aktaran Oğuztürk, B., & Özaslan, A. (2018). “Kalkınma ve İnovasyon İlişkisi: Türkiye, Almanya, İngiltere, Çin, Güney Kore, Japonya ve Singapur Üzerine Bir Araştırma”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 23(1), 79-96.
- Weaver, D., Lawton, L., De Lacy, T., & Tourism, C. (1999). *Sustainable Tourism: A Critical Analysis*. Gold Coast: CRC for Sustainable Tourism Research Report Series.
- Welle-Strand, A., Chen, P.-F., & Ball, G., (2011). “The Taiwanese Economic Miracle”: Continuing”. *East Asia*, 329-350.

- Whitman, 1914; aktaran Arvas, T. (2019). 19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı. *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası* (s. 173-190). Muş: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Yamak, R., & Yamak, N. (1999). “Türkiye’de Gelir Dağılımı ve İç Göç”. **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1(1), 16-28.
- Yaman Kocadağı, A. (2019). Beşeri Coğrafyada Veri Toplama. Ed: M. Doğan, & Ö. Sertkaya Doğan, **Beşeri ve Ekonomik Coğrafya** (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Yavilioğlu, C. (2002). “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”. **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 3(1), 59-77.
- Yenigül, S. B. (2016). *Türkiye’de Kırsal Alan Politikalarında Seksen Sonrası Değişimin Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü Yayını,.
- Yiğit, A. (2016). Türkiye’de Tarım-Hayvancılık-Ormancılık. Ed: M. Hayır Kanat, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği** (1 b.). Ankara: Nobel.
- Yıldırım, U., & Öner, Ş. (2003). “Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımının Türkiye’ye Yansımaları: GAP’ta Sürdürülebilir Kalkınma ve Yerel Gündem 21”. **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, 12(4), 6-27.
- Yıldız, N., (2008). “Neoliberal Küreselleşme ve Eğitim”. **Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, 11, 13-32.
- Yıldız, H., (2019). Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağında Eğitim. E. Çağlayan içinde, **Burası Muş’tur**. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yıldız, M., Deniz, O., Parin, S., & Erdoğan, R. (2017). “Deprem ve Göç: 2011 Van Depremi Örneği”. **Sosyal Bilimler Studies Journal**, 3(7), 1426-1444.
- Yıldız, Z., (2011). “Turizmin Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi”. **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, 54-71.
- Yılmaz, C. (2017). Türkiye’de Kırdan Kente Göç Sürecinde Etkili Olan Aracı Faktörler. Ed: O. Köse, **Geçmişten Günümüze Göç II**. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

- Yılmaz, H., & Tolunay, A. (2007). “Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye”. **Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, 107-122.
- Yılmaz, H. (2005). Kimyasal Gübre Kullanımının Çevresel Etkilerinin Teknik ve Ekonomik Açından Değerlendirilmesi. *I. Çevre ve Ormancılık Şurası, 1*, 1-8.
- Yılmaz, M. (2015). “Türkiye’de Kırsal Nüfusun Değişimi ve İllere Göre Dağılımı (1980-2012)”. **Doğu Coğrafya Dergisi**, 20(33), 161-188.
- Zencirci, N. (2015). “Anadolu’da Buğday Hasadının Sosyo Kültürü ve Diyalektolojisi”. **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15(3), 247-258.
- Zeybek, H., Uzun, A., Yılmaz, C., Bahadır, M., Dinçer, H., & Hatipoğlu, İ. (2017). Bir İç Göç Olayı: Samsun’da Tokatlılar. *Geçmişten Günümüze Göç II*. içinde Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.

İnternet Kaynakları

<http://www.dap.gov.tr./iletisim/> (Erişim tarihi: 12.07.2019)

<http://www.doka.org.tr.> (18.11.2019)

<https://www.dokap.gov.tr/dokap-illeri/sayfa/71> (Erişim tarihi: 12.07.2019)

<http://www.gap.gov.tr/gap-bki-tarihcesi-sayfa-37.html> (Erişim tarihi: 15.05.2019)

<https://www.gmka.gov.tr/kalkinma-ajansi-nedir-gorevleri-nelerdir>

(Erişim tarihi: 18.11.2019)

<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0191273>

(Erişim tarihi: 17.04.2019)

<https://www.imf.org/external/index.htm> . (Erişim tarihi: 03.12.2019)

<http://www.kop.gov.tr/sayfalar/tarihi-surec/61> (Erişim tarihi: 10.05.2019)

http://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-kalkinma-programi-_undp_-.tr.mfa

(Erişim tarihi: 26.03.2019)

<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/02/20060208-1.htm>

(Erişim tarihi: 05.12.2019)

<http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/> (Erişim tarihi: 06.12.2019)

<https://www.tarimorman.gov.tr/> (Erişim tarihi: 18.11.2019)

https://sozluk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view

(Erişim tarihi: 26.03.2019)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat&kategor

i1=bakdetay2&sozid=IKT (Erişim tarihi 26.03.2019)

<https://disiliskiler.ktb.gov.tr/> (Erişim tarihi: 22.06.2019)

<http://mevzuat.dpt.gov.tr/ypk/2006/20060204-9-2.pdf>. (Erişim tarihi: 20.12.2019)

<http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/sustainable>

(Erişim Tarihi 16.05.2019)

<http://www.un.org.tr/includes/files/Binyil> (Erişim tarihi 16.05.2019)

<https://www.tuseb.gov.tr/enstitu/tacesse/kalk-nma-ajanslar> (Erişim tarihi 25.06.2019).

https://issuu.com/airyukselkaya/docs/cog113_ders_notu_1011

(Erişim tarihi 28.09.2019).

<https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>

(Erişim tarihi: 28.09.2020)

<https://mus.ktb.gov.tr/TR-56140/oren-yerleri.html/> (Erişim tarihi: 12.12.2020)

<https://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/TRB2%20Bolgesi%20Tarim%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf> (Erişim tarihi: 19.12.2020)

<http://www.korkut.gov.tr/> (Erişim tarihi 12.12.2020).

<https://www.tarim.com.tr/Egitimli-Ciftci-Bilincli-Tarim,195y>
(Erişim tarihi: 29.11.2020)

<https://www.ifpri.org/about>. (Erişim tarihi: 11.01.2020)

<https://www.tarimkredi.org.tr/media/htjhumeh/1581-sayili-tarim-kredi-kooperatifleri-ve-birlikleri-kanunu.pdf> (Erişim tarihi: 25.12.2020)

<https://www.turktob.org.tr/bilgi-merkezi/raporlar> tr (Erişim tarihi: 01.12.2020)

http://www.tarimkutuphanesi.com/bugday_yetistirciligi_00033.html
(Erişim tarihi: 29.11.2020)

<https://www.researchgate.net/publication/308920222> (Erişim tarihi: 08.12.2020)

https://mus.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/(Erişim tarihi: 29.12.2020)

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mus/gezilecekyer/tarih-murat-koprusu>
(Erişim tarihi: 10.12.2020)

https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/6ce91443f690d09_ek.pdf
(Erişim tarihi: 12.12.2020)

<http://www.korkut.gov.tr/yunoren-camii> (Erişim tarihi: 12.12.2020)

https://www.researchgate.net/publication/332253064_Rural_Development_Approaches_and_Strategies (Erişim tarihi: 25.12.2020)

<http://www.fao.org/faostat/en/#data/QA/visualize> (Erişim tarihi: 01.01.2021)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mus> (Erişim tarihi: 19.01.2021)

http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari
(Erişim tarihi 23.01.2021)

EKLER

Ek 1: Araştırma Etik Kurul Kararı

Evrak Tarih ve Sayısı: 03/05/2019-E.6342

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Genel Sekreterlik

Sayı : 79236777-050.01.04
Konu : Kurul Kararı

EĞİTİM FAKÜLTESİ DEKANLIĞINA

Üniversitemiz Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun, 29/04/2019 tarihli ve 3 sayılı toplantısında alınan 15 numaralı kararı ile değerlendirme formu yazımız ekinde gönderilmiştir.

Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

e-imzalıdır

Prof. Dr. Murad Aydın ŞANDA
Rektör Yardımcısı

Ek:

- 1- Kurul Kararı (1 sayfa)
- 2- Değerlendirme Formu (1 sayfa)

Adres: Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi 49250- MUŞ
Telefon: (0436) 249 49 49 Faks: (0436) 249 10 22
e-Posta: genel.sekreterlik@alparslan.edu.tr Elektronik
Ağ: www.alparslan.edu.tr

Ayrıntılı bilgi için irtibat: Mehmet Faruk EKİN
Unvanı: Bilgisayar İşletmeni
Dahili No: (436) 249 49 49-1031

Bu belge, 5070 sayılı Elektronik İmza Kanununa göre Güvenli Elektronik İmza ile imzalanmıştır

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİ KURULU

Toplantı Tarihi: 29/04/2019	Toplantı Sayısı: 03	Karar Sayısı: 15
Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu, Prof. Dr. Cevad SELAM başkanlığında toplanarak aşağıdaki kararları almıştır. KARAR-15: Genel Sekreterliğin 26/04/2019 tarihli ve E.6033 sayılı yazısı okundu ve ekleri incelendi. Yapılan incelemeler sonucunda; Üniversitemiz Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalında görev yapmakta olan Öğr. Gör. İrfan BAYTAR'ın, "Muş İli Kırsal Alan Potansiyeli ve Kalkınmaya Etkisi" başlıklı çalışması Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından uygun görülmüş olup, durumun Rektörlük Makamına arz edilmesinin uygun olduğuna, Oy birliği ile karar verildi.		
BASKAN		
Prof. Dr. Cevad SELAM İİBF Öğr. Üyesi		
ÜYE	ÜYE	ÜYE
Prof. Dr. Harun POLAT Fen Edebiyat Fakültesi Öğr. Üyesi	Doç. Dr. Talat KÖRPİNAR Fen Edebiyat Fakültesi Öğr. Üyesi	Doç. Dr. İbrahim KÖRKOCA Sağlık Yüksekokulu Öğr. Üyesi
ÜYE	ÜYE	ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TASALI Sağlık Yüksekokulu Öğr. Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SALMAZZEM İslami İlimler Fakültesi Öğr. Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Demet DENİZ Eğitim Fakültesi Öğr. Üyesi
ÜYE	ÜYE	
Dr. Öğr. Üyesi Recep YILMAZ İİBF Öğr. Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAS Fen Edebiyat Fakültesi Öğr. Üyesi	

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİK KURULU DEĞERLENDİRME FORMU

Araştırmanın Başlığı:	Muş İli Kırsal Alan Potansiyeli ve Kalkınmaya Etkisi" adlı çalışma.
Başvuru Formunun Etik Kurula geldiği tarih:	26/04/2019
Başvuru Formunun Etik Kurulda incelendiği tarih:	29/04/2019
Karar tarihi	29/04/2019

SONUÇ

1.	☒ Kabul
2.	☐ Düzeltme gereklidir: Etik sorun olabilecek sorular/maddeler, süreçler ya da unsurlar bulunmaktadır. Açıklama:
3.	☐ Red Gerekçe, Görüş, Tavsiye ve Açıklamalar:

Başvuru dosyasının incelenmesinde hazır bulunan ve araştırmayla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi bulunmayan Etik Kurul başkan ve üyelerinin ad soyad ve imzaları.

Başkan

Prof. Dr. Cevad SELAM

Üye

Prof. Dr. Harun POLAT

Doç. Dr. İbrahim ZAFERKAN

Doç. Dr. Mehmet KORKUÇ

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TASALI

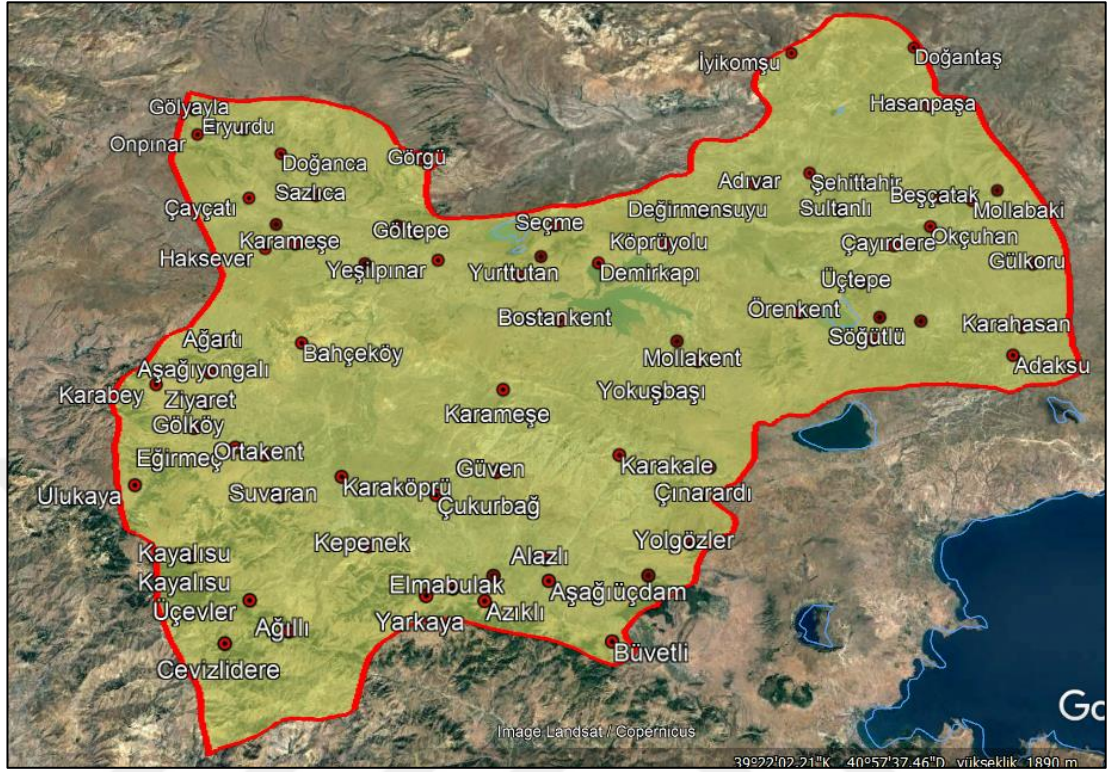
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SALMAZZEM

Dr. Öğr. Üyesi Demet DENİZ

Dr. Öğr. Üyesi Recep YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi Sedat KARDAŞ

Ek 2: Muş İlinde Saha Çalışması Yapılan Köyler

Ek 3: Görüşme Formu

Görüşme No:.....
Görüşme Yapılan Kişinin;
Adı Soyadı:
Yaşı / Cinsiyeti:/.....
Eğitim Durumu:.....

Köyün Adı.....
Köyün Kuruluş Yeri:.....
Köyün Yerleşme Tipi.....

Görüşme Soruları

- 1-Geçiminizi ne ile sağlıyorsunuz? Geliriniz yeterli mi? Yatırım yapma imkânınız oluyor mu, oluyorsa nerelerde yoğunlaşmaktadır?
- 2-Sulu, kuru ve mera olmak üzere kaç dönüm araziniz var? Araziniz size yetiyor mu, arazinizin hepsini işletebiliyor musunuz? İşgücü sorunu yaşıyor musunuz?
- 3-Hangi tarım ürünlerini ekiyorsunuz? Hangi tarım ürünleri daha çok gelir getiriyor? Yeni tarım ürünü çeşidi denediniz mi veya denemeyi düşünüyor musunuz? Gübre Kullanma durumunuz nedir?
- 4-Tarımsal faaliyetlerde karşılaştığınız en önemli sorunlar nelerdir? Tarımsal faaliyetleri ile elde ettiniz ürünleri nasıl değerlendiriyorsunuz? Nerede pazarlıyorsunuz? Yetkili makamların tarımsal faaliyetleriniz için desteği oldu mu, olduysa nasıl destekleri oldu?
- 5-Tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi için neler yapılabilir? Tarımsal faaliyetlerin kalkınmaya etkisinin artırılmasının önündeki engellerden bahseder misiniz? Bu konuda geleceğinizle ilgili ne söylemek istersiniz?
- 6-Tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması konusunda önerileriniz nelerdir?
- 7-Kaç hayvanınız var hangi cins hayvanları yetiştiriyorsunuz? Hangi cins hayvanlar daha çok gelir getiriyor? Yeni cins hayvan yetiştirmeyi denediniz mi? Ahırlar kaç m2 ve içerisinde kaç hayvan yaşıyor?
- 8-Yaylaya çıkışlarınızla (geçmişten günümüze) ilgili bilgi verir misiniz?
- 9-Yaylaya çıkışların zorlaştığı dönemler oldu mu olduysa hayvancılık faaliyetleriniz nasıl etkilendi?
- 10-Yaylalardan daha fazla verim almak için neler yapılabilir?
- 11-Köyünüz de balıkçılık ve arıcılık faaliyetleri yapılıyor mu? Yapılıyorsa ekonominize katkısı ne oranda oluyor?
- 12-Yetkili makamların hayvancılık faaliyetleriniz için nasıl destekleri oldu?
- 13-Hayvancılık faaliyetleri ile elde ettiğiniz ürünleri nasıl değerlendiriyorsunuz? Nerede pazarlıyorsunuz? Pazarlamada nasıl sorunlarla karşılaşıyorsunuz?
- 14-Hayvancılık faaliyetlerinin geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılmasının önünde engeller var mı? Varsa nelerdir? Bu konuda geleceğinizle ilgili ne söylemek istersiniz?
- 15-Hayvancılık faaliyetlerinin geliştirilmesi ve kalkınmaya etkisinin artırılması konusunda önerileriniz nelerdir?

- 16-**Tarım alanında sulama suyunuzu nereden karşılıyorsunuz sulama imkânınız hakkında bilgi verir misiniz, su imkânı yeteri düzeye erişirse üretiminizde nasıl bir değişme olur? Bu konuda destek aldınız mı destek olduysa beklentiniz ne ölçüde karşılandı?
- 17-**Hayvancılık alanında sulama imkânınız hakkında bilgi verir misiniz? Bu konuda destek aldınız mı destek olduysa beklentiniz ne ölçüde karşılandı?
- 18-**İçme suyunuzu nereden karşılıyorsunuz? Su temini konusunda öneri sundunuz mu? Yetkili makamlar önerinize ne şekilde cevap verdi?
- 19-**Ekonomik faaliyet kolları ile ilgili (tarım, hayvancılık, balıkçılık, arıcılık vb.) köyünüzde eğitim verildi mi? Talep ettiniz mi?
- 20-**Köyünüzde bulunan mesken tiplerinin (ahşap, toprak, taş vb.) dağılımını söyler misiniz? Köyünüzde yaygın olarak kullanılan mesken tiplerinin tercih edilme sebeplerini ve varsa değişim hakkında ne söyleyebilirsiniz?
- 21-**Köyünüzdeki nüfus hareketliliği ile ilgili (göç) geçmişten günümüze kısa bir değerlendirme yapar mısınız? Göçler tarım ve hayvancılık ve diğer faaliyetlerinizi nasıl etkiledi? Köy de yaşamayı düşünüyor musunuz? İmkân olduğu takdirde göç etmeyi düşünür müsünüz?
- 22-**Alışverişinizi nerede yapıyorsunuz? En önemli gider kalemlerinizi nelerdir?
- 23-**Muş'un kırsal geleceği (tarım, hayvancılık vd.) ile ilgili ne düşünüyorsunuz?
- 24-**Köyünüzde turizm potansiyeli oluşturacak kaynak var mı varsa bunun hakkında ne söyleyebilirsiniz?
- 25-**Turizm faaliyetlerinin köy ekonomisine etkisi var mı?

ÖZGEÇMİŞ

İrfan BAYTAR, ilkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Van merkezde tamamlamıştır. Lisans eğitimine Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde 1998 yılında başlayıp 2002 yılında tamamlamıştır.

2010-2014 yılları arasında Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Coğrafya Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Orhan DENİZ danışmanlığında “Van'da Ulaşım Sistemleri ve Ulaşım Sistemlerinin Tarihi Gelişimi” adlı tezi hazırlamıştır.

2017 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Coğrafya Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başlamıştır. 2012'de Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde Öğr. Gör. olarak başladığı görevine halen aynı kurumda devam etmektedir.